

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-ПУБЛИЦИСТИК ЖУРНАЛ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

АБДУЛЛА ОРИПОВ. Жаҳон карвонида мақоминг бутун.....3

МУСТАҚИЛЛИГИМИЗНИНГ 12 ЙИЛЛИГИГА

МИРПЎЛАТ МИРЗО. Самарқанд маърифати.....9

НАСР

ФРАНЦ КАФКА. Жараён. Роман.....15

ТАРЪЕЙ ВЕСОС. Қушлар. Роман.....75

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

РАСУЛ ҲАМЗАТОВ. Муҳаббат қаримас, навқирон мангу.....66

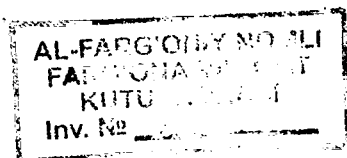
ФАЛСАФА. СИЁСАТШУНОСЛИК

Демократия нима дегани?.....140

АДАБИЙ ТАНҚИД

АБДУҒАФУР РАСУЛОВ. Тарих, фалсафа, роман.....154

Сентябр 2003

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

ДИЛОРОМ АЛИМОВА. Аёл ва жамият муаммолари.....166

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

ЛОУРЕНС ГРИН. Кўҳна Африканинг сўнгги сирлари.....171

Бош муҳаррир:
Озод ШАРАФИДДИНОВ

Таҳрир ҳайъати:
Мирпўлат Мирзо
(Бош муҳаррир муовини)
Файзи Шохисмоил
(масъул котиб)
Амир Файзулла
Раҳматилла Иноғомов

Жамоатчилик кенгаши:
Қуддус Аъзамов
Одил Ёқубов
Рисбой Жўраев
Неъматулла Иброҳимов
Абдулла Орипов
Ғайрат Шоумаров
Рустам Шоғуломов
Тўлепберген Қайипберген
Баҳром Қурбонов
Саидахрор Ғуломов
Пўлат Ҳабибуллаев

Жаҳон адабиёти, 9. 2003.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир А.ФАЙЗУЛЛАЕВ
Рассом Ю.ГАБЗАЛИЛОВ
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусаҳҳиҳлар Д.АЛИЕВА, Д.ҚОДИРОВА
Компьютерда саҳифаловчи Н.ҚОДИРОВА

Теришга берилди 10.07.2003 й. Босишга рухсат этилди 03.09.2003й. Бичими 70x108 1/16.
Газета қоғози. Офсет босма. Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1500 нусха. К-5040 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Тошкент матбаа комбинатида чоп этилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2003 й.

Абдулла ОРИПОВ

*Ўзбекистон халқ шоири,
Ўзбекистон Қаҳрамони.*

Жаҳон карвонида мақоминг бутун!

ЎЗБЕК НОНИ

Кайси бир замонда, қайси бир Султон
Топибди ақчани, топибди шонни.
Ва лекин дуч келиб тақдир беомон,
У орзу қилибди бир бурда нонни.

Бир улуғ аллома фикрин айлаб жам,
Сўзимни маталга йўйманглар, дебди.
Токчага бўй чўзсанг, Қуръон турса ҳам,
Нонга сира оёқ қўйманглар, дебди.

Нон ва Ўзбекистон уйқашдир азал,
Бу юртга не эллар нон деб келганлар.
Саргашта қушлар ҳам доим, галма-гал
Бу юртдан ризқини териб еганлар.

Юртим, буюклигинг билди кенг жаҳон,
Ўлди омборларинг ўз донинг билан.
Сийлайсан оламини ёзиб дастурхон,
Меҳнатдан яралган шу нонинг билан.

Сени ушбу кунда қутлайман, юртим,
Ризқингни бут қилди олтин хирмоним.
Ҳар иссиқ нонингни қуёшдай кўрдим,
Дунёга нон берган Ўзбекистоним!

СОҒИНЧ¹

Учқур учоқлар ҳам дунёни кезиб,
Охир бир манзилга бориб қўнарлар.
Ёнилғисин олиб, режасин тузиб,
Сўнг бошқа элларга томон жўнарлар.

Масофасин билар ақча ҳам, тил ҳам,
Ўзгалар уларни кўзига илмас.
Фақатгина бир ҳис топмас ҳеч барҳам,
Фақатгина соғинч масофа билмас.

7. 07. 2003

¹ Ушбу туркум шеърлар Женева сафари давомида ёзилди.

МАКТУБ

Она Ўзбекистон! Фарзандинг бу кун
Сенга йироқлардан мактуб йўллайди.
Жаҳон қарвонида мақоминг бутун,
Иншооллоҳ, яратган ўзи қўллайди!

Мен ҳам номинг айтиб дуода турдим,
Сен омон ўтгайсан жару ўрлардан.
Мен фақат кўрқаман, кўрқаман, юртим,
Ичингдаги турфа балохўрлардан.

8. 07. 2003

ҚОРА ЮРАК

Сайёд таъқибидан қочди бир оху,
Бир одам бу ҳолнинг гувоҳи эди.
Сайёд ҳар қанчалик солмасин қутқу,
У одам: — Оҳуни кўрмадим! — деди.

Ҳорғин бир йўловчи авжи иссиқ дам
Ўлар ҳолга келди, ғоятда ташна.
Дуч келган бир Инсон деди: — Бўл бардам,
Яна ўн қадам юр, булоқ бор, ошна!

Сен-чи, у оҳуга раҳм этмай, ҳатто
Ўзинг сайд этардинг, кўзин ёшлардинг.
Ташна йўловчилар ичмасин деб то,
Ўша булоқни ҳам кўмиб ташлардинг.

8. 07. 2003

ТОЙЧОҚ

Женевада бордир ажиб бир тойчоқ,
Кўрсам, унут бўлган ҳисларим қайтар.
Менинг назаримда, кишнаб у ҳар чоқ,
Жажжи набирамга саломлар айтар.

У дейди: — Мен ҳайкал шаклида беғам,
Юз йиллар ўзгармай, бир хил тургайман.
Ҳали Жонибекнинг набирасин ҳам
Балки учратгайман, келса — кўргайман.

Сиз-чи, шоир бобо, йил сайин баттар,
Маъюс тортмоқдасиз. Нимага? Нечун?
Ҳушингиз бўлмаса одамларга гар,
Келинг бизлар билан сўйлашмоқ учун.

8. 07. 2003

ДИЛОЗОР

Биласан, бир куни ўлиб кетасан,
Сени унутарлар, энди нетасан?
Менга бари бирдир, дея ҳаммани
Ранжитиб, дилини хуфтон этасан.

11. 07. 2003

ОРОМ

Фақат ором эди кўнгил матлаби,
Шабада ҳам ўтди юпқа пўстимдан.
Шаҳарнинг шовқини етмаган каби
Улкан самолётлар учди устимдан.

Сўнгра ер остида қурдим мен ватан,
Келармикин дея оромнинг дами.
Эшитилар эди энди теппамдан
Чумоличаларнинг гурс-гурс қадами.

14. 07. 2003

ҲАДЯ

Кимдир ҳадя қилар сенга арогин,
Кимдир тамакисин, кимдир ярогин.
Мен ўзбек дўпписин тарқатдим фақат,
Тарқатдим ўзбекнинг тўнин, белбогин.

7.07.2003.

ДИПЛОМАТ

Дипломат ҳаётин булдир мазмуни
Икки кунки ҳеч ким тополмас уни.
Подшоҳ чақирганди биринчи кунда,
У кир ювмоқдайди иккинчи куни.

14. 07. 2003

МУСОФИР

Мусофир ўзи ким? То мавжуд жаҳон,
Бу лашкар ҳеч қачон камаймас, тўлмас.
Демишлар уни гоҳ мисли имтиҳон:
“Мусофир бўлмасдан мусулмон бўлмас”.

Сайри саёҳат-ку мусофирга бахт,
Иzzату ҳурмат ҳам келгай қошига.
Ва лекин мусофир яшамоқ ҳеч вақт
Тушмасин ҳеч битта Инсон бошига.

Кимдир Ватан дея жўшса, ҳойнаҳой,
Бир ҳовуч тупроқни ўпса қалтираб,
У ўзин қўярга топа олмас жой —
Мусофир осмонга боққай мўлтираб.

Қабристон ёнидан ўтаркан секин
Кўксидан узилар унсиз фарёди.
Ҳеч қурса бу жойда юпанч бормикин?
Бормикин бирови? Бирор аждоди?

Улар йўқ! Йўқ демак унинг ўзи ҳам,
Ҳеч ким уни кутмас, кузатмас биров.
Қадди тик бўлса-да, мудом боши ҳам,
Унинг на дўсти бор, унга бор на ёв.

У-ку ўтказади умрин амаллаб,
Бундан ҳам аянчли кулфат бор аммо.
Ўз туққан юртингда кун кўриб, яшаб,
Мусофир бўлишдан асрасин худо!

Лоқайдлик тегрангни олса гар қуршаб,
На муслим аталса, на осий кофир.
Боқса дўстларинг ҳам ётларга ўхшаб,
Билгилки, ўша кун сен ҳам мусофир.

Сен ҳам мусофирсан, мисли ёлғиз от,
Уюрга кирмасанг — ташландиқ бўлсанг.
Бир қултум сувни ҳам кўп кўрса ҳаёт,
Гўрни ҳам қизганса, пайт келиб ўлсанг.

Сендан йироқ бўлса Ватанинг кўзи,
Ажраб кетган бўлса эт билан тирноқ.
Ким деб аташ керак номингни ўзи?
Мусофир десалар тўғридир кўпроқ.

Беҳад улуғ эрур замон матлаби,
Заминда мусофир эмасдир башар.
Ҳар ким ватанига ярашган каби,
Ҳар кимга дунёда Ватан ярашар!

9. 07. 2003

ЯПОН¹

Бошимда дўппию, эгнимда чопон,
Меҳмон бўлиб келдим мен сенга, япон!

Саке² шаробингдан бир қултум ютдим,
Оролдан оролга сакрадим, ўтдим.

Японча салом бу — қаддим — токи ё,
Сенга эҳтиромим бўлсин, Токио.

¹ Ушбу туркум шеърлар Япония сафари давомида қоғозга туширилди.

² С а к е — шаробнинг номи.

Сайр этдим Киото кўчаларида,
Уй сурдим ёмғирли кечаларида.

Қадрдон кўриндинг менга чиндан ҳам,
Камтарин тоғамдай ё мушфиқ холам.

Ихчам қадамларинг, қисиқ кўзларинг,
Бунча дилга яқин ўғил-қизларинг.

Сира парво қилмай ўтар умрга,
Жон бериб турибсан тошга, темирга.

Рулсиз машинада асра омонда,
(Ҳайдовчи ўтирар бошқа томонда.)

Сўрайман ўртага қўйиб виждонни:
Сен қандай забт этдинг буткул жаҳонни!

Шеър ёзиб, гап сотиб турибман шу он,
Япон-чи, иш билан машғулдир, япон!

4.07.03

БУДДА

Тош ҳайкал. У — Будда, буюк пайгамбар,
Мафтун эта олган ярим дунёни.
Умматин жисмида мисли жон қадар,
Тош каби мустаҳкам Будда иймони.

Бахтлидир ким бўлса унга муносиб,
Япон кулбасида тутмиш у ватан.
Кандоқ келди экан, шунча йўл босиб,
У олис Сурхондан — Қоратепадан...

5.08.03.

РУҲИЯТ

Қайдадир толиқиб, тин олар денгиз,
Ям-яшил қирларга чўка бошлар тун.
Сокин ҳаво узра таралар унсиз —
Япон оҳанглари маҳзун ва узун.

Ёмғир ёға бошлар — номсиз бир армон,
Руҳимга мўралар ўзга бир дунё.
Улар бари таниш... Балки бир замон,
Мен ҳам япон бўлиб яшадимми ё.

5.07.03.

ЯПОН

Сенинг амалинга қойилдир жаҳон,
Бургани тақалаб қўйгайсан осон.
Нозик санъатингга тикилавериб,
Кўзларим қисилиб кетди-ку, япон.

*Киото шаҳри
18 июн 2003 йил*

КАРВОН

Дунёда тугамас экан армонлар,
Ўтди қанча замон, қанча сарбонлар.
Ўтираберибман буюкман дея,
Манзилга етибди бошқа қарвонлар.

3.07.2003.

ҲАССА

Осмон улканлашди, кичрайди жуссам,
Шодлик — бир дақиқа, узундир гуссам.
Умр сўқмоғида тошларга тегиб,
Кун-бакун қисқариб бормоқда ҳассам.

3.07.2003.

ОСАКАДА ЎЗБЕК ЧОЙХОНАСИ

(ТАДБИРКОР ЎЗБЕК ЙИГИТИГА)

Осака шаҳрининг қоқ ўртасида
Ўзбек чойхонаси бунёд бўлмишдир.
Бетакрор маза бор ош, хўрдасида,
Тановул қилганлар кучга тўлмишдир.
Тандир гурилласа, ўт ёққан они,
Ахир кўзғатмайди кимнинг ҳавасин.
Кичкина куёшдек ўзбекнинг нони,
Қиздириб турибди япон ҳавосин.

9.07.03.

ИБРАТ

Мендан япон ким деб сўрама, укам,
Ўзингча бежама ўз палагингни,
Агар-чи юмалоқ эрур бу олам,
Дунё деб ўйлама ҳандалагингни.

Тақдирдан ўзгаси кўпинча ёлғон,
Ҳеч ким бўла олмас бахтнинг ўғриси.
Ўргатгани келмас дунёга инсон,
Ўргангани келар, тўғриси...

10.07.03.

Мирпўлат МИРЗО

Самарқанд маърифати

“Жаҳоннинг барча ҳудудларидан илм тилаб, маърифат тилаб инсонлар Самарқанд сари интилганлар. Чунки дунёнинг энг катта ва бой кутубхоналари, ўша замоннинг энг улуғ дорил-фунунлари — мадрасалар, энг машҳур алломалар айнан шу ерда, мана шу заминда фаолият кўрсатар эди.

Халқимиз, шу жумладан, Самарқанд аҳлининг бугунги ҳаётимиз ва эртанги истиқболларимиз йўлида қилаётган меҳнати, фан ва маданият намояндаларининг изланишлари Соҳибқирон давридаги ўша оламшумул ишларнинг узлуксиз давомидир”.

Ислом КАРИМОВ

Бундан бир неча йил муқаддам Самарқандда ташкил этилган бир анжуманда қатнашганимда меҳмонхона равогидан туриб ажиб манзарани қузатганман. Тонг пайти эди. Қуёш нурлари асрий обидалар кошинларида, Гўри Амир мақбарасининг мовий гумбазида ўйнардди... Юрагим беихтиёр энтикиб кетди: ёғдулар бу заминга гўё абадиёт дарчасидан тушиб тургандек эди.

Дилимда Фафур Фулом сатрлари жонланди:

Нилий гумбазлари кўк ичида кўк,
Ложувард осмонда чиний кабутар.
“Самарқанд сайқали рўйи замин аст“,
Шарқнинг кўрки бўлган тарихий шаҳар.

Мен учун Самарқанд болалигимда эртақлар осмонидаги шаҳар бўлган.

Самарқандни кўришни ҳамма орзу қилади. Ҳорижликлар ҳам, ўзимиздагилар ҳам. Америкалик адиб Ж.Стейнбек дўстига ёзган мактубида, мен дунёдаги икки қадамжони кўрсам армоним йўқ эди, дейди. Уларнинг биттаси Самарқанд бўлган. Усмон Азимнинг “Бир қадам йўл” драмаси қаҳрамони ҳам бир қадам нарида бўлган Самарқандга етолмай кўз юмади.

1973 йили собиқ Иттифоқ ёш шоирларининг анжумани Тошкентда ўтказилганда, улар Самарқандни зиёрат қилишга боришганди. Мен ҳам бу анжуман иштирокчиси эдим. Уларнинг шаҳар осори атиқаларидан қанчалик ҳаяжонланганларини кўрганман... Ушанда мен ҳам Самарқандда биринчи бор бўлишим эди.

Кейин унга кўп марта бордим.

Ҳар сафар Самарқанд билан муфассал танишгим келади. Лекин ҳеч қачон бунинг улдасидан чиқолмайман. Ҳар гал борганимда, албатта, унинг бир янги қирраси очилади.

Бу гал ҳам шундоқ бўлди.

Самарқанд менга буюк Навоийнинг қадами текканлиги билан яна-да азиз.

Улуғ шоир нигоҳи ҳам қайси бир тонгда Гўри Амир гумбази устидаги ўйнаб турган ёруғ шуълаларга тушган бўлса, не ажаб!..

Алишер Навоий 1465-1469 йилларда Самарқандда яшаган. Бу даврда у 24-28 ёшларда бўлиб, шоир сифатида Хуросону Мовароуннаҳрда довруғ таратиб улгурган эди.

Навоийнинг Самарқандга келишига нима сабаб бўлган? Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўз “Бобурнома”сида бунини шундай изоҳлайди: “Билмон не жарима била Султон Абу Саид Мирзо /Навоийни/ Ҳиридан ихроҷ қилди. Самарқандга борди. Неча йилким Самарқандда эди...”

Тарихнавис Хондамир эса бу борада шундай дейди: “Султон Абу Саиднинг подшоҳлик даврида зўр олим ва донишмандлиги туфайли иккинчи Абу Али ибн Сино лақабини олган мударрис Хожа Фазлуллоҳ Абулайсий ҳузурига Самарқандга бориб, у жанобнинг хонақоҳидан хужра олди. Бир қанча вақт тегишинча илм таҳсил қилишга киришди. Хожа жаноблари ҳар вақт унинг таъбидаги ўткирликни мақтар ва талабалардан уни ортиқ кўрарди.”

Демак, Бобур талқинича, Навоий Абу Саид Мирзо олдида қандайдир гуноҳ қилган ва шу сабабли Ҳиротдан сургун этилган, яъни Ҳиротни ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлган. Лекин у қаерга бош олиб чиқиб кетиши керак эди? Бу борада унинг обдан ҳаёлларга толгани шубҳасиз. Хондамир эса Навоийни Самарқандга илм истаб борган, дейди. Бундан шундай хулоса чиқадики, ортиб бораётган шухрати билан Султон Абу Саид Мирзонинг гашини келтира бошлаган ва элдаги обрўси туфайли сургунга маҳкум Навоий бош олиб кетиш учун Самарқандни танлаган.

Бобурнинг ҳам, Хондамирнинг ҳам қайдларидан шуни аниқ сезиб оламизки, Навоий Самарқандга илм истаб борган. Бу фикримизни улуг шоирнинг ўзи “Мажолисун-нафоис”да икки ўринда — “фақир Самарқандга борғонда...” ҳамда “фақир таҳсил учун Самарқандга борғонда...” жумлалари билан тасдиқлайди.

Ўша даврда Самарқанд жаҳондаги энг мўътабар илм масканларидан бири сифатида танилганди. Зеро унда не-не алломалар таҳсил олмаган!

Самарқанд бундан минг йиллар илгари ҳам дунёнинг энг нуфузли маърифат маскани бўлган. Ўша даврларда унда 17 та мадраса ва мадрасаи олиялар мавжуд эди.

982-983 йилларда яратилган /муаллифи номаълум/ “Ҳудуд ул-олам” номли жуғрофий асарда Самарқанд ҳақида шундай ёзилган: “Самарқанд катта ва обод шаҳар бўлиб, унда неъмат кўпдир. Шаҳар бутун жаҳон тижоратчилари тўпланадиган жойдир. Унда қоғоз ишлаб чиқариладики, уни жаҳоннинг барча бурчакларига олиб борадилар”.

Араб сайёҳи ва жуғрофия олими Абулқосим ибн Ҳавқал шундай дейди: “Самарқанд Мовароуннаҳрнинг олимлари, фозил кишилари ва ёзувчию адиблари йиғилган шаҳар бўлиб, уларнинг энг машҳури Самарқандда таълим ва тарбия олиб, камолотга эришганлар.”

Зотан, ниҳоятда теран билим соҳиби Шайх Абу Мансур Мотурудий, олим ва бетакрор шоир Умар Хайём, “Ал-Ҳидоя” асари муаллифи Бурҳониддин Марғиноний, шарқ Ҳомери деб ном олган мутафаккир шоир Абу Абдуллоҳ Рўдакийлар ҳам Самарқанд мадрасасида таълим олганлар. Уларнинг айримлари кейинчалик шу ерда мударрислик ҳам қилишган.

Мўғуллар босқини пайтида бу ҳудудда шаклланган илм ва маърифат анъаналари издан чиқди, инқирозга юз тутди, илм масканлари, мадрасалар ер билан яксон этилди.

Лекин буюк Амир Темур бу заминни босқинчилардан озод этиб, жафокаш халқни истиқлолга олиб чиққач, биринчи ўринда маърифатга, илмга эътибор берди. Чунки янги салтанат барқарорлиги учун билимли, юқори савияли кадрлар керак эди. У ўз “Тузуқлар”ида бу борада режалаштирган ишларини баён этаркан, “Ҳар бир шаҳарда масжидлар, мадрасалар, хонақолар қуришни буюрдим”, “сайидлар, уламо, шайхлар, фозилларни ўзимга яқинлаштирдим”, деб ёзади.

Буюк Темурийлар салтанати ўз мавқеини тиклаб, “азалдан илм шайдоси” бўлган (ибн Арабшоҳ) соҳибқироннинг эзгу орзулари ҳаётда ўз ўрнини топди. Илм борасидаги бу улуг ниятни Мирзо Улугбек юксак мавқега кўтарди.

Азалдан маърифат бешиги бўлган Самарқандда яна тафаккур гуллаб-яш-

нади. Мирзо Улуғбек 1420 йилда ўзининг мадрасасини бунёд қилди, илм даргоҳлари мажмуасига асос солди.

Мирзо Улуғбек мадрасасида Рум, Хуросон ва бошқа юртлардан даъват этилган алломалар фаолият кўрсатганлар.

Бу мадрасада ўз вақтида Саъиддин Кошғарий, Абдурахмон Жомий, Давлатшоҳ Самарқандий сингари табаррук сиймолар таҳсил олганлар. Кўриниб турибдики, Алишер Навоий Самарқандга бежиз интилмаган. Зеро, Самарқанд илми, Самарқанд маърифати буюк шоирни янада бутуқроқ бўлишига ўз ҳиссасини қўшганлиги, унинг шеърият мулкининг султони мартабасига кўтарилишига олтин пиллапоя бўлганлиги ҳеч шубҳасиздир. Зеро уларда таълим Шарқнинг энг юксак тажрибаларига асосланган ҳолда араб, форс ва туркий тилларда амалга оширилган, қадимий юнон, ҳинд илми, Арасту, Афлотун, Сукрот ва бошқа файласуфлар асарлари чуқур мутолаа қилинган.

Шунингдек, уларда ўқув жараёни, мударрис ва талабалар танлаш, ўқитиш услубияти, дарслик ва қўлланмалар, битирганларга ҳужжат — ижозатномалар бериш, мударрис ва талабаларни моддий жиҳатдан таъминлаш, йирик алломаларни таклиф этиш ва бошқа масалаларда ниҳоятда пухта ўйланган ва тажриба-синовдан ўтган тadbирлар амалга оширилган.

“Айтур эдиларким, сўфия тоифасининг одатиға кўра, расмий ишларни унчалик эгалламаган бўлса-да, аммо пайгамбар Расулуллоҳнинг олижаноб ҳуқуқ-ахлоқларидан хабари бор кишини олим дебдилар. Шу билан бирга расмий илмларни эгаллаган бўлса-ю, аммо пайгамбар Расулуллоҳнинг олижаноб ҳуқуқ-ахлоқларидан хабарсиз бўлса, ундай кишини омий, дебдилар”.

Ушбу сўзлар Хожа Аҳрор Валига тегишли бўлиб, ўша даврдаги таълим йўналишини аниқ ифода этган дейиш мумкин.

Кўлимда самарқандлик таниқли адабиётшунос олим, академик Ботурхон Валихўжаевнинг “Самарқандда олий таълим — мадрасаи олия — университет тарихидан лавҳалар” китоби. Уни синчиклаб varaқлайман.

Тадқиқотчи олим муҳим тарихий манбаларга суянган ҳолда, улуғ алломаларни етиштирган Самарқанддаги таълим тизими, унинг услуги ва хусусиятлари бобида фикр юритар экан, бизнинг ўша давр ҳақидаги ғариб тасаввуримизни ниҳоятда бойитади, янги маълумотлар, янгича мулоҳазалар билан пурмазмун этади.

Тадқиқотчи олим мазкур таълим тизимини уч босқичдан иборат бўлганлигини таъкидлайди:

1. **Бошланғич таълим.** Унинг маскан — жойи мактаб. Араблар уни “мадрасаи ул-ибтидоия” — бошланғич мадраса /дарс ўқиш — таълим-тарбия жойи/ деб юритганлар.

2. **Умумий таълим.** Унинг маскани мадраса деб аталган; Мадраса — арабча сўз бўлиб, араб, турк ва форс луғатларида билим юрти, дарс ўқиш жойи, мадрасат ул-улум — университет тарзида изоҳланади. Шундан келиб чиқиб, арабларда умумий таълим босқичи бошланғич таълим босқичидан фарқли тарзда “мадрасат ул-сонавия” — иккинчи босқич мадрасаси деб юритилган.

Ўрта Осиёда, жумладан, Самарқандда таълимнинг иккинчи босқичи мадраса тарзида ишлатилган.

Биз ҳозирга қадар мадраса деганда диний кадрлар тайёрловчи таълим даргоҳини, сақланиб қолган мадраса биноларини эса меъморий обида сифатида тушуниб келардик ва шу тарзда шарҳлардик.

Ваҳоланки, унинг вазифаси замон талаблари даражасидаги етук мутахассисларни тайёрлашдан иборат бўлган.

3. **Олий таълим.** Унинг маскани — мадрасаи олия — мадрасат ул-улум деб аталган. Улар ҳозирги университет мақомидаги илмий даргоҳ бўлган.

Мадрасаи олия илм жиҳатидан юксак даражага эришган алломалар тўпланган жойларда, жумладан, Бағдод, Самарқанд, Хива, Бухоро ва шунга ўхшаш шаҳарларда фаолият кўрсатган.

Жумладан, Самарқанддаги мадрасаи олияда фақат Мовароуннаҳрдагина эмас, балки Хуросон ва ҳатто Арабистоннинг турли вилоятларидан келиб таълим олган толиби илмлар ҳақидаги маълумотлар мавжуд.

Китобда Самарқанд таълим тизими тарихи кўп асрлар аввал қарор топган

бўлса-да, унинг бугунги кун билан узвий боғланиб кетганлиги, бардавомлиги теран асослар ва далиллар билан таъкидланади. Муаллиф сўнгги минг йилликдаги бу олий таълим тизимининг фақат Мовароуннаҳрда эмас, балки Шарқу Фарб олимлари, илм аҳли томонидан эътироф этилганини уқдиради.

Бу борада Самарқанд Давлат университети ректори Рустам Холмуродовнинг айтган ҳаяжонли сўзлари ҳамон қулоғимда жаранглаб турибди. "Мен чет эллардаги кўп илм даргоҳларида бўлганман. Хориждаги нуфузли олий таълим муассасаларининг айримлари ўзларининг узоқ ўтмишга бориб тақаладиган тарихи билан ҳақли равишда фахрланишади. Жумладан, Буюк Британиядаги Кембриж университети XII асрда /1209 й./, Париждаги Сорбонна университети XIII асрда /1257 й./, Германиядаги Мюнхен университети XV асрда / 1472 й./, Швециядаги Уппсала университети XV асрда / 1477 й./, Шотландиядаги Абердин университети XVI асрда / 1593 й. / ташкил топган деб ҳисобланади. Ушбу университетларнинг илк даври асосан диний таълим эҳтиёжини ҳамда умуминсоний билимга бўлган талабни қондириш хизмати билан боғлиқдир. Улар диний кўринишдаги муассасалар атрофида ташкил қилиниб, диний таълимотни дунёвий билимлар билан ҳамкорликда ўргатиш йўлини тутганлар.

Бундай ҳолни шарқда, жумладан, ватанимиз тарихида ҳам кузатиш мумкин. Жаҳон тамаддунига Ал-Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Абу Мансур Мотурудий, Ал-Фарғоний, Мирзо Улуғбеклар, яъни ҳозирги замон фанларига асос солган ёки жиддий ривожланишига ҳисса қўшган буюк алломаларимиз ўша давр олий мактабларида таҳсил олишган, кейинчалик устозлик қилишган. Бу олимларнинг юзага келиши учун тегишли йўналишларда узоқ давр фаолият кўрсатиб келган таълим ва билим мактаблари бўлган.

Шундай экан, биздаги олий таълим муассасалари — университет ва институтларнинг ёшени нечун 1917 йилдан кейинги давр билан ўлчаймиз?

Қадимий маданият тарихига эга бўлган халқнинг маориф ва маданияти ҳам қадимга бориб тақалмайдами?.."

Дарҳақиқат, Мирзо Улуғбекнинг мадрасаи олияси кейинчалик замон ва даврлар тақозосига кўра бир маромда бўлмаса-да, XX аср бошларигача ўз фаолиятини давом эттирди. Шундан сўнг Самарқандда аввал педакадемия майдонга келиб, кейинчалик у университетга айлантирилди ва ҳозирда Алишер Навоий номидаги Самарқанд Давлат университети деб аталади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, озодликка эришган ҳар бир мамлакат ўз мустақиллигини пойдор қилиш учун, аввало, таълим тизимига эътиборини қаратиши табиий.

Чунки эрк қозонган давлат ўзидаги ижтимоий соҳалардан тортиб, ишлаб чиқаришнинг ҳар бир тармоғини ўз миллий кадрлари билан таъминлаб берсагина ўзининг мустақиллигини мустаҳкамлай олади.

Шу жиҳатдан назар солсак, мустақиллик йилларида амалга оширилаётган оламшумул ишлардан бири — таълим тизимининг ислоҳ қилинганлиги ҳамда Кадрлар тайёрлаш миллий дастури яратилганлигидир. Бу ишларда шахсан Юртбошимизнинг бош-қош бўлганлиги муҳим тарихий аҳамиятга эгадир.

Зеро муҳтарам Президентимиз И.Каримов "Тафаккур" журнали бош муҳаррири саволларига берган жавобларида шундай дейдилар: "Тўққизинчи — ўн бешинчи асрларда маърифатли дунё Бухорийлар, Фарғонийлар, Берунийлар, Ибн Синолар, Улуғбекларни қанчалик иззат-икром қилган бўлса, йигирма биринчи асрда биз халқимиз, миллатимизга нисбатан ана шундай эҳтиромни қўлга киритишимиз керак. Ўша даврда улуғ аждодларимиз асос солган ва оламга донг тاراتган илмий мактабларни замонавий шаклда қайтадан тиклашимиз лозим."

Бу руҳни мен Мирзо Улуғбек мадрасасининг ворислигига маънан ҳақли бўлган мазкур Самарқанд давлат университети асосий биносига кирганимда дафъатан ҳис этдим.

Бундан йигирма йиллар аввал бир неча шоир ва адиблар билан бу дорилфунунда ижодий учрашувда бўлганимизда мен бино ичкарасини турли портретлар, расмлар, қизил матога ёзилган шиорлар билан безатилганини кузатганим эсимда. Шўролар замонида ҳар бир муассаса ёки идорада, албатта, “қизил бурчак” бўларди. Менга юқоридаги манзара худди ана шу “қизил бурчак”ни эслатганди ўшанда.

Бу сафар эса мухташам бинонинг ички деворига чизилган салобатли панно олдида бир зум лол туриб қолдим.

У “Маърифат бўстони” деб номланган бўлиб ва 5 қисмда 40 та расмни ўз ичига олган ҳолда 92 кв.м.дан иборат эди.

Моҳир ва тажрибали rassomлар Э. Муҳаммадиев ва Н. Султоновлар томонидан яратилган бу бадиий композиция ажодларимизнинг Афросиёб, Варахша, Тупроққалъа, Панжакент қалъалари деворларида қолдирган тасвирий битикларининг услубий давоми бўлиб, ўзида башарият тафаккурининг бешикларидан бири сифатида тан олинган Туронзаминнинг ўлмас ва шавкатли тарихини мужассам этганди.

Айниқса, унда ажодларимизнинг ёруғ келажакка ишонч руҳи, авлодларнинг илм-фан тараққиёти учун интилиш шукуҳи юракда ажиб нашида уйғотади.

Мен бир ижодкор сифатида анчагина хорижий мамлакатларда бўлганман. Улардаги илм даргоҳларининг саришталиги, мухташамлиги ва салоҳиятидан кўп бор завқланиб, ҳайратланганман. Лекин бу сафар мен Самарқанд дорилфунуни ҳаёти билан танишарканман, улардан-да кўпроқ завқландим ва ҳайратландим.

Аввало, унинг барча ўқув биноларининг юксак дид билан қайта таъмирдан чиқарилганлигини, ҳар жиҳатдан саришталигини таъкидламоқчиман. Кейин унинг Геология ва Биология музейларини айтмайсизми! Уларда бўлган киши кўрғазмадаги ашёларнинг тарихийлигидан, мазмундорлигидан ва бетакрорлигидан ҳайратланмай иложи йўқ. Хусусан, Биология музейидаги турфа хил капалаклару бир пайтлар юртимиз худудида наъра тортган шеру арслонларнинг қотирилган намуналарини соатлаб томоша қилиш мумкин.

Ўтган йили бир гуруҳ зиёлилар билан Эронга қилган сафаримизда Шерозда ҳам бўлиб, бу улкан ва тарихий шаҳарнинг мўътабар илм даргоҳи — дорилфунуни билан танишган эдик. Ундаги қўл ювиш хоналаридаги “евроандоза” услубидаги қулайликларни кўриб, тан берган эдик. Самарқанд дорилфунуни ҳам бу жиҳатдан ундан аъло бўлса аълоки, сира кам жойи йўқ.

Университетда 16 факультет бўлиб, ундаги минг-минглаб талабаларга 1 академик, 80 дан ортиқ фан доктори ва 500 дан ортиқ фан номзодлари таълим бермоқда.

Университет жаҳоннинг 50 дан ортиқ тилида нашр этилган 3 миллион китобни жамлаган илмий-ўқув кутубхонасига эга, унинг шарқ қўлёзмалари бўлимида 11 мингга яқин нодир асарлар сақланмоқда.

Университет нуфузини намоён қиладиган маълумотларни шарҳлашда давом этамиз.

Ўтган давр ичида университетнинг 54 нафар профессор-ўқитувчилари АҚШ, Англия, Франция, Германия, Япония, Канада, Италия, Малайзия, Исроил ва бошқа ривожланган мамлакатларда ўз малакасини ошириб, илғор ва педагогик технологияларни ўрганиб келишди.

“Компьютерлаштиришни янада ривожлантириш ва ахборот-алоқа технологияларини қўллаш борасида”ги Президентимиз фармони ва Вазирлар маҳкамаси қарори бўйича ҳам илм даргоҳида ибратли ишлар амалга оширилди. Бугунги кунда унда 526 компьютер мавжуд бўлиб, бу ҳар 12 талабага 1 та компьютер тўғри келади демакдир.

Университетда айни даврда 80 дан ортиқ тўгарак, 4 та клуб, 4 та бадиий ҳаваскорлик ва 1 та талабалар студияси фаолият кўрсатиб, уларга мингдан ортиқ ёшлар жалб этилган. 18 та спорт секциясида 2000 дан ортиқ талаба фаол қатнашади. Унда “Шалола” номли адабий клуб ишлаб турибди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, университет талабалари орасидан 1 нафар жаҳон чемпиони, 5 нафар Осиё чемпиони, 60 дан ортиқ Ўзбекистон

чемпиони, 2 нафар жаҳон чемпионати совриндори, 5 нафар Халқаро тоифадаги спорт устаси етишиб чиқди.

Шу жиҳатлардан ёндашганда Ўзбекистон дунёга чиқишда илмда ҳам, ҳаётнинг бошқа соҳаларида ҳам ўзининг энг қобилиятли, энг муносиб, энг маълакали ёш олимларига, мутахассисларига суюнарсан экан, Самарқанд дорилфунуни ўқувчи ёшларига ҳам катта умид боғлаётганлиги шак-шубҳасиз.

Шуни ўйларканман, оққан дарё барибир оқади, деган қадимий ҳикмат кўнгилдан кечади.

Шу боисдан ҳам, дорилфунун ректори Р.Холмуродовнинг ёшларга ҳар гал маъруза ўқиётганларида “ораларингдан битта Улуғбек ёки битта Хоразмий чиқишини жуда-жуда орзу қиламан”, дейиши жуда табиийдир.

Самарқандни кўришга ўтмишда ҳам ҳамма ошиққан, бугун ҳам ҳамма ҳавасманддир. Дунёнинг турли бурчакларидан зиёратга келаётган четэлликларни кўриб бунга амин бўласиз.

Ана шу хорижликларга бугунги кунда Дорилфунун деворларидаги “Маърифат бўстони” номли юртимиз шукуҳи битиклари ҳам кўрсатилса, чакки бўлмасди.

Шунда уларнинг Самарқанд на фақат ўзининг шуҳратли обидалари билан, балки минг йиллик маърифати билан ҳам дунёни ўзига қаратганлигини ҳис этишлари шубҳасиздир.

Мен, даврадаги суҳбатлардан бирида академик Ботурхон Валихўжаевнинг бугунги Самарқанд дорилфунуни ёшини 1920 йилдан эмас, Мирзо Улуғбек илк мадрасасини очган 1420 йилдан бошласан, ҳақиқатни юзага чиқарган ҳамда эсга олиб аждодларимизнинг руҳини шод қилган бўлурдик, дея айтган мулоҳазасини ўқиб, яна мозий шукуҳини туйдим ва ҳаяжонландим.

Бу фикр ҳақиқатан ҳам адолатлига ўхшайди. Шундай эмасми?

Франц КАФКА

Жараён

Роман

Биринчи боб

ҚАМОҚ.

Фрау Грубах билан, кейин эса фройляйн Бюрстнер ила гурунг

Афтидан, кимдир Йозеф К.га тухмат қилган чоғи, ахир у ҳеч кимга ёмонлик қилмаган, бирон-бир ноҳўя иш ҳам содир этмаганди, — шунга қарамай уни ҳибсга олишди. Ижарахона бекаси, ошпаз аёл фрау Грубах ҳар куни саккизга яқин унинг хонасига нонушта олиб кирарди. Бу эрталаб эса қорасини кўрсатмади. Бунақаси ҳали бўлмаганди. К. бирпас кутмоқчи бўлди, ўрнидан кўзгалмасдан рўпарада яшайдиган кампирчани кузатди — кампирча ҳам одатдан ташқари қизиқиш билан уни томоша қиларди — яна бир оз тааж-жубланиб турди-ю, охири бўлмади, очикқани жонидан ўтиб кетгач, бекани чақирди. Шу заҳоти тақиллаш овози эшитилди ва хонага аллақандай бир киши кирди. К. шу пайтгача бу хонадонда уни ҳеч ҳам кўрмаганди. Киши ориқ бўлишига қарамай, чайиргина, устидаги пўрим қоп-қора костюми кўчага киядиган хирқани эслатарди — унда алламбало тўқалар осилган, чўнтаклари кўп, орқасида белбанди бўлиб, бу темир-терсақлар ва бежамаликнинг нимага кераклигини бир қарашда билиб олиш анча мушкул эди. Нафсламбирини айтганда эса бу костюм жамиятда анчагина мавқе касб этувчи, молтопар эканлиги кўриниб турарди.

— Сиз ким бўласиз? — К. каравотида сал қимирлаб олиб, ўтирганча сўради.

Бироқ нотаниш киши ўзининг ташрифи тамоман қонунийлигига қаттиқ ишонганидан саволни жавобсиз қолдирди, фақат тил учигагина сўради:

Қалб луғатимизда "фавқулодда" деган атама бор. Қутилмаган жараённинг шарҳи бу. Фавқулодда шахс, фавқулодда санъаткорнинг тутган йўли, қилган иши ҳеч ақлимизга сиймайди. Тасаввуримизни ёриб ташлайди, тахайюлимизни ағдар-тўнтар қилади. Тафаккуримизни қайта куради. Қуёш гўё Фарбдан чиққандай бўлади. Қарашлар янгиланади. Ҳақиқат янги шароитда устивор туради. Унга қараб кўзлар қамашади. Аммо тан олмасликнинг ҳеч иложи йўқ... Франц Кафкани ҳам шу қаторга тиркаб қўйилганига ярим асрдан ошди.

Очиги, Кафканинг ёзиги — шахси, ижоди фавқулодда деган ёрлиққа етганча ҳам анча йўлни босиб ўтди. Аксарият фавқулоддаликларда бир лаҳзалик шитоб бор. Кўз очиб юмгунча ақли-шуур, атроф-жавониб истило этилади. Баҳсга, шубҳага ўрин қолмайди. Лекин Кафканинг қисматида бу мавж, бу жўшқинлик аввалига қарийб сезилмайди. Камсукум ва фақирона ҳаётнинг оддий кунлари, иқир-чиқир тасвирлари. Бироқ эзгин, шафқатсиз, ҳақир, беҳол ҳаракат тиним билмайди. Жирканч кўланканинг хайбати, сарҳади ортгандан ортиб боради. Бедаво емирилишдаги тўхтовсизлик даҳшати абадиёт қадар давом этади...

У бор-йўғи 41 йил (1883-1924) умр кўрди. Шу йигит ёшида жувонмарг умрнинг муваффақ бўлганлари ҳам ўртача одамниқидан оз кўринади. Оила қуролмади. Дўстлар ортиролмади. Отасини бутун фожеаларининг манбаи деб бил-

Вафо ФАЙЗУЛЛО
таржимаси.

— Сизга сим қоқишмадимми?

— Э, бўпти. Анна менга нонуштани олиб кираверсин, — ўтган ишга сала-вот қабилдами, К. шундай деди-ю, индамай туриб, ким ўзи бу, бунинг ичида нима бор, дегандай нотаниш одамга разм солиб, ҳақиқатнинг тагига етишга уринарди. Бироқ, нотаниш киши ўзига кўп ҳам эътибор беришга им-кон бериб қўймади. Эшикка яқинлашиб, уни қия очди ва афтидан, шундай эшик ёнида ўтирган бировга остонадан туриб деди:

— Бунинг кўнгли нимани тусаб қолганини эшит: Анна унга нонушта ки-ритиб берсинмиш. Э, кўнглингдан ўргилдим.

Кўшни хонада қисқагина кулги овози кўтарилди. У ёқда бир кишими ёки кўпчиликми — билиб бўлмас, овозларни ажратиб олиш ҳам амримаҳол эди. Ҳарқалай нотанишнинг гап-сўзи, хатти-ҳаракатида ўзи учун бирон-бир яхши янгилик кутиб бўлмасди, мана у расмий оҳангда К.га шуни маълум қилди:

— Бу мумкин эмас.

— Шу янгилик етмай турувди ўзи! — К. шундай деркан қаравотдан сакраб турди, шошиб-пишиб шимини кийди. — Кўшни хонада бу одамлар нима қила-япти ўзи. Ҳозир қарайман, ҳозир. Кўрамиз, бошқаларнинг ишига тумшуқ су-қиш қандай бўларкин, буни фрау Грубах нима билан оқлай олар экан?

Тўғриси, шу жойда у ҳозир ўйлаб турган гап-сўзларим овоз чиқариб ай-тишга арзийдимми, деб ўйланиб қолди. Буларнинг шу тарзда оғиздан чиқиши, қай даражададир нотаниш хонани назорат қилиб турганнинг ҳукмфармолиги-ни тан олишдай гап эди, аммо ҳозир энг муҳими бу эмасди. Ҳарқалай, кўри-ниб тургани учунми, нотаниш киши ҳам буни тушуна қолди ва тезгина кўшимча қилди:

— Балки, бунда тек туратурсангиз, бу ўзингиз учун ҳам яхши бўлармиди?

— Сиз ўзи кимсиз? Кимлигингизни айтмас экансиз, бу ерда тинч ўтир-майман, сиз билан гаплашишни ҳам истамайман.

— Мендан беҳудага аччиқланаяпсиз, — нотаниш киши шундай дер экан, ўзи бориб эшикни очди.

К. кўшни хонада нима ҳам қиларди, у ёққа судралиб ўтди. Уй жиҳозлари, мебеллару, гиламлар, чиннилар ва суратлар жой талашгудек тирбанд бу хона Фрау Грубахнинг меҳмонхонаси бўлиб, бир қарашда кеча кечқурунгига қара-ганда хонада ҳеч нима ўзгармаганди. Фақат хона аввалгига қараганда сал кен-гайгандек кўринар, яна унда ўзгача бир ҳолат, ўзгарishi бор деган фикрга асос берадиган ҳолат ҳукмрон хонада аллақандай бир киши ўтирар эди. Кўлида китоб ушлаганча, очиқ дераза олдида ўтирган бу одам К. хонага кирганида нигоҳини ердан узиб деди:

ди. Онасини тушунмади. Адабиётни севгани ҳолида бутун куч-қувватини сарфлаб ижод қилганича йўқ. Тириклигида уни адиб сифатида ошналаригина кадрлар, энг ғалатиси унинг ўзи бу ижод кадрлашга арзимайди деб ҳисобларди. Шу боис ўлим тўшагида дўсти, ёзувчи Макс Бродга ёзган васиятномасида кўлёмаларининг барини ёқиб ташлашни ўтиниб сўради.

Аммо бу воқеаларнинг ҳаммаси сиртдан шундай кўринади. Франц Кафканинг чинакам ҳаётга муҳаббати чексиз, ўз ол-дига қўйган мақсадлари ниҳоятда улғувор, даъводан йироқ интилишлари астойдил, қарашлари беғубор ва асл, онги ва шуури кўлам билмас даражада кенг ва чуқур эди.

Тангри ярлақанган зотларнинг мусибати ҳам кўнги бўлади. Кафка ботиний эврилишлар замонида кўз очди. Басират кўзи очиб бўлиб туғилди. У замон жаҳолатида қолган, ир-фондан узилган кишилар қуршовида бўлди.

Достоевский каби моддий қашшоқлик уни қийнагани йўқ. Лекин тақдир Франци Достоевскийнинг издоши, "мерос-хўри" бўлишни насиб этди. Рухоний боскин, ҳуқуқий қул-лик, маънавий қашшоқлик тадқиқи унинг чекига тушди.

У 1900-1905 йиллар ҳуқуқшуносликка ўқиди. 1908 йилда Прага тижорат академиясида сабоқ олди. 15 йил эса ғариб-гина сугурта идорасида кам маошли ишда хизмат қилди. Шуни ҳам қисмат унга кўп кўрди. Сил касалига чалинди. Нафақага чиқиб, Берлинга отланди. Қолган умримни бутун-лай ижодга бағишлайман, деб турганда уни чорраҳада ажал

— Сизни тергов қилиш ўз хонангизда олиб бориладиган бўлган! Наҳотки сизга Франц ҳеч нима демаган бўлса?

— Гапнинг пўсткалласини айтадиган бўлсам, сизга ўзи нима керак? — К. ўсмоқчилаб сўраркан, хонага ташриф буюрган янги кишига — ҳали Франц деб аталганга (у эшик ёнида турарди) нигоҳ ташлади, аммо бир зум ўтмай назарини яна биринчисига қаратди. Очиқ деразадан ҳамон кампирчанинг хатти-ҳаракати кўзга ташланиб турибди, у жазавали бир қизиқишда бир деразадан иккинчисига югургудек бориб-келиб турар, охири нима билан тугаркин, дегандек кўзлари олмакесак терар эди.

— Мана, ҳозироқ буларнинг барини Фрау Грубахдан суриштириб биламан, — тутоқди К. Ҳолбуки, у иккисининг ўртасида тутқиндай турарди. Шу боисдан баайни буларнинг қўлидан қутулиб чиқмоқчидек шиддатли бир ҳаракат қилганди, ана шу босилган илдам қадамлари билан бир ҳатлашда хонанинг нариги четига бориб қолди.

— Йўқ, бунақаси кетмайди, — дераза ёнидаги киши шундай деркан, китобни столга улоқтирди ва жойидан шошқин турди. — Сизга бу ердан кетиш мумкин эмас. Сиз ахир ҳибсга олингансиз.

— Шунга ўхшаб қолди, — деди К. ва бунга қўшимча қилди: — Лекин нима учун?

— Буни тушунтириб беришга бизнинг ваколатимиз йўқ. Ўзингизнинг хонангизга ўтинг-да, сабр билан кутинг. Сиз учун шуниси дуруст. Кун келиб лозим бўлган пайтда ҳаммасини ипидан-игнасиғача билиб оласиз. Мен шундай ҳам, сизга дўстона муносабатда бўлиб, хизмат тартибига хилоф иш тутдим ва бизга берилган ваколат доирасидан чиқиб кетдим. Бахтимизга Францдан бўлак ҳеч ким бизнинг гапимизни эшитмайди, деб умид қиламан, унинг ўзи бўлса, ҳар қанақа топшириғу, фармойишларга қарамасдан, сизга жуда ҳам меҳрибон. Агар бундан буёғига ҳам сизга қоровуллик қилиш шу тартибда давом этса, омаднинг келгани шу, бундан кўнгилни тўқ қилаверса ҳам бўлади.

К. қаергадир ўтирмақ хоҳларди. Бироқ дераза олдидагидан бошқа хонада оромкурси кўринмас, унга ўтиришнинг эса ҳеч иложи йўқ эди.

— Бу гаплар қанчалик ишончли, қанчалик ҳақли эканлигини сиз олдин яхшилаб тушуниб олинг, — Франц шундай деркан, икковлашиб унинг устига бостириб боришди.

Ҳамроҳларнинг иккинчиси К.га қараганда жуда найнов эди. У К.нинг елкасига қоқиб қўйди. Улар биргаликда К.нинг ётоқдаги либосларини пайпаслаб чиқишди, ҳолбуки, уларни устига илиш маҳали ҳам бўлаёзган эди, шун-

кутиб турарди... Не тонгки, Кафка яшашгагина эмас, яшаб қолишга ҳам улгурган эди. Бир талай ҳикоя ва новеллалари ("Эврилиш", "Жазо колонияси", "Очлик устаси" ва ҳоказолар), тугалланмаган уч роман ("Америка", "Жараён", "Кўрғон"), эссе ("Отамга хат") ва кундаликлар бунинг исботидир.

У тажрибада ўзини синаган инсоншунос эди. Эътирофига кўра шахсидаги энг заиф томони кўрқоқ ва журъатсизлиги. Бироқ адиб сифатида Кафка довюрак ва оқил бўлгани боис, замонлар оша назарга тушяпти. Васиятини бажармаганининг асл сабаби ҳам адиб ижоди огоҳнома, ҳикмат бўлгани учун ҳам асраб қолинди. Инсоният ғамиди инсоннинг хасталикдаги талаби бажарилмади...

Кафканинг ҳаёти эмас, хаёли жаҳонгашта бўлди. У Прага шахридан қарийб чиқмади. (Таътилдаги саёҳатлари, умрининг сўнггидаги Берлин даври ҳеч нарсани ўзгартирган эмас.) Бироқ қалб кўзи ижтимоий жараёнлар саёҳатида эди. Томоша ибтидоси оддий, интиҳоси даҳшатли бўлиб чиқди. Ҳалоллик дорда, гўзаллик чоҳдалигига гувоҳ виждонлининг ҳолини тасаввур қилинг. Яна бу ёқда иблис қавми янги зўравонликларга чоғланаётган бўлса... Кафка англаганларини улгурганича бадийий рамзий йўсинда маълум қила олди. У авлиё экан. Унинг зулм, зўравонлик ҳақидаги башоратлари фашизм мисолида ўз тасдиғини топди. Бўлак кароматлари ҳам ботинан биз билан ҳамроҳлиги, тобора кўпроқ дуч келинаётгани боис ҳайратга солади.

да К. номус қиладиган бундан ҳам баттар воқеа юз берди. Яъни улар ўзларича бир қарорга келиб олишиб, бу кийимларнинг бари-барини йиғиб олдилар ва фақат иш унинг фойдасига ўзгарсагина бу латта-путталар унга қайтариб берилишини маълум қилишди.

— Бу кийим-кечакларингизни бирон-бир омборга топширгунча бизга бера қолинг, — чувиллашди иккиси баравар. — Омборхонада кийимлар алмашиб кетиши ҳам мумкин. Бундан ташқари иш қандай, қачон тугайди, Худо билади, бир қанча вақт ўтиб кетадиган бўлса, буларнинг ҳаммасини сотиб юборишлари турган гап. Бунақа суд жараёнлари, айниқса, бугунги кунларда қанчалик узоқ давом этишини, судралгандан судралишини сиз ҳатто тасаввур ҳам қилолмасангиз керак! Ҳа, энди, бир кунмас-бир кун, албатта, омбордан ҳеч бўлмаса сизга нарсаларингизнинг баҳосини тўлашса, ажаб эмас. Бироқ унғача буларнинг ранги-рафтори қолмайди. Арзимас даражага келиб қолади-да, биринчидан сотувдаги баҳо кийимнинг туришига эмас, балки олинисига қараб белгиланади. Бир йилнинг ўзида эса бу кийимлар неча бора, қанчадан-қанча қўлдан ўтади ва шу қўлдан-қўлга ўтишда бу нарх тушиб боради, кўряпсизки, соҳиби кийимга ҳеч вақо ҳам қолмайди.

Бироқ К.нинг қулоғига ҳеч нарса кирмасди, нима ҳақида гапиришмасин, лоқайд, ҳатто унинг шахсий кийимларига хўжайинлик қилиш ҳуқуқи ҳам гўё ҳозирданок уларнинг ўзига дахлдордай эди. Унинг учун ҳаммасидан муҳими ўзининг вазиятини аниқлаштириб олиш эди, бироқ бу кишилар иштирокида ҳатто ўйларини бир жойга йиғишга ҳам у ожиз эди, улар ким ўзи? Булар ҳеч ҳам кўриқчига ўхшамайди-ку — барзанги, иккинчи қоровул дўстларча уни нимагадир ундар, бироқ қачонки, К. нигоҳини ердан узиб, тепага қараса, бу суяқдор юзли, бурни сал бир томонга қийшайган улкан махлуқнинг ҳеч нарсага масъулияти йўқлигининг гувоҳи бўлар, ниманидир қўлга туширишга ишқибоз олмакеса нигоҳи ила К.нинг боши устидан туриб, ўртоғи билан кўз уриштириб ўтирарди. Ким бўлди бу кишилар? Улар нима ҳақида бунчалик куйиб-пишиб гапиряптилар? Улар қайси идорадан бўлишса экан? Ахир у ҳамманинг ҳуқуқлари кафолатланган, осойишталик ҳукмрон давлатда яшаяпти-ку, бунда қонунлар бузилмаслиги даркор эмасми? Шундай экан, ахир унинг ётоғига бостириб киришга кимнинг ҳаққи бор? Ҳамиша у ҳар қанақа фавқулодда вазиятларга осонгина мослашмоқчи бўлар, аммо ишнинг чатоғи чиққан тақдирда ҳам, ҳатто, борган сари у чигаллашиб, ошқора таҳдид хавф солиб турганида ҳам, одатланиб қолганидек, олдиндан ҳеч бир нарса қилишга киришмайди. Ҳозир эса буларнинг бари унга ногўгри, англашилмовчиликдай туюлаётган эди. Ҳатто бу воқеаларнинг ҳаммаси чинакамига бўлаётган тақдирда ҳам, ҳазил, бориб турган қалтис ҳазил деб қарарди — у ахир айни кунда 30 ёшни тўлдиради. Буни эса яхши билган банкдаги ҳамкасблари унга бўлган ҳурмат ва шўхлик юзасидан, у билан ўйнашмоқчи бўлган бўлсалар ҳам ажаб эрмас. Афтидан, буни улар кулгули соқчилик тарзида амалга оширмоқчи-ю, у билан бир ҳазиллашмоқчи бўлишибди. Ҳа, албатта, бу жуда ҳам бўлиши мумкин, эҳтимол бу миршаблик ниманидир унга шунчаки билдирмоқ учундир, қойил, жуда ўхшабди. Лекин нега унда бу Франц дегани биринчи қарашдаёқ унга астойдил ёпишиб олди, қолганлари ҳам бирон-бир ён берай демайди. К. ҳозир бу беўхшов ҳазилни тушунмай, кейин афсусланиб қолишдан ҳаммасидан ҳам кўра камроқ кўрқарди, ҳолбуки у ўз тажрибасидан шуни яхши билар эдики, ҳатто буларни ҳисобга олмаганда ҳам, баъзи ҳодисалар ўз-ўзича, ҳеч нарсага арзимаса-да, аммо оқибатига кўра, дўстларига илтифотсиз муносабатда бўлганини онгли тарзда тушуниб етгандан кейин, ўйламай ва эҳтиётсизлик билан қилинган бу ёндашуви ўзига жуда ҳам огир ботар, бу учун чинакамига ич-этини ейишга тўғри келарди. Агар бу ростдан ҳам янги бир комедия бўлиб, унинг ўзи ҳам анавиларга қўшилиб ўйнаётган бўлса-да, бўлди, етар, энди уни ортиқча давом эттиришнинг ҳожати қолмади. Қолаверса, у ҳозирча бу масхарабозликка қўшилганича ҳам йўқ..

— Рухсат этсангиз, — К. шундай деб, уларнинг ёнидан яшин тезлигида ўтди-да, ўз хонаси сари йўналди.

— Фалчалиги кўриниб турибди, — орқасидан айтилган шу луқмани у эшитиб қолди.

Хонасида у шу заҳоти стол галадонини тортиб очди; унда ҳамиша намуна-ли бир тарздаги керакли қоғозлар саранжом-саришта турарди. Аммо ҳозир ҳаяжондами, у шахсий гувоҳномасини излаб, ҳаммаёқни титкилаб чиқса-да, уни ҳеч топа олмасди. Ниҳоят гувоҳномани велосипедидан топти-да, у билан қўриқчилар олдиға чиқиб бормоқчи бўлди, лекин бир зум ўтмай бу қоғоз унга ишончсиздай, етарли эмасдай туюлди ва яна қайта ҳамма жойни титкилаб, ўзининг туғилганлик гувоҳномасини излашға тушди.

У ортға қайтиб қўшни хонаға кираётганда, рўпарадаги эшик ҳам очилиб, ундан Фрау Грубах чиқди. Бироқ аёл К.ни кўргач, эшиклар орасида талмов-сираб тўхтаб қолди. У хижолатға тушган, довдираган бир аҳволда жуда эҳтиёт-корлик билан эшикни қайта ёпти.

— Кирсангиз-чи! — К. фақат шу сўзни айтишға улгурди.

Сўнг унинг ўзи ҳам қўлидаги қоғоз билан хонанинг ўртасида туриб қолди. К. эшик қайта очилмасмикан деб у томонға қараб қўяр, ора-сирада эса қўриқчилар бирон нарса демасмикин деб улар томон хавфсираб, олазарак боқарди. Қўриқчилар эса очиқ дераза олдидаги стол теварагида ўтириб олишиб, К.нинг нонуштасини паққос туширишарди.

— Нега у кирмади? — сўради К.

— Рухсат этилмаган, — найнов жавоб қилди. — Сиз ахир ҳибсға олинган-сиз-да.

— Бу қанақа маҳбуслик? Наҳотки, у шунақа тартибда бўлса?

— Сиз ҳамон бир гапдан қолмаяпсиз, — яна ўша киши унга жавоб қайтарар экан, қўлидаги нонини асалли идишға ботириб олди. — Биз бунақа саволларға жавоб бермаймиз.

— Лекин жавоб беришингизға тўғри келади, — деди К. — Мана менинг хужжатларим. Энди сизлар ўзингизникини кўрсатинглар, биринчи навбатда, марҳамат қилиб, ҳибсға олиш ҳақидаги қоғозни.

— Сичқон сизмас инига, галвир боғлар думига, деб шунга айтса керак-да! — деди найнов. — Нега сиз ўз аҳволингизға бир разм солмайсиз? Бизға тўхтов-сиз қилаётган бу кўрслик билан бирон-бир натижаға эришиб бўладими, буларнинг бари беҳуда. Ахир, ҳозир сизнинг бу дунёда биздан яқин кишингиз йўқлигини тушунасизми, ўзи?! Энг яқин кишилар бу биз бўламиз, биз.

— Айнан шундай, — Франц гап бошлади. — Сиз менга тўла ишонсангиз бўлади, — у қўлида қаҳвали финжонни ушлаганча юқоридан туриб К.ға сермаъно, аммо тушуниксиз бир алфозда узоқ тикилиб турди.

Францнинг сермаъно, ебқўяр нигоҳига қараб, К. унга бирон нарса деб жавоб қилишни истамасди, бироқ у ҳам кўзини лўқ қилиб, Францға хужжатларини тутди:

— Мана менинг хужжатларим.

— Бизға бу ашқол-дашқолларнинг нима кераги бор! — ўшқирди найнов. — Яшанг-е, бир мишиқи боладан ҳам баттар тутяпсиз ўзингизни, сиз нима истайсиз ўзи? Наҳотки сиз бизға ҳар қанақа қоғозларни дастак қилиб, ҳибс ҳақидаги қоғозни талаб қилинса ва назоратимиз сабабини қайта-қайта сўраб безор қилинса, устингиздан қўзғатилган улкан, даҳшатли тергов жараёни тез орада барҳам топади, деб ўйлайсиз. Биз жуда кичкина одамлармиз, ҳар қандай хужжатлар ҳақида биз ҳеч қанақа тасаввурға, фикр-ўйға эга эмасмиз. Бизнинг бор-йўқ вазифамиз ҳар кунини ўн соат давомида сизни қўриқламоқ, бизға шу қўриқчилигимиз учун ҳақ тўлашади. Шу тартиб-қонданигина биз яхши биламиз. Ҳаммасидан олдин ҳибс, унинг сабаби-ю, ҳибсға олинувчининг шахси аниқлангачгина фармойиш берилади. Бунда ҳеч қанақа хатолик бўлмайди. Бизнинг ваколатимиз шу. Юқори ҳокимият нимани буюрса, шуни бажарамиз. Ишхонада ўзим каби — энг паст табақадаги хизматчиларни танисам-да, шуни яхши биламанки, бизнинг идорада ҳеч қачон ўз-ўзича аҳоли орасидан айбдорлар изланмайди; қонунда айтилгандек гуноҳкор — айбдорнинг ўзи ўзини судға, адолатға топширади. Шундагина, ҳокимиятдагилар бизни бу ишға жалб этишади, тўғрироғи, қўриқбонликка юборишади. Буни қонун дейдилар. Бунинг қаерида хатолик бўлиши мумкин?

— Мен бунақа қонунни билмайман, — деди К.

— Бу сиз учун яна-да, ёмон, — жавоб қайтарди найнов.

— Ҳа, бу фикр сизнинг бошингизга ўрнашиб қолгани кўришиб турибди, — кесатди К. У қоровулларга ниманидир тушунтирмоқни истарди, айниқса, фикрларини ўзининг фойдасига ўзгартиришни жуда хоҳлар, ҳеч бўлмаганда, ўзи ҳам ҳақиқатни билиб олмоқчи эди. Бироқ найнов лўнда қилиб кўяқолди:

— Сиз қонунни ўзингизча тасаввур қиласиз-да.

Шу ердан баҳсга Франц ҳам аралашди:

— Мана кўрдингми, Виллем, у қонунни билмаслигини ўзи ҳам тан олди. Яна ўзича айбисизлигини исботламоқчи ҳам бўлади.

Ёнидаги унинг гапини қувватлади:

— Сен мутлақо ҳақсан, бироқ бунга бирон-бир нарсани уқтириш амри маҳол.

К. улар билан ортиқ тортишиб ўтирмади: наҳотки, мана бу, ўзларини ўзлари амалдорлар деб атаган шу лаққи ва лақма шотирларга мен ўзимнинг бутун эмин-ихтиёримни бериб қўйсам, деб ўйларди у. Улар алланарсалар ҳақида тортишиб-талашаётганига қарамай, умуман, ушбу воқеаларнинг моҳияти ҳақида жиддий ўйлаб кўрмоққа бутунлай ноқобил эканликлари кўришиб турибди. Ўзларига ишончлари эса нодонликларига яраша баланд. Дилдошларимнинг бирикки калимасининг теран маъносига бу икковининг аччиқ ичакдек чўзилган тушунарсиз вайсашларини ҳеч ҳам тенглаштириб бўлмайдди. Шу ўйлар билан у бир неча бор хонанинг у бошидан бу бошига бориб келар экан, қарши уйдаги кампирча энди ҳаддан ташқари қартайган чолни қўлтиқлаб, зўрлагу-дек судраб дераза олдига олиб келганини кўрди. У бу томошага чек қўйиш зарурлигини ҳис қилди.

— Мени бошлиқларингизнинг олдига олиб боринг, — талаб қилди К.

— Бошлиқларга маъқул келадиган иш қилишнинг кечи йўқ, — деди Виллем деб аталган қоровуллардан бири. — Энди бўлса, — қўшимча қилиб давом этди у — сизга менинг берадиган маслаҳатим битта: хонангизга ими-жимида ўтинг-да, тақдирингизни қандай ҳал қилишларини сабр-тоқат билан кутиб ўтиринг, шу сиз учун кони фойда бўлади. Ҳа, бизнинг сизга берадиган маслаҳатимиз шу: кучингизни бемаъни мулоҳазалар юритишга сарфлаб ўтирманг, яхшиси, имкон қадар, бирон-бир фикр юритишдан тийилинг. Сиздан талаб қилинадиган энг катта вазифа шу. Худди биз ўз хатти-ҳаракатимиз билан бирон-бир нарсани ўтказиб юборгандек, бизга бунақа муомала қилманг. Ҳар не бўлганда ҳам сиз бир нарсани унутиб қўйдингиз чоғи. Ҳа, биз ким бўлишимиздан қатъий назар, сизга солиштириб кўрганда, ўз эрки ўзида бўлган озод кишилармиз. Бу эса ҳазилакам устунлик эмас. Шунга қарамай, пул-мулингиз бўлса нонушта қилмоғингиз учун рўпарадаги ошхонадан бирон-бир егулик келтириб беришга тайёрмиз.

К. бирмунча вақт ўйланиб турди, аммо бу таклифга ҳеч нима деб жавоб бермади. Агар у кўшни хона эшигини очса, ёки дахлсизга юзланса, бу иккиси уни тўхтатиб қолишга уриниши мумкиндир; балки жўнгина бир қарорга келиб тиккасига солворса-чи? Бироқ шунақа қилинса, унга дарров ёпишиб кетишлари тайин. Яхшиси, бу хўрликларга бир оз чидагани маъқул, шундагина улар олдидаги эркини салгина бўлса-да, сақлаб қолиши мумкин бўлар, кўришиб турган муомала-муносабатга кўра, ўз эрки ўзида деса бўлади. Ҳа, ҳа, энг тўғриси, оқибатини кутиб, сабр қилгани маъқул. Воқеаларнинг табиий маромига қараб уларнинг ўзлари бирор-бир қарорга келадилар-ку. К. шундай ўйлар билан энди соқчилар ила ҳеч нарса устида тортишмасликни, уларга бирон сўз демасликни дилига тугиб, ўзининг хонасига йўналди.

У қўл ювгич устидаги ял-ял олмани олди-да, ўзини қаравотига отди, бу олма кеча кечқуруноқ нонушта учун кўз остига олинганди. Қолаверса, нонушта қилиши учун ҳозирча унга бошқа егуликнинг ўзи ҳам йўқ, аммо олманинг катта бир бўлагини қарсиллатиб тишларкан, бу олма қоровулларнинг марҳамати билан қаршидаги қаҳвахонадан олиб келинадиган, кечадан қолиб ачиган егуликдан минг карра ортиқлигига амин бўлди. У ўзини анча бардам ва ўктам ҳис қила бошлади, тўғри, банкка ярим кун кечикиб берадиган бўлди, бироқ унинг анчайин нуфузли лавозими, керакли ходимлигини ҳисобга олишиб, бу кечикишни кечиришар. Аммо юз берган воқеанинг ҳақиқий сабабини оқлаб, кечириб бўладими? У ана шуни билдириб қўйишни ният қил-

ди. Мабодо, унга ишонишмасалар-чи, у бунга ҳеч ҳам ажабланмайди-да, Фрау Грубахни ёки иккала дераза ўртасида югуриб юрган мана бу қарияларни гувоҳ сифатида олиб боради. К. қоровулларнинг унга муносабатига жуда ҳайрон қолди, бу ажабланса арзиғулик-да ўзи ҳам: қайси калла билан улар уни нариги хонага жўнатиб, ўзини ёлғиз ташлаб қўйишлари мумкин, ахир К. унда ўз жонига қасд қилиш учун ўнлаб усуллар топиши мумкин эмасми? Аммо қай сабабга кўра у ўз жонига қасд қилиши мумкин? Шу ерда у ўз дунёқарашидан келиб чиқиб, ўйланиб қолди. Наҳотки, мана бу иккиси ёнма-ён ўтириб олиб, очофатларча унинг нонуштасини паққос тушираётгани учун, бургага аччиқ қилиб кўрпани куйдирса? Унинг миясига ҳар қанақа хоҳиш-истаклар келиб-кетиб турганига қарамай, ўз жонига қасд қилиш шунчалар ақлсизлик эдики, бундай бемаъни ишни қилиши душвор эди. Бу бошқа бир нарсани исботлаб берди: қоровуллар шунчалик даражада калтафаҳмки, улар бу ерга, ҳеч бир хавф-хатар бўлмайди деган хаёлда келишган ва К.нинг аҳвол-руҳиясидан тамоман ғофил бўлганлари боис ҳам битта ўзини ёлғиз қолдиришди. Майли, шу уларга маъқул экан, билганларини қилишмайдими, мана ҳозир у деворий шкафча олдига боради-да, унда аъло навли, роҳатигон коньяк яшириб қўйган эди, биринчи қадаҳни нонуштанинг ўрнига кўтара қолади, кейин эса дадиллик учун иккинчи қадаҳни бўшатади, эҳ, бу ерда дадилликка бало борми, унга кимнинг кўзи учиб турибди.

Бироқ шу пайт у қўшни хонадаги ўкирикдан қаттиқ чўчиб тушди ва деразалар титрагандек тишлари гижирлаб кетди.

— Сизни назоратчи ўз олдига чорлайди! — у ёқдан туриб бўкиришди.

Уни айнан ана шу лўнда, буйруқ оҳангидаги ҳарбийча мурожаат кўрқитди, ҳолбуки, у ҳеч қачон Франц бунақа йўғон овозда гапирди, деб ўйламаганди. Аммо бу амрнинг ўзи уни хурсанд қилди.

— Хайрият-э! — К. ҳам беихтиёр ҳайқириб юборди ва шкафчанинг тавақасини ёпиб, меҳмонхонага шошилди. Бироқ унинг йўлини икки соқчи тўсди ва худди шундай бўлиши керакдай, шу заҳоти уни ўз хонасига қайтаришди.

— Нима бало, ақлдан озганмисиз?! — иккиси ҳам унга қараб ўшқириб кетишди. — Назоратчининг олдига ҳеч бўлмаса кўйлак кийиб чиқилади-да! Бу қилиғингиз учун у сизни савалашга буюрса арзийди, бунга биз ҳам жон деб қўшилардик.

— Ўз ҳолимга қўйинг-е, мени, жин ургурлар! — К. ҳам айюҳаннос солиб шитоб билан ортга қайтдики, ўз кийим илгичини ағдариб юборишига сал қолди. — Одам ҳали ўз ўрнидан қўзғалмаганлигидан ҳам истиҳола қилмай, бостириб киришади-ю яна эгиндан фрак бўлишини ишташади!

— Қўлингдан ҳеч нарса келмайди! — иккиси ҳам унинг орзига уришди, аммо К. газабга миниб шовқин-сурон кўтарганда, уларни ҳам хотиржам деб бўлмасди, ҳатто қанақадир ғамга ботишган, уни куч билан уриб-қайтариш қўлларидан келса-да, ҳар ҳолда, тинчлантирмоқ пайида эканликлари кўринарди.

— Турган-битгани масхарабозлик! — у шундай деб тўнғилласа-да, курсига ечиб қўйилган камзулини қўлига тутганча, гўё унинг бу туриши қоровулларга маъқулми ёки йўқ, билмоқчи бўлаётганга ўхшарди.

Ҳалигилар бошларини қимирлатарди.

— Қора камзул кийиш керак, — иккиси ҳам шундай деди.

К. камзулини полга ирғитди ва нима мақсадда гапирётганлигини ўзи ҳам билмасдан шитоб билан деди:

— Бироқ ҳозир иш кўрилмаса керак?

Қоровуллар иршайиб қўйишди, аммо қатъият билан яна аввалги гапларини қайтардилар:

— Қора камзулни кийиш зарур.

— Шу билан иш жадаллашиб кета қолса, мен қарши эмасман, — деди К. ва шкафни очиб, кийим-кечагини узоқ титкилади, охири улар орасидан энг кўримли бўлган бир жуфт қора рангисини танлади — у танишларининг кўзини ўйнатар даражада серҳашам, ярқироқ эди, — у даставвал бу кийимлар ичидан гард юкмаган кўйлагини олди, сўнг ўзининг бутун санъатини ишга солиб, астойдил кийинишга тушди. Энди ҳеч қанақа орқага суришлар бўлмайди

— қоровуллар уни тамоман унуттишган чоғи, ҳатто уни ваннага кириб чиқишга зўрлаб ўтиришмади, ич-ичидан ўйларди К. У бу кишиларни зимдан кузатиб ўтираркан, ҳали замон ўзини эслаб қолишлари хаёлига келмаганини англади. Холбуки, Виллем К.нинг кийина бошлагани хабарини етказиш учун Францни назоратчининг олдига юборишни унутмаганди.

К. оби-тобида кийиниб бўлгач, Виллем уни товон тарафдаги ҳайҳотдек бўм-бўш меҳмонхона орқали олиб ўтди, бу маҳал навбатдаги хонанинг эшиклари аллақачон ланг очиб қўйилганди. Яқингинада бу хонага нусха кўчирувчи қиз фройляйн Бюрстнер кўчиб кирганини К. аниқ биларди, бу қиз саҳармардонда тишига кетиб, алламаҳал бўлгандагина уйга қайтади. К. у билан тузук-қуруқ танишиб ҳам олмаган, салом-алик қилиб туради, холос. Мана энди эса унинг тунги столи тергов учун хонанинг ўртасига сурилган, стол олдида назоратчи ғўдайиб ўтирарди. У оёқларини чалиштирганча, қўлларидан бири-ни ўриндиқ суянчигига тираб олганди.

Хонанинг бир бурчагида яна уч йигитча бўлиб — улар деворга осик гиламга қадалиб олишганча, фройляйн Бюрстнернинг фотосуратларини томоша қилишарди. Очiq дераза дастагида эса қизнинг майин матоли блузкаси осилганча турибди. Қарама-қарши уйнинг ойнаси олдида турган ҳалиги қарияларга энди бу камлик қилгандай, гавдаларининг ярмидан кўпини ташқарига чиқаришганча, хангоматалаблик қилишар, унда энди томошабинлар сони ҳам ортган эди; қариялар орқасида тоғдай бўлиб, бир эркак киши кўкраklarини кериб, ёқавайрон ўтирар, пайдарпай малла соқолини пастдан юқорига, юқоридан пастга силагани силаган эди.

— Йозеф К. деганлари сизми? — назоратчи ўсмоқчилаб сўраркан, афтидан, паришонхотир К.нинг диққатини шу йўл билан ўзига қаратмоқчилиги кўриниб турарди.

К. сомёларча бош эгди.

— Албатта, сизни бугун эрталаб юз берган воқеа хайратга солган бўлиши керак? — деб у иккала қўли билан столдаги нарсаларни ўзига бир оз тортди. Столда эса шам ила гугурт, китобча, нина санчиб қўйиладиган ёстиқча турар, гўё бу нарсалар тергов учун сув ва ҳаводай зарур эди.

— Албатта, — К. шундай деркан, уни кўтаринки бир кайфият чулғаб олди: мана, ниҳоят у фаҳм-фаросатли бир кишига рўпара бўлиб турибди, у билан ўзининг устидан қўзғатилган жиноий иш бўйича муфассал, юракдан гаплашиб олса бўлади. — Албатта, мен ажабланмадим десам ёлғон бўлади, бироқ, нафсиламбирини айтганда, бу воқеа мени жуда ҳам ҳайрон қолдиргани йўқ.

— Жуда ҳам эмас, деганингиз нимаси? — назоратчи буни қайта ажабланиб сўраркан, шамни столчанинг ўртасига суриб борди ва қолган анжомларни унинг теграсига териб чиқди.

— Эҳтимол, мен нима демоқчи бўлганимни сизга тушунтира олмадим чоғи, — шошилиб деди К. — Мен фақат шунни айтишни хоҳлайманки... — шунда у бирдан ўзига ўтириш учун жой излаб, теграсига олазарақ қаради, қаерга бўлса ҳам ўтиришни истарди.

— Мумкинми ўтирсам? — сўради у.

— Буни хаёлингиздан чиқариб ташланг, — жеркиб берди назоратчи.

— Мен фақат бу билан шуни айтмоқчи эдимки, — пешма-пеш гапира кетди К. — албатта, мен бу кўққисдан юз берган воқеадан жуда ажабландим, бироқ бу ёруғ оламда ўттиз йил яшаганингдан кейин, айниқса, ўзимдагидек ҳаётда турли тўсиқлардан ошиб ўтишга тўғри келавергач, чор-ночор ҳар қанақа кутилмаганликларга ҳам одатланиб қоларкансан ва уларни юрагинга яқин олмаслик пайида бўласан. Айниқса, бугунгидегини.

— Нима учун бугунгидегини?

— Йўқ, буларнинг бари ҳазил-хузул демоқчи эмасман, у аллақачон куюшқондан чиқиб кетди, менимча. Расвой жаҳон бўлгандек, ахир унда пансионда истиқомат қиладиганларнинг қатнашмагани қолмади-ку, бу ёқда яна сизлар ҳам бор, уларнинг бари эса ҳазил энг сўнгги нуқтасига етганини кўрсатади, ҳазил зилга айланмаса. Шу боис ҳам мен буни шунчаки ҳазиллашиш деб ўйламайман.

— Тўғри ўйлабсиз, — назоратчи шундай деркан, неча дона қолибди дея гугурт кутисига қаради.

— Бироқ, бошқа томондан эса, — К. бу ерда ҳозир бўлганларнинг барчасига мурожаат қилиб, сўзини давом эттирди, айниқса, у фотосуратларни томоша қилаётган анови уч йигитчанинг диққатини ўзига қаратишни истарди. — Ҳа, ҳа, бошқа томондан буларнинг барига алоҳида аҳамият бериб ўтириш керак эмас. Кўриб турибманки, нима учундир мени булар айбдор ҳисоблашаётганлари аниқ, аммо мен ўзимда заррача ҳам айб борлигини ҳис қилаётганим йўқ. Майли, ҳозир бунинг ҳеч қанақа аҳамияти йўқ, буни бир чеккага қўяверайлик, мен фақат шуни билишни истайман — ким мени айблаёттир? Қайси идора бу ишни кўришни ўз зиммасига олган? Сизми ўша идоранинг амалдорлари? Бироқ сизларнинг эгнингиздаги кийим-кечакда ҳам ҳатто бунинг бирон-бир белгиси — аломати йўқ-ку; агар сиз менинг камзулим-чи, демоқчи бўлсангиз — шу ерда у Францга юзланди. — Мени кечирасизу, бу ҳам форма ўрнига ўтмайди, тўғриси, у кўпроқ йўлсозларнинг коржомасига ўхшайди-ку. Мана шу саволларга мен аниқ-равшан жавоб талаб қиламан, буларнинг бари ойдинлашгач эса, ҳеч шубҳасиз, бир-биримиз билан тил топишиб, ҳаммамиз дўстлашиб кетишимизга мен ишонаман.

Шу пайт назоратчи шақир-шуқур қилиб гугурт қутисини столга қўйди.

— Сиз ҳаддан ташқари қаттиқ янглишаёттирсиз, — сўз бошлади назоратчи. — Мен ҳам, мана бу жаноблар ҳам — ҳеч қайсими сизнинг устингиздан кўзгатилган жиноий ишга алоқамиз йўқ. Бундан ҳам ортиги, биз у ҳақда қарийиб ҳеч нарса билмаймиз. Биз расмий формада ҳам келишимиз мумкин, бу билан сизнинг ишингиз ёмонлашмаса гўрға эди. Мен ҳатто сиз нима сабабдан айбланаяпсиз, шуни айтиб беришим ҳам душвор, очиги, бу ҳақда менга ҳеч нарса маълум эмас. Гапнинг пўсткаласи, сизнинг қамоққа олинганингизнигина билламан, бошқаси менга қоронғу. Эҳтимол, сизга қоровуллар у-бу деб лақиллаб қўйган бўлишлари мумкин, лекин буларнинг бари беҳуда сафсатадан бошқа нарса эмас. Шу боис ҳам мен оизнинг саволларингизга жавоб қилмасам-да, биргина маслаҳат бера олишим мумкин: биз ҳақимизда камроқ ўйланг, бизни йўқ деб ҳисобланг, вассалом, яхшиси, у ёқда сизни нима кутяпти, нима қилинса, сизга яхши бўлади, ишингиз ўнгланади, шу хусусда чуқурроқ мулоҳаза қилинг. Ҳа, яна ўзингизнинг айбсизлигингизни пеш қилавериб, ҳуда-беҳудага қичқираверманг, бу сиз ҳақингиздаги умумий, ёмон деб бўлмайдиган таассуротга соя салади, уни бузади. Умуман, мусохабаларда сизнинг босиқроқ бўлганингиз тузук. Сиз бўлсангиз, оғзингизга келганини қайтармай, ҳаммасини тўкиб соляпсиз, ҳолбуки, сиз иккита сўзни айтганингиздаёқ шу бадфёъллигингиз кўринади-қолади, шундай бўлгандан кейин, охир-оқибат иш сизнинг фойдангизга ҳал бўлармиди?

К. назоратчига таажжубланиб қаради. Уни мактаб болани койигандек койишмоқда, яна ким денг? Ҳолбуки бу тирранчанинг она сути оғзидан кетмаган. Танбех бераётгандай ўдағайлашини, ўргатаётгандай уқтиришини қаранг. Уни нега қамоққа олишди, қамоққа олишга ким буюрди — бу ҳақда эса бир оғиз гап йўқ! У ҳатто хонада у ёқдан-бу ёққа бориб келар экан, кимдир бунга гов бўлмасмикан деб ҳам ташвишга тушиб қолди. У энгларини тортиб, тўғрилади, енг тугмаларини ўтказди, сочларини текислаб олди ва уч йигитчанинг яқинидан ўтиб бораркан: “Қандай бемаъ依лик!” — деди ичида, сўнг улар ўзига кескин-қатъий тарзда қараб турганлигини ички бир туйғу билан фаҳмлагач, ўгирилди-ю назоратчининг столчаси олдига бориб тўхтади. Ва деди:

— Прокурор Гастерер менинг эски ошнам бўлади, унга қўнғироқ қилсам бўладими?

— Албатта, — жавоб қилди назоратчи. — Лекин бунинг жўяли бир мулоҳазалиги хусусида бирон нарса дейишни қийин, у билан шахсий ишингиз борасида гаплашишингиз шунчалик шартми?

— Қанақа мулоҳазалиги билан сизнинг нима ишингиз бор? — К. аччиқланиб ҳайқирди, аммо тез орада унинг ўрнини ночорлик эгаллади. — Ҳайронман, қанақа одамсиз ўзи? Уйлаб-нетиб ўтирмай, аллақандай бемаъ依и бир даҳмазани чиқарасиз-да, ундан мантиқ ҳам излаб топмоқчи бўласиз. Гунг ҳам тилга киради-да, бунақа қилингандан кейин. Аввалига бу жаноблар хонамга бостириб кириб, менинг ҳаловатимни бузишди, энди эса чалаётган ногорангизга мени қандай ўйнар экан деб бир жойда тўдалашиб олиб, қизиқсинаб

қараганлари-қараган. Сиз қамоққа олиндингиз деб айтасиз-у, яна прокурорга қўнғироқ қилайми десам, нима учун деб сўраб-суриштирасиз ҳам. Бўпти, сизнинг истаганингизча бўлақолсин, мен прокурорга қўнғироқ қилмайман!

— Йўқ, нега? — назоратчи шундай деркан, қўлини олдинга — телефон гўшаги осилган жойга чўзди. — Истаганингизча қўнғироқ қилаверинг.

— Йўқ, бўлди, энди буни менинг ўзим ҳам хоҳламайман, — К. шундай деб дераза олдига яқинлашди.

К. деразага яқинлашиши билан қарши уйнинг рўпарадаги деразасида тери-либ ўтирган томошабинларнинг тинчи бузилди. Қариялар ўринларидан кўзга-лишни истаб қолишди, бироқ орқаларида турган эркак уларни тинчлан-тирди.

— Мана, буларга қаранг, роса томоша қилиб ётишибди? — у назоратчига қараб бақирди бу бармоғи билан деразани урди:

— Қани бу ердан бир туюқларингни шиқиллатинглар-чи, — дераза тавақа-сидан бошини чиқариб ўшқирди у.

Томошабинлар ортга тисарилиб, ўзларини ичкарига олишди, ҳатто қария-лар қўшнилари ортга ўтиб олиб, унинг бесўнақай гавдаси билан ўзларини яширмоқчи бўлдилар, қўшни бўлса, нимадир дер, бу лаби-лабига тегмагани-дан аниқ билиниб турар, лекин оралиқ узоқ бўлгани учун нима деганини фаҳмлаб олиш жуда ҳам мушкул эди. Бироқ улар дераза олдидан бутунлай кетишмади, тараддулланиб туришар, ҳали замон уларга эътибор берилмай қўйилгандан кейин яна дераза олдига келиб олиб, воқеани мазза қилиб то-моша қилишмоқчи эдилар чоғи.

— Шунақа ҳам шилқим бўладими одам? Бу қандай беандишалик? — К. шундай деб деразадан нари кетди.

Назоратчи ҳам гўё унинг бу мулоҳазаларига қўшилгандай эди, тўғрироғи, К. назоратчига қараганда шундай туюлди. Аслида эса бу пайтда назоратчи уни тингламаган, ўзи билан ўзи андармон бўлган бўлиши ҳам жуда мумкин, чунки у бутун столни қулочлаб олганича ўтирар, гўё унинг узунлигини ўз қаричи билан ўлчаётгандек эди. Икки соқчи ҳам сандиқнинг устига чиқиб олганча, гиламга урилган ажиб гулларга тиззаларини ишқалаб ўтиришарди. Уч йигитча ҳам қўлларини белларига тираганча, аланг-жаланг тўрт томонга бемақсад тер-мулишади. Хона ғариб бир идорадай сокин бўлиб қолди.

— Қани бўлмаса жаноблар! — К. ҳаммаси учун ўзи жавоб бериши керак-дай бирдан ҳайқириб юборди. — Ҳа, ҳа, сизларнинг бу ўтиришларингизга қараб ҳам менинг ишимни, шундай ҳам роса судралган бу ишни хотималаб қўйса ҳам бўлар дейман. Келинлар, яхшиси, ҳеч нарсани муҳокама қилиб ўтирмасдан, бир-биримизга дўстона қўл ташлаб, тинчгина тарқалиб қўя қолай-лик, шу билан сизларнинг хатти-ҳаракатларингизни на оқлаш, на қоралаш мумкин бўлади. Мен шундай ҳисоблайман. Агар сиз менинг бу таклифимга рози бўлсангизлар, сизлардан шуни сўрайманки... — К. назоратчининг столига яқинлашиб келиб, унга қўлини узатди.

Назоратчи нигоҳини ердан кўтариб, лабларини тишлаганча, узатилган қўлга разм солди. К. ҳозир у қўлимни сиқади, деб хаёл қилди. Аммо назоратчи дик этиб ўрнидан туриб, фройляйн Бюрстнернинг тўшаги устида ётган доираси-мон дағал шляпасини қўлига олди ва жуда ҳам эҳтиёткорлик билан, гўё янги матоҳ менга мос келармикан дегандек, бошига ўлчаб кўраётгандек бўлиб, уни икки қўли билан бошига оҳиста қўндирди.

— Сиз буларни намуноча жўн тасаввур қилмасангиз, — У К.га шундай деб давом этди. — Демак, сизнингча, биз жимгина тарқалишимиз керак, шун-дайми? Йўқ, йўқ, бунақа қилиш билан ҳеч нарсага эришиб бўлмайди. Аммо бу билан мен сиз ҳаммасидан умид узаверинг, демоқчимасман. Йўқ, ҳеч ҳам бунақа эмас. Сиз бор-йўғи, ҳибсга олиндингиз, холос, бошқа ҳеч нарса юз бергани йўқ. Мен сизга буни маълум қилиб қўйишим керак эди, мана айт-дим ҳам, уни сиз қандай қабул қилганингизни эса қўриб турибман. Бугунча етар, энди биз сиз билан хайрлашсак ҳам бўлади, ҳар бир ишнинг ўз вақти-да бўлгани яхши. Эҳтимол, сиз ҳозир банкка бормоқни истарсиз?

— Банкка дейсизми? — ҳайрон қолиб сўради К. — Ахир мен ҳибсга олин-ганман-ку!

К. бу сўзни бир оз даъваткорона руҳда айтди, майли, унинг қўлини қисишни рад этишган бўлса-да, айниқса назоратчи ўрнидан тургач, ўзини ҳаммадан кўра мана шу кишиларга камроқ тобелигини ҳис қилди. У бу одамлар билан бир ўйнашса, ўйнашибди-да. У ҳатто, агар бу одамлар кетадиган бўлса, дарвозагача улар ортидан югуриб бориб, ўзини қамоққа олиб кетишларини таклиф қилмоқни ҳам дилига тугди. Шунинг учун ҳам ҳалиги сўрогини яна қайтарди.

— Ҳибсга олинган эканман, қандай қилиб банкка бораман?

— Вой, буни қаранглар! — қарийб эшик ёнига бориб қолган назоратчи таажжубланди. — Афтидан, сиз мени умуман тушунмабсиз. Ҳа, сизнинг қамоққа олинганингиз рост, аммо бу сизнинг хизмат вазифангизни адо этишга ҳалақит бермаслиги керак. Ва, умуман, бу сизнинг кундалик ҳаётингизга монелик қилмаслиги, тўсиқ бўлмаслиги лозим...

— Демак, унда бу ҳибсга олишдан ҳеч ҳам қўрқмаса бўлар экан, — К. шундай деб назоратчига яқинлашди.

— Мен ҳам шундай деб биламан, — деди назоратчи.

— У ҳолда ҳибсга олинганини маълум қилиш ҳам ҳеч нарсага арзимаиди. — К. баттар назоратчига тақалиб борди.

Қолганлар ҳам уларга яқинлашиб келишди. Ҳамма шундоқ эшик олдида уймалашиб қолди.

— Буни маълум қилиш менинг вазифам эди, — деди назоратчи.

— Аҳмоқона вазифа, — К. ҳам бўш келмади.

— Эҳтимол, — қўшилгандай бўлди назоратчи, — аммо вақтни бундай лақиллаб ўтиришга сарфлаш ярамайди. Мен сизга, агар истасангиз, банкка боришингиз мумкинлигини таклиф қилдим, холос. — Агар сиз ҳар бир сўзга шундай аҳамият бераётган экансиз, сизга яна шуни ҳам қўшимча қилишим мумкин: ҳа, ҳа, агар сиз истасангиз ишингизга боринг, лекин сизни банкка боринг, деб зўрламоқчи эмасман. Ҳа, яна дарвоқе, ишқилиб, бу кўзга ташланмас хатти-ҳаракатлар сизга монелик қилмаса, енгиллик туғдирса дейман, шу боис ҳам сизга қараб юришни ҳамкасбларингиз бўлган мана бу уч жанобнинг зиммасига юкламоқчиман.

— Нима дедингиз? — К. бақира туриб, уч йигитга зингил солиб қаради.

Бировнинг назари тушмайдиган бу йигитчаларни у шу пайтгача бегона кишилар деб хаёл қилган, ҳолбуки, фотосуратларни кўриб ўтирганлар ҳақиқатдан ҳам унинг банкида ишлашарди, ҳамкасблар деб таништирилиши куракда турмайдиган гап бўлса-да, бу гапда ҳам жон бор — фармонбардорлигидан шишиб кетиб, оғзига эрк берган назоратчи уларнинг ишларини чуқур билмаса-да, барибир булар у фаолият кўрсатаётган банкнинг кичик хизматчилари — югурдакларидан эди. К. уларни қандай қилиб таниёлмай қолди-я. Ҳа, у назоратчи ва қоровуллар билан суҳбатга берилиб кетиб, улар билан ниҳоятда андармон бўлиб қолганидан, бу учовини таниёлмаслик даражасига етган! Булар — қоқчакак Рабенштейнер, кўзлари ичига ботган, ҳамиша қўлларини бири-бирига чалиштириб юрадиган малла Куллик ва ҳуда-беҳудага оғзининг таноби қочиб, иршайверганидан юзининг эти титраб турадиган Каменер эди.

Учови ҳам гўё буни кутиб ўтирганларидек, жилмайишга тайёр ҳолда бош қимирлатишди. К. ўз шляпасини излаб тополмаганида эса — унинг қалпоғи ўз хонасида қолганди, — улар бирин-кетин ўша ёққа оёқларини қўлларига олиб чопишди ва англашилганидек бир оз довдирликларини ҳам кўрсатишди.

К. жойида турганича уларни тавақалари ланг очик икки эшик оша кузатди, албатта, охирида тепса-тебранмас Рабенштейнер борар, унинг хушбичим одими жўнгина лўкиллаш эди. Каменер шляпани келтирганда, К.нинг ёдига Каменернинг бир қилиғи тушди, қизиги Каменер бировнинг устидан атайин кулмас, кулганда ҳам ишқал чиқарар, у мазах қилишни дўндирилмас, бу ҳодиса эса банкда баъзан такрорланиб турарди.

Даҳлиздаги эшикни очиб, бутун тўда олдида пайдо бўлган фрау Грубахнинг тусида ҳеч бир ўзгариш сезилмас, айниқса, бирон-бир айб иш қилиб қўйгандек, бесаранжомлик кўринмасди: аёлнинг тирсиллаган қади-қомати кўнгилни суст келтирадиган даражада эди, аммо К., одатига кўра, унинг пешбанди боғичига қаради, холос. Кўчага чиққан К. соатига қаради-да, такси

ушлашга қарор қилди, ахир у роса кечикди, бунга яна ярим соат қўшилишига йўл қўйиб бўлмайди. Каменер такси тўхтатиш учун бурчакка югурди, қолган икки хизматчи ҳам К.нинг кўнглини олишга интилаётгани аниқ кўришиб турарди. Ва шу ерда бирдан Қуллих каттакон уй тарафдан ҳозиргина чиқиб келган баланд бўйли, тилларанг соқолли кишини кўрсатаркан, киши бўйибастига мос келмаган хижолатли алфозда орқага чекинди ва говга суяниб қолди. Афтидан, қариялар ҳали зинапоядан тушиб бўлганларича йўқ эди. К. Куллихдан ранжиган бўлса-да, бутун диққатини бу одамга қаратди, у бу кишини ҳали дераза олдида кўргандаёқ ҳаммадан ҳам кўра ундан бирон-бир даҳмаза чиқади, деб кутганди.

— У ёққа алангламанг, — у шундай узук-юлуқ гап қиларкан, сўзлаш оҳанги катта кишиларга муносабатда жуда бемаъни эканлигига ҳам эътибор қилмади.

Бироқ автомобил келиб қолиб буни тушунтириб ўтиришнинг имкони бўлмади, ҳамма унга ўтирди-ю, жўнаб кетилди. Фақат шундагина К. яна бир хатога йўл қўйганини тушунди, ахир у назоратчи қоровуллари билан қандай кетганидан бутунлай беҳабар қолибди, кузатса бўларди; аввал у назоратчи билан бўлиб, бу уч хизматчини кўрмай қолганди, энди эса бу хизматчиларга хаёли кетди-ю назоратчини бой бериб қўйди. Бунинг учун ортиқча бир фаҳм-фаросат ҳам керак эмас, К. айна шу муносабатни обдон кузатиб боришни дилига қаттиқ тугди.

У вақт ўтганига қарамай шу лаҳза беихтиёр таксидан бошини чиқариб, назоратчи билан унинг қоровуллари унда бор-йўқлигини яна бир бор текширмоқчидай ортга қаради. Бироқ у орқага қайриламандек деб бир чеккага яхшигина ўтириб олди, холос, аммо ҳалигилар унда борми-йўқлигини билиш учун ҳатто кўз ташлашнинг ҳам имкони бўлмади. Дарвоқе, шу лаҳзаларда унинг турқи-тароватидан от ҳурқар, бировга кўрингулик аҳволда эмас, бахтга қарши у айна шу дамда ким биландир дардлашмоқ истарди. Ҳамроҳларининг эса ҳаддан ташқари ҳолдан тойганликлари билиниб турар: Рабенштейнер ўнгга, Куллих эса чапга қараб олган, фақатгина Каменер ўзининг ҳамишаги ҳиринг-ҳиринги билан бировнинг устидан мазах қилишга тайёрдай турар, афсуски, унинг шўрига шўрва тўкилган, айна пайтда бирор нарсанинг устидан жўнгина кулишнинг ҳам ўрни эмасди.

К. бу баҳорда кечалари асосий вақтини ушбу тарзда ўтказди: ишдан кейин ҳам яна аллавақт, жа чўзилиб борса, кеч тўққизларгача идорада қолиб кетади, бир ўзи ёки хизматчилардан бирортасини олиб айланиб юради, сўнгра эса қарияларнинг бир тўдаси ўз улфатлари билан кўп столларни банд қилиб оладиган пивохонага йўл олади ва унда ўн бирларгача ўтиради. Гоҳо бу тартибни бузиб туришга ҳам тўғри келади, масалан, банк директори К.ни иқтидорли ва умидли ходим деб билгани учун, буни қадрловчи бошлиқ сифатида уни ўз автомобилида сайр қилишга ёки дала ҳовлисида кечкилик қилишга таклиф қилиб қолади. Бундан ташқари, К. ҳафтада бир марта исми-шарифлари Эдза деб аталувчи куйдирмажон бир ойимтилланикига ҳам тушиб туради, ойимтилла бутун тун — токи тонггача ресторанда оқсочлик қилади, кундузлари бўлса, ҳеч бир андишага бормай, меҳмонларини ўз тўшагидан кўзгалмай қабул қилади.

Бироқ бу оқшом у ҳеч нарсага қарамасдан уйга тезроқ қайтишни дилига туғиб қўйди, бутун кун эса оғир, шиддатли иш ташвишлари, яна устига-устак, унинг туғилган куни муносабати билан изҳор қилинган ҳар турли дилга ёқадиган қутловлар билан билинмай ўтиб кетди. Аммо иш орасидаги бир зумлик танаффуслар, тин олишларда у қайта-қайта эрталабки нохуш воқеа ҳақида ўйлаб кетарди: нега эрталаб юз берган нохуш воқеа фрау Грубах хонадонида ҳамма нарсани ағдар-тўнтар қилиб юборди, ҳолбуки, бу воқеанинг ўзи ундаги тартибни ислоҳ қилиши керак эмасми? Тартиб-ку бир марта тикланади, эрталабки воқеанинг изларидан асар ҳам қолмайди ва ҳаммаси асли қадимги ҳолига қайтади. Мана бу уч хизматчидан ҳам хавотирланишга унчалик ҳожат йўқ, улар ҳам банкнинг сонсиз хизматчилари уюми ичида зарра каби йўқолиб кетдилар ва эътиборга олса бўладиган бирор-бир ножўя хатти-ҳаракат содир этишгани йўқ. К. бир неча бор ўзининг режасига кўра

синаб кўриш учун уларни биргаликда ва якка-якка ҳолда чақириб кўрди ва ҳар сафар улардан бутунлай кўнгли тўлиб, ҳеч бир гумони қолмагач, жавобини берди.

У ўн яримларда ўз уйига яқинлашиб қолганида, йўлакда оёқларини кериб олганича, тишлари орасига муштук қистириб олган бир йигитчага дуч келди.

— Сиз ким бўласиз? — К. унга яқин келибоқ ўсмоқчилаб сўради, ярим қоронғи йўлакда бирор-бир нарсани кўриш ниҳоятда мушкул эди.

— Мен эшик оғасининг ўғлиман, афандим, — деди йигит ва трубкасини оғзидан олиб, К. ўтадиган томоннинг йўлини бўшатди.

— Эшик оғасининг ўғлимисиз? — К. қайта сўраркан, сабрсизланиб ҳассаси билан ерни дўқиллатиб уриб қўйди.

— Эҳтимол сизга бирор нарса лозим бўлиб қолгандир? Буюра қолинг, отамни чақириб келайми?

— Йўқ, йўқ, — К. шундай дер экан, унинг овози билинар-билинмас синиқ чиқди, гўё бу йигитча бирор ножўя иш содир қилгану у кечираётгандек бўлиб гапига қўшимча қилди, — ҳаммаси жойида. — У йўлида давом этди, аммо зиналардан кўтарилиш олдидан барибир яна бир қур орқасига кўз ташлади.

У тўғри ўзининг хонасига йўл олса бўларди, бироқ унга фрау Грубах билан гаплашиб олиш муҳимдай туюлди ва у шу заҳоти хонимнинг кўнғироғини босди. У қўлида пайпоқлар билан стол ёнида ўтирар, олдида ҳам эски пайпоқлардан бир қанчаси ётарди. К. алламаҳал бўлганига қарамай, уни безовта қилгани учун қизариб-бўзариб кечирим сўраган бўлди, фрау Грубах эса уни ҳаддан ташқари очиқ чеҳралик билан қаршилаб, хижолат чекишга ўрин қолдирмасдан, ҳеч қанақа авф сўрашларни эшитишни ҳам истамасди; бу хонадонда хоним учун барча ижарачилар ичида энг севимлиси ўзи эканлигини К. жуда ҳам яхши билар эди. К. хонага зимдан разм солди: ҳамма нарса ўзининг асл-қадимги жойида, дераза олдидаги столда эрталаб нонушта учун қўйилган идиш-оёқлар ҳам йиғиштириб олиниб, саранжом-саришта қилинган эди. Аёл қўллари ҳамма нарсани мўъжизадек сездирмасдан муҳайё эттиришга қодир, деб ўйлади у; унинг ўзи эҳтимол барча идиш-товоқни тезроқ йиғиштираман деб ишқал чиқариб, уриб-суриб синдириб қўйган бўлар, аммо, шубҳасиз, уларни бекаму-кўст жойлаштиришнинг ҳеч эпини қилолмасди. У миннатдорлик туйғуси ила фрау Грубахга термулди.

— Нега сиз бунчалик кеч бўлишига қарамай дам олай демайсиз, — қизиқсиниб сўради у.

Ниҳоят иккови стол ёнида бақамти ўтириб олишди, К. ҳам вақт ўтган сари фрау Грубахнинг ишига қизиқиб, ип эшишга тушиб кетди.

— Иш бошдан ошиб ётибди, — ёзғирди аёл. — Кун бўйи ижарачилар келади-кетади, киради-чиқади, шунинг учун ҳам фақат тундагина буюмларни саришта қилиш мумкин бўлади.

— Устига-устак, мен бугун сизга яна анча-мунча ташвиш ҳам орттирдим-а?

— Нимани айтяпсиз? — у шундай дер экан, анча жонланиб олди, пайпоқларни ҳам тиззалари устига ташлади.

— Эрталаб келган ҳалиги одамларни айтаман-да.

— Э, уларми, — аёл аввалгидек хотиржам овозда деди, — ўпкалангудек бирон-бир кўнгилисизлик бўлгани йўқ-ку.

Аёл яна қўлига қандай қилиб пайпоқларни олар экан, деб К. унга индамай разм солиб турди. Назаримда, менинг бу ҳақида гап очганим уни ажаблантирди, ҳа, менинг бу ҳақида гапирганимни у нотўғри деб ҳисоблайди, ўйларди К. Шунга қарамай унга ҳаммасини биратўла тўкиб солгани маъқул. Бахтга қарши мен бу қари аёлга барчасини тўкиб сололмайман.

— Йўғ-э, улар сизга роса ташвиш орттиришди, — овоз чиқариб деди К. — Роса дардисар бўлишди. Аммо-лекин бу воқеа энди қайтарилмайди!

— Ҳа, бундай воқеа қайта содир бўлиши мумкин эмас, — аёл К.нинг гапини қўллар экан, унга бирмунча ғамгин табассум билан қараб қўйди.

— Ростдан ҳам сиз шунақа деб ўйлайсизми? — ўсмоқчилади К.

— Ҳа, албатта, — оҳиста жавоб қилди аёл. — Бироқ энг асосийси, сиз бу

воқеаларни юрагингизга яқин олиб юрманг. Бу ёруғ оламда нималар бўлмайди дейсиз? Жаноб К., сиз ҳеч қачон мен билан бунақа даражада юрагингизни очиб дардлашмаган эдингиз, шу боис ҳам у-бу эшитган-билганларимни изҳор этсам бўлар: ҳа, мен эшик ортида туриб ҳам баъзи гапларни эшитишга муваффақ бўлдим, қолаверса, қоровулар ҳам бу ҳақда жиндайгина гапнинг учини чиқаришди. Сизнинг тақдирингиз ҳақида сўз борар экан, менинг қалбим шунақа тирналдики, сўраманг, ҳолбуки, мен сизнинг ҳеч кимингиз бўлмайман, бор-йўғи ижарахона бекасиман, холос. Аммо эшитганларим шунчалик нохушки, уларни айтишга тилим бормайди. Йўқ, йўқ, мен бундай демоқчи эмасдим. Тўғри, сиз ҳибсга олингансиз, аммо буни ўғриларини қўлга туширилиб, қамалишига ҳеч ҳам солиштириб бўлмайди. Ўғрилар қўлга тушдими, буёғига улар бирон-бир омонлик кутишмаса ҳам бўлади. Тамом, ишларининг пачаваси чиққани шу, бироқ сизнинг қамоққа олинишингиз эса... нима десам экан, унда қандайдир ҳикмат бордай. Тўғри, мен бунақа нарсаларга кам тушунаман, бироқ, менимча, буни тушуниш учун кўп нарса керак ҳам эмас.

— Ҳа, буни ҳаддан ташқари густоҳлик деб бўлмайди, фрау Грубах, қолаверса, менинг ўзим ҳам фикрингизга қисман қўшиламан. Очиғи, тўғри, мен бу воқеа ҳақида мулоҳаза юритаётганда, албатта, сизга қараганда унга ҳаддан ташқари жиддий қараганим рост, шунинг учун ҳам менимча бу ҳибсга олишда бирор-бир ҳикматгина эмас, балки оддий, тайинли бир мантқиқнинг ўзи йўқ. Бор-йўғи, менга қўққисдан таҳдид қилдилар, холос. Агар уйғониб, жойимдан турган бўлганимда ҳам, Анна мени йўқламаганига ҳам қарамасдан ҳеч нарсадан ташвиш қилмасдан, саросимага тушиб ўтирмай, бировга дуч келишимни ҳам ҳаёлимга келтирмасдан сизга юзланган бўлардим, майли, бу сафар ошхонада нонушта қилишим иложсиз экан. Менга кийимларимни ўз хонамга келтириб беришингизни сўрардим; шу билан бошимизга келадиган барча балолар илдизи билан суғуриб олинган бўлар, бунда ҳеч бир нохуш воқеа содир бўлмасди. Аммо бундай вазиятларда ҳадеганда лаббай топилмайди деганларидек, одам боласи шошиб, ноқулай аҳволга тушиб қолар экан. Масалан, мен банкда ҳаммасига тайёргарлик кўриб қўйганман, унда бунга ўхшаш нохуш воқеа юз бериши қийин, хонамда менинг ўз гумаштам бор, столда ички ва шаҳар телефони уланган, ҳар лаҳза хонага ҳамкасблар ва мижозлар кириб туради, келиб-кетувчилар сероб бўлишига қарамай, доим иш билан банд бўламан ва ҳаммаси учун жавоб беришга тўғри келади, аммо ишдаги бунақа аҳвол менга ҳамиша ёқади, ҳузур-ҳаловат бағишлайди. Мана энди буларнинг ҳаммаси ниҳоя топадиган бўлди, майли, нима ҳам қилардим. Очиғини айтганда, мен ҳатто бу ҳақида гапиришни ҳам истамайман, фақатгина сиздек ақли бутун аёлнинг фикрини эшитмоқни истардим, қарангки, фикримиз бир жойдан чиқди, биз ҳар томонлама тил топиша билганимиздан беҳад хурсандман. Бунақа ҳамфикрлик, дилдошлик учун қўлни қўлга ташласак бўлади.

Ажаб, у менга қўлини берармикин ёки йўқ? Назоратчи менга қўлини бермади, у шундай деб ўйларкан, бекага узоқ пайт синовчан нигоҳ билан қараб турди. Аёл тураркан, у ҳам билинар-билинмас кўзгалиб қўйди, бир озгина хижолатпазлик ҳам юз берди, аёл К.нинг ҳамма гапини ҳам тушунган деб бўлмасди. Худди шу талвасадан бўлса керак, аёл бир нималар деб бидирлаб қўйди, аммо бу гапларнинг бири боғдан, бири тоғдан бўлиб, уларни жўяли, ўйлаб айтилган деб бўлмасди.

— Жаноб К. буларнинг барини юрагингизга яқин олиб юрманг, — у ҳиқиллаган овозда таскин берган эса-да, қўл ташлашни унутиб қўйди.

— Албатта, мен ҳам буларни ўзимга яқинлаштирамоқчи эмасман, — К. шундай деркан бирдан қаттиқ ҳориганини ҳис этди ва шу даражада бу аёлнинг вазиятни идрок этишига ҳеч бир ҳожати йўқлигини ҳам англагандай бўлди. У эшик олдида туриб яна бир бор суриштирди:

— Дарвоқе, фройляйн Бюрстнер хонасидами?

— Йўқ, — негадир кўрс қилиб қайтарган жавобини ўзи билган заҳоти фрау Грубах кечикиб бўлса-да, юмшоққина қилиб, тушунган кишидай табассум қилиб деди: — У театрда-да. Нима, у сизга керакми? Айтаверинг, эҳтимол унга бирор-бир гапни етказиб қўйиш лозимдир?

— Йўқ, мен шунчаки у билан бир-икки оғиз гаплашиб олмоқчи эдим, холос.

— Афсуски, мен унинг қачон қайтишини билмайман. Театрдан эса одатдагидек, жуда кеч қайтади.

— Майли, ҳечқиси йўқ, — К. шундай деркан, бошини қуйи эгиб, эшикка қараб юрди. — Мен фақат бугун келганлар унинг хонасидан истеъфода қилганлари учун хонимдан кечирим сўраб қўймоқчи эдим.

— Э, жаноб К., бу ҳеч ҳам шарт эмас, сиз намуноча нозиктаъб бўлмасангиз, ахир хоним қизнинг ўзи эрталаб бу ерда йўқ эди, мен бўлса унинг хонасидаги ҳамма нарсани жой-жойига қўйиб, саранжом-саришта қилиб қўйдим, демак, унинг ўзи бу ҳақида ҳеч нарса билмайди, ишонмасангиз бир қаранг хонасига. Шундай бўлгач бу гапни унга айтиб ўтириш шартми. — У фройляйн Бюрстнер хонасининг эшигини очди. — Мана, ўзингиз бир разм солинг.

— Шарт эмас, мен шусиз ҳам сизга ишонаман, — К. шундай дейишга қарамай, очиқ эшикка яқинлашиб келди. Нимқоронги хона бир текисда ой нурида ёришиб турарди. Ҳақиқатдан ҳам, хона тартибга келтирилган, паст-баландига қаралган, ҳамма нарса ўз жойида, ҳатто қизнинг зарнигор блузкаси ҳам осилган жойи — дераза тутқичидан олиб қўйилган эди. Айниқса, қизнинг жойхобига қиялаб тушиб турган бир тўшам ой нури уни баланддан бошқача бир жилода мафтункор қилиб кўрсатарди.

— Ойимқиз ҳамиша шундай кеч қайтадиларми? — деб сўраркан К., бу учун фрау Грубах жавобгардай унга қаради.

— Ешлик — бебошлик-да! — фрау Грубах гўё бундан хижолат бўлаётгандай жавоб қилди.

— Ҳа, ҳа, албатта, — деб қўйди К. — Аммо бу жуда узоққа қатнашидан ҳам бўлиши мумкин.

— Қани шундай бўлса эди! — бидирлаб кетди фрау Грубах, — унда жаноб К., сиз мутлақо ҳақ бўлиб чиқар эдингиз. Мен фройляйн Бюрстнерни гийбат қилишни истамайман, у бирам яхши, ёқимтой, истараси иссиқ, чеҳраси ҳам ойдек гўзал қиз, яна ишчан, тиришқоқлигини айтмайсизми, мен унинг бу томонларини жуда қадрлайман. Лекин нима десамикан: озгина ўз шаънини ўйласа, бир оз тийилиброқ юрса, яхши бўлармиди. Мен шу ойнинг ўзида уни икки бор хилват кўчаларда кўриб қолдим, ҳар сафар бошқа эркак билан қўлтиқлашиб юрибди. Бу мен учун жуда ҳам кўнгилсиз. Тепамда худо бор, бу ҳақда фақат сизга айтяпман, аммо маълум бўлаётирки, бу ҳақида ойимтилланинг ўзи билан ҳам очиқчасига гаплашиб олиш вақти келганга ўхшайди. Ҳа, мени шубҳа-гумонларга бошлаётган ҳодиса биргина бу эмас.

— Сиз фройляйн Бюрстнер ҳақида жуда ҳам қаттиқ янглишаётирсиз, — К. аччиқ билан шундай деркан, ичидан тошиб келаётган газабни аранг босиб турарди. — Ва, умуман, ойимқиз ҳақидаги гапларимни бошқача тушунибсиз, мен бу ҳақида сиздан бирон нарса сўрамоқчи эмасдим. Сизга астойдил маслаҳатим, шубҳа-гумонларингиз ҳақида унга асло айта кўрманг. Ҳа, ҳа, сиз жуда ҳам янглишаётирсиз, мен уни жуда яхши биламан ва сиз нима деган бўлсангиз ҳаммаси бўҳтон, деб ҳисоблайман. Эҳтимол, мен жуда ортиқча нарсани ўз зиммамга олиб юборгандирман, ким қўйибди менга бошқаларнинг ҳаётига тумшук суқишни. Унга нима демоқчи бўлсангиз, истаганингизни айтавермайсизми. Хайрли тун!

— Жаноб К., — Фрау Грубах ялинчоқ овозда шундай деб К.нинг ортидан югурганда у аллақачон ўз хонаси эшигига етиб борган ва ҳатто уни очишга ҳам улгурганди — ҳа, мен бу ҳақда ҳали ойимқиз билан гаплашиб олишга тайёрман, деб айтолмайман. Бунинг учун уни обдон кузатиб, бир қарорга келиб олишим керак, мен фақат сизга астойдил ишонганим боис, бу ҳақида гапирдим. Хулласи калом, хонадонимизга доғ тушмаса дейман, пансионда умргузаронлик қилаётган ҳар бир киши ҳам бу фикримга қўшилади ва шуни иштади, мен ҳам фақат шунинг учун қайғураман, бу ерни наҳс босиб кетмаслиги керак-да!

— Оҳ, покликмиш-а! — К. чинқириб юбориб, ўз эшигини гумбиллатиб тепди. — Агар сиз пансионда покдомонлик бўлишини истар экансиз, бу ер-

дан биринчи бўлиб мени қувишингиз керак бўлади, қани бўлмаса, шунинг тадбирини кўраверинг. — У эшигини жаҳл билан ёпти, эшик ортидаги қўрқа-писа чертишларга умуман жавоб қилмади.

Бироқ К. ухлашни хаёлига ҳам келтиргани йўқ, ҳатто, бу сафар фройляйн Бюрстнер қачон қайтишини аниқ билмоқ мақсадида кўзига уйқу йўлатмасликка қарор қилди. Эҳтимол, унга бир нималар дейишга муваффақ бўлар, аммо айна пайтда бунинг ҳеч ҳам мавриди эмасди. У деразадан бошини чиқариб, уйқусизликдан қисилиб кетган кўзлари билан атрофга термиларкан, фрау Грубахнинг танбеҳига кўра, фройляйн Бюрстнерга насиҳат қилиш ҳақида ўйлаш ўрнига, бу ердан бутунлай бош олиб кетишни — ижарахонасини алмаштиришни хаёл қиларди. Аммо шу лаҳзада эрталабки воқеадан кейин унинг шунчаки, ўз хоҳишига кўра ижарахонани алмаштириш истаги вазиятни бўрттириши, у хусусидаги шубҳа-гумонларни ошириб-тошириб юбориши кўнглига келди. Ишқилиб, ҳеч қанақа бемаъни, айниқса, бемақсад ва ножўя ўй-хаёлларга бориб бўлмасди.

Охири, кимсасиз кўчага термулиб ўтириш унинг жонига теккач, ўзини ўриндиққа ташлади, аммо ундан олдин хонадонга ким кирганини ўрнидан турмасданоқ кўрмоқ мақсадида даҳлизга чиқадиган эшикни ярим очиқ қўйди. Ун бирларгача ўрнида чўзилганча хотиржам тамаки тутатиб ётди. Кейин эса бунга ҳам сабри чидамади, ўзини ушлолмай даҳлизга чиқди, гўё бу ҳаракати билан фройляйн Бюрстнернинг уйга қайтишини тезлаштирадигандек эди. Аслида қизни кўришдан унинг бирон-бир мақсади йўқ бўлиб, ҳатто у қиз бунга қандай қарашини ҳам қўз олдига келтира олмади, бироқ қиз билан гаплашиб олмаса бўлмас, бўлғуси суҳбатдан у ҳаяжонланар, мана энди алламаҳалга келиб унинг кечикаётганлиги К.ни нотинч қилиб қўйди, паришон аҳволда восвосдай у ёқдан-бу ёққа юрар, аммо нима қилиши кераклигини билмасди, ҳа, буларнинг барчасини сабабчиси қиз эди, унга аччиқ қилиб, кечлик ҳам қилмади, ҳолбуки келишгани бўйича бугун Эльзанинг олдига таширф буюриши керак эди, буни ҳам ўтказиб юборди. Албатта, ҳали ҳам бу бой берилган фурсатнинг ўрнини тўлдириш мумкин. Эльза хизмат қилаётган қулинг ўргилсин ресторанчага йўл олса бўлади. У фройляйн Бюрстнер билан суҳбатлашиб олгандан кейин шундай қилишни дилига тугиб қўйди.

Ун бир яримлар бўлиб қолганди ҳам зиналардан кимнингдир қадам товуши эшитилди. К. бир жойда туролмай қолди, юрагига қон тепиб, даҳлизга тапир-тупур қилиб чиқди, унда худди ўзининг хонасидагидек у ёқдан-бу ёққа бориб-келиб турди ва даҳлизга фройляйн Бюрстнер кириб келаркан, шошиб-пишиб аранг ўзини бир чеккага олди. Эшик ёпиларкан, остонада елкаларига ипак рўмолини ташлаб олган нозик-ниҳол қиз жунжикканча турарди. Бир зумдан сўнг қиз ўз хонасига кириб кетади, қарабсизки, кейин — бу ярим кечада К. унинг хонасига кира олмаслиги аниқ ва тушунарли. Демак, шунинг учун ҳам К. у билан шу лаҳзанинг ўзида гаплашиб олмаса бўлмайди; бахтга қарши у ўз хонасида чироқ ёқиб қўйишни ҳам унутибди, агар ҳозир шундогича қоронғида чиқиб борса, бу қизга тажовуз қилишга ўхшаб кетади. Нима бўлганда ҳам, у қизни жуда ҳам кўрқитиб юбориши мумкин. Бу саросима аралаш у вақтни бой бермаслик пайида қўрқа-писа эшик кесақисини ушлаб шивирлабгина овоз берди:

— Фройляйн Бюрстнер! — бу овоз секингина чақиргандай чиқмади, балки чақмоқдай жимликни кесиб ўтди.

— Ким у, бунда юрган? — фройляйн Бюрстнер кўрқа-писа шундай деб сўраркан, чор-атрофга алангларди.

— Бу менман, — К. шундай деб унинг олдига чиқиб борди.

— Вой, жаноб К., бу сизми? — фройляйн Бюрстнер табассум билан йигитга қўлини узатди: — Хайрли кеч!

— Агар сиз рухсат берсангиз, менинг сизга айтадиган бир оғиз гапим бор эди.

— Ҳозирми? — деди фройляйн Бюрстнер. — Наҳотки, ҳозирнинг ўзида-я? Ахир бу бир оз ғалати-ку. Шундай эмасми?

— Мен сизни соат тўққиздан буён кутиб ўтирибман.

— Сиз мени бир оғиз огоҳлантириб қўйсангиз бўларди-ку, одатдагидек, мен театрда эдим.

— Бироқ, бизнинг гаплашиб олишимиз учун сабаб фақат бугун туғилиб қолди.

— Эҳ, сабил қолсин. Нафсиламбирини айтганда, мен бунга қарши эмасман, фақат ҳозир ўлгудек чарчаганман. Э, майли, бир дақиқадан кейин менинг олдимга кириңг. Бу ерда гаплашиб ўтиришимиз яхши эмас, тамом уйдагиларнинг ширин уйқусини бузиб қўямиз, шўрликларга жабр қилмайлик, қолаверса, бу ўзимиз учун ҳам ноқулай. Шошманг, мен ҳозир хонамдаги чироқни ёқаман, сиз бундагини ўчириңг.

К. айтилгандек юмушни адо этди-да, фройляйн Бюрстнер уни яна бир бор шивирлабгина ўз хонасига чорлашини интизорлик билан кутиб ўтирди.

— Ўтириңг, — қиз шундай деб унга диванни кўрсатди, ўзи эса каравот олдиан жилмади, буни ҳисобга олмаганда ҳам, унинг гапидан жуда чарчаганлиги сезилган эди; ҳатто ўзининг бежиримгина, инжа гуллар солиниб безалган шляпасини ҳам ечмади. — Шундай қилиб сиз менга ниманидир айтмоқни истайсиз, шундайми? Очиғи, бу мени жуда қизиқтиради, — у енгилгина қилиб, оёқларини чалиштириб олди.

— Эҳтимол, сиз яна шуни ҳам айтишингиз мумкинки, — сўз бошлади К. — Бу иш шунчалик тез ҳал қилишни талаб этадимиз, ахир бирон-бир нарса ни муҳокама қилиб ўтириш учун ҳозир жуда кеч-ку, деб, бироқ...

— Бу кириш сўзи менинг назаримда ҳамишагидек ортиқча, — деди фройляйн Бюрстнер.

— Бу менинг вазифамни бир оз енгиллаштиради, — К. яна сўз бошлади. — Бугун эрталаб қисман менинг айбим билан, ҳа, менинг айбим билан сизнинг хонангизга бегона кишилар кириб, бунда анча-мунча тартибсизлик юз берди, албатта, улар менинг хоҳиш-иродамга қарши бу ишни қилдилар, шу боис, мен сизнинг олдингизда гуноҳқорман, кечирим сўрамоқчиман.

— Менинг хонамга киришдими? — фройляйн Бюрстнер бу саволни қайта бераркан, олазрак нигоҳ билан бутун хонани кўздан кечириб қолмади, балки К.нинг ўзига-да зингил солиб қаради.

— Шунақа бўлди, — К. шундай дер экан, илк бор уларнинг нигоҳлари тўқнашди. — Бироқ бўлиб ўтган воқеанинг сабаби гапиришга ҳам арзимади.

— Бу ҳаммасидан ҳам ажабтовур-ку, — деб юборди фройляйн Бюрстнер.

— Унчалик эмас, — деди К.

— Унда нима бу, — янада қизиқди фройляйн Бюрстнер. — Мен сизнинг сирингизни бозор қилмоқчи эмасман, фақат сиз унинг ҳақиқатдан ҳам ажаблантирадиган жиҳати йўқлигига мени ишонтира олсангиз бас, бунга қарши бирорта ҳам сўз айтиб ўтирмайман. Мен фақат бир нарса ни сиздан астойдил сўрайманки, ахир сизнинг ўзингиз ҳам шунинг учун кечирим сўрамоқчи бўляпсиз чоғи, ҳа, менинг бу ерда ҳеч қанақа тартибсизлик изига кўзим тушмасин.

Қиз ҳолсиз қўлларини белига тираб, бутун хонани айланиб чиқди. Фақат фотосуратлар осилган бўйра олдида тўхтаб қолди.

— Буларга қаранг, — қичқириб юборди у. — Барча сувратларимни аралаш-қуралаш қилиб ташлашибди-ку. Вой, шунақа ҳам песлик қилишадими? Демак, кимдир менинг хонамга кириб, худди ўзининг уйдагидек нима номаъкулчиликни истаса, шуни қилибди-да.

К. фақат бошини ҳам қилиб ўтиришдан бошқа илож топа олмади, аммо ичида ландовур ва бефаҳм Каменерни ўзининг тия билмаслиги, ҳовлиқмалиги учун яниб ўтирди.

— Бу песликни қаранг, — фройляйн Бюрстнер тобора тутоқиб борарди, — мен йўғимда менинг хонамга киришса, бу ахир жуда ҳам ҳаддидан ошишда, ажабо, ажабо, менга қолса айнан сизнинг киришингизни тақиқлаган бўлардим, чунки сизнинг ўзингиз менинг хонамга уларнинг киришини тақиқлашингиз керак эди.

— Фройляйн, мен ахир буни сизга тушунтирдим-ку, — шундай деб К. фотосуратларга яқин келди, — сизнинг фотосуратларингизга мен текканим йўқ, уларни мен ағдар-тўнтар қилганим йўқ, сиз бўлса менга ишонишни истамаяпсиз, лекин шунга икрорманки, тергов ҳайъати билан биргаликда банкимизнинг уч хизматчиси ҳам бу ерга келишди, айниқса, улардан бири сизнинг фотосуратларингизга тирғалгани рост, мен уни биринчи имконият туғ-

лиши биланоқ банкдан қуритиш пайида бўларман. — Фройляйн Бюрстнернинг савол назари билан қараб турганини кўриб К. яна гапига қўшимча қилди, — ҳа, ҳа, бу ерда тергов ҳайъати бўлди.

— Сиз учунми? — қизиқсинди қиз.

— Ҳа, — жавоб берди К.

— Бўлиши мумкин эмас! — хонимқиз ажабланиб хитоб қилар экан, тиржайиб ҳам кўйди.

— Мумкин экан, — деб кўйди К. — Наҳот сиз менда ҳеч қанақа гуноҳ йўқ, деб ҳисоблайсиз?

— Ҳеч қанақа — бу қандай гап, айтинг-чи, — саволга савол билан жавоб қайтариб, бидирлаб кетди ойимқиз, — ҳозир ўз фикримни айтмоқчи эмасман, қолаверса, агарки, жиддийгина фикр керак экан, мен сизни тузук-қуруқ билмайман ҳам, аммо бу ерга бир зумда тергов ҳайъатининг келиб-кетиши ғалати ахир, улар оғир бир жиноят содир этилган тақдирдагина юғриб келишади. Ҳолбуки, худди шундай бўлиши керакдай, сиз озодликдасиз, ҳеч қанақа қамоқдан қочиб кетиш эҳтимолингиз йўқ экан чоғи, сизнинг ишингизга масъул терговчи ҳам хотиржам — тараллабедод қилиб юрибди, демакки, сиз ҳеч қанақа оғир жиноят содир этган бўлишингиз мумкин эмас.

— Ҳа, шунақага ўхшайди, — деди К. — Бироқ, афтидан, тахмин қилинаётгандек тергов ҳайъати менинг айбсизлигимни ёхуд ҳеч бўлмаганда, бу айб у даражада эмаслигини аниқлаб беришса ажаб эрмас.

— Шундай бўлиб чиқиши турган гап, — жуда ҳам паришонхотирлик билан жавоб қилди фройляйн Бюрстнер.

— Мана кўряпсизми, — деди К. — Афтидан, сиз ҳам жиноий ишни кўриш тартибини унчалик билмайсиз чоғи.

— Йўқ албатта, — тан олди фройляйн Бюрстнер. — Кўпинча шу билмаганимдан афсусланиб кетаман, лекин мени айнан судга оширилган жиноий иш жараёнини ўрганиш қизиқтириб келади. Қани энди бунга алоқадор ҳамма нарсани билсам эди. Қолаверса, суд ишининг ўзи даҳшатли даражада ўзига тортадиган соҳа-да, шундай эмасми? Бироқ бу соҳада мен ўз билимларимни тўлатўқис қиёмига етказмасам бўлмайди: шунинг учун ҳам кейинги ойдан оқловчилар девонхонасига ишга кирмоқчиман.

— Жуда ҳам яхши-да! — деди К. — Ҳа, унда сиз менинг устимдан кўзга-тилган жиноий иш бўйича, оз бўлса-да, ёрдам беришингиз мумкин бўлади.

— Бўлмасам-чи, — фройляйн Бюрстнер жуда ҳам ишонч билан йигитнинг гапига жавоб қилди. — Нимага ҳам бўлмасин? Мен ахир ўз билимларимни амалда синаб кўришни жуда-жуда истайман.

— Аммо, менинг илтимосим жиддий, — деди К. — Ёки худди сизнинг каби билса ҳазил, билмаса чин қабилида айтиляпти. Бу иш атайин бир оқловчини ёллашга, уни овора қилишга арзимаиди, шунга қарамай, менга бир маслаҳатгўй жуда асқотиб қолиши мумкин.

— Майли, мен бу таклифингизга розиман, аммо мен сизнинг маслаҳатчингиз бўлишдан олдин, иш нимадан иборатлигини, сўз нима ҳақида бораётганлигидан хабардор бўлишим керак-да.

— Бу ерда бир чатоқлик шундаки, — деди К., — бунинг нимадан иборат эканлигини менинг ўзим ҳам билмасдан, бошим қотиб турибди.

— Э, шунақами, бундан чиқди сиз мен билан ҳазиллашмоқчи бўлибсиз-да, — деди фройляйн Бюрстнер тарвузи қўлтигидан тушган оҳангда. — Бироқ ҳазиллашиш учун ярим кечани танлаш ҳам ақлли кишининг иши эмас. — Қиз девордаги фотосуратлар олдида елкама-елка турган К.нинг олдидан кетмоқчи бўлди.

— Э, тўхтанг, сизнинг бундай ўйлаганингизни қарангу, — ҳовлиқиб деди К., — мен умуман ҳазиллашаётганим йўқ. Сизнинг менга ишонмаётганлигингиз жуда ғалати-да! Мен нима билсам ҳамма-ҳаммасини сизга айтиб бердим. Ҳатто билганимдан ҳам кўпроқ нарсани айтдим; нафсиламбирини айтганда, бу ерга ҳеч қанақа тергов ҳайъати ташриф буюргани йўқ, мен фақат бу ерга келганларни шундай деб атадим, буларни яна бошқача қилиб нима деб аташни билмаганим учун шундай қилдим. Ва, умуман, ҳали ҳеч қанақа жиноий иш кўрилгани йўқ, бор-йўғи мени ҳибсга олишди, холос. Бироқ бунинг учун бу ерга бутун бир тўда ташриф буюрди.

Фройляйн Бюрстнер диванга ўтираркан, яна жилмайиб қўйди.

— Буларнинг бари бирийўла қандай қилиб содир бўлганига ақл бовар қилмайди-я? — суриштирди у.

— О, даҳшат! — К. шундай деб кўпириб гапираркан, бўлиб ўтган воқеа ҳақида қарийб ўйламас, балки диван ёстиқчасига бутун оғирлигини ташлаб олганча, бир қўлини юзига тираб, иккинчиси билан гоҳ-гоҳ оҳистагина тиззасини силаётган фройляйн Бюрстнернинг ҳусни-таважжуҳига тамоман асир эди.

— Бу гап менга ҳеч нарсани англаганича йўқ, — деб қўйди фройляйн Бюрстнер.

— Айнан нима ҳақида сўраяпсиз? — ўсмоқчилади К., бироқ шу лаҳзадаёқ нима кераклигини англаб етиб сўради: — Сизга бунга кўрсатиб берсам, қандай бўларкин? — У нима қилиб бўлса-да, шу хонадан кетмасам, дерди.

— Мен жуда ҳам чарчадим, — деди фройляйн Бюрстнер.

— Ҳа, сиз жуда ҳам кеч қайтар экансиз, — жавоб қилди К.

— Мана ниҳоят, энди ўпкалашга ўтилди, бунга ҳам ўзим сабабчиман. Аслида бу ерга киришингизга рухсат бермаслигим керак эди. Шунинг учун ҳам, ҳар қанақа қилиб, у ёқ-бу ёғи сўраб-суриштирилмасин — бу ерда ҳеч қанақа фойдали бир ҳодиса содир бўлмабди.

— Йўқ, бўлганича бўлди, — эътироз билдирди К., — ҳозир сиз ҳаммасини тушуниб оласиз, каравот олдидаги тунги столни мана бу ерга олиб келиш мумкинми?

— Шу пайтда сиз нималарни ўйлаб топаяпсиз? — ажабланти фройляйн Бюрстнер. — Албатта, мумкин эмас!

— Унда мен сизга ҳеч нарсани кўрсата олмайман-ку, — К. бу гапни шунчалар аччиқланиш билан айтдики, уни гўё англаб бўлмас бир мусибат ўз домига тортиб кетаётгандай эди.

— Оҳ, бирон-бир нарсани ойдинлаштириб олиш учун агар сизга шу керак экан, столни қанча хоҳласангиз шунча суришингиз мумкин, — деди фройляйн Бюрстнер ва рамақижон овозда қўшимча ҳам қилиб қўйди: — Мен шунча ҳам чарчадимки, бу томошани давом эттиргандан кўра, сизга рухсат бериб юборишни жон-жон деб истардим.

К. столни хонанинг ўртасига элтиб қўйди ва ёнига ўзи чўкди.

— Сиз ҳамма-ҳаммасини — бу кишилар бу ерга келиб қандай томоша кўрсатганлигини аниқ-таниқ, бор-бўйича тасаввур қилишингиз керак, бу жуда қизиқ бўлди. Мени назоратчи деб тасаввур қилинг, ҳув анави сандиқнинг устида қоровуллар ўтирибди, улар икки киши эди; фотосуратлар ёнида эса уч йигитча тизилиб олишди. Дераза дастагида эса оппоқ, ҳарир нимча осиқ турибди, мен унинг ёнида туриб гапирман. Ва шундай қилиб ҳаммаси бошланади. Э, мен ўзимни унутиб қўйибман-ку, ваҳоланки воқеанинг асосий иштирокчиси, ҳаракатлангирувчи кучи бўлган мен, ҳув, столнинг олдида турман. Назоратчи ўзига жуда қулай ҳолда курсига чўкканча оёқларини чалиштириб ўтиради, бир қўлини стулнинг орқасига ташлаб олган, уни бир тепса-тебранмас, такасалтанг десангиз ҳам кам. Ва мана шундай ҳолатда ҳаммаси бошланади. Назоратчи мени олдига чақирар экан, гўё тош қотган уйқудан уйғотмоқчи бўлганидай, нақ ўкириб овоз беради. Таассуфки, буларнинг ҳаммаси сизга кундек равшан бўлиши учун менинг ўзим ҳам бақирворгим келяпти. Тўғри, у фақат менинг номимни тилга олгандагина бақирди.

Фройляйн Бюрстнер жилмайиб қўйди ва К. бақириб қўймасин деб бармоқларини лабига босди, лекин вақт ўтганди. “Йозеф К.” К. шунчалик даражада роль ижросига кириб кетгандики, ўзининг номи унинг оғзидан узайиб, йўғон бир алфозда чиқди. Бу бақиринг унчалик баланд бўлмаса-да, ниманидир ваъда қилаётгандай бўлиб, бир зумда бутун хонани эгаллади.

Шу заҳоти қўшни хонанинг эшиги қисқа-қисқа, қаттиқ-қаттиқ, бир маромда тақиллади. Фройляйн Бюрстнернинг ранг-рўйи бўзариб, юраги орқага тортиб кетди. К. бўлса эрталабки кўнгилсиз воқеани ҳамisha ўйлаб юрганидан бешбаттар кўрқиб кетди. У бор-йўғи бу воқеани фройляйн Бюрстнерга қандай бўлса, шундай кўрсатиб бермоқчи эди, холос. Яна у ҳозир тезда ўзини қўлга ола билди ва қиз сари юзланиб, унга далда бермоқчи бўлиб қўлларидан тутди.

— Ҳеч нарсадан қўрқманг, — шивирлаб деди у. — Мен ҳаммасининг иложини қиламан. Бироқ ким бўлди экан бу тақиллатган? Қўшни хона меҳмонхонами — унда ҳеч ким тунамайди-ку.

— Йўқ, тунайди, — фройляйн Бюрстнер унинг қулоғига пичирлаб деди. — Кечадан бошлаб унда фрау Грубахнинг жияни, капитан ётадиган бўлган. Унинг учун алоҳида — бўш хона йўққа ўхшайди. Буни унутиб қўйибман-а. Эй, сиз нега бунчалик бақирвордингиз! Мен ноқулай — мушкул аҳволга тушиб қолдим-ку.

— Беҳуда ташвишга тушаяпсиз! — деркан К. энгашиб ёстиқчаларни текислаётган қизнинг пешонасидан ўпиб олди.

— Бу нима қилганингиз, нима қилганингиз бу, а? — қиз шундай деркан шитоб билан қаддини ростлади, — кетинг, йўқолинг, имкон қадар бу ердан тезроқ қорангиз ўчсин. У ахир эшикнинг орқасида туриб ҳаммасини эшитиб олади. Сиз эса мени роса қийнаб юбордингиз!

— Сиз тинчланмас экансиз, мен бу ердан ҳеч қаяққа кетмайман! Анови бурчакка юринг, у ерда ҳеч гап бегона қулоққа етмайди.

Қиз ўзини бурчакка олишга астойдил рози бўлди.

— Сиз бир нима ҳақида ўйламаган кўринасиз, — деди К. — Тўғри, эҳтимол сиз учун бирон-бир кўнгилсизлик бўлиши мумкин, аммо ҳеч қанақа хавф сизга таҳдид сола олмайди. Сиз яхши биласизки, бу уйда фрау Грубахнинг гапи гап, ҳар қанақа муаммони у ҳал қилади, капитан унинг жонжигари жияни бўлишидан қатъий назар, буни ҳам яхши билсангиз керак, фрау Грубах мени шунчалик даражада ёқтирадики, ҳеч бир эътиборсиз ҳар бир айтган гапимга ишонади. Урни келганда яна шуни ҳам айтай, менинг олдимда унинг тили қисик — мен унга катта миқдорда қарз ҳам берганман. Мен бу алламаҳал учрашувимизни изоҳлаб берадиган сизнинг ҳар қанақа таклифингизни қабул қилишга тайёрман, фақат у озгина бўлса-да, ҳақиқатга тўғри келадиган бўлса, фрау Грубах уни фақатгина бурчдорлигидан ёки расмиятчилик учунгина қабул қилиб қолмайди, балки ҳеч бир гап-сўзсиз самимият ила унга ишонади ҳам. Сиздан менга озгина бўлса-да шафқат қилишингизни ўтинаман. Агар мен сизни кеч палла роса жонингизга теккан бўлсам, бу гап-сўзларни етказиш керак десангиз, мен барини қандай бўлса шундайлигича фрау Грубахга айта қоламан, у ҳам менга бўлган ҳурматига, қадрлашига қарамай не истасангиз шуни жорий этади.

Фройляйн Бюрстнер жимиб қолди, елкаларини бўш ташлаб, нигоҳини ердан узмасди.

— Ҳа, нима учун фрау Грубах буни мен сизга тушунтириб берганимга ишонмаслиги керак экан? — қўшиб қўйди К.

Йигит қизнинг сочларига, фарқи очилганча, остидан таранг қилиб турмаклаб қўйилган тилларанг сочларига қаради. К. қиз ҳозир нигоҳини ердан узиб, менга қарайди, деб кутди, аммо у ҳолатини ўзгартирмасдан сўзлашга тушди.

— Мени авф этинг, аммо бу кутилмаган тақиллатишдан юрагим чиқиб кетгани рост, майли, гап тақиллашда ҳам эмас, аммо капитани тушмагур буни жиддийлаштириб юбормаса эди, деб хавотирдаман. Ҳаммаёқ осуда, сиз бўлсангиз қўққисдан бақириб қолдингиз, ўша заҳоти эса у ёқдан тақиллаш эшитилди, ҳа, мен шундоқ эшикнинг ёнида эдим, тақиллаш ҳам худди эшикнинг озгидан келди, худди шу нарса мени даҳшатга солди-да. Менга жонингиз ачиб ўртага ташлаган таклифингиз учун ташаккур, аммо мен уни қабул қила олмайман. Менинг хонамда нима ҳодиса бўлиб ўтмасин, ҳаммаси учун кимнинг олдида бўлмасин, ўзим жавоб бераман. Ажабо, сизнинг бу таклифларингиз мени қанчалар ранжитганини билсангиз эди, ҳолбуки, бу куйиб-ёнишларингизнинг бари яхши ниятда эканлигига мен заррача ҳам шубҳа қилмайман. Энди бўлса боринг, мени ёлғиз қолдиринг, бу мен учун аввалгига қараганда ҳам муҳимроқ. Сиз бир неча дақиқангизнигина оламан, деб сўрагандингиз, ҳолбуки, ярим соат бўлди, ҳатто ундан ҳам ўтиб кетдики, бошимни қотириб ўтирибсиз.

К. қизнинг бармоқлари учидан тутди.

— Бироқ сиз мендан хафа бўлишингиз керак эмас-да?

Қиз қўлини тортиб олатуриб деди:

— Йўқ, йўқ, мен ҳеч кимдан ҳеч қачон хафа бўлмайман.

Йигит яна унинг қўлларини олди, қиз бу сафар қаршилик кўрсатмади-ю уни эшик сари бошлади. Йигит, начора, астойдил кетишга азму қарор қилди. Бироқ остонада у бирдан тўхтаб қолди, бу дақиқадан фойдаланмоқ умидида фройляйн Бюрстнер қўлини йигитнинг қўлидан бўшатиб олиб эшикни очди, даҳлизга сирғалибгина ўтишаркан, шивирлади:

— Илтимос қиламан, тезроқ кетинг, — ҳа-я, у кўринадими? — қиз чи-роғи тушиб турган капитаннинг хонасига имо қилди, — у чироқларни ёқиб бизни кузатиб ўтирибди.

— Кетяпман, кетяпман, — К. шундай деркан қизга қараб талпинди, ниҳоят уни қучоғига олиб, лабларига лабини босди. Шунда унинг жазаваси баттар тутди ва қизнинг бутун юзидан ҳарисларча ўпа бошлади; гўё аллақандай бир ютоққан махлуқ кичик бир дарёчага дуч келиб, ундан ташналигини қондирар, тилларини чапиллатиб зилол сувни ютаётгандек эди. У охир қизнинг дудоқларидан бўйнига тушди-ю, узоқ пайт ундан лабларини ололмади. Уни фақат капитаннинг эшигидан келган шовқин бошини кўтаришга мажбур этди.

— Энди мен кетаман, — К. шундай деркан фройляйн Бюрстнерни исми шарифи бўйича чақирмоқчи бўлди, бироқ уни нима деб аташни билмади.

Қиз ҳорғингина қимирлаб, гўё бунинг унга дахли йўқдай, қиё боқмасдан қўлларини ўпич учун берди-да, хонасига равона бўлди.

Бир зум ўтмай К. ҳам ўз ўрнида чўзилиб ётарди. Кўзи ҳам илина қолди, аммо уйқуга кетиш олдидан яна бир бор ўз хулқ-атвори хусусида ўйлаб кетди ва ўзидан розилигича қолди, ҳолбуки, бу кўнгли тўқлик омонат эканлигини у ички бир эсанкираш билан ҳис қилиб турарди. Бундан ташқари, мана бу капитан боис, фройляйн Бюрстнер бир балога қолмаса эди деб ҳам астойдил ташвишланди.

Иккинчи боб

ТЕРГОВНИНГ БОШЛАНИШИ

Келгуси якшанбада унинг иши бўйича биринчи бор тергов белгиланганини олдиндан К.га телефон орқали маълум қилишди. Унга яна тергов бир маромда олиб борилишини, ҳар ҳолда, ҳар якшанбада бўлмаса ҳам, мавриди билан ҳали кўп бора уни чақиринишларини алоҳида таъкидлаб қўйишди. Бир томондан, бу барча диққат-эътибор унинг ишини кўриб чиқиш жараёнини қанча тез охирига етказса, шунча яхши бўларди, бироқ бошқа томондан, терговда барча имкониятлар ишга солиниб, иш пухта ўрганилиши керак: бироқ тергов талаб қиладиган бу катта залвор остидаги жараён ҳаддан ташқари диққатбозликка, асаббузарликка айланиб, чўзилиб кетишининг олдини олмаса бўлмайди. Мана шунинг учун ҳам терговлар мароми қисқа-қисқа, аммо тез-тез олиб борилиши маъқул кўрилган чиқар. Тергов азбаройи К.нинг хизмат вазифасига ҳалақат бермаслиги учун якшанбага белгиланганди. Белгиланган бу тартибга К. рози бўлишини тахмин қилишган, мабодо бирон-бир муаммо туғилса, ё бунга қарши бўлса, учрашиб айтса бўлади. Айтайлик, терговни олиб бориш тунда белгиланди, дейлик, бу алламаҳалда эса шубҳасиз, К. нинг боши чарчаган бўлади. Ишқилиб, ҳозирча ҳар қандай воқеаларга қарамай К. қарши бўлмаса, якшанба кунларини тергов учун ушлаб туришга қарор қилинди. Албатта, ўз-ўзидан тушунарлики, махфий учрашув жойига бориш унинг учун шарт, бу ҳақида гапириш, эслатиб ўтириш ортиқча, тергов олиб бориладиган уйнинг тартиб рақами айтилди, у шаҳар атрофидаги чекка кўчалардан бирига жойлашган бўлиб, ҳозиргача К. у ерда бўлмаганди.

Бу фармойишни тинглаб бўлгач, К. ҳеч бир жавоб қилмай гўшакни жойига илиб қўйди ва шу заҳоти айтилган жойга якшанба кунини сўзсиз боришга қарор қилди, мана ниҳоят унинг жиноий ишини кўриш жараёни ҳам бошланди, у катта бир маҳораба олдида турибди, бу илк тергов, шак-шубҳасиз, охиргиси бўлишини таъминлаш керак.

У паришонхотирлик билан телефон олдида туриб қолди, шунда унинг ортида қўнғироқ қилиб олиш учун кутиб қолган директор муовини овоз берди, К. уни телефондан тўсиб турарди.

— Нохуш хабарми? — муовин бепарво оҳангда, шунчаки гап ташлади, ишқилиб, унга К. тезроқ телефон олдидан узоқлашса бўлгани эди.

— Йўқ, йўқ, — деркан К. ўзини четга олди, бироқ бу ердан кетмади.

Директор муовини гўшакни олди-да, улаб беришларини кутиб турар экан, телефондан кўтарилиб деди:

— Жаноб К., сиздан бир нарсани илтимос қилмоқчи эдим, якшанба куни менинг яхтамда улфатлар билан ўтирмоқчимиз, марҳаматингизни дариг тутмасдан, биз билан бирга бўла оласизми? Каттагина давра бўлади, эҳтимол, уларнинг орасида сизнинг танишларингиз, масалан, прокурор Гастерер ҳам бўлиши мумкин. Борасизми? Албатта, боринг!

К. директор муовинининг ҳар бир сўзини уқиб олмоқ пайида бўлди. Бу унинг учун жуда муҳим, чунки директор муовинининг мулозаматидан у ҳазилакам довдирагани йўқ, чунки К. каби банкда ўз чоригини ўзи тортиб юрган кичик бир хизматчига қилинаётган бу илтифот келишиб, дўстона ҳамкор бўлиб ишлашга чорловдай туюлди, банкдаги мартабали бир шахснинг илиқ муносабатига ўзига яраша дўстона жавоб қилиш, ҳеч бўлмаганда бетараф қолиб, дилини ранжитмаслик кераклиги кўриниб турарди. Унга эса телефон гўшаги тепасидан туриб қилинган бу таклиф шунчаки, бор-йўғи йўл-йўлакай мулозамат бўлиб, хушомад қилаётгандай эшитилди. Директор муовинининг таклифини у янада ерга ургандай қилиб деди:

— Ташаккур! Бахтга қарши, мен якшанба куни банд бўламан. Олдиндан келишиб қўйган учрашувимиз бор эди.

— Аттанг, — директор муовини шундай деб турганда улаб беришди, у суҳбатга тутинди.

Суҳбат узоқ давом этди, К. эса паришонхотирлиги тутиб, бу ерда яна анчагина туриб қолди. Фақатгина муовин гўшакни жойига қўяётгандагина бирдан чўчиб ўзига келди ва ноқулай аҳволга тушиб, бу ерда туриб қолганини бир оғиз тушунтиришга тутинди:

— Менга ҳозиргина қўнғироқ қилишиб, бир жойга боришимни тайинлашди, аммо қайси пайтда боришни айтишни унутишибди.

— Унда сиз яна бир бор сим қоқинг, — маслаҳат берди директор муовини.

— Э, бу шарт эмас, — К. нинг бу луқмаси ўйламай айтилган бўлиб, ҳеч бир маъно ҳам бермас эди.

Директор муовини кетиш олдидан бутунлай бошқа нарсалар ҳақида яна бир талай маслаҳатлар берди. К. буларга ўзини зўрлаб бўлса-да, жавоб қайтармоқчи бўлди-ю, унинг ўрнига ўз хаёллари билан бўлиб, яхшиси, якшанба куни соат тўққизда айтилган жойга бора қолганим маъқул, бу пайтда бутун жиноят-қидирув бўлинмаси ҳаракатга тушиб, иш бошланган бўлади, деб режа тузарди.

Якшанба куни ҳавонинг авзойи бузилди. К., сал бўлмаса, ухлаб қолар экан, чунки ҳамишагидек қаҳвахонадаги базмчада ярим кечага қолиб кетган, роса бити тўкилганди. У ҳар якшанбада бутун ҳафта давомида қиладиган ишлари режасини тузиб оларди, ҳозир эса на ўйлашга, на режаларга вақт қолдирмасдан, шошиб-пишиб кийинди, нонушта ҳам қилмасдан, шаҳар чеккасидаги айтилган жойга йўл олди. Ҳарқалай, унинг орқа-олдига қизиқсиниб қарашга имкони бўлмади, бироқ қанчалик ғалати бўлмасин, унинг ишига аралашган уч амалдорча — Рабенштейнер, Куллик, Каменерга йўлда унинг кўзи тушди. Даставвал иккисини — трамвайда яқингинасида турганларини кўрди, К. қаҳвахона ёнидан шошилиб ўтаётганда, қизиқувчанлик билан панжарадан пастга энгашиди-ю қаҳвахона айвонида ўтирган Каменерни ҳам кўриб қолди. Афтидан, уларнинг учови ҳам бошлиқлари қандай қилиб оёғини кўлига олиб югураётганидан ҳайратда, уни кузатишарди.

Қанақадир ўжарлиги тутиб, К.нинг юргиси келмай қолди, унга дахлдор бўлган ишга бегоналарнинг аралашинини, мисқолча бўлса-да, тумшуқ суқушини унинг жини суймас, аллақандай шарт-шароитларни истеъфода қилиб,

кимдир озгина вақтини ажратиб, бу кечмишга ўзини бағишлаши унинг тасаввурига сифмас, яна у буни сира-сира истамасди ҳам ва охири унда андак-кина бўлса-да, тергов ҳайъати олдида ўзини таҳқирлашга йўл қўймаслик истаги ёрқин бир кўринишда жўш ураёзди. Шунга қарамай, роппа-роса тўққизда у ўша ерда бўлиши учун оёғини кўлига олиб шошилди. Ҳолбуки, чақирилганда аниқ бир вақтни маълум қилишмаганди.

Унингча, қандайдир белгилари билан чақирилган уй узоқданоқ ажралиб, кўриниб турар, бунинг у яхлит бир манзарасини кўз олдига келтира олмасда, ҳеч бўлмаса, айнан кириш жойи ғала-ғовур, тирбанд бўлиши керак, деб ўйларди. Бироқ Юлиусштрасснинг бошланишидаёқ у сўррайиб, бир оз туриб қолди, кўчанинг икки томони ҳам кета-кетганча қарийиб бир хил: баланд, кулранг, аҳолининг қашшоқлар табақаси ижара қўйиладиган уйлар қад ростлаган эди. Бу якшанба тонгида уйларнинг қарийиб барча деразалари олдида кишилар кўринарди. Устига камзул илмаган эркаклар чекиб ўтиришар, кичкина болалар бўлса, маъюс ва эҳтиёткорлик билан дераза рафидан тутишган ёки яримларини ташқарига чиқариб олганча, энгашиб ўтирардилар. Бошқа дераза рафларида эса кўрпа-тўшақлар солинтириб қўйилган, ёнида кичкина, сочлари ҳурпайган аёлларнинг бошлари лип-лип этиб кўриниб қоларди. Юзма-юз уйдагиларнинг аксарияти кўча оша бир-бирлари билан чаққақлашишарди, шундай бақир-чақир билан ҳол сўрашлардан бири нақ К.нинг боши узра янграб, кучли кулгу портловига сабаб бўлди. Бутун кўча бўйлаб бир хил масофада ярим ертўладагидек ҳолда ичкилик дўконлари жойлашган бўлиб, шундоқ зиналар олдидаёқ уларга чўкиш учун ўриндиқчалар ҳам ҳозир нозир эди. Уйлардан хонадон соҳиблари кириб-чиқиб туришар, ўриндиқларда ўтириб олишиб, гап сотишарди. Мева сотувчи ўз молларини мақташ билан овора бўлиб, ойнадан бошини чиқарди-ю, унинг араваси К.нинг оёғини босиб олишга сал қолди, шунда улар бир-бирларига юзма-юз ҳолда анграйиб туриб қолдилар. Қаердадир граммафон одамни жонидан тўйдирар даражада бўкириб ётар, ҳар қалай, бу овоз анча-мунча ўзига тўқ мавзелардан келаётгани аниқ эди.

К. вақти қанча хоҳласа, шунча етарлидек, кўча бўйлаб секин қадам ташлаб борарди; гўё шунда қайси бир деразадан қараб турган терговчи К. бу ерга келганидан хабар топадигандек эди. Тўққиз ҳам бўлиб қолди. Уй эса ҳали анча олисда, ҳаддан ташқари узун тушган, айниқса дарвозаси тарвақайлаган, ҳар турли молларни ташиб юрадиган соябон аравалар бемалол кириб чиқиш учун мўлжалланган кўринади. Ҳозир ҳовлидаги барча омборлар бекик, К. уларнинг пештоқига ёзилган фирма номларига кўз ташлаб билдики, аллақанчаси уларнинг банки билан ўз ишини битиради. К. ўзининг феъли-атворида бўлмаса ҳам атрофга синчиклаб назар солди, ҳатто ҳовлига кириш жойида тўхтаб ҳам олди. Ундан унча олис бўлмаган қути устида бир киши сарпойчан ҳолда ўтириб олиб, мукка тушганча рўзнома ўқирди. Икки болакай замбилгалтакни у ёқ-бу ёққа суриб ўйнашарди. Бир устунча устида хилвиқроқ тунги қўйлақчада касалманд қизча турар, унинг кўзаси сувга тўлганича йўқ, ўзи бўлса К.дан ҳеч кўзини узмасди. Ҳовлининг бир чеккасидаги икки дераза орасига арқон тортилган, унда ювилган кийимлар аллақачондан буён осиб турарди. Пастда эса бир киши бақириб-чақирганча ишбошилиқ қиларди.

К. терговчининг хонасига кўтарилиш учун зиналарга етаёзганда, бирдан тўхтаб қолди: бинога қадам қўйиш учун яна уч кириш жойи бор бўлиб, ҳовлининг тўрида иккинчи бир ҳовлига ўтадиган торгина йўлак ҳам кўзга ташланарди. Қайси гўрда экан, айтилган хона, қаердан топади уни, белгиланган жойнинг аниқ кўрсатилмагани унинг жиғибийронини чиқарарди; нима бўлсада, одамни ҳайрон қолдирадиган даражада унга лоқайд ва нописанд муносабатда бўлишди, у албатта буни аниқ қилиб баланд овозда билдириб қўймоқни дилига тугди. Начора у зиналардан юқорига кўтарилар экан, қоровуллардан бири Виллем таърифлагандек, ҳар қандай айбдорлик ўзини ўзи муқаррар жазо-судга олиб боради, деб хаёлан ўйлар экан, ўз савқи табиийсига кўра, унинг тахмини тўғри чиқиши керак, у кўтарилаётган худди мана шу зиналар айнан терговчининг хонасига олиб бориши шартдай эди.

У зиналардан кўтарилар экан, унда ўйнаётган болаларга ҳар дамда халақит берар, шунинг учун ҳам бўлса керак, болалар уни душман кўзи билан кузатиб қолишарди. У ўз-ўзига янаги сафар бу ерга келинадиган бўлса, болаларни

ўз томонига оғдириб олишга асқотадиган қанд-курс чўнтакка солиб олиш ёки ўзига йўл очиш учун калтак-палтак кўтариб келиш керак экан, деб гудраниб қўйди. Ҳатто иккинчи қаватда копток пастга сирғалиб тушгунча кутиб туришга ҳам мажбур бўлди: ашаддий безорилар каби кўринган икки болача унинг шимига хиппа ёпишди. К. базўр уларнинг қўлини силтаб, ўзини бўшатар экан, бу болаларнинг жонини сал-пал оғритиб қўйсам, улар уйни бошларига кўтариб, дод-вой соладилар, деб жуда кўрқиб кетди.

Ҳаммаси иккинчи қаватда бошланди. Ҳарна бўлганда ҳам у нима учундир, тергов ҳайъати қаерда жойлашган деб сўрашга ботина олмади ва шу ерда бирдан дурадгор Ланц номини ўйлаб топти, бу фамилия унинг хаёлига қаердан келди, дерсиз — фрау Грубахнинг жияни бўлган капитанни шундай деб чақришарди, бу номни танлар экан, ҳар бир хонадон эшигини бемалол тақиллатиб, бу ерда дурадгор Ланц яшамайдими, деб сўрайман ва шу баҳонада эшиги очилган ҳар бир хонага бир қур назар солиб оламан, деб кўнглига тугди. Бироқ бу баҳонасиз ҳам аксарият хонадонларга разм солиш мумкинга ўхшар, барчасининг эшиклари ланг очик, болалар қувлашмачоқ ўйнаб, у хонадан бу хонага ўтиб, чопқиллаб юришарди. Хоналарнинг кўпчилиги бир деразали, танг-тор, унинг олдида аёллар пишир-куйдир учун куймаланишарди. Кўпгина аёллар бир қўлида эмизикли гўдагини кўтариб олишган, иккинчиси билан плита устидаги юмушларини адо этардилар. Ҳаммадан ҳам кўп ўспирин қизчалар беҳаловат ғизиллаб юришар, афтидан, уларнинг эгнида пешбанддан бошқа ҳеч вақо йўқ кўринарди. Аксарият хоналар йиғиштирилмаган, каравотларда одамлар ағанаб ётишар, уларнинг қайсидир хаста, қайсидир ҳали уйқудан уйғонмаган, бошқалари шунчаки бекорчихўжаликдан чўзилиб олишган эди. Берк хонадонлардангина К. эшикни тақиллатиб, дурадгор Ланц бу ерда яшамайдими деб сўрарди.

Аксарият хонадонларнинг эшигини аёллар очишар, унинг саволини тинглаб бўлгач, ичкарига бошларини буриб, каравотда чўзилиб ётган соҳиби хонадонга қараб мурожаат этардилар:

— Мана бу жаноб дурадгор Ланц қаерда яшайди, деб сўраяпти!

— Дурадгор Ланцми? — қайтиб сўрарди ўринда чўзилган киши.

— Ҳа, — деб жавоб қилар экан К. кўрардики, ҳеч қанақа тергов ҳайъати йўқ ва натижада, бу ерда унинг бошқа иши қолмагани аён бўларди.

Уларнинг кўпчилиги К. учун дурадгор Ланцни топиш жуда керак экан, деган хаёлга борганларидан, узоқ ўйланиб туришар, нисбаси Ланц бўлмаган дурадгорларни эслаб тилга олишар ёки “Ланц” дея алоҳида оҳангда жарангловчи бу номни билиш-билмасликларини қўшниларидан суриштириб, К. ни кузатишар экан, бирон-бир чекка хонадонда янги бир киши қўйилган бўлиши мумкин деб бунини ўзларига қараганда яхши биладиган бошқа бировнинг манзилини айтишарди. Хулласи калом, қаватдан-қаватга изғиб, тинка-мадоридан айрилган К. бу сўраб-суриштиришлардан ҳеч бир иш чиқара олмади. Бошида жуда қулай, омадли кўринган бу уйдирмасидан охири унинг ихлоси қайтди. Олтинчи қаватга етай деганда у бу қидирувни бутунлай бас қилиш керак, деган қарорга келди ва ёшгина ишчи билан саломлашиб-суриштираркан, яна озгина изламоқ истаги туғилди, шунда ҳам бўлмаса, пастга тушадиган бўлди. Бироқ шу жойда бу бемаъни тартиб-қоидалардан асаби қўзиб, у яна тепага кўтарилди ва олтинчи қаватда кўринган биринчи эшикни қоқди. Унинг каталакдек хонада кўрган биринчи нарсаси деворда осик каттакон соат бўлди, у роппа-роса ўрни кўрсатиб турарди.

— Бу ерда дурадгор Ланц яшамайдими?

— Кираверинг! — деди кўзлари чарақлаб турган ёшгина жувон унга. У боласининг кийимини тоғорага солганди, ҳўл, мағзавали қўллари билан эшиги очик қўшни хонани кўрсатди.

К. аввалига мажлис бораётган хонага кириб қолдим, деб ўйлади. Бу ерда ҳар қанақа кишилар гуруҳи уймалашар, ўртача катталиқдаги икки деразали хона одамга лиқ тўла, ҳатто шипгача ҳам етишган, шип тагидагилар бошлари тегмаслиги учун эгилибгина туришарди; уларнинг ҳеч бири айтарли даражадаги эътибор билан К.га разм солишмади. К. бу ерда бўғилиб, диққинафас бўлиб кетди ва хонадан чиқиб, мени тушунмагандир, деб ёш жувонга деди:

— Мен дурадгор Ланцни суриштиргандим?

— Яхши, — деди ёшгина жувон, — марҳамат қилиб ичкарига кираверинг!

Эҳтимол шу гапдан кейин К. уни тинч қўйган бўларди, аммо ёшгина жувон уни бошлаб келиб, нозиккина қўлчалари билан эшик дастагидан ушлади-да, деди:

— Мен сизнинг орқангиздан эшикни маҳкамлашим керак, қолаверса, бошқа биров бу ерга кириши мумкин эмас.

— Ақлли гап бўлди, — жавоб қилди К. — Шунингсиз ҳам у ер одамга лиқ тўла. — Бироқ шунга қарамай у яна шу хонага йўл олди. Нақ эшикнинг олдида икки эркак гурунглашиб ўтиришар: бири, иккала қўлини қимирлатиб гўё пул санаётгандай ҳаракатлар қилар, иккинчиси, диққат билан унинг кўзига тикилиб турарди; уларнинг орасидан аллақандай қўлча чиқиб келиб, К. ни маҳкам тутди. Бу кичкинагина қизилмағиз болакайники эди.

— Юринг, юринг, — деди у.

К. ана шу кишилар уймалашган жой орқали ўтмоқчи бўлди, ҳар қалай, торгина бўлса-да, ўрталикда кичкинагина йўлак бўлиб, бундаги кишиларни ҳам икки гуруҳга бўлиниб олганини ажратса бўларди, бу гапда жон бор, К. биринчи қатордагилардан бирортасининг ҳам юзини кўра олмади, уларнинг бари ўтиш йўлагига орқа қилиб олишганча ўтиришар, фақат ўз гуруҳининг гап-сўзлари билан андармон эдилар. Ҳаммалари байрамги, аммо тўзиган, ҳал-пиллаган, қора камзул кийиб олишганди. Худди шу бир тусли кийим унинг миясига бир фикрни урди, у қанақадир сиёсий ташкилотнинг туман миқёсидаги йиғилишига тушиб қолибман, деб ўйлади.

К. бошлаб борилган залнинг у бошида пастгина, яна-да одамга тирбанд катларнинг бирида унча катта бўлмаган стол қўйилган бўлиб, ўша катнинг чеккасида бир калтабақай бақалоқ ҳарсиллаб ўтирар, ортида турганлар билан қисқа-қисқа гаплашар экан, баланд овозда хахолаб кулиб қўяр, у оромкур-сининг орқа чўпига бир тирсагини суяганча турар, оёқларини эса чалиштириб олганди. У яна кимгадир масхараомуз тақлид қилаётгандай, қўлини юқорига кўтарди. К.ни етаклаб борган болакай минг бир машаққат билан бу ҳақида хабар беришга уринарди. Бола хабар беришга ошиқиб, икки бор занжирчасини кўтарди, бироқ ором курсидаги киши унга ҳеч ҳам диққат қилмади. Фақат катда турганлардан бири унга болакайни кўрсатгачгина, у ўша томонга бурилиб, энгашганча боланинг хотиржам маърузасини тинглади. Ва шу заҳоти ён чўнтагидан соатини олиб, шартта К.га разм солди.

— Сиз роса бир соату беш дақиқа олдин шу ерда ҳозир бўлишингиз керак эди, — деди у.

К. унга нимадир деб жавоб қилмоқчи эди, бироқ улгуролмади, бақалоқнинг луқмаси тугар-тугамас, залнинг ўнг қисмида кўтарилган овозлар ҳамма ёқни босиб кетди.

— Сиз роса бир соату беш дақиқа олдин шу ерда ҳозир бўлишингиз керак эди, — овозларни босиб, бақалоқ гапини яна қайтарди ва шошиб-пишиб қуйига қаради. Оломон баттар гувиллади, аммо бақалоқ ҳеч нима демаганидек, шовқин ҳам бора-бора тиниб қолди. Залдагилар ҳам К. кирган пайтдагига қараганда анча хотиржам бўлиб қолишганди. Бироқ галереяда ўтирган кишилар ҳамон бир-бирлари билан гап талашиб ётишарди. Бу ярим қоронғи, чанг-тўзонли, ис-тутунга тўлган хонада бир нарсани кўриш жуда қийинлигига қарамай, улар пастдагиларга қараганда афтода кийинганликларини сезиш унчалик қийин эмасди. Қўпчилиги ўзлари билан бирга тўшама шолчалар олиб келишган, пастдаги кишиларнинг бошлари ва шифт оралиғида тердан пишиб, ишқилиб, қонни-да артишга тўғри келмасин, деб қисиниб-қимтиниб ўтиришарди.

К. гапириб ўтиргандан кўра кўпроқ, асосан, кузатишга қарор қилди, ўзини оқлаш пайида ҳам бўлмади, фақатгина бир оғиз деди:

— Майли, мен кеч қолиб келган бўлай, бироқ айтилган жойга келиб турибман-ку.

Ўнг томондагилар чапаквозлик қилишди. Булар ўзларини намунча энгил-таклик билан тутмасалар, деб ўйлади К. Уни фақат иккинчи тарафдагиларнинг жимлиги довдиратиб қўйди, унинг орқа тарафида яккам-дуккам чапак бўлди. Бу оломонга у ниманидир шундай бир алфозда айтиши керакки, иш-

қилиб ҳамманинг диққати ўзига қарасин, агар бунинг имконияти йўқ экан, жилақурса, вақтинча бўлса ҳам халойиқнинг иккинчи қисмини ўз томонига оғдириб олиши керак, деб ўйларди у.

— Ҳим, шунақами, — деб садо берди катлардан бирида ўтирган киши, — бироқ энди мен сизни тергов қилишга бурчли эмасман. — Ва яна ҳамма ёқни оломон ҳайқирғи — ҳўштасқозлик тутиб кетди, бу жуда ҳам ҳаддан ошиш эди, шунинг учун у кўрслик билан пастга қараб чинқирди-да, сўзида давом этди: — Майли, бугунчалик бунга истисно тариқасида қараганим бўлсин. Бироқ кечикиб келиш иккинчи бор қайтарилмаслиги керак. Энди бўлса, яқинроқ келинг.

К. га жой бўшатиш учун кимдир ўрнидан сакраб турди ва у ўша жойга кўтарилди. У терговчининг нақ пешонасига, стол олдига келиб қолди, чунки орқаси оломон билан лик тўла, кишилар бир-бирини суриб, олдинга интилишар, йўқса у терговчининг столига, терговчи эса унга шунчалик яқиндан рўпара келиб ўтирармиди?

Аммо бундан терговчи сира ҳам безовталанмади, аксинча, оромкурсига янада қулайроқ жойлашиб олди-да, орқасида турган киши билан гурунгини бамайлихотир ниҳоясига етказди, сўнгра эса столда турган бор-йўғи нарса — кичкинагина ёндафтарчасини қўлига олди. Ўқув дафтарига ўхшаб кетадиган ёндафтарча титкиланаверганидан эскириб, тўзғиб кетганди.

— Демак, бундай, — терговчи аввалига шунчаки минғирлаб қўйди, бир зумдан кейин эса К.га саволомуз қараб ишонч билан деди: — Сиз бўёқчимисиз?

— Йўқ, — деди К. — Мен йирик бир банкнинг иш юритувчисиман.

Унинг жавобидан ўнгдаги гуруҳнинг ҳаммаси қаҳқаҳа отишди, ҳатто завқи келганидан бу кулгуга К.нинг ўзи ҳам қўшилди. Кишилар тўхтатиб бўлмайдиган йўталга чалингандай жазава билан, силкиниб-силкиниб, қўлларини тиззаларига уриб, шапиллатишарди. Ҳатто галереяда — тепада ўтирганлардан ҳам кимдир қиқирлаб кулди. Бундан терговчининг астойдил аччиғи чиқди, пастда ўтирган кишиларга қарши бирон-бир ҳаракат қилишга у ожиз кўринар ва бу мушкул аҳволдан чиқиб кетиш учун ҳам юқоридагиларга қараб сапчиди, ўрнидан сакраб турди-да, муштини ғўдайтириб, уларга дағдаға қилди, унинг бир қарашда кўзга ташланмайдиган қора, бароқ қошлари нақ қаншарига қўшилиб кетгудек бўлди.

Бироқ залнинг чап ярми ҳамон сув қуйгандек жимжит эди. Шундоқ ёнмаён турган бу кишилар, катларга юзма-юз ўтирганча, хотиржамлик билан тепадаги гуруннга ва ўнг ёқда бўлаётган шовқин-суронга қўлоқ тутишарди, ҳатто вақт ўтган сари улардан бир қисми иккинчи гуруҳга қўшилиб кетаётганига ҳам қарамай, бирон-бир нарса дейишмасди. Чап тарафдаги бу кишилар гуруҳи ўнг ёқдагилардек кўпчиликни ташкил қилмас, айтарли таъсир кучига эга эмас, нуфузлари ҳам шунга яраша ночор, барибир уларнинг борлиги бутун бир хотиржамлик учун аҳамият, залвор касб этиб турарди. К.га бу гуруҳдагилар унинг фикрига сомедай кўринди.

— Мен бўёқчи эмасман, жаноб терговчи, сизнинг бу саволингиз куракда турмайди, қолаверса, у ҳеч бир тортишувсиз кўрилаётган ишнинг бошиданоқ менга қарши, фақат қоралашдан, бўлса-бўлмаса айбни бўйнимга қўйишга қаратилганлигини исботлаб турибди. Сиз, эҳтимол, бу фикрга эътироз билдириб, ҳали ҳеч қанақа иш кўрилаётгани йўқ, ҳаммаси қонун асосида олиб борилади, десангизгина ҳақ бўлиб чиқасиз, негаки мен ҳаммасини бўйнимга олиб, иқрор бўлсамгина, сўнг иш кўриляпти, деб ҳисоблаш мумкин. Яхши, шуни тушунингки, айни паллада сизга ҳурматим боис, истисно тариқасида розиман, майли, бунга бирон-бир сабаб бўлса керакки, шу иш кўтарилибди. Фақат сиз ҳам марҳаматингизни дариг тутмасангиз, нима содир этилган бўлса, умуман ҳаммаси, бошидан-охиригача диққат билан кўриб чиқилса. Кўрилаётган иш апил-тапил, чала-чулла ёпиб қўйилиши ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас, буни айниқса сизнинг ўзингиз чуқур ҳис қилишингизни, масъулият билан ёндошишингизни истар эдим.

Залга қараб олганча гапираётган К.нинг чакаги тинай демасди. Кесиб-кесиб ташлаш мақсадида айтилган бу гаплар кескин, бироқ барчаси тўғри эди.

У бу гаплари билан у ёки бу гуруҳ уни қўллаб-қувватлаши учун ҳеч бир шубҳа-гумонга ўрин қолдирмай, анча-мунча иш кўрсатиб қўйди, бироқ ҳамма ёқ сув қуйгандек сокин, ҳамма бу ёғи нима бўларкин деб, орзиқиб кутишар, бу сукут охир-оқибат қаттиқ портлаш билан якунланиши эҳтимолдан узоқ эмасди. Бироқ шу он бемавридгина эшик очилди ва залга ёшгина кирчи жувон қадам қўйди. У ўз ишини ниҳоясига етказгани кўриниб турарди, жувон қанчалик эҳтиёткорлик билан чўчинқираб, имкон қадар бошқаларнинг кўзини ўйнатмасликка ҳаракат қилган бўлса-да, кўплар унга кўзларини лўқ қилиб, еб қўйгудек ҳарислик билан тикилишди. К.нинг эса терговчига кўзи тушиб чинакамига хурсанд бўлиб кетди: назарида, гаплари унга кор қилгандек туюлди. Терговчи унинг гапларини тик оёқда тинлаган, чунки юқори галериядагиларнинг попугини пасайтириш учун К. гапини бошламасданоқ у туриб олганди.

Мана, ниҳоят, бир зумлик тинчлик чўкканидан фойдаланиб, гўё бунини ҳеч ким билишни истамагандек, терговчи оромкурсига секинлик билан ўтирди. Ва яна ҳаяжонга тушмаслик учун эҳтимол, шу заҳоти дафтарчасини қўлига олди.

— Жаноб терговчи, ҳеч нима сизга ёрдам беролмайди, — деб давом этди К., — ҳа, ҳа, дафтарчангиздаги қайдлар ҳам фақат менинг сўзларимни тасдиқлайди.

Шунга яраша бир қониқиш билан залда фақат унинг вазмин овозигина хукмфармолик қилар, К. ҳатто ҳеч бир қочириқ қилмасдан ҳам шартта, бироқ ундан жиркангандек бармогининг учи билан терговчининг дафтарчасини олишга журъат этди ва ундаги сарғайиб кетган жойини очар экан, унинг икки томони ҳам майда-чуйда ҳарфлар билан бўяб-чатиб ёзилган эди.

— Мана бу тергов-қидирув ҳужжатлари деб аталади! — деркан у “шап” этиб столни урганча, дафтарчани совуққонлик билан жойига ташлади. — Жаноб терговчи, бу айбловларнинг қатор-қатор рўйхати мени ҳеч ҳам даҳшатга сололмайди, уларни истак бўлса, эҳтимол ипидан-игнасиғача қолдирмай ўқиб чиқиш мумкин. Лекин у билан танишиб чиқишнинг ҳожати бормикин, чунки уларнинг бири иккинчисига икки томчи сувдек ўхшайди, шу боис, мен бу тентакликка нима қиламан бориб, ҳа-ҳа, унга қўлимни ҳам теккизмаганим бўлсин. — Дафтарча столга келиб тушиши билан, терговчи унга ёпишди ва худди шу зумдан бу ерда тартиб ўрнатиш пайига тушгандек, мукка тушиб дафтарчани ўқишга тутинди, эҳтимол бу юз берган вазият ўзини қаттиқ хўрлаш деб тушунганидан, ҳеч бўлмаганида, маълум аҳволни шунга яқинроқ қабул қилганидан эди.

К. пастдаги, унга синчковлик билан қараб турган биринчи қатордагиларнинг юзига беихтиёр кўзи тушди. Уларнинг аксарияти кўпни кўрган эркаклар бўлиб, ҳатто баъзи бирларининг соч-соқоли оқарган ҳам эди. Эҳтимол улар бошқаларга таъсир этмоқ учунгина бу хўжақўрсин томоша уюштирилган деган қарорга келиб олишган, шунинг учун ҳам терговчининг изза бўлишига иштироксиз қараб тураверганлари каби К. нутқ ирод этганда ҳам донг қотиб ўтиришар, ҳеч бир сас-садо чиқаришмасди.

— Хўп, қани, мен қандай айбни содир этибман, — биринчи қатордагиларга жиддий назар ташлаб, бир оз хотиржам ҳолда К. гапини давом эттирар экан, унинг нутқи негадир пойинтар-сойинтар чиқди. — Ҳа, қани, мендан нима ўтибди, айтинг, агар у фақат менинг шахсий ҳаётимга дахлдор бўлса, бу ерда уни муҳокама қилиб ўтириш керак эмас, шундан келиб чиқиб бу ҳодисани мен юрагимга яқин олиб юрмайман, бироқ бу воқеа шундай бир намунаки, жуда кўпларнинг иши ҳеч кераксиз, ноўрин бир вазиятда мана бундай телбаларча кўриб ўтилади. Ҳа, мен ўзим учунгина эмас, шундайларнинг бари учун ичим ёниб-қуяди-да.

К.нинг овози беихтиёр кўтарилиб кетди. Шунда кимдир қўлларини баланд кўтариб, уни олқишлади ва бўкириб деди: — Яшавор, азамат! Худди шундай қилиш керак эди. Офарин! — Охирида у яна бир бор гапини қайтарди: — Яшавор!

Олдинги қатордаги баъзи бировлар эса паришонхотирлик билан соқолларини тутамлаб қўйишди-да, бу садога заррача ҳам эътибор қилишмади. К.нинг

ўзи бу олқишдан анча руҳланиб олган бўлса-да, унга жуда кўп аҳамият бериб турмади: у ҳатто бутун давра уни олқишлаб, қарсақбозлик қилиши шарт эмас деб ҳисоблар, фақатгина нима содир бўлаётгани хусусида бу ерда йиғилганларнинг барчаси хаёлга толиб бош қотириб кўрсалар ёмон бўлмасди, деб билар, ҳеч бўлмаса, уларнинг озгинасига ҳақлигини уқтиролса ва ўз томонига оғдиришга муваффақ бўлса, шунинг ўзи унга етарли эди.

— Мен нотиклик бўйича бирон-бир муваффақиятга эришмоқчи эмасман, — К. ўз ўйларига жавобан шундай деди. — Бу менинг имкониятимдан ташқаридаги нарса. Балки, жаноб терговчи менга қараганда яхши гапира оладилар, қолаверса, унинг касби ҳам гапга чечанликни талаб этади. Мен фақат бир нарсани — қоғонлар очикдан-очик бузилаётганини ошкора муҳокама қилишни истайман. Ўзларинг ўйлаб кўриб бир қарорга келинглар: бундан ўн кун олдин мен ҳибсга олиндим. Бу маълумотнинг ўзи мен учун кулгили туюлади, аммо ҳозир сўз бу ҳақда эмас. Эрта тонгда ҳали мен жойхобимдан турмасимданоқ, менга даҳл қилишиб, қўлга олишди, эҳтимол, бу суд терговчисининг буйруғига кўра бўлгандир. Лекин бу билан содир этилган нохушликдан кўз юмиб бўлмайди, — ҳа, эҳтимол аллақандай бўёқчини қўлга олиш керакдир, аммо бу кўргулик мен каби бир айбсиз инсоннинг бошига тушди. Менга девордармиён бўлган қўшни хонани икки гўрсўхта — қоровуллар эгаллаб олишди. Гўёки мен ўтакетган каллакесар қароқчиману бунга енгил-елпи қарамаслик учун ҳаддан ташқари эҳтиёт чораси кўрилди. Бундан ташқари, бу кишилар бузуқбош, бориб турган фирибгарлар кўринади, лақиллаб менинг роса бошимни қотиришди, дўқ-пўписа қилиб бирон нарса ундирмоқчи бўлишди, ўзларича тўпланиб олишди-да, аллақандай ваз-қарсонларни рўқач қилиб, менинг жами кийим-кечагимни айёрлик билан ўзлариники қилиб олишмоқчи бўлишди. Менга нонушта келтириб беришни ваъда қилиб, пул талаб қилдилар, қолаверса, менинг кўз олдимда безбетларча менга атаб тайёрланган нонуштани паққос туширишди. Бироқ, бу ҳали ҳаммаси эмас. Мени учинчи бир хонага олиб ўтишди. Унда бу шотирларнинг назоратчиси танда қўйган экан. Бу хонада мен ҳаддан ортиқ ҳурмат қиладиган бир хоним яшайди. Мен шу нарсага гувоҳ бўлдимки, ҳеч бир менинг айбимсиз, лекин айнан менинг учун бу хонага назоратчи билан кирган қўриқчилар уни қай даражададир расвосини чиқаришди. Ўзни тутиб туриш жуда қийин эди. Аммо мен сабр-бардош билан ўзимни тутиб, назоратчидан мени нега ҳибсга олишгани сабабини сўрадим, агар назоратчи шу ерда бўлса, буни сизга тасдиқлаб бериши ҳам мумкин. Назоратчи бунга нима деб жавоб берди, денг? Худди ҳозиргидай кўз олдимда турибди: у ҳали сизга эслатган хонимнинг ором кўрсинида аҳмоқона такаббурлик билан ялпайиб олганча ўтирарди; ў, жаноблар, гапнинг пўс калласини айтганда, у менга ҳеч нима деб жавоб қилолмади, эҳтимол у ҳақиқатдан ҳам бу ҳақида ҳеч бир нарсани билмас, буйруқни бажариб, мени ҳибсга олгану шу билан кўнгли тинчигандир. Бундан ҳам ёмони, у хонимнинг хонасига менинг банкимда югурдаклик қилиб юрадиган уч хизматчини чақириб киритди, улар эса хонимга тегишли, тартиб билан жойлаштирилган фотосувратларга тирғалиб, хаёлларига нима келса, шуни қилишди, хонадаги ҳамма нарсани ағдар-тўнтар қилиб ташлашди. Тушунишимча, бу ерда шу хизматчилар билан бирга тергов ишлари олиб боришмоқчи бўлиб, айнан бир мақсадни кўзлашган, яъни, аввало, ижарахонам бекаси ва унинг хизматкорлари орқали менинг ҳибсга олинганлигим ҳақидаги хунук хабарни кенг ёйишлари, бу билан эса менинг обрў-эътиборимга зиён-заҳмат етказишмоқчи, асосийси, банкдаги нуфузимни дарз кеттирмоқчи бўлишган. Аммо бундан ҳеч нима, мутлоқ ҳеч нима чиқмади, ҳатто менинг ижарахонам соҳибаси, оддий, хокисор бир аёл бўлишига қарамай, мен унинг номини эҳтиром билан тилга оламан: ҳатто фрау Грубах ҳам бунақа ҳибсга олиш кўприк остида ёқалашадиган болакайларнинг ўйинидан ортиқ аҳамиятга эга эмаслигини тушуниб етибди. Такрор бўлса ҳам айтаман, бу мен учун фақатгина кўнгилсизлик келтириб чиқарди. Бир кунли ўтар-кетар хафачилик қирқ кунли баракани учиради, бунинг оқибати эртага баттар ёмон бўлмаса эди, дейман?

Шу жойда К. тўхтади, у миқ этмай ўтирган, аммо имо-ишора билан пастдагилардан қайси биландир тиллашаётган терговчига кўзи тушиб қолганди, К. табассум қилиб деди:

— Ҳозиргина жаноб терговчи қаторда ўтирган кимгадир, махфий бир ишора қилди. Демак, сизларнинг ичингизда шундай кишилар борки, ўз жойида ўтирганча, даврани йўналтириб туради. Билмадим, унинг аломати хуштакбозликми ёки қарсакбозликка чорлашми, ҳар қалай, уларнинг тил бириктиргани аниқ, аммо бу сариқ чақага арзимаслигини олдиндан бўлса-да, айта оламан. Рост, энг баланд нуқтадан туриб айтяпман, менга бунинг ҳеч фарқи йўқ, шу боис мен жаноб терговчига ўз ишини очик-ойдин адоғига етказиш ҳуқуқини бермоқчиман, нима қилади сир тутаман деб қийналиб, қандайдир имо-ишоралар билан ишини бажараман деб овора бўлиш шартми, ундан кўра, хув, анови пастда ўтирган ўзининг шогирдларига истаса, тўғридан-тўғри, ҳамма-нинг олдида ошқора “хуштак чалинглар” деб амр қилсин ёки бошқа сафар шу керак экан, “қарсакбозликни бошланг”, деб очик-ойдин айтсин.

Терговчи хижолат бўлганиданми ёхуд сабри чидамаганиданми, ўрнидан туриб кетди. Унинг орқасида туриб терговчи билан аввал ҳам шакарғуфторлик қилган киши яна у томон нимадир демоқ бўлиб энгашиди, у терговчини кўнглини кўтармоқчи ёки унга бирон-бир жўяли маслаҳат бермоқчи эди чоғи. Пастдаги кишилар паст овозда шивирлашиб гаплашар, улар анча жонланиб қолишганди. Икки гуруҳдагилар, бошда ўз фикрларига кўра гўё алоҳида-алоҳида кўринар эдилар, энди бўлса буни билиб бўлмас, аралаш-қуралаш бўлиб кетгандилар, шундай бўлса-да, бири бармоғи билан ниқтаб К.ни кўрсатса, иккинчиси терговчига кўлини бигиз қиларди.

Одамга лиқ тўла хона, куюқ тутун кишини бўғиб ўлдирар даражадаги димликни келтириб чиқарди, ҳатто сал нарида турган кишини кўриб бўлмай қолди. Айниқса тепа-галереяда ўтирганларга бу азоб бўлди, уларнинг чекига ноқулай жой тушган, кўрқибгина терговчига қараб қўйишар, кўрилаётган ишдан беҳабар қолмаслик мақсадида тепадан туриб пастдагилардан сўраб-суриштиришарди. Жавоб қайтарувчилар ҳам шунга яраша оғизларини кафтлари билан беркитиб, шивирлабгина бир нима дердилар.

— Ҳозир тугатаман, — К. шундай деркан, у ерда кўнғироқ йўқлигидан, мушти билан столга уриб тақиллатди, кўрқиб кетган терговчи ва унинг маслаҳатчиси бир-биридан четландилар. — Бу ишларнинг менга ҳеч алоқаси йўқ, шу боис ҳам бу хусусда менинг кўнглим тўқ, хотиржам ўз фикримни айтавераман, бироқ гапимга қулоқ солсангизлар бу сизлар учун зарар қилмайди, албатта жиноий иш кўрилишига ихлоси бўлганларга янада асқотиб қолиши мумкин. Буни шунчаликка бориб, муҳокама қилиб ўтириш нимага керак, мен ҳам бекорчихўжа эмасман, вақтим жуда тигиз, ҳали-замон бу ердан кетаман, шу боис, астойдил бу иш кўрилиши тўхтатилишини сўрайман.

К.нинг гапи даврага қаттиқ таъсир қилган, бутун йиғилганларни тамоман асир этганди; Шу онда ҳаммаёқ сув қуйгандай жимиб қолди. Бошда бўлгандек ҳол такрорланмади, ҳеч ким бошқага қараб қийқирмади ёки маъқуллаган оҳангда бирон-бир жойдан қарсак овози ҳам чиқмади. Афтидан, қарийб ҳамма нимагадир ишонган ёки ишонишга тайёр турганга ўхшарди.

— Ҳеч шак-шубҳасиз, — К. жуда ҳам хотиржамлик билан гапини давом эттирди, уни бутун давранинг унга астойдил диққат-эътибор қилаётгани, сўзини жон қулоғи билан эшитаётгани кўнглини чоғ этди, шу билан бирга сукунатдан туғилиб келган гала-ғовур, айниқса, қарсакбозлик, олқишлар унинг руҳини кўтариб юборди, — ҳеч шубҳа йўқки, менинг тақдирим мисолидаги бу ҳибсга олиш, бу суд жараёнининг ҳамма-ҳаммаси, уни бутунгидек кўриб чиқиш улкан бир ташкилотнинг иши деса арзийди. Бундай ташкилот ўз иш йўриғида фақат сотиб олинган қоровулларга эга бўлиб қолмасдан, калтафаҳм назоратчию терговчиларга, юқори ва паст даражадаги суд ҳакамларига, жандарм ва уларнинг ёрдамчиларига, мирза ва яна аллақанча ҳисобсиз хизматчилар, ҳа, ҳатто, мен бу сўзни айтишдан ҳеч ҳам кўрқмайман — миргазаб жаллодларга эгадир. Аммо жаноблар, бундай боши-кети йўқ улкан ташкилот нима мақсадда иш олиб боради?

Худди менинг тақдиримда юз бергандек, гуноҳсиз кишиларни ҳибсга олиш, уларга қарши жиноий иш қўзғаб, бор бемаъни, аслида йўқ айбларни тақаш бирон-бир ижобий натижага эришиб бўлмайдиган суд жараёнидир. Бутун бир тизимнинг ана шундай мутлақ бемаънилик асосида иш юритишидан, бало-

қазодай ёприлган тўраларнинг ашаддий ишратбозлигидан қандай қилиб қочиб қутулиш мумкин? Бунга муяссар бўлиш душвор, бундай шароитда энг юксак мақомдаги қози ҳам ҳалол қола билмайди. Шунинг учун ҳам қўриқчилар ҳибсдагиларнинг кийим-кечагини ўмариш, ўзиники қилиш пайида бўлади, шунинг учун бу соқчилар ҳамроҳлигидаги назоратчи бегона бир хонадонга эшигини бузгудек кириб боради, яна бу ҳам етмагандек, шунинг учун ҳам ҳеч бир айби йўқларни ҳеч бир сўраб-суриштирмасдан бутун бир давра олдига чақириб, шармисор этади. Соқчилар менга қамоққа олинганларнинг кийим-кечаклари сақланувчи омборлар ҳақида у-бу нарсани айтиб беришди, бу билан мен бу омборларнинг қандай эканлигини тасаввур қилишимни кўзлашди чоғи, чунки бу кийим-кечакларни мабодо бахти чопибми ёки назар-писандига илмайми, ҳибсдагиларнинг нарсаси ўғри хизматчилар томонидан талон-торож қилинмаганида ҳам ириб-чириб кетар экан.

Бироқ шу пайт хонанинг бир бурчагидан чиққан қийқириқ ила К.нинг нутқи бўлиниб қолди. У яхшироқ кўриш умидида кўзи устига қўлини соябон қилиб қаради, бироқ хира чироқ ёруғида оқаришибгина турган, тутунга лиқ тўла хонада бунинг иложи бўлмади. Унинг сабабкори кирчи жувон эди: жувон кириб келгандаёқ турган-битгани халақит беришдан иборат бўлганлигини К. ҳам тушуниб турарди. Аммо ҳозир у бунинг учун айборми ёки йўқ — бунини айтиш қийин эди. К. фақат эшик ёнида турган аллақандай бир эркак унга хиралик қилиб, очофатларча жувонни бағрига тортганини кўриб қолди. Бироқ бу учун жувон эмас, балки эркак айюҳаннос солди, сўнг шифт яқинида жойлашиб, оғзини катта очиб ҳомуза тортди. Бу К. даврага олиб кирган жиддийликка путур етказган, эркакни ён-веридан жой олган тепа галлереядагилар унга янада яқинроқ келиб олганча, бу одамга бошқача бир ҳайрат кўзи билан қараб туришарди. К. биринчи таассурот ила ўз ўрнидан сакраб туриб, ўша ёққа бориши, бунда ҳамма истаётгандек тартиб ўрнатиши, ҳеч бўлмаганда бу жуфтни залдан чиқариб юборишга қарор қилди; бироқ биринчи қатордагилар сиқилиб, тизилиб ўтиришар, ҳеч бири жойидан қимирламас, К. бирон-бир ҳаракат қилганда ҳам унга йўл бўшатиб берадиган кўринмасди. Қайтага унга халақит беришарди: қариялар қўлларини олдинга узатишган, улардан қайси бирининг қўли ёқасига тегиб турар, ҳеч ҳам қайрилиб қарашнинг фурсати эмас, мабодо шу юз берса, гиппа бўғзидан олишадигандай эди. К. қарийб бу ошиқ-мошиқ жуфтни эсидан чиқарди ва атрофини қуршаб турган бу оломон уни шу ҳолича ҳибсга олиб ўтиргани хаёлига келди ва унинг озодлигига дахл қилаётгандай бўлди, бу уни ўртаб юборди, у сакраб туриб, катдан пастга тушди. У энди оломон билан қарийб юзма-юз турарди. Наҳотки бу оломон ҳақида у нотўғри фикрга борган бўлса? Наҳотки, у ўз нутқининг бу кишиларга асар қилишига бутун умидини тиккан эди? Наҳотки улар шунчаликка бориб ҳаммасини уюштиришган, билиб туриб муғамбирлик қилишган, энди эса бу қилғиликлари жонларига теккан бўлса? Унинг теграсини қандай кишилар ўраб олди ўзи! Кичкина бит кўзлар атрофга олма-кезак қарайди, ел-каларига гадойтўрва илдириб олишган, худди маст-аластлардек, яккам-дуккам, соқоллари ёвузона ҳурпайиб туради, уларнинг қўлларига эрк берса борми, гўё эркин қўлларни букиб-боғлаб қўядиган, бу улар учун ҳеч нима эмасдек кўринади. Унинг ёқасидаги турли ранг ва ўлчамли бир хил белгиларнинг шуъла сочиб кўзга ташланиб туриши К. учун чинакамига кашфиёт бўлди. Ҳаммада бор бу белгилар нимага, кимнинг кўзи учун қилинган. Демак бу кишиларнинг ўнг ва сўл гуруҳларга бўлингандек кўриниши хўжақўрсин учун, шунчаки, ҳолбуки, ҳаммасининг тили бир, у тўсатдан катга бошини буриб, терговчига кўзи тушган эди, кишилардагидек унинг ёқасида ҳам ўшандай белгини кўрди ва у қўлларини тиззаларига қўйиб, хотиржам қуйига қаради.

— Мана гап нимада! — К. овозини баланд кўтариб гапириш билан бирга, қўлини ҳам кўтариб, шифтга ниқтади, қўққисдан қилинган бу ҳаракат кўп нарсани англатгандек эди.

— Демак, сизларнинг барчангиз амалдорларсиз! Энди менга буларнинг барчаси аён. Бу — сиз ҳаммаларингиз сотилган, занжири бир-бирига боғлиқ тўдасиз, қайсики ҳозиргина мен бунга қарши сўз айтдим, ҳа, ҳа, сизлар ҳидлаб-искаб топмоқ, ўз кўзларингиз билан кўриб, ўз қулоқларингиз билан эшит-

моқ учун бу ерга ёпирилиб келгансиз ва кўзни шамғалат қилиб, чалғитиш учунгина икки гуруҳга бўлиниб, мени олқишлаб турган экансиз; бу билан фақат менинг мисолимдаги бегуноҳ бир кишини қандай қилиб қийнаб-азоблашни тажрибада синаб кўрмоқчи бўлгансизлар. Сиз ўзи нимага умид қиляпсиз, гоҳ ниманингдир устидан куласиз, гоҳ булса худди шунинг учундек бегуноҳнинг ҳимоясини кутгандек ҳаракатлар қиласиз, гоҳ эса... бу ҳар мақомга йўргалишининг бари-бари сиз учун беҳуда машғулот... Қўйвор мени, бўлмаса ҳозир аямасдан соламан! — У ўзига ҳаммадан кўра ҳам яқинроқ келиб қолган қалтироқ бобойчага қараб бақирди. — ... бу етмагандай, яна бир балоларни ўргатмоқчи бўлдингиз. Шуларга қарамай ҳам мен сизнинг хизмат вазифангизга омад ёр бўлишини тилаб қоламан.

У столнинг бир четда ётган шляпасини қўлига олди ва бу ердагиларни мутлақ ҳанг-мангликда жим қолдириб, эшикка йўналди. Бироқ, афтидан, терговчи К. дан пешқадамроқ чиққан, у К. ни эшик олдида кутарди.

— Бир дақиқага, — деди у. К. тўхтади, лекин у аллақачон эшик дастасини тутган, нигоҳи ҳам терговчида эмас, эшикда эди. — Мен фақат бир нарсага эътиборингизни қаратмоқ истар эдим, — давом этди терговчи, — эҳтимол, сиз бугун, балки ўзингиз англамасдан туриб, ҳар қанақа шароитда ҳибсга олинганда бериладиган терговни ортиқча бўрттириб юбориб, ўзингизга ғалва орттирдигиз.

К. эшикдан ҳамон нигоҳини узмай қаҳқаҳа отди.

— Вой аблаҳ-э, — бақириб деди К. — Э, ўша терговинг билан қўшмозор бўл! — у эшикни очди-да, зиналардан чопиб тушиб кетди.

Унинг ортидан ғала-говур кўтарилди. Давра янада жонланди. Афтидан, шу ерда нима содир бўлган бўлса, ҳаммасини ипидан-игнасиғача илмий баҳс кўринишида муҳокама қилиб олмоқчи бўлишди, чоғи.

Учинчи боб

БЎМ-БЎШ МАЖЛИСХОНА. ТАЛАБА. ДЕВОНХОНАДА

К. кейинги ҳафтада ҳар куни янги чақирувга хабар кутди, у ўзининг тергов беришдан бош тортганини яқдил қабул қилинганига ишоналмас, кутилган йўқлов хабари шанба куни ҳам келмагач, у ўзича бу жимликни айни ўша вақтда, ўша уйга келишга таклиф деб тушунди. Шунинг учун ҳам якшанбада у яна ўша жойга йўл олди, тўғри ўша йўлакка кириб, зиналардан ўша қаватга кўтарилиб борди, айрим уй эгалари уни таниб қолишган, хонадонлари эшиги олдида туриб, у билан саломлашишарди, бироқ у ҳам бирон-бир нарса улардан суриштирмасдан, керакли эшикни ўзи топти. Эшик тақиллаши биланоқ очилди, К. эса эшик олдида турган таниш жувонга бир қур назар ташламасданоқ, навбатдаги хонага ўтмоқ истади.

— Бугун йиғилиш бўлмайди, — деди аёл.

— Нега бўлмас экан? — К. ишонқирамай сўради.

У ишонсин деб жувон кўшни хонанинг эшигини очиб берди. Ҳақиқатдан ҳам у ер бўм-бўш, хувиллаб ётиши боисми, хона ўтган якшанбадан ҳам кўра ғариброқ кўринарди. Сўри устидаги столда бир нечта китоб ётибди.

— Мумкинми бу китобчаларга бир қур назар ташласам? — К. бу ерга келиши бутунлай беҳуда кетмасин, деган хаёлда, жиллақурса, шу қизиқиш бунинг ўрнини босадигандек умидворликда сўради.

— Йўқ, — жувон эшикни қайта ёпиб, сўзини давом эттирди, — бу мумкин эмас, китоблар терговчиники.

— Мана энди, уларнинг нималигини билиб бўлмайди ҳам, — К. шундай деркан бошини чайқаб қўйди, — улар аниқ қонунлар мажмуаси бўлиши керак, эндиги суд жараёнлари фақат гуноҳсиз кишиларни қасди-бастига олиб, тергов қилишдангина эмас, балки уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишдан ҳам иборат бўлиши керак.

— Ҳалиям худди шундай бўлиши керак, — жувон шундай деганига қарамай ҳеч нимани тушунмаслиги кўришиб турарди.

— Бўпти, унда мен бора қолай, — деди К.

— Терговчига сиздан ниманидир айтиб қўйиш керакмасми?— сўраб қолди жувон.

— Э, ҳали сиз уни танийсиз ҳамми? — К. ҳайрон қолиб суриштирди.

— Бўлмаса-чи, — деди жувон, — менинг эрим ҳам судда хизматчи бўлиб ишлайди.

К. олдинги сафар келганида бу ер мажлисхона таассуротини берган эди, энди эса яхшилаб саранжом-саришта қилиниб, яна асли-қадимгидек ҳолга келтирилганидан кишилар истиқомат қиладиган жой эканлиги билиниб қолганди. Уни ҳайратини сезган жувон изоҳ берди:

— Бу хона бизники, лекин йиғилиш бўладиган кунлари уни бўшатиб беришга мажбурмиз. Ҳа, эримнинг хизматида бир талай ноқулайликлар бор.

— Бу ҳеч ҳам ажаблантиргани йўқ, — К. аччиқланиб жувонга қаради. — Бундан ҳам кўра мени сизнинг эрингиз борлиги ҳайратга солди.

— Сиз, афтидан, сўнгги йиғилишда содир бўлган воқеага шама қиялмасиз чоғи, ўшанда мен сизнинг дардингизни тўқиб солишингизга ҳалақит бергандим, шундайми? — хижолатомуз сўради жувон.

— Албатта-да, — деди К. — Майли, ўтган ишга салавот, ўшанда мен роса ғазаблангандим. Ҳозир эса мени у ҳақида эслагим ҳам йўқ. Бунинг устига, яна ўзингиз менинг бошимда эрим бор деб айтиб турибсиз.

— Сўзингизнинг бўлиниб қолганлиги сиз учун фақат кони фойда бўлди. Кейин сиз ҳақингизда роса фиску фужур қилишди, ичи қоралик билан гапиришди.

— Эҳтимол, — деди мужмаллик билан К. — Аммо бу кўрсатган кароматингизни оқлолмайди.

— Йўқ, йўқ, таниган-билган кишиларимнинг бари мени оқлашлари турган гап, — деб бидирлаб кетди жувон. — Ўша кунни мени кучоқлаган кимса аллақачондан буён менинг орқамдан югуриб юради. Эҳтимол, бошқа бировнинг назарида ҳеч кимдан ортиқча жойим йўқдир, аммо у мени фариштадек кўради. Бундай аҳволда унга қарши бирон-бир чора кўришни ҳам билмай қолсан, ҳатто эрим ҳам охир-оқибат унга кўниқишга мажбур бўлди, бу кимса бор-йўғи талаба, эҳтимол катта амалдор бўлиб кетса ҳам ажаб эрмас. Чунки бирон-бир ишни қилишга қасд қилса, ўлса ҳам қайтмайди, қанча керак бўлса, шунча кутади. Лекин бир умр орқамдан қолмайдиганга ўхшайди. У ҳозир ҳам сизнинг ташрифингиздан бир оз олдин бу ердан қорасини ўчирганди.

— Бир тентакка бир тентак ҳар жойда бор, — деб қўйди К., — бу мени ҳеч ҳам ажаблантирмайди.

— Бу-ку тушунарли, сиз бу ерда адолат бўлишини, тартиб ўрнатилишини истайсиз, шунга уриниб кўрдингиз, шундайми? — жувон билмоқчи бўлганлари ўзи ва К.га таҳдид солиши мумкиндек оҳиста ва эҳтиёткорлик билан сўради. — Сизнинг нутқингиздан мен шу фикрга келдим. Нафсиламбирини айтганда, фикрларингиз менга мойдек ёқди. Аммо нутқингизнинг ҳаммасини тинглашга муваффақ бўлолмадим, келганимда у аллақачон бошланиб кетган экан, ҳали охирига етар-етмас эса талаба билан полда юмалашиб олдик. Аҳ, бу ерни қанчалар наҳс босган! — жувон бир дақиқа тинчиди, кейин эса К.нинг қўлини қаттиқ қисиб, ундан чинқариб сўради: — Ўзингиз айтинг, бу ерда янги тартиб ўрната олишингизга ҳақиқатдан ҳам ишонасизми?

К. жилмайиб қўйди ва оҳисталик билан қўлини унинг нозик бармоқларидан ажратиб олди.

— Гапнинг пўсткалласи, — деди К., — бу ерда ҳеч ким мен учун ҳукм-фармолик қилмасин, янги тартиб-қоидалар деб айтганингиздек, истасалар устингиздан кулишади, ибрат учун ҳатто жазоламоқчи ҳам бўлишади, сиз буларнинг бари-барини керак бўлса терговчиларга айтиб қўйинг. Ҳаммасидан ҳам кўра, ўз хоҳишим билан мен бу ишга аралашмоқчи эмасман, ҳа, ҳа, уйқудан қолиб, жиноий иш жараёнини кўриш тартибини қандайдир бошқача ижобий, мувофиқроқ тартибда ўзгартириб бермоқни мен ҳеч ҳам ниёт қилганим йўқ. Бироқ келиб чиққан вазиятга кўра ўзларининг шахсий ҳаловатла-

ри деб, менинг тинчимни бузишди, эрта тонгдан бостириб кириб, уйқумни ҳаром қилишди, охир-оқибат, ишнинг топган якуни шуки — маҳбусман. Қани эди менинг ҳам қўлимдан сизга фойдаси тегадиган бирон-бир иш келса, мен астойдил буни қилишга тайёрман. Буни сира ҳам одамгарчилик учун қилмоқчи эмасман, балки ол қўлим, бер қўлим, деган гапда жон бор, сиз ахир менга ёрдам бера олишингиз мумкин-да.

— Қандай қилиб? — ўсмоқчилаб сўради аёл.

— Масалан, анави ерда ётган китобларни менга кўрсатишингиз мумкин.

— Э, бўлмаса-чи! — жувон К.га хитоб қилиб, уни стол олдига бошлаб борди. Китоблар эски-туски, роса титиғи чиққан, бирининг муқоваси ўртасидан дарз кетган, қолган икки ёғи ҳам тикилган ипнинг зўридан тўкилмай турарди.

— Намунча ҳаммаёқ ифлос бўлмаса, — К. бошини чайқаб шундай деб қўйди, аёл эса столнинг, жиллақурса, юза қисмини пешбанди билан артишга тутинди, аввало у К. китобларни олсин, деб шундай қилди.

К. китобни очishi билан унинг юқори қисмидаги беҳаё бир сувратга кўзи тушди. Ундаги бор чизги — бир аёл билан эркак онадан туғилгандек ҳолда ўтиришар, рассомнинг жирканч нияти шундоқ кўриниб турар, аммо у шундай укувсизлик билан чизилган эдики, бир сўз билан айтганда, унда кўз-кўз қилинган аёл ва эркакнинг қадди-қоматидан бошқа ҳеч нарсани кўриб бўлмасди. Айниқса, уларнинг кўзлари жуда дағал чиққан, шунчаки бўёқ чапланган, ўзлари ҳам жуда нотабий ўтиришар, ҳатто ноқулай, нотўғри жойлашган-ликларидан бир-бирларига қайрилиб қарашга иложсиз эдилар. К. бу китобни варақлаб ўтирмади, иккинчисининг номи ва муаллифи кўрсатилган илк варағини очди, бу — “Ўз завжаси Ганснинг қийноқларига чидаган Грета” номли бир роман эди.

— Мана буларнинг ўқиётган ҳуқуқий китобларини қаранг, — деди К. — Шундай одамлар мени суд қилишади, тақдирим устидан ҳукм юритади!

— Сизга ёрдам берганим бўлсин, — деди аёл. — Розимисиз?

— Агар ҳақиқатдан ҳам сиз менга ёрдам бермоқчи бўлсангиз, бу сизнинг ҳаётингизга ҳеч бир хавф солмайдами? Ҳолбуки, ўзингиз ҳалигина айтгандек, турмуш ўртоғингиз бутунича ўз бошлиқларига қарам бир киши экан.

— Барибир мен сизга ёрдам беравераман, — деди жувон. — Бу ёққа келинг, ҳаммасини муҳокама қилиб олиш керак. Бунинг учун менга бирон-бир бало хавф солиши гапиришга ҳам арзимайди. Керак бўлса мен нимадан қўрқишни ўзим яхши биламан. Бу ёққа келсангиз-чи, — жувон катларни кўрсатиб, ўзи билан К.нинг ёнма-ён ўтиришини сўради. Улар ёнма-ён ўтираркан, жувон К.нинг юзига нигоҳ солиб деди:

— Кўзларингизнинг ажиб бир тарзда тим қоралигини қаранг. Айтишлари-ча, менинг кўзларим ҳам жуда чиройлимиш, аммо сизникига етишга йўл бўлсин. Мен буни сиз биринчи бор бу ерга ташриф буюрганингиздаёқ пайқаганга ўхшайман. Ва шу боис ҳам сизни деб кейин мен бутун мажлисхонани кесиб ўтдим. Бошқа пайтларда мен ўзимча бунга ҳеч ҳам журъат қилмаган бўлардим, зарур кептими, очигини айтганда, менга ҳатто бу ерда туриш ҳам тақиқланган.

Мана, нима учун у бунчалик куйиб-ёниб ётибди! — деб ўйлади К. — Худди ҳамма ерда шундай бўладигандек, у суроби тўғрилланган оёғидан тортиб бошигача, ҳамма-ҳаммасини менга таклиф қиляпти, буларнинг бари тушунарли, суддаги мирзақуруқ амалдорлар унинг жонига тегиб кетган ва у тўғри келган мижозга худди унинг кўзини нишонга олгандек сув қилиб ичиб юборган хушомадлар билан қарши олаверади, ўзини таклиф қилади. — К. гўё ўйлаганларини овоз чиқариб айтмоқчидек индамай ўрнидан кўзгалди ва аёлга хулқатворини изоҳлаб сўз очди.

— Очиги, сизнинг менга бирон-бир нарсада ёрдамингиз тегади, деб айтишим қийин, — деди у. — Ҳақиқий ёрдам бериш учун дасти узун катта тўралар билан алоқада бўлиш керак. Сиз эса кунда-шунда танда қўйган майда-чуйда тиргақлар билан ош-қатиқ бўлсангиз керак. Албатта, сиз уларни кўзингизни юмиб ҳам яхши биласиз ва бунақаларнинг қўлидан кўп ишлар келишига мен ҳам ҳеч шубҳаланмайман, бироқ улар ҳатто имкониятларидаги барча ишни

дўндириб, бор валломатликларини кўрсатган тақдирларида ҳам менинг устимдан кўзғатилган жиноий иш жараёнини ижобий томонга жилдиришга ҳеч бир кучлари етмайди. Шунинг ўзига эса сиз бир талай дўстларингиздан ажралишиб қолишингиз мумкин. Буни мен ҳеч ҳам истамайман. Шундоқ экан, бу кишилар билан орани очиқ қилиш сизга ярашмайди; менимча, улар ҳали сизга керак бўлади. Ҳеч бир афсусланишсиз сизнинг мақтовларингизга жавоб сифатида шуни айтишим мумкинки, сиз менга ёқиб қолдингиз, айниқса ҳозир, кўзларингизни ғамгинлик билан сузиб турганингизда, ҳолбуки, сизнинг ғам-алам чекишингиз учун бу ҳеч бир асос бўлмаса-да. Мен курашим керак бўлган одамлар орасида сиз ўз ҳаловатингизни топгансиз, гул-гул яшнаб барқ урасиз, ўзингизни осмону фалакда ҳис қиласиз. Ҳатто мана бу талабага сиз ошику беқарорсиз, ундай бўлмаганда ҳам уни эрингиздан афзал кўрасиз. Сизнинг гап-сўзларингиздан бу кундек аён бўлиб турибди.

— Йўқ, йўқ, — чинқириб деди аёл ва ўрнидан кўзгалмасдан, ундан қўлини бўшатишга улгурмаган К.нинг қўлини қаттиқ қисиб олганча давом этди, — бу ердан шундай ўйлар билан кетишингиз мумкин эмас. Сиз мен ҳақимда бутунлай ноўрин ҳаёлларга бориб юрибсиз, бу яхшимас. Наҳот сиз ҳаммасини шундоқ қолдириб кетсангиз? Мен шунчалик ҳеч нарсага арзимайманми, ҳеч бўлмаса, менинг шоду-хуррамлигим ҳаққи, оз бўлса-да бу ерда қоллолмайсизми? Кетишни салгина орқага чўзолмайсизми?

— Сиз мени тушунмадингиз чоғи, — К. шундай деб яна жойига ўтирди. — Сиз менинг қолишимни ҳақиқатдан ҳам истасангиз, вақтим сероб, бемалол ўтиришим мумкин, мен ахир бугун бу ерда суд мажлиси бўлади, деган ҳаёлда келгандим-да. Дарвоқе, менинг устимдан кўзғатилган жиноий иш жараёнига муносабатда бирон-бир юмушга киришиб юрманг, буни мен сиздан илтимос қиламан. Ва бу учун ранжиб юришингиз ҳам керак эмас, бу суд жараёни қай тарзда яқун топишининг мен учун фарқи йўқ, буни сиз тушунинг, уларнинг ҳукмлари устидан мен фақат кулишим мумкин. Албатта, бирон-бир воқеа юз бериб, суд бўлиши мумкин, аммо мен ҳаммадан кўп суднинг бўлишидан шубҳадаман. Эҳтимол, тезда суд маҳкамасидаги танбал ва паришонхотир ва айниқса, кўрқоқ амалдорларнинг тепса-тебранмаслигига кўра кўрилатган иш бир чеккада қолиб кетар, ёки апил-тапил юмалоқ-ёстиқ қилиб ниҳоясига етказиб қўйилар, дейман. Англашимча, бундан ҳам кўз юмиб бўлмайди, улар бу ишни расмиятчиликни баҳона қилиб, аччиқ ичакдек роса чўзишлари мумкин ва аслида ўзларига сув юқтирмай, ими-жимиди пора олишга умидвор бўлишлари турган гап, бироқ мен сизни ишонтириб айтаманки, уларнинг барча умидлари беҳуда бўлиб чиқади, мен ҳеч кимга пора бермайман. Худди шу ерда сиз менинг ҳожатимни чиқаришингиз мумкин: терговчимни ёки бошқа бировига шуни маълум қилиб қўйсангиз дегандим, ким бўлмасин, ҳар қанақа овозаларни семиртириб, тарқатмасин, ҳар қанақа ўйину кўзбоғлогичлик кўрсатмасинлар, бу жаноблар мендан ришва олишнинг уддасидан чиқа олмайдилар. Бу уринишларидан ҳеч иш чиқмайди, худди шундай қилиб буни уларга етказиб қўйсангиз. Эҳтимол, буни улар тушуниб етишар, балки йўқ. Қолаверса, бу ҳақида ҳозир хабар топадиларми ёки кейинроқми, мен учун буларнинг ҳеч қанақа фарқи йўқ. Агарда буларнинг бари уларга олдиндан маълум бўлса, биз фақат бу жанобларнинг юмушларини энгиллатган бўлардик. Очиги, бу мен учун ҳам бир талай кўнглисизликларга олиб келади, бироқ мен шу йўл билан уларга таъсир қила олсам эди, барча кўнглисизликларга тайёрман. Мен анчадан буён ана шуни ўйлаб чиқаман. Ишқилиб, сиз терговчи билан танишмисиз ўзи?

— Э-э, бўлмаса-чи! — чийиллади жувон. — Сиз менга ёрдам беришимни сўраб, таклиф қилганингиздаёқ мен бу ҳақида кўнглимдан ўтказгандим. Мен қаердан билибман, унинг бор-йўғи кичкина бир амалдорча эканлигини, аммо буни сиз таъкидлаб айтаётган экансиз, бу гап беҳуда бўлмаса керак! Лекин унинг бир фазилати ҳақида айтмасам бўлмас, бу ҳам бўлса, унинг маърузалари, қандайдир таъсири бўлса керакки, у тинимсиз маърузалар ёзиб, уни юқорига пайдар-пай йўллаб туради. Мана сиз, ҳамма амалдорлар тепса-тебранмас, ишёқмаслар, деб атадингиз. Йўқ, уларнинг ҳаммасини ҳам шундай деб бўлмайди, айниқса, мана бу терговчини, у ёзгани ёзган. Масалан, ўтган

якшанбадаги мажлис қош қорайгунча давом этди. Ҳамма кетгандан кейин ҳам терговчи қолди, унга чироқни олиб келишга тўғри келди, менда бор-йўғи милмилиқ, аранг ёритадиган кичкинагина ошхона исчиноғи бор, бироқ у шунинг ўзи билан қаноатланиб, ўрнига дарров чўкди-да, ёзишга киришди. Шу орада эрим ҳам қайтиб қолди, якшанба унинг бўш бўладиган куни, биз уй жиҳозларига қараб, ўриндиқларни у ёқ-бу ёққа суриб, хонани саранжомладик, кейин қўшнилариимиз ташриф буюришди, биз шам теграсида йиғилиб олиб, гап билан дунёнинг бу бошидан кириб, у бошидан чиқдик, охири ётишга чўзилдик, терговчи эсимиздан ҳам чиқиб кетди. Ва бирдан ярим кечада уйғониб кетсам, каравотим ёнида терговчи турар, ишқилиб, чироқнинг нури эримнинг юзига тушмасин деб, уни қўли билан тўсишга уринарди, ҳолбуки, бу уриниши кераксиз, менинг эрим шундай тош қотиб ухлайдики, унинг ҳеч қанақа чироқ нури билан уйқусини бузиб бўлмайди. Ҳаддан ташқари қўрқиб кетганимдан бақириб юборишимга сал қолди, терговчи эса жон олар ёқимтойлик билан овозимни чиқармаслигимни ўтиниб сўради, у шу пайтгача ишлаганини, энди эса чироқни қайтармоқчи эканлигини айтар экан, сўзининг охирига шу нарсани қистириб ўтди, у ғаройиб тушлар оғушида ажиб тарзда ухлаётганимнинг гувоҳи бўлибди, бунини мен ўла-ўлгунча унутолмайман, деди у. Мен сизга яна бир бор шу нарсани айтишни истардимки, терговчи кейинги пайтда маърузалар қоралашга ҳаддан ташқари берилиб кетди, бу маърузаларда эса, ҳеч шубҳасиз, асосий сўз сизнинг тақдирингиз ҳақида боради. Ўтган якшанбадаги мажлисда ўртага қўйилган асосий масала ҳам сизнинг ишингиз бўлди. Шунга кўра ҳам бу ёзилган узундан-узоқ маърузалар ҳам бирон-бир аҳамиятга эга бўлиши керак. Бундан ташқари, мана бу воқеага шубҳаланмас ҳам бўлади, терговчига мен ёқаман, айнан ҳозир шунақа бўлиб қолди, яқин-яқингача у менга қиё ҳам боқмасди, яқиндан бошлаб у менга алоҳида назар билан қарайдиган бўлди, шу боис ҳам мен унга ўз таъсириمنى ўтказа олишим мумкин. Унинг менга қизиқиб қарашига бошқа далилларим ҳам йўқ эмас. Кеча талаба орқали — у талаба билан биргаликда ишлайди, унга ўта даражада ишонади — менга бир жуфт жунли пайпоқ совға қилибди, гўё бу мен мажлисхонани супириб-сидирганим, саранжом-сариништа қилганим учунмиш, ҳолбуки бу шунчаки важ-карсон, аслида мен ўз вазифамнигина бажаряпман, бунинг учун менинг эримга ҳақ тўлашади. Пайпоқларни айтмайсизми, шунақа ажойибки, мана қаранг... — жувон оёқларини узатиб, қўйлаги этагини тиззадан юқори кўтарди ва ўзи ҳам пайпоқларга маҳлиё бўлиб қаради — ҳа, пайпоқлар жуда ҳам чиройли, бироқ ҳаддан ташқари тор, улар менга тўғри келмайди.

Бирдан у жимиб қолди ва қўлларини К.нинг қўлларига қўйиб, гўё уни тинчлантирмоқчи бўлгандек, шивирлади:

— Гапирманг, Бертольд бизни кузатяпти.

К. оҳиста нигоҳини юқорига кўтарди. Мажлисхона эшиги олдида бир йиғитча турарди, у ўрта буй, оёқлари қийшиқ, афтидан, ўзини савлатли кўрсатиш учун бўлса керак, сийрак, калта, маллатоб соқол қўйган бўлиб, бармоқлари билан уни тинимсиз тутамлаб турарди. К. унга қизиқувчанлик билан назар солди — у ўзи тушунмайдиган ҳуқуқшунослик фанлари бўйича ҳаётида биринчи бор кўриб турган талаба эди, эҳтимол, бу талабача ҳақиқатдан ҳам кейинчалик олий мақом лавозимларни эгаллаб кетса ҳам ажаб эмасди. Талаба бўлса К.га ҳеч қанақа эътибор қилмади, у фақат бир дақиқага бармоқлари билан соқолини пийпалаб турди-да, аёлни ўз олдига имо-ишоралар билан чорлади ва ўзи дарича томон юрди, жувон эса К.га энгашганча шивирлади.

— Ўтинаман сиздан, мендан ранжиманг ва мен ҳақимда бирон-бир ёмон хаёлга бориб юрманг, сиз унинг қийшиқ оёқларига бир қаранг, ҳозир мен ана шу ярамас нуханинг олдида бормасам бўлмайди. Мен тезда қайтаман ва шундан кейин агар сиз мени ўзингиз билан бирга олиб кетишни истасангиз, қайга десангиз кетган, нима қилсангиз, шунга кўнган ва бундан фақат бахтиёр бўлурдим, ишқилиб, бу ердан узоқроқ кетсам бўлди, бир умрга бу ердан бош олиб кетсам-ку нур устига аъло нур бўларди.

Жувон К.га гапларини қўллари билан ҳам уқтирди-да, ўрнидан дик этиб туриб, дарича томон югургилаб кетди. К. жувоннинг қўлларини беихтиёр уш-

лади, лекин беҳудага умид қилаётган эмасмикин? Бу аёл ҳақиқатдан ҳам унга кўнгли суст кетган кўринар, у излаб, бунга қарши бирон-бир далил топа олмади. Балки жувон суднинг махфий топшириғи билан уни тузоққа илинтириш учун атайин юборилгандир, деган шубҳа лип этиб, унинг хаёлидан ўтди, лекин у шу зумда бу гумонни бир чеккага улоқтирди. Бу қандай қилиб уни тилидан илинтириши, тузоққа тушириши мумкин? Ахир у ҳозирча бутунлай озодликда-ку. Шу билан ҳам буларнинг жиноий ишни кўриш тартибларини йўққа чиқариш, ҳеч бўлмаса ўз ишим мисолида фош этиши жуда мумкин-ку. Наҳотки, у ўзига мисқолча ҳам ишонолмай қолди? Ҳолбуки, жувон унга ёрдам беришни таклиф қилганда, овози самимий чиқди. Аёлнинг унга фойдаси тегадиган, иш берадиган томонларини қандай аниқласа бўлади? Балки терговчи ва унинг тўдасини тинч қўйган, уларга хусумат сақламаган маъқулдир, бунинг устига, мана бу аёлнинг муҳаббатини қозониб, ожизани қутқармоқ керакдир. Шунда К. ҳақида тўпланган ёлгон уйдирмалари устида роса бошини қотириб астойдил ишлаган терговчи ярим кечага бориб иши ниҳоясида аёлнинг тўшаги олдига келади-ю, бироқ тўшакни бўм-бўш кўради. Урни бўшми, демак, аёл К.га тегишли бўлиб чиқади, ҳа, бу ойна олдида турган юмшоққина, ҳар мақомга кирувчи, эгнига дағал қора матодан кўйлак илган, кетворган қадди-қомат фақатгина унинг ўзиники бўлади.

К. аёлга дахлдор шунга ўхшаш шубҳаларини бир чеккага улоқтирди-да, катта ўтирганча аввалига бармогининг қирраси билан ойнани астагина чертди, кейин эса бу секингина тақирлатиш хотинчалишликдай асабини қўзитиб юборди-да, мушти билан ойнани астойдил урди. Талаба жувоннинг кичкина елкаси оша К.га нописанд қаради, бироқ унга ҳеч қанақа эътибор қилмади, қайтага аёлни баттарроқ ўзига тортиб, қаттиқроқ кучоқлади. Жувон чўрилардек, бошини солинтириб олган, баайни унинг сўзларини уқиб олаётгандай эди, йигит эса жувоннинг эгилган бўйнидан чўлпиллатиб ўпар, сўнг яна ҳеч нима бўлмагандек, сўзида давом этарди. Жувон ёзғирганича бор экан, ҳа, у ҳақ, талаба аёлнинг устидан алақандай салтанат ўрнатган, ҳукмфармолик қилар, К. бунинг гувоҳи бўлиб, столдан турди-да, хонада у ёқдан бу ёққа бориб кела бошлади. У талабага алоқадор хаёллар суриб, бу ердан унинг изини қанча бўлса шунча тез қуритиш хусусида ўйларди, К. ҳатто унинг бориб келишидан талабанинг гаши келиб, очиқдан-очиқ халақит бермоқчи бўлса, бундан қувониб кетарди, мана ниҳоят К.нинг сабрсиз тапур-тупур юриб тургани талабага ҳам етиб борди чоғи, у бирдан диққат қилди:

— Агар ошиқайтган бўлсангиз бемалол кетишингиз мумкин. Ҳатто алақачон суриворсангиз бўларди, бу ерда сизнинг йўқлигингизни биров сезмасди ҳам. Ҳа, ҳа, мен келишим билан, сиз шу заҳоти бу ердан жўнаб қолишингиз керак эди.

Бу сўзлардан фақатгина қаҳру-ғазаб иси келмади, балки айбланувчилар учун бало-қазо бўладиган, келгусида олиймақом бир ўринни эгаллайдиган амалдорнинг турқи ярқ этиб кетди.

К. унга қатъий бир суръатда яқинлашиб, кулимсибгина гап бошлади:

— Ҳа, сиз ҳақсиз, менинг бунга сабр қилишим, ўзимни тутиб туришим қийин ва менинг бу ичим қисишини бир нарсагина бартараф этиши мумкин, бу ҳам бўлса, сиз бизни холи қолдирсангиз. Агар ҳақиқатдан ҳам сиз бу ерга ўқув машғулоти учун келган бўлсангиз, — эшитишимга қараганда, сиз талаба экансиз — мен бажонидил ўз жойимни сизга бўшатиб бераман ва мана бу аёл билан бу ердан жўнаб қоламан. Нафсиламбирини айтганда, ҳали кўп ўқиб-ўрганишингиз лозим, суд ҳаками бўлишингиз учун астойдил тер тўкмасангиз бўлмайди. Тўғри, суд ишларининг тартиб-қоидасини мен қарийб билмайман, лекин сизнинг шу биргина манқа нутқингизнинг ўзи ҳаддан ташқари беҳаё эканлигингизни кўрсатдики, унинг боши - охири йўқ, буни мен аниқ тасаввур этдим.

— Озодикда тараллабедод қилиб юриш учун унга бекорга рухсат беришган, — талаба К.нинг гапидан оғринганини аёлга билдириб қўйиш учун атайин шундай деди. — Бу, шубҳасиз, хато. Мен терговчига ҳам айнан шундай деб айтдим. Ҳа, уни терговлар орасида ҳеч бўлмаса уй қамоғида тутиб туриш керак. Бироқ баъзи бир лақма терговчиларнинг бепарво хатти-ҳаракатига ҳеч тушуниб бўлмайди.

— Ортиқча гап эшакка юк, — К. шундай деркан, аёлга қўлини узатди, — кетдик.

— Буни қаранг, гап бу ёқда денг, — деди талаба. — Йўқ, йўқ, сиз уни қўлга киритиб бўлибсиз!

Талаба кутилмаган куч билан аёлнинг қўлидан тортиб, уни эшик томон югургилиб етакларкан, жувонга суқланиб кўз ташлаб қўярди. Ҳаммаси очиқ-аён, у К.дан кўрқиб кетди, бироқ шунда ҳам унинг жигига тегмаслик йўлини қилолмади, ўзини тутиб туролмай, аёлни етаклаб кетаётган экан, бўш қўли билан жувоннинг елкасини гоҳ сийпалаб, гоҳ эзгилаб борарди. К. бир неча одим отиб, уларга шитоб билан етиб олмоқчи бўлди. У талабани ушлаб қолишни истар, ҳатто уни бўғиб ўлдиришга тайёр турарди, бироқ шу пайт аёлнинг овози эшитилиб қолди:

— Ҳеч нарса қилиб бўлмайди, уни менинг ортимдан терговчининг ўзи юборган, сиз билан бирон ёққа кетишим ҳеч мумкин эмас. Бу ярамас чувалчанг, — шу жойда жувон талабага қўлларини пахса қилди, — бу пачоқ бадтол мени бўшатиб бўпти.

— Э, сиз эркингиз ўзингизда бўлишини истамайсизми? — К. шундай деб чинқираркан, қўлини талабанинг елкасидан бўшатди ва шу баробарида унга тишларини гижирлатди.

— Йўқ, — жувон ҳам чийиллаб бақирди-да, иккала қўли билан К.ни орқага итарди. — Йўқ, йўқ, фақат бунақа қилманг, сиз жинни бўлиб қолибсиз! Сиз бунақада мени тириклай гўрга тиқасиз. Уни тинч қўйинг! Сиздан ўтиниб сўрайман, уни ўз ҳолига қўйинг. У фақат терговчининг буйруғинигина бажаряпти, холос. У мени терговчининг олдига олиб боради.

— Хўп, яхши, қани бир бу ердан қораларингизни ўчиринглар-чи, мен ҳатто сизни ҳам кўришни истамайман! — К. шундай деркан, ихлоси қайтганича, қаҳри-газабга тўлиб бутун кучи билан талабанинг ортидан итарди, у шу жойда қоқилиб кетди, бироқ бир амаллаб йиқилмай қолар экан, бундан ҳам руҳланди ва турган жойида икки оёқлаб янада юқорироққа сакради.

К. улар ортидан секин юриб борар экан, бу кишилар унга ҳазилакам мағлубият инъом этмаганини тушуниб етди. Албатта, бу ерда алоҳида нотинч бўладиган ҳеч нарса юз бермади ва у бу мағлубиятга шунинг учун ҳам сабр қилишга мажбур эдики, ўзи буни излаб-излаб, унга тўқнаш келиб турарди. Агар у ўз уйида тинчгина ўтирганда ва ҳамма қатори одмигина ҳаёт тарзига эга бўлганда, бу кишилардан минг баробар баландда турар, улардан истаганини бир тепки билан улоқтириб ташлаган бўларди. У ўзига қулгули бир саҳна кўринишини кўз олдига келтирди: ундаги бош ролни ижро этган бу худо урган талабача, ўзида йўқ гўдак, бу оёғи қийшиқ тўрва соқол Эльзанинг каравоти олдида тиз чўкканча, қўлларини кўксига қўйиб, ундан ўтиниб, шафқат тилаб турарди. К. ўзича тасаввур этган бу манзарадан шунчалик завқланиб кетдики, талабани ўзи билан биргаликда олволиб, Эльзаникига меҳмонга жўнаворишига бир баҳя қолди.

Қизиқувчанлиги зўр келган К. шошилиб ташқарига чиқди-да, талаба жувонни қайта элтишини кўришни истаб, йўлга қаради, бутун кўча бўйлаб аёлни қўлларидан тутиб, судраб юрмас-ку ахир. Улар ҳали жуда узоққа ҳам кетиб улгуришмаганди. Шундоқ рўпаралаги хонадонда торгина ёғоч зинапоя бошланар, кўринишидан у чордоққа олиб чиқарди, бироқ унда бир қайрилиш бўлиб, қолган қисми кўринмай қолар, ишқилиб, охири қаерга олиб боришини кўриб бўлмасди. Шу зинапоядан талаба жувонни тепага ҳаддан секин, инқиллаб-синқиллаб бошлаб борар — уни бу югур-югурлар суробини тўғрилаб қўйгани кўриниб турарди. Жувон К.га қўлларини силкитиб, елкаларини учириб, ўзини хоҳиш-иродасига қарши зўрлаб олиб кетилаётганлигини тушунтирмоқчи бўларди. Аммо минг қилмасин; афсус-надомат чеккани чеҳрасида акс этганча йўқ эди, К. унга лоқайд, худди бегонадай қаради, аммо ўзининг бу ихлоси қайтганлигини намоён қилишни истамас, яна буни енгил-елпи қабул қилибди, деган хаёлга боришларини ҳам хоҳламасди.

Уларнинг иккови ҳам бурилишда кўздан гойиб бўлишди, К. бўлса ҳамон эшик олдида турарди. Жувон уни фақатгина алдабгина қолмади, балки терговчига олиб бориш йўлини ҳам чалғитиб кетди. Терговчи чордоққа ўтириб,

уни қачон келади, деб қараб ўтирмагандир, бу бўлмаган гап-қу. Ёғоч зиналарга қанчалик зеҳн солиб қарама, барибир, ҳеч нарсани билиб ололмайсан. Тўсатдан К. кириш жойидаги кичкинагина, болаларча беўхшов, ажи-бужи қилиб ёзилган қоғозчага кўзи тушиб, уни ўқиш учун яқинлашди. “Суд девонхонасига кириш”.

— Демак, шу ерда, кишилар яшайдиган уйнинг чордоғида суд девонхонаси жойлашган экан-да? Танланган манзил ҳеч қанақа ҳурмат-эътибор уйгоштиши мумкин эмасди, ҳар қанақа айбланувчи ҳам бу манзарани жимгина кўрар экан, суд дегани қанчалик кераксиз ва расво воситаларни ўйлаб чиқарганига амин бўлар, унинг тасдиғи сифатида ўз иш юритувида муҳим девонхонасики ялангоёқ ва қашшоқлар умригузаронлик қиладиган уйнинг ҳеч нарсага яроқсиз ошқол-дошқоллари турадиган жойга улоқтирилган экан, бошқасига нима ҳам дейиш мумкин. Тўғри, етарли даражада пул топишларини мустасно қилиб бўлмайди, бироқ уни бу амалдорлар қонуний олиш ўрнига тўнагандай қилиб ўмарадилар. К. суд ҳақамини ҳар томонлама синаб кўрди, зеро, суд ишларидаги ҳукмифармолик айбланувчи шаънини ҳаддан ташқари ерга уриб турса-да, ҳар қалай бу нарса ҳам суднинг ғариб рўзғори ҳақидаги фикрдан кўра кишини кўпроқ тинчлантиради, қўнглига таскин бағишлайди. Мана ниҳоят, нима учун биринчи терговда айбланувчини диққинафас чордоққа таклиф қилишгани-ю унинг шахсий хонадонига ҳеч нарсдан ҳеч нарса бос-тириб киришгани сабаби К. учун аён бўлди-қолди. Ҳа, К.нинг шарт-шароити ва аҳволи терговчиникига нисбатан яхши экан, мана бу кишим чордоқда тикилиб-сиқилиб ўтирган айни вақтда К. қабулхонаси ҳам бор, банкнинг ёруғ ва кенг бир хонасида кўр тўкиб ўтирганича маҳобатли ойнаванд деразадан ҳаёт қайнаб-тошган шаҳар хиёбонларини масрур томоша қилиши мумкин. Албатта К.да ҳеч қанақа қўшимча даромадлар йўқ, — пора олмайди, пул бер-китмайди ва шубҳасиз, унинг иш тартибида аллақандай тасқара хизматчи муштипар бир аёлни зўрлик билан судраб, ўз ишхонасига олиб бориш ваколоти ҳам йўқ. Қолаверса, К.нинг ўзи ҳам бунақа қалтис вазиятларда чидаб туrolмас, ҳар қанақа қулайлик ва имкониятларни астойдил рад этган бўларди.

Ҳали ҳамон хаёл билан ёзув олдида туриб қолган К. аллақандай бир киши зинадан юқорига кўтарилаётганига кўзи тушди, бу киши эшиги очиқ хонадан ичкарига мўралаб, мажлислар залига яхшилаб қараб олди-да, охири К.дан шу ерда бир аёлни кўрмадингизми, деб сўради.

— Сиз суд хизматчисисиз, шундайми? — деб ўсмоқчилади К.

— Шундай, — жавоб қила қолди киши. — Сиз бўлсангиз, адашмасам, айбланувчи К. бўлсангиз керак? Ҳа, ҳа, мен сизни эндигина танидим, сизни кўрганимдан хурсандман, — у К.ни ҳайратга солиб, қўлини узатди. — Бироқ бугун йиғилиш йўқ эди-ку, — деди хизматчи К.нинг индамай турганини кўриб.

— Биламан, — К. хизматчининг амриқоча камзулига кўз ташлаб жавоб қилди: унинг хизмат вазифасини билдириб турган ягона белги бу камзулидаги айнан зобитлар шинелидан узиб олиб, тақилган, бошқа оддий тугмалар ичида ажралиб турган икки зарҳал тугма эди.

— Мен ҳозиргина сизнинг хотинингиз билан гаплашган эдим. У ҳозир бу ерда йўқ, талаба уни терговчининг олдига олиб кетди.

— Мана кўрдингизми! — ёзғирди хизматчи. — Ҳамиша уни мендан ажратмоқчи бўладилар. Ахир, бугун якшанба-ку, мен уларнинг топшириқларини бажаришга бурчдор эмасман, шунга қарамай, мени бу ердан қайси гўргадир гумдон қилиш учун, аллақандай кераксиз бир топшириқни менга буюриб жўнатишди. Тўғри, мени жуда олисга жўнатганлари йўқ, бироқ худо бериб, вақтида қайтмоқчи бўлиб, ўпкам тушай деб қолди. Ҳар қанақа ахлатни тозалаш бўлсин, мен чопаман, ташкилот эшигини очиб борми, шу заҳоти мени чақиритиб, ўшқира-ўшқира буюришади, ишқилиб, мени бир зум тин олдиргани қўймасдан чоптирганлари чоптирган, бу бор-кел, чоп-чопларни нега бунчалик зарурлигини ҳеч ҳам тушунмайман, аммо талаба қурғурни мендан кўра ҳам кўпроқ шошилтирилади: тўғри, унинг манзили яқин, у бор-йўғи бу чордоқ зинапояларидан чиқиб-тушиб юради, холос. Аммо мен гўсхўр бир

киши бўлиб қололмайман, шу боис, талабани аллақачон ойнага уриб, пачоқлашим керак эди. Мана бу, ёзув тиркаб қўйилган жойга. Фақат шу ҳақида орзу қиламан. Мана бу полдан сал юқори жой бор-ку, осиб қўйиб, бутун танасини пачоқ қилсанг, қўлларини айириб, бармоқларини қайириб, қийшиқ оёқларини ўрама нондек қилиб, ҳеч бир жойини соғ қўймасанг, ўз қонига ўзини бўясанг. Бироқ ҳозирча бу ҳақида фақат орзу қилиш мумкин.

— Наҳотки, бунинг бошқа бир йўли йўқ, — К. ундан нимтабассум билан сўради.

— Бошқа бир иложини ҳеч тополмаяпман, — деди хизматчи, — энг даҳшатлиси, кун ўтган сари аҳвол бадгаринлашяапти; шу пайтгача у фақат ўзи учун аёлимни у ёқ-бу ёққа судраб юрарди, энди бўлса терговчининг ўзига тўғрилаб юрибди; бахтга қарши мен шундай бўлиб чиқишини аллақачон кўнглим сезганди.

— Бу учун хотинингизнинг ўзи айбдор эмасмикин? — К. шундай деб сўраркан, ўзини базур ушлаб турар, чунки у ҳамон аёлни бошқалардан астойдил қизганар, рашк қиларди.

— Бўлмасам-чи, — деди хизматчи, — гунажин кўзини сузмаса, буқача ипини узмайди. Хотинимни ўзи бунда ҳаммадан кўпроқ айбдор. Ҳа, ҳа, унинг ўзи бу такасалтангларнинг бўйнига осилиб юрибди. Анави нусхага-ку, бу йўрғақдан теккан касал, қайда аёл кўрса, орқасига тушади. Қайга борса, битбилдиқ, дегандай, битта бизнинг уйнинг ўзида бешинчи хонадонга кўчиб ўтди. Менинг хотиним бўлса уйимиз аёллари ичида энг соҳибжамоли, шу боис уни ёмон кўзлардан асролмай доғламан.

— Ҳа, агар масалани бунақа қилиб қўядиган бўлса, унга ёрдам қилишнинг ҳеч иложи йўқ экан-да, — гулдираб қўйди К.

— Йўқ, нега бўлмасин? — жонланиб деди хизматчи. — Аввало мана бу ғалати қилиқли, ўпкаси йўқ талабани худди тергов қилинаётгандагидек гирдигумидан олиб, уриб-сўкиб бўлса-да, аёлимни ўлжа қилиш пайдан қайтариш керак. Бироқ бу мен учун таъқиқланган. Бошқалар ҳам бу борада менга ёрдам қўлини чўза олмайдилар. Кўпчилик унинг ҳокимиятидан астойдил қўрқишади. Фақат сиздай бир киши унга қарши бора олиши, бу ишни уддалаши мумкин.

— Нега айнан мен бу ишни қила олишим мумкин? — К. ҳайратланди.

— Сиз ахир айбланувчисиз-да, — жавоб қилди хизматчи.

— Ҳа, — деди К., — бироқ худди шу асосингиз мени қўрқитади, унинг эҳтимол суд жараёнининг ҳал қилувчи нуқтасида унинг қўлидан ҳеч нарса келмас, аммо шунга қарамай, терговнинг бошланма жараёнига бирон-бир қўланса ис қолдириши, салбий таъсир этиши мумкин-да.

— Ҳа, албатта, — деди хизматчи гўё ўз фикрига К.нинг мулоҳазалари хилоф эмасдай. — Бироқ бизда, худди рисолада ёзилгандек, бирон-бир чораси топилмаган суд жараёни учрамаган.

— Очиғи, мен бир қанча томондан бир оз бошқача фикрдаман, — деди К. — Шу талабангиз қайбир жиҳатдан бўлса ҳам ишнинг ўнгланишига халақит бермасмикин, деб ўйлайман.

— Мен сизнинг фикрингизга жон деб қўшилган бўлардим, — деб қўйди хизматчи расмий алфозда бир неча оғиз, афтидан, у ўзининг махфий истагини айтишга юраги дов бермасдан унга ишоналмай турарди.

— Ҳа, бу жуда мумкин, — ўз сўзида давом этди К., — сизнинг бир талай амалдорларингиз, эҳтимол, уларнинг ҳаммаси ана шунақа иш кўрсатади, деб биламан мен.

— Тўғри, тўғри, — хизматчи маъқуллаган оҳангда гапирар экан, гўё сўз нима ҳақида бораётгани ўз-ўзидан тушунарли эди. Шунда биринчи бор у К.га ишонч билан, меҳри товланиб қаради, ҳолбуки, у шу пайтгача ўзини хушмуомала тутишга ҳаракат қилгани билан, бу даражада эмасди. У сўзига қўшимча қилди: — Э, буларнинг ҳаммаси қутуриб кетган, ҳеч бири арзингизни тинглашмайди.

Афтидан, бу суҳбат унинг мажбуриятларини эсидан чиқариб, ақли ҳушини олиб қўйганди, кейин у ўзига келиб, бир зумда ўзгарди-да, деди:

— Энди девонхонага бормасам бўлмайди. Мен билан боришни истайсизми?

— Унда менинг қиладиган ишим йўқ, — деди К.

— Девонхонани обдон кўздан кечиришингиз мумкин. Унда сизга ҳеч ким эътибор бермайди.

— Ҳа, у ер кўз ташлашга арзийдими? — К. мужмал тарзда бир қарорга келолмасдан сўради, ўзи бўлса, боришни жуда истаб турарди.

— Нима десамикин? — ҳозиржавоблик билан деди хизматчи, — менинг ўйлашимча, сиз учун бу жуда мароқли бўлади.

— Яхши, — деди бир қарорга келган оҳангда охири К. — Сиз билан борганим бўлсин, — у зинапоядан шоша-пиша хизматчининг олдига тушиб борди.

Девонхона эшиги олдида унинг йиқилиб тушишига сал қолди, остонанинг шундоқ оғзида яна бир зина бор эди.

— Бу ерга келганлар билан ҳеч ҳам ҳисоблашишмайди, — деди у.

— Бу ерда ит эгасини танимайди, ҳеч ким биров билан ҳисоблашиб ўтирмайди, — деди хизматчи. — Сиз фақат қабулхонага разм солинг.

Уларнинг олдида ашқол-дашқоллар тиқиб ташланган чордоққа олиб борадиган узун йўлак турарди. Ҳар қалай кириш жойида ҳеч қанақа ёритгич йўқлиги кўриниб турса-да, бу ер бутунлай зим-зиёга ўхшамас, шунинг учун ҳам йўлак бўйлаб чўзилган уйчалар тўсиқлар билан ажратиб олинган, ёғоч панжаралар эса, очиги, шифтгача тиркаб ташланганди, чордоқда хирагина бўлса-да, чироқ ёниб турар, ҳатто бу ёруғда талай амалдорларни кўриш мумкин, уларнинг айримлари стол олдида ўтириб олиб, нималарнидир ёзишар, баъзи бирлари панжаралар олдида туриб олиб, кириб чиқаётган кишиларни кузатиб ўтиришарди. Эҳтимол, якшанба бўлгани боис ҳам, бу ерга келганлар кўп эмас, уларнинг аксарияти ўзини камсуқим тутиб туришарди. Узун йўлакнинг икки томонида кета-кетгунча узун ёғоч ўриндиқлар бўлиб, уларда қарийб бир хил оралик масофа сақлаганча кишилар ўтиришарди. Уларнинг бари ночор кийинган эдилар, ҳолбуки, кўпчиликларининг суд ҳакамига ўз қадрини биллиб гапириши ва бежиримгина соқол кўйишлари-ю яна бошқа бир талай белги-аломатларига қараб, аранг бўлса-да, жамиятнинг олий бир табақасидан, тагли-тугли аслзодалардан эканлигини илғаш мумкин эди. Бу ерда ҳеч қанақа илгаклар кўзга ташланмас, афтидан, кимдир бу масалада ибрат кўрсатган чоғи, келганларнинг барчаси шляпасини ўриндиқ тагига қўйиб олганди. Кирув эшигига яқин жойда ўтирган биринчи киши К. ва хизматчини кўрар экан, дарров улар билан салом-алик қилди, буни кузатиб турган навбатдаги киши ҳам зумда саломлашиш қарорига келди ва худди шундай улар кимнингки яқинидан ўтаётган бўлса, олдинроқ салом бериш пайида бўлишарди. Ҳеч ким бутун қадди-қоматини кўтариб, уларга тикилиб қарамади, белларини букиб, тиз чўккудек бўлиб, худди оч-яланғоч ғариблардек бўйинларини қисиб туришарди.

К. орқада қолиб кетган хизматчини кутиб турди-да, етиб олганида унга деди:

— Улар бу ерда қанчалик хўрланаётганини қаранг!

— Ҳа, — деди хизматчи, — буларнинг бари айбланувчилар.

— Наҳотки! — деди К. — У ҳолда буларнинг бари менинг қисматдошларим экан-да. — Ва у баланд бўйли, хушқад, сочлари қарийб оқарган кишига юзланди-да, ундан хушмуомалалик билан сўради: — Сиз бу ерда нимани кутяпсиз?

Кутилмаган бу мурожаатдан бу киши ўзини йўқотиб, шундай саросимага тушиб қолдики, унга қараб бўлмасди, ҳолбуки, тагли-тугли оқсуяклардан эканлиги кўриниб турар, эҳтимол, бошқа ҳар қанақа вазиятларда ўзини идора қилишни, нима дейишни обдон дўндирар, унинг устидан кишилар ҳукм-фармолик қилишга ҳеч ҳам имкон қолдирмасди. Бу ерда эса у оддий, жўн бир саволга нима деб жавоб қилишни билмай, қўшниларига мўлтираб қаради, гўё ёнидагилар унга ёрдам беришга бурчдор, уларнинг тиргагисиз у ҳеч нарсанинг уддасидан чиқа олмайдигандек. Бироқ келиб қолган хизматчи бу одамни тинчлантириш ва унга далда бермоқ мақсадида деди:

— Жаноб сиздан шунчаки сўраптилар, бу ерда нимани кутиб ўтирибсиз? Унга жавоб қилсангиз-чи!

Афтидан, хизматчининг таниш овозидан у анча ўзини тутиб олди.

— Мен шуни кутяпманки... — у шундай гап деб бошлади-ю қолганига тили калимага келмади.

Афтидан, у ўз сўзини бошлаганида сўралган саволга гумонга ўрин қолдирмайдиган даражада аниқ жавоб қилмоқчи эди, аммо давомида бунга қурби келмади. Кутиб ўтирганларнинг бир қанчаси унга яқинроқ сурилишди ва қатор бўлиб теграсини ўраб олишди. Лекин шу ерда турган хизматчи уларни ўз жойига ҳайдади:

— Тарқалинг, тарқалинглар, йўлак тўсилиб қолди, бу ерни бўшатириллар.

Улар сал нарига кетдилар, аммо олдинги жойларига бориб ўтирмадилар. Ҳалиги киши бўлса, фикрларини тўплаб, ҳатто сал жилмайиб, деди:

— Бир ойлар олдин ўз фойдамни кўзлаб, ишқилиб, қандай бўлмасин бир қанча гувоҳлар йиққандим, энди шунга кўра чиқариладиган ажрим қарорини кутиб ўтирибман.

— Демак, бу иш тинка-мадорингизни қуритишига қарамай, жонингизга тегмабди-да, тиришиб-тирмашиб ётибсиз, — деди К.

— Э, бўлмаса-чи, — деди ҳалиги киши, — бу ахир менинг дастури амалим.

— Ҳамма ҳам сиздақа ўйлайвермайди, — гапини давом эттирди К., — масалан, менинг ўзим ҳам айбланувчиман, бироқ, жонимни асрагувчи ҳаққи, қасам ичаманки, ҳеч қанақа гувоҳликлар йиғмоқчи эмасман ва умуман бунга тарзда ҳеч бир ишга киришмоқчи эмасман. Наҳотки сиз бу югур-югурлар шунчалик зарур деб ҳисобласангиз?

— Мен аниқ бирон-бир нарса билмайман, — бутунлай ўзини йўқотган аҳволда киши жавоб беришга тутинди, у К. ўзининг устидан куляпти, деган аниқ бир фикрга келган ва шунинг учун ҳам нима деган бўлса, ҳаммасини сўзма-сўз такрорламоқчи эди, бироқ К.нинг сабрсизланиб турган нигоҳига кўзи тушди-ю у бор-йўғи бир оғиз гулдираб қўйди: — Менинг ишимга нима дахлдор бўлса, мен бор-йўғи шу ҳақида айтдим қўйдим-да.

— Афтидан, сиз ҳали ҳам менинг айбланувчи эканлигимга ишонмай ўтирганга ўхшайсиз? — К. сўради.

— Э, бу нима деганингиз, шак-шубҳасиз, ишониб турибман, — шундай деб у ўзини сал орқага олди, лекин унинг гаплари ишончсиз чиққан, овозида фақат қўрқув бор эди.

— Ҳа, кўриниб турибди, сиз менга ишонмайсиз? — К. шундай деб гапини яна такрорларкан, ғайришуурий тарзда бу кишининг иззат-нафсига тегадиган бир кўринишда унинг қўлларини олиб, баайни зўрлаб бўлса-да, ишонтиришни истарди.

У, албатта, бу кишига азоб беришни хаёлига ҳам келтиргани йўқ, унга шунчаки тегишиб қўймоқчи эди, холос, бироқ кимса тўсатдан бақририб юборди, гўё К. унинг қўлини икки панжаси орасига олмаган, балки нақ қиздирилган омбурни унга теккизиб олгандек эди. Бу беўхшов, ноинсоний бақририк К.нинг бутунлай ҳушини учириб юборди, демак, унинг айбланувчи эканлигига ишонишмаяпти, бу жуда ҳам яхши, бироқ уни шу пайтда суд ҳақами қабул қилармикан? К. янада тетиклашди, у кишини эса куч билан елкасидан босиб ўриндиққа ўтирди-да, йўлда давом этди.

— Бу айбланувчиларнинг ҳаммаси шунақа намкаш девол, ҳамма нарсани кўнгилларига яқин олаверадилар, — деб қўйди хизматчи.

Уларнинг орқасидан қарийб ҳамма кутиб ўтирганлар ҳалиги кишининг теграсида ёғилиб боришди. У бақришни бас қилган, афтидан, ҳамма ундан нима бўлгани ҳақида муфассал гапириб беришни сўраб-суриштиришарди. К. соқчига учрашмоқчи бўлиб юрди. Соқчини бир кўрганда қурол-аслаҳасидан ажратиб олса бўлар, унинг ханжари чироқдан тушган ёруғда, алюминдан тайёрлангани билинарди. К. ҳатто у матоҳини қўлда қимирлатиб-ўйнатиб ўтирганига жуда ҳайрон ҳам қолди. Соқчи шовқин-суронга дарров қулгогини диккайтириб, қизиқди ва нима ғалва деб сўраб-суриштирди. Хизматчи уни дарров тинчлантириш пайида бўлди, бироқ у ҳаммасини ўзи текшириб кўриш лозимлигини уқтирди-да, расми-русмини қилмоқчи бўлиб, қўлини чеккасига олиб борганча, шошқин бир алфозда ўша томонга йўргалаб кетди, афтидан, у нима учундир куйиб-пишарди.

К. унга ҳам, йўлакда ўтирган мижозларга ҳам ортиқ эътибор қилмади. Худди шундай тўғри юриб, даҳлизнинг ярмини босиб ўтди ва шундоқ ўннга бурилиб, эшик тирқиши турганига кўзи тушди. У хизматчидан ўзи тўғри кетяптими ёки йўқ, деб суриштирди, бу ёққа юринг, деган ишорани кўриб, К. ўша томонга ўтди. Унга ҳаминша хизматчидан уч-тўрт қадам олдинда юриши қандайдир ёқимсиз эди, айниқса, шу бинода бунинг юз бераётганлиги гўё унинг ҳақиқатдан ҳам маҳбуслигини билдириб тураётгандай эди. У бу манзарани ўзгартирмоқчи бўлиб, хизматчини кутмоқчи бўлди, аммо тўхташи билан у киши ҳам шу заҳоти тўхтар, орқада қолиб турарди. Охири К. бу ёқимсиз аҳволни бас қилиш ниятида деди:

— Мана, ниҳоят мен бу ерда ҳаммаси қандай тартибда бўлса, барини томоша қилиб бўлдим, энди кетсам ҳам бўлар.

— Йўқ, сиз ҳали ҳаммасини кўрганингизча йўқ, — шунчаки, беилтифотларча деди хизматчи.

— Э, ордона қолсин, қолганини кўришга ҳушим йўқ, — К. шундай деркан чинакамига тинка-мадори қуриганини ҳис қилди. — Кетмасам бўлмайди. Қардан чиқиб кетиш мумкин?

— Наҳотки сиз ўзингиз келган йўлни унутиб қўйган бўлсангиз? — жонланиб сўради хизматчи. — Бурчаккача тўғри шундоқ юриб бориш керак, кейин ўннга бурилсангиз яна бир йўлак чиқади, ўша бўйлаб охиригача кетилса, адогида эшик бор.

— Ўзингиз бирга юра қолинг, — деди К. — Менга йўлни кўрсатиб юборасиз, бўлмаса мен чалкашиб, адашиб кетишим ҳеч гап эмас, ахир бу ерда қанча-қанча кириш-чиқиш жойлари бор.

— Йўқ, бу ягона чиқиш жойи, — бир қадар киноя билан деди хизматчи. — Лекин сиз билан ортга қайта олмайман, мен ҳали бир қанча топшириқларни бажаришим керак, шундоқ ҳам сиз билан бўлиб, аллақанча вақтимни йўқотдим.

— Йўқ, қани кетдик! — К. кескин гапириб юборди, гўё охири хизматчининг ёлгонини фош қилгандай.

— Бақирманг! — ярим шивирлаб шипшиди хизматчи. — Бу ер бошидан охиригача девонхона, ахир. Агар сиз менсиз кетишни истамас экансиз, яна бир оз олдинга қараб юрайлик, йўқ, яхшиси, бир зум шу ерда кутиб туринг, мен апил-тапил топшириқларни бажариб қайтаману сўнг сизни мамнуният билан кузатиб қўяман.

— Йўқ, йўқ, — деди К., — мен ҳеч ҳам кутолмайман, сиз ҳозироқ мен билан боришингиз керак.

К. ҳали ўзлари биронинг қаерида, қандай турганларини хаёлига келтирмасдан, бу ердаги сонсиз ёғоч эшиклардан бири очилиши билан ўша ёққа кўз ташлади. Ҳангоматалаб, қандайдир қиз, афтидан, К.нинг овозини эшитиб келди-да, ундан сўради:

— Сизга нима керак ўзи, жаноб?

Унинг ортидаги гира-ширада келбатидан эркакка ўхшаш бир қора ҳам кўринарди, К. хизматчига қаради. Ахир у айтмовдими, К.га бу ерда ҳеч ким эътибор қилмайди, деб; бу ерда эса ҳозирданоқ исковуч итдек иккитаси айланиб қолишди, ҳали сал ўтмай — ҳамма амалдорлар уни таниб қолиб, эътибор беришар, нега у бу ерда юрганини тушунтириб беришни талаб қилиб, бошини қотиришлари мумкин. Ягонагина тушунса ва қабул қилса бўладиган баҳона, у айбланувчи, бу ерга навбатдаги тергов қайси кун белгиланганини билиш учун келган, аммо у бундай изоҳ беришни истамас, бунинг устига-устак, бу важ-карсон ўзи тутаётган хатти-ҳаракати, мақсадига ҳам тўғри келмас, ахир уни бу ерга фақат ва фақат айнан қизиқиши бошлаб келди-ку, шунингдек, у суд ишларининг ташқи томондан қанчалик жирканч бўлса, ботинан ҳам шундай қурилганлигини ўз кўзлари билан кўрмоқ ниятида эди, афсуски келиш сабабини бундай изоҳлаб бериш асло мумкин эмас. У нимани ўйлаган бўлса, бу ерда ҳаммасининг тасдиғини кўрди, қолганини ҳам шундай идрок этишга унинг ҳеч хоҳиши қолмади, гувоҳ бўлганларидан у шунчалик хафа бўлиб кетдики, айни пайтда бирон-бир эшикдан чиқиб келиб, шап этиб пайдо бўладиган каттакон бир амалдор билан юзлашишга унинг ҳоли қолмади, у

фақат хизматчи билан бу ердан тезроқ кетишни истар, агар бунинг иложи бўлмаса, якка ўзи кетишга ҳам рози эди.

Афтидан, унинг оғзига қулф солингандай ўжарларча, миқ этмас ғалати туриши дарров кўзга ташланиб қолди, шунинг учун ҳам қиз билан хизматчи унга шундай бир анграйиб, ваҳима билан қарадиларки, гўё яқин лаҳзаларда унда қандайдир бир бошқача эврилиш, портлаш юз берар, улар шу содир бўлмаса эди деб хавфсираб туришарди. Эшикда бўлса, анчадан буён бир киши турар, К. унга анча олдин, узоқданоқ кўзи тушганди, у эшикнинг пастки кесакисидан тутганча, худди сабрсиз томошабиндек билинар-билинемас рўмол-часини силкитиб кўярди. К.нинг ғалати хатти-ҳаракатига қараб, мазаси қоча-ётганлигини биринчи бўлиб қиз тушунди ва югуриб бориб оромкурси олиб келди ва таклиф қилди.

— Эҳтимол, ўтирарсиз?

К. шу заҳоти ўтирди ва баайни суюнчиқ топгандай бўлиб, ўриндиқ даста-гига маҳкам ёпишди.

— Бир озгина бошингиз айланди чамаси, шундайми? — сўраб-суриштирди қизгина. У кўринишидан ўзига яраша кеккайган бўлса-да, меҳрибонлик билан бошини энгаштириб, унга юзини жуда яқин олиб келди, ҳа, аёлларда қанақа бир ўзига хос қалбнисорлик бўлса, бу айнан ёшлик тонг отарида рўй кўрсатади.

— Ҳечқиси йўқ, ҳаяжонланманг, — бидирлай кетди қиз, — бунда тобингиз қочиши олагий ҳол, кимки бу ерга биринчи марта қадам ранжида қилган бўлса, қарийб ҳамма, шунақа тутқаноқни бошидан ўтказди. Сизнинг ҳам бу ерда биринчи марта бўлишингизми дейман? Ҳа, унда бу бутунлай табиий ҳол. Кўёш том тўсинларини аёвсиз тарзда қизитади, қизиган ёғочдан эса ҳаво оғирлашади, диққанафас бўлади. Мана шунинг учун ҳам, ҳамма жиҳозлари етарли бўлишига қарамай, девонхонанинг бу ерда жойлаштирилганлиги унчалик тўғри эмас. Тоза ҳавонинг ташвишини ким ҳам қиларди бу ерда, ҳар куни лак-лак мижозлар, кунда-шунда танда қўйганлар, эҳ-ҳе... — бу ерда нафас олиб бўлмай қолади. Агар яна эса оладиган бўлсак, бу ерга кўпинча кийим-кечак, чойшабларни қуриштиш учун ҳам осишади — ахир бу ерда умригузаронлик қилаётганлардан чордоқдан фойдаланишни тақиқлаб қўёлмайсиз-ку, шундай бўлгач, ана энди ўзингиз, бу ерда мазангиз қочиб қолганлиги сабабини тушуниб олаверинг-да. Бироқ, охир-оқибат, шунақа ифлос ҳавога ҳам ўрганар экансан. Ҳа, яна икки-уч марта бу ерга келганингиздан кейин ҳавонинг айниганлигини, диққинафасликни сиз ҳам сезмай қоласиз. Сал яхши бўлиб қолдингизми?

К. ҳеч нарса деб жавоб қилмади, — у бирдан дармони қуриб, бу кишиларга тирик тавон бўлиб қолганлигидан эзилиб ўтирар, устига-устак, бунинг сабабидан воқиф бўлгач, у ўзини яхши ҳис қилмади, балки аҳволи баттар оғирлашди. Қиз буни дарҳол пайқади, деворда турган узун дастали илгакни тортиб, ишқилиб, озгина бўлса-да тоза ҳаво кирсин, деб К.нинг боши устидан озгина туйнук очди. Бироқ озгина ҳаво кириши билан қиз шу заҳоти туйнукни ёпти ва ўзининг қўл рўмолчаси билан К.ни елпиб турди, чунки йигитнинг ҳоли хароб — ўзини жуда олдириб қўйган эди. У куч-қувват йиғиб олиб сўнг кетмоқ умидида бу ерга астойдил ўтирган ва унга шунча кам эътибор бериб, хира пашша бўлишмаса, у шунча тез ўзига келган бўларди. Бироқ шу пайт қиз огоҳлангирди:

— Бу ерда ўтириш мумкин эмас, биз ўтиб-кетувчилар ҳаракатига ҳалақит бериб қўямиз.

Қанақа ҳаракат қатнови ҳақида гап боряпти, деб К. қизга анқовсираганча саволмуз қаради.

— Агар истасангиз мен сизни тиббиёт хонасига кузатиб қўйишим мумкин. Қани, менга ёрдамлашиб юборинг, — у эшик ёнида турган эркакка мурожат қилди ва у киши ҳам дарров ёрдамлашгани келди.

Бироқ К. тиббиёт хонасига боришни умуман истамасди, ҳаммадан ҳам ўша ерда уни кўришларидан қўрқар, эҳтимол у ёққа боргани сари аҳволи баттар ёмонлашиши мумкин.

— Бу ёғига энди ўзим ҳам кета оламан, — худди оромкурсида ўтириб

қолиши унга жуда ноқулайдай, хижолатта тушиб деди у ва бутун танаси титраб-қақшаб, базур ўрнидан турди. Аммо ўзини тикка тутиб туролмади.

— Қўлимдан келмас экан, — у бошини сарак-сарак қилиб, чуқур хўрсиндида, яна ўзини ўриндиққа ташлади. Унинг эсига суд хизматчиси тушди, ахир у нима бўлганда ҳам бу ердан чиқиб олишига ёрдам бериши мумкин, бироқ маълум ҳол, у аллақачон бу ердан гумдон бўлганди. У қиз ва киши орасидан тушиб турган ёруғликда теваракка қаради, аммо хизматчига кўзи тушмади.

— Менимча, — киши сўзга лаб очди, унинг кийим-кечаги башанг, айниқса этаги ҳошияли кулранг нимчаси кўзни ўйнатарди, — менимча, бу ердаги кир, диққанафас ҳаво бу жанобнинг мазасини қочирди, шу боис энг ақлли тадбир, бу унинг ўзига ҳам манзур бўлади, деб ўйлайман, биз уни тиббиёт хонасига олиб бориб қўямиз, деб сургагунча, бор-йўғи девонхонадан чиқариб қўйсак, шунинг ўзи етарли бўлади.

— Э, бор экансиз-ку! — К. қувончдан ҳайқириб юборди-да, ҳеч қанақа музокарага ҳожат қолдирмасдан давом этди. — Албатта шундай қилинса, дарров мен яхши бўлиб қоламан, ҳа, ҳа, мен унчалик нимжон эмасман, мени фақат қўлтигимдан ушлаб, эшиккача озгина суяб борилса етади, ҳа, менинг сизларга ҳеч қанақа оғирлигим тушмайди, ўзи ҳам бу ердан унча узоқ бўлмас керак, қани мени эшиккача элтиб қўйинглар, мен у ердаги зиналарда бир оз ўтириб, нафасимни ростлаб оламану тамоман ўзимга келаман, ҳайронман, бу қаердан юз берди, менда бунақа маза қочишлар ҳеч қачон содир бўлмаган эди. Ахир мен ўзим ҳам хизматдаги кишиман, девонхона ҳавосига ўрганиб қолганман, бироқ бу ернинг ифлос ҳавосига сиз бир қаранг, ҳалдан ташқари бўғиб ўлдиргудек диққинафас. Барака топгурлар, бошим айланиб боряпти, бир дам менга ҳамроҳлик қилмасангизлар бўлмайди чоғи, агар мен бировнинг суянчиғисиз қолсам, ўзимни ушлолмайман, ҳолим ҳароб бўлади, — у андак елкаларини кўтариб, қадини ростлади, ишқилиб, буларнинг қўлтиғи остидан ушлашлари мумкин бўлсин.

Бироқ эркак киши унинг илтимосига илтифот кўрсатмади ва қўлини чўнтагидан чиқармасдан қаққаҳа отди.

— Мана, кўрдингизми, — деди у қизга қараб, — бу жанобга умуман олганда жин ҳам урмаган, фақат ҳамма бало мана шу ерда.

Қиз ҳам жилмайди, бироқ бармоқларини от бошидек қиррадор қилиб, эркакнинг елкасига енгилгина уриб қўйди, гўё К.нинг устидан кулганда асосий айб шу кишининг зиммасига тушадигандек қилиб.

— Э, сиз бунақа ўйламанг-да, — масхара қилишини яширишга уриниб деди у киши, — ахир мен ҳам уни бу ердан чиқиб олишида ёрдам беришни истайман-ку.

— Бу бошқа гап, — қиз шундай деб, бежирим бошчасини қимирлатиб қўйди, — сиз, марҳамат қилиб, бизнинг бу кулганларимизга кўп ҳам аҳамият бераверманг, — қиз К.га қараб мурожаат қилар экан, у яна тунд бўлиб олиб, ҳорғин, ўзи билан ўзи қолганча турар, гап-сўзлар унинг қулоғига кирмасди.

— Бу жанобни сизга таништиришга рухсат беринг, — (у киши ҳам имо-ишора билан бунга розилик аломатини билдирди), — бу жаноб маълумотлар шаҳобчасини бошқаради. Бахтга қарши, бизнинг суд ишларимиз тартибини халқ яхши билмайди ва шу боис ҳам ҳар нарсани минг бора сўраб-суриштиргани-суриштирган. У кутиб ўтирган мижозларимизга ҳамма керакли маълумотларни беради. У истаган саволга жавоб бериши мумкин. Агар керак бўлса, сиз ўз кўзингиз билан бунинг гувоҳи бўласиз. Бироқ унинг ягона бойлиги шугина эмас. Унинг яна бир йитмас давлати башанг камзули. Маълумотлар бюроси мудири ўзига қараб, башанг кийиниб юргани боис у билан мижозлар биринчи бор учрашгандаёқ, шу заҳоти опоқ-чапоқ бўлиб кетади, одамларда у илиқ таассурот қолдиради. Биз, — бу ердаги барча хизматчилар шундай қарорга аллақачон келиб олганмиз. Қолганларимиз эса, менга қараб ҳам ҳукм чиқаришингиз мумкин, афсуски, жуда ёмон кийинамиз, даққионуздан қолган латта-путтани эгнимизга илиб юрамиз, очиғи, бизнинг ташвишларимиз бошимиздан ошиб ётганидан кийим ҳақида ўйлашга фурсатимиз ҳам бўлмайди, ҳолбуки, биз бутун вақтимизни шу ерда ўтказамиз, ҳатто девонхонанинг ўзида

тунаб ҳам қоламиз. Бироқ, ҳали айтиб ўтганимдек, ишқилиб, маълумотлар бюроси мудирлари яхши кийинган бўлиши керак, бу зарур деб ҳисоблаймиз. Худди шундай бўлиши керакдай, бу масалада раҳбариятнинг муносабати жуда ҳам галати, улар билан ҳеч нарсани ҳал қилиб бўлмайди, шунда бизнинг ўзимиз алоҳида бир анжуман ташкил қилдик, унда мижозларимиз ҳам иштирок этишти, шу анжуманда фақатгина шу камзулни эмас, яна бир неча антиқа, пўрим камзуллар унга олиб берилди. Буларнинг бари, ишқилиб у мижозларда яхши таассурот қолдирсин, деб қилинганга ўхшайди, аммо у ўзининг ишшайвериши билан ҳаммасини бир пул қилади, одамларни биздан қочиради.

— Тўғри, — тиржайиб деди маълумотлар бюросининг мудирлари. — Фройляйн, мен фақат бир нарсага тушунмаяпман, нега сиз вақтингизни кетказиб, бизнинг ички тартибларимиз ҳақида бу жанобга гапириб ўтирибсиз, бу майда-чуйдалар билан унинг нима иши бор. Наҳотки сиз ҳозир бошидан-оёқ у бутунлай ўз дарди, ўй-хаёли билан андармон бўлганлигини кўрмаётган бўлсангиз?

К. қизга нисбатан бирон-бир қарши мулоҳаза юритиш, буни синовдан ўтказиш учун ҳам ўзида ҳеч бир хоҳиш сезмади, қизнинг нияти кундек аён, жуда ҳам самимий, юракдан эканлиги билиниб турибди, албатта у К.ни нима биландир чалғитиш учун бу гапларни топган ёки кучини йиғиб, ўзига келиб олишга имконият бермоқни кўзлаган, бироқ буни уддалолмаганди.

— Сизнинг кулгунгиз сабабини унга тушунтиришим керак эди-да, — барибир қуюнчақлик билан деди қиз. — Ахир у бундан хафа бўлиши мумкин.

— Эҳтимол, мен агар уни шу ердан чиқариб қўйсам, балки у бунга ўхшамайдиган хафагарчиликларни ҳам кечиришга тайёр бўлса керак.

К. бу сафар ҳам ҳеч нима демади, ҳатто нигоҳини кўтариб қарамади ҳам, бу иккаласи жонсиз бир матоҳ каби у ҳақида гапирганда ҳам бунга қаршилик билдирмас, балки бу унга янада хуш ёқарди. Бироқ тўсатдан маълумотлар бюроси мудирининг қўли унинг ўнгидан, қизники эса чап томонидан тутди.

— Қани, турақолинг, бунчалик нимжон бўлмасангиз, — деди мудир.

— Мен сиздан жуда ҳам миннатдорман, — деб қўйди К. кутилмаган мадатдан қувониб, у секин ўрнидан турди, бу узатилган қўллар кейин ҳам уни тутиб борадигандек уларга ўзини топширди.

— Балки бу сизга шундай кўринган бўлиши ҳам мумкин, — йўлакка етай деганларида К.нинг қулоғига шивирлаб деди қиз, — гўё мен ҳаддан ташқари ҳеч нарсани кўриб бўлмас гира-шира чироқ нурида маълумотлар бюроси мудирини кўз-кўз қилмоқчи бўлгандирман, бироқ ишонинг, менинг ҳамма деганларим чиппа-чин. У табиатан қалби меҳрга тўла, мана ўзингиз кўрдингиз, у сизга қанчалик ёрдам қўлини чўзди, лекин касалманд мижозларни суяб юриш унинг хизмат вазифасига кирмайди. Эҳтимол, бизнинг баримиз ҳам худди шундай, у даражада золим кишилар эмасдирмиз ва ҳар бир кишига астойдил ёрдам бермоқни истаймиз, бироқ биз судда ишлаганимиз боисми, енгил-елпилик билан булар золим, баттол кишилар деб ўйлайдилар. Мен бундан чунонам изтироб чекаман.

— Шу ерда ўтиришни истайсизми? — деб суриштирди маълумотлар бюроси мудирлари.

Улар ниҳоят йўлакка етиб олдилар ва К. нинг шундоқ рўпарасида айнан ҳали у гаплашган айбланувчи киши пайдо бўлди. Энди бир оз хижолат бўлиш гали К.да эди, ҳали у бу одам олдида ўзига ишонган ҳолда турарди, энди бўлса, унинг икки киши икки ёғидан суяб келган, мудир унинг шляпасини олиб юзини елпир, тўзғиб кетган сочлари, терлаб кетган пешонасига осилиб тушганди. Бироқ айбланувчи гўё ҳеч нимани сезмагандек, маълумотлар бюроси мудирлари олдида ўзини ҳақирона тутиб турарди, мудир эса ҳалиги кишининг бу ерга келишини изоҳламоқчи бўлганига ҳам ҳеч қанақа эътибор қилмади.

— Биламан, — деди айбланувчи, — бугун менинг аризам бўйича бирор-бир қарорга келиш мумкин эмас. Шундай бўлса ҳам келавердим. Бугун ахир якшанба бўлса, вақтим ҳам истаганча бор, бу ерда ҳам ҳеч кимга халақит бермайман, шундай экан, кутиб ўтирганча, ўйлаб турсам нима бўлипти.

— Ҳа, сизнинг кечирим сўрашингизга ҳожат йўқ, — деди мудир. — Сизнинг нозик табиатингиз ҳаммага ибрат бўлгувли. Тўғри, сиз беҳудадан-беҳудага жойни банд қилиб ўтирибсиз, бироқ менга ҳеч қанақа халақит бермаётган экансиз, ўтиришингизга мен қарши бўлмайман, майлингиз, шахсан ишингиз қандай бораётганини ўзингиз кузатишингиз мумкин. Қачонки, ўз бурчига, ишига виждонсизларча хиёнат қилаётган кишиларга қараб, худди сиз каби сабр қилишдан бошқа чора топа олмайсан. Ўтиринг!

— У мижозлар билан муомала қилишда жудаям устаси фаранг бўлиб кетган, — шипшиб қўйди қиз.

К. шунчаки бошини қимирлатиб қўйди, бироқ тўсатдан маълумотлар бюроси мудирининг овози янграганида чўчиб тушди, у қайта сўради:

— Ўтиришни истайсизми?

— Йўқ, — деди К. — Ҳозир нафас ростлашимнинг ҳожати йўқ.

У имкон қадар бу гапни узил-кесил айтишга уринди, аммо ростини айтганда ранг кўр, ҳол сўр, дегандек, ўтириб нафас ростлаш у учун фақат фойдали бўларди. Нима учундир у боши айланиб кетаётганини ҳис қилди. Гўё у ўзини долғали мавжлар орасида қолиб, чайқалиб бораётган кемага менгзарди. Унинг назарида тўлқинлар ёғоч қопламага аёвсиз урар, йўлакнинг энг тўридан эшитилган гувиллаш энига пўртана бўлиб чайқалар, йўлакнинг поли икки томон ёнларигача бориб-келар, икки томонда ўтирган мижозлар бу гувиллашда бир кўтарилиб, бир тушарди. Шундай алғов-далғовда унинг икки ёғидан тутган эркак ва қизнинг хотиржамлигини тушуниб бўлмасди. Агар улар уни ўз ҳолига қўйсалар, шу зумда бир боғ похол каби қулаб тушишини К. аниқ-тиниқ тасаввур этарди. Кўзларини қисиб қўйганча, тез-тез нигоҳлари алмашиниб турган бу икки кишининг одим отиш маромини К. ҳис қилиб борар, лекин бу маромга ўзи туша олмас, чунки улар уни қарийб кўтариб боришарди. Охири у шерикларининг ўзига мурожаат қилаётганини эшитди, аммо ҳеч вақони тушунмади. Унинг қулоғига чор-атрофини эгаллаган, боши-кети йўқ ғала-ғовур оқиб кирди, ундан эса бир оҳангли баланд, сиренанинг товушига ўхшаш бир оҳанг тараларди.

— Қаттиқроқ гапиринг, — бошини солинтирганча шивирлади у, унга қичқириб мурожаат қилаётган бўлсалар-да, у ҳеч нима тушунмас, буни чуқур англаб тургани ўзи учун жуда ҳам хижолатли эди. Ниҳоят шу ерга келганда, гўё унинг олдида ғовдек бўлиб турган девор қулади, димоғига тоза ҳаво урилди ва шундоқ ёнгинасидаги гап-сўзлар қулоғига кирди:

— Бир қарасанг, у уйига кетмоқ истайди, бир қарасанг эса, унга юз марта, мана бу чиқиш жойи, деб кўрсатсанг ҳам, у қоққан қозикдек жойидан қимирламайди. К. шундоқ эшик олдида ўзини кўрди, қиз уни ланг очиб юборганди. У куч-қуввати ўзига қайтиб келганини ҳис қиларкан, озодлик шамолдан тўйиб-тўйиб нафас олиш учун шу заҳоти зиналар сари отилди ва унга етгандагина ўзини суяб келганлар билан хайрлашмоқчи бўлиб, уларга қараб таъзим қилди.

— Катта раҳмат, — деб қайта-қайта такрорлар экан, у узатилган қўлларни беармон сиқди ва бир нарсани сезиб қолди, уларнинг иккиси ҳам девонхонанинг диққинафасига ўрганиб қолишгани боис, зинапоянинг очиқ жойидаги тоза ҳаво билан тўқиниб, ўзларини ёмон ҳис қилдилар. Улар аранг жавоб қилишди, эҳтимол К. беихтиёр, эшикни тезликда ёпмаганида, қиз бечора йиқилиб тушган бўлармиди? К. бир дақиқа тин қолди, сўнгра чўнтак ойначасини олиб, унинг ёрдамида тўзғиб кетган сочларини тузатди, навбатдаги ўриндиқда турган шляпасини олиб бошига қўндирди, бу мудирнинг иши эканлиги равшан, у шунчалик дадиллик билан, зиналарда чопқиллаб, ирғишлаб бораркан, бу тез тикланишидан, ўзида йўқ беҳад хурсанд эди. Ҳар қачон чайир ва умуман олганда соғлом бўлган унинг танаси бунақа қаромат кўрсатмаганди. Наҳотки жисми-жони ўзгарган ҳаёт тарзига исён кўтарган бўлса, чунки бунақа тоби қочганлигини у ҳеч ҳам эслолмайди, у хаёлида кечган ўз иқрорини рад қилолмаса-да, бу масалада бирон-бир врачга мурожаат қилиши керак, деган қатъий бир қарорга келди, бошқа бировга маслаҳат солиши шарт эмас — бугун энди кеч бўлди, яхшиси, кейинги якшанба эрталабдан бунга бир жаҳд-жиҳод қилиб кўради.

Тўртинчи боб

ФРОЙЛЯЙН БЮРСТНЕРНИНГ ДУГОНАСИ

К. ўтган бир неча кун орасида фройляйн Бюрстнер билан ҳеч бўлмаса уч-тўрт оғиз гаплашиб олишнинг асти иложини қилолмади. У нима қилиб бўлса-да, қизга яқинлашишга интилар, бироқ фройляйн Бюрстнер эса ҳамиша қандайдир муғомбирлик билан ундан қочиб қоларди. Ишдан кейин у тезда уйга келди ва ҳужрасидаги ўриндикқа ўзини ташлади, чироқни ҳам ёқмади, бошқа бир иш билан ҳам машғул бўлмади — фақат келувчилардан биронтаси йўлакка кирармикин, деб, назардан қочирмай ўтирди. Мабодо, бу ёққа оқсоч ўтиб қолса, унинг қия ёпиқ эшигини кўриб, унга К.нинг хонаси кимсасиз туюлиши мумкин, бир қанча вақт кейин у шуни ҳам ўйлаб, ўрнидан турди ва қайтадан эшигини очиб қўйди. Фройляйн Бюрстнер ўз ишхонасига кетиб қолмасдан олдин, ишқилиб, қиз билан учрашиб қолай деб эрталаб ҳам ода-тий турадиган вақтидан бир соат олдин ўрнидан кўзгалди. Бироқ унинг барча уринишлари беҳуда кетди. Шундан кейин у қизга идораси ва уй манзилини кўрсатиб, хат ёзди, ўзининг хатти-ҳаракатини оқлашга уринар экан, қизга ўз айбини нимаки юмшатиш мумкин бўлса, шунга розилигини, ҳеч қачон чегарадан чиқмаслигини ваъда берди ва фақат қиз у билан суҳбатлашишга имкон беришини ўтиниб сўради, айниқса у фройляйн Бюрстнер билан кенгашиб олмасдан олдин фрау Грубах билан ҳам ҳеч қандай битимга келолмаслигини айтди. У хат охирида шуни ҳам маълум қилдики, келадиган яқшанба у кун бўйи ўз хонасидан ҳеч қаёққа чиқмай қизни кутади — ўзининг илтимосига розилиги ҳақида қиз бирон-бир белги юборса ҳам майли ёки ҳеч бўлмаганда нима учун унинг илтимоси ерда қолаётганлигининг изоҳини етказиши керак, қиз нимани талаб қилса, нимани истаса, у сўзсиз ҳаммасига бўйсун-нишга ваъда беради. Хат қайтмади, аммо жавоби ҳам келмади. Фақат келгуси яқшанбада ҳеч қанақа шубҳага ўрин қолдирмайдиган аломатли бир воқеа со-дир бўлди. Сахармардонда пайдо бўлган бир кимса кўшни эшик қулфини очиш учун беҳуда уринар, бу укувсизлик сабаби ҳам тез орада маълум бўлиб қолди. Шу пайтгача бир ўзи эгаллаб келган фройляйн Бюрстнернинг хонасига озгин, рангпар, оқсоқ бўлган француз тили муаллимаси, нисбасига қараганда немис бўлиши керак, Монтаг хоним кўчиб кирди. Қиз бир неча соат да-вомида йўлакда шип-шип этиб у ёқдан бу ёққа зингиллаб ўтиб турди. Гоҳ у кўрпа-тўшагидан ниманидир олишни унутганидан зингиллаб чопар, гоҳ ги-лами ва китоблари учун алоҳида бориб-келар, ишқилиб, ҳамма кўч-кўрони-ни янги кўчиб ўтган жойига киритиб олсам, дерди.

Фрау Грубах бу орада унга нонуштасини олиб кирди — аммо у шу пайтга-ча аёл арзимас бир юмушни ҳам К. учун хизматчиларга буюрмаган, бунинг учун эса К. ҳам шу даражада даргазаб эди, охири у ўзини ушлаб туролмади, беш кунлик гунглиқдан кейин биринчи бор тилга кириб деди:

— Бугун тонг-сахардан намуноча говга? — деб сўради у ўзига қаҳва қуяр экан. — Буни бартараф қилишнинг ҳеч иложи йўқми? Саранжом-саришта-лашни айнан яқшанба кунини қилиш шартми?

К. фрау Грубах зеҳн солиб қарамаган бўлса-да, хоним баайни енгил торт-гандек тин олганини сезиб қолди. Ҳатто мана шу аёвсиз сўроқни ҳам у худди ижобий ўзгариш деб қабул қилди ёки ҳеч бўлмаса хайрли томон сари таш-ланган биринчи қадам, деб ўйлади.

— Ҳеч қанақа уйни йиғиштириш бўлаётгани йўқ, жаноб К., — деди хо-ним. — Бу тақур-туқурни қилаётган фройляйн Монтаг, у фройляйн Бюрст-нернинг хонасига ўрнашяпти. Шу боис нарсаларини ташиб ўтяпти.

Хоним бошқа ҳеч нарса демади, унинг сўзларини К. қандай қабул қилар экан, гапини давом этишга яна рағбати бўлармикан дегандай кутиб турди. Бироқ К. унинг иродасини синамоқчи бўлди, индамайгина, хаёлга ботиб, чой-қошиқ билан қаҳвани аралаштираверди. Сўнгра эса нигоҳини ердан кўтариб, сўради:

— Энди ўзингиз фройляйн Бюрстнер ҳақидаги олдинги шубҳа-гумонла-рингизни рад этарсиз?

— Сизни қарангу жаноб К.! — худди шу саволни кутгандек ҳовлиқиб чийиллади фрау Грубах ва ялингансимон алфозда қўлларини К. томонга чўзди.

— Сиз шунчаки огоҳлантиришни юрагингизга жуда ҳам яқин олибсиз. Менинг фикри хаёлимда ҳеч қачон, дилингизни огритиш нияти бўлмаган. Ахир сиз мени отам замондан буён биласиз, шу боис ҳам жаноб К., сиз менга ишонишингиз керак. Ҳа, сиз ҳатто тасаввур қилолмасангиз ҳам керак, мана бу ўтган кунларда мен қанчалик изтироб чекканимни! Наҳотки мен ўз ижарачиларим устидан мағзава тўкишга қодир бўлсам! Аммо сиз мен ҳақимда шундай ўйлашингиз мумкин экан! Ҳа, яна менга сизни бу хонадондан чиқариб юборишни ҳам таклиф қилиб кўрдилар. Сизни чиқариб юборсам, — охириги сўзларга қўшилиб, чашмидан кўз ёшлар ҳам қуйилиб чиқди, хоним унинг олдида турганча, юзларини қўллари билан бекитиб, бор овозда обидийда қиларди.

— Йигламанг, фрау Грубах, — К. тинчлантормоқчи бўлиб, шундай деди-ю, ўзи эса деразага қараб олди. У фақат бегона бир қизни ўз хонасига қўйгани учун ҳам фройляйн Бюрстнер ҳақида ўйлагани ўйлаган эди. — Э, бўлди, йигламансангиз-чи! — у хонага қайрилиб, ҳамон фрау Грубах йиғидан тўхтамаганини кўрди ва унга деди: — Мени сизга бирон-бир ёмон нарса айтиш хаёлимга ҳам келгани йўқ. Биз бор-йўғи бир-биримизни тушунмадик. Бу эски дўстлар ўртасида юз бериб туради.

Фрау Грубах, ҳақиқатдан ҳам К. ундан хафа бўлмаганлигига ишонч ҳосил қилмоқчи бўлиб, олдида турган кишига кўзларини йириб қаради.

— Ҳа, ҳа, бу чин, ишонинг, — деди К. У фрау Грубахнинг бутун хатти-ҳаракатига қараб, барини тушуниб, ўзича тасаввур қилиб олди, хонимга унинг жияни, капитан ҳеч нарса демаган, шу боис ҳам гапига қўшимча қилмоқчи бўлди:

— Наҳотки аллақандай бир, ўзимиз кам биладиган ойимтиллани деб мен сиз билан сан-манга бориб ўтирсак, наҳотки шунга ишонсангиз?

— Э, балли, жаноб К., — деб юборди фрау Грубах. Хоним ўзини шу онда бир оз бардам ҳис қилди, ўзига ишониб кетди, бахтга қарши шу заҳоти андишасиз, бетакаллуф бир ҳолга кирди. — Мен ҳам ҳайрон қолиб, ўз-ўзимдан сўрайман: Намунча жаноб К. фройляйн Бюрстнер учун ёниб-куймаса? Бу ойимтиллани деб ман билан у нимага жанжаллашади? Нимага тортишади? Ахир кечалари мижжа қоқмайман, тиқ этган нарсани сезиб ётаман, буни била туриб, жаноб К. нега мендан хафа бўлади? Бу қиз ҳақида эса, мен фақат ўз кўзларим билан кўрганимдан кейингина шу гапларни айтганман.

К. хонимга ҳеч нима деб эътироз билдирмади, шу пайт яна унинг хаёлига пансион соҳибаси шу заҳоти хонани бўшатиб қўй, деб қолса-я деган фикр ҳам келиб қолди, буни эса у истамасди. У жимгина ўтириб, қаҳвасини ичаркан, бу билан энди хонасида фрау Грубахнинг ўзи ортиқча эканлигини таъкидлаётгандек эди. Эшик ортидан яна шарақлаш эшитилди: фройляйн Монтаг яна даҳлиз орқали ўтиб борарди.

— Эшитяпсизми? — К. қўлини эшикка ишора қилиб сўради.

— Ҳа, албатта, — чуқур уф тортиб деди фрау Грубах, — ҳатто мен ўзим унга ёрдам қилмоқчи бўлдим, кўмак бериш учун оқсочни юбордим, у бўлса тушунарсиз бир ўжарлик билан ҳаммасини ўзим ташиб оламан, дейди. Фройляйн Бюрстнернинг хатти-ҳаракати ҳам мени ҳайратга солди. Фройляйн Монтагнинг меникида — шу хонада яшашига кўзим учиб тургани йўқ эди, бироқ фройляйн Бюрстнер эса унга хонасини кўшқўлаб тутди.

— Бу сизга даҳл қилмаса керак, — у шундай деб сўраркан, К. финжон тагида қолган қанд бўлагини қошиқча билан майдалади, — ёки сиз бу билан кўпга тушасизми?

— Йўқ, — деди фрау Грубах, — нафсиламбирини айтганда, бунинг бари менинг ўзимнинг қўлимда, бир хонам бўшар экан, у ерга жияним, капитанни ҳам жойлаштирсам бўларди. Чунки кейинги кунларда у меҳмонхонада тунаяпти, бу сизга халақит беради, деб анчадан буён хижолатдаман. Унинг салпал беандишалиги бор-да.

— Ўйлаб топган гапингизни қаранг! — К. шундай деб курсидан турди. — Сиз мени жуда инжиқ одам, деб ўйлайсиз афтидан, шу боис ҳам бу Монтаг-

нинг тапур-тупури жиғибийронимни чиқаряпти, деган хаёлга бордингиз. Бу ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Эшитяпсизми, у яна келяпти.

Фрау Грубах К.га мўлтираб қарали.

— Жаноб К., унинг жойини балки бошқа хонага ўзгартириш керакдир? Агар сизга шу маъкул бўлса, мен буни унга ҳозироқ айтаман.

— Бироқ, афтидан, у айнан фройляйн Бюрстнернинг хонасигагина кўчиб келиши керакка ўхшайди, — деди К.

— Тўғри айтасиз, — деб тасдиқлади фрау Грубах К. гапни қаёққа бураётганига тушунмай.

— Шундай экан, — давом этди К., — демак, у нарсаларини ташиб олиши керак-да.

Фрау Грубах бошини билинар-билинемас қимирлатиб қўйди, холос. Бу қайсарлик билан ўтиб туришдан ва унга қарши ҳеч бир чора кўриб бўлмастидан К.нинг янада аччиғи чиқарди. К. хонанинг у бошидан бу бошига, эшик билан дераза орасида бориб-келар, фрау Грубах эса ҳозиргина кетмоқ истагидан ёнганига қарамай, ҳеч ҳам чиқиб кетиш мумкинмасдай имилларди.

К. яна эшикка етай деб қолганда унинг кўнғироғини босиб қолишди. Ичкарига кирган оқсоч жаноб К.га фройляйн Монтагнинг унга бир неча оғиз хос гаплари борлиги боис, ошхонада кутаётганлигини, К. ўша ерга бориши кераклигини илтимос қилганини маълум қилди. К. оқсочни паришонхотирлик билан тинглади, кейин эса қарийб тиржайганча жуда кўрқиб кетган фрау Грубахга разм солди. Бу нигоҳ К. аллақачон фройляйн Монтагдан шундай таклиф бўлишини кутганлигини айтиб турар, бу ҳам якшанба тонгида фрау Грубах ижарачиларидан етиб турадиган, лекин у сабр қилиш қарорига келган азиятлардан эди. У оқсочга ҳозир боришини етказиб қўйишни илтимос қилди, ўзи эса камзулини алмаштириш учун шкафга қараб юрди ва фрау Грубахнинг мияни чақадиган шикоятларига жавоб ўлароқ, шунчаки нонушталик учун келтирилган идиш-товоқларни йиғиштириб олишни сўради.

— Сиз ахир уларга қайрилиб ҳам қараганингиз йўқ-ку! — эътироз билдиргандай деди фрау Грубах.

— Уф, буларни тез кўзимдан йўқотинг-э! — бақириб берди К. Унга бу таомлар ҳам қандайдир, айниқса, ўзига қарама-қарши томондан фройляйн Монтакка алоқаси бордек эди.

Даҳлиз орқали ўтган К. фройляйн Бюрстнернинг ёпиқ эшигига кўз ташлади. Бироқ уни бу хонага эмас, ошхонага таклиф қилишганлари боис, ошхона эшигини ҳатто тақиллатмасдан, силтаб очди.

Бу жуда узун ва тор, бир деразали хона эди. Унда фақат иккита шкаф сиғар-сиғмас турар, улар ҳам эшикка яқин бир бурчакка тақаб қўйилган, қолган асосий майдонни чўзинчоқ тушлик столи эгаллаб олганди, бу стол эшик оғзидан бошланиб, қарийб деразагача етган, шунинг учун хонада бемалол юриш жуда ҳам қийин эди. Столда ҳар хил идиш-оёқлар тирбанд, қарийб бўш жой йўқ, ҳаммишагидек ҳар якшанба бунда яшовчиларнинг қарийб ҳаммаси шу ерда тушлик қилишарди.

К. хонага кириб келганда, столнинг у томонидаги ойна қошида турган фройляйн Монтаг унинг истиқболи сари юрди. Улар ими-жимидан сўрашишди. Кейин фройляйн Монтаг ҳаммишаги одатича атайин ясамалик билан бошини ликкилатиб, гап бошлади:

— Билмадим, менинг кимлигим сизга маълумми ёки йўқ?

К. унга кўзларини қисиб қараб қўйди.

— Биламан десам бўлар, — деди К., — фрау Грубахникида сиз анчадан буён яшайсиз-ку.

— Бироқ менга сиз пансион ҳаётига кўп ҳам эътибор беравермайдигандай туюласиз, шундаймасми?

— Эътиборим кам, — иқрор бўлди К.

— Эҳтимол ўтирарсиз? — фройляйн Монтаг таклиф қилди.

Иккиси ҳам икки курсини судраб келишиб столнинг бир бурчагига, бир-бирларига юзма-юз ўтирдилар. Бироқ зум ўтмай фройляйн Монтаг ўрнидан дик этиб турди, у дераза рафида сумкачасини унутиб қолдирганди, шу боис оёқларини аранг судраб, бутун хонани босиб ўтди. У дераза олдидан қайтиб келар экан, бармоқларида сумкачасини оҳистагина ўйнатиб, гапга тушди:

— Мен дугонамнинг топшириғига кўра, сизга бир-икки оғиз омонат гапни айтиб кўйишни истардим. Унинг ўзи сиз билан юзма-юз гаплашмоқчи эди, ammo унинг бугун тоби қочиб қолди. Мен орқали етказётгани учун уни кечиринишганини илтимос қилди. Бироқ шунга қарамай, унинг сизга айтадигани мен етказётганимдан ортиқча эмас. Ҳолбуки, аксинча бўлиши керак деган фикрдаман, лекин мен буларга аралаша олмайман, ўртадаги вазиятга кўра ҳолис бўлишим керак. Сиз менга кўшиласизми?

— Бунга нимаям дейиш мумкин? — деб жавоб қилди К. Унинг лаби-лунгига қараб фройляйн Монтаг ҳорғин тортди. Гўё бу қиз К. нима демоқчилигини олдиндан пайқагандек эди. — Афтидан, мен ундан буни астойдил илтимос қилганимга қарамай, фройляйн Бюрстнер билан юзма-юз туриб гаплашиб олиш бахтидан мени бенасиб қилганга ўхшайди.

— Ҳа, худди шундай бўлиб турибди, — деб луқма ташлади фройляйн Монтаг. — Эки, янада тўғрироғи, ҳеч ҳам сиз айтганингиздек эмас. Сиз саволни жуда ҳам қалтис кўяяпсиз. Умуман олганда бунақа суҳбатларга розилик берилмайди, рад этиш ҳам бўлмайди. Бироқ вазият тақозосидан суҳбат умуман беҳуда ҳисобланиши мумкин, мана ҳозир ҳам аҳвол қарийб шундай. Сизнинг бу писандангиздан кейин мана энди мен ҳамма-ҳаммасини очиқ-ойдин айтишим мумкин. Сиз сўраган нарса, менинг дугонам томонидан бериладиган изоҳ ёзма бўлиши керакми ёки оғзаки, қайсини маъқул кўрасиз. Бироқ бундан қатъий назар, бу суҳбат сабаби менга ноаён бўлса-да, унинг ҳеч кимга фойдаси тегмаслигини дугонажоним жуда яхши билади. Умуман олганда ҳам бу ҳақида у менга кеча айтаркан, бу суҳбат сиз учун унчалик муҳим эмаслигини, хаёлингизга у тўсатдан келиб қолганлигини, ўзингиз буни тушуниб олсангиз яхши бўлишини, эҳтимол ҳозирданоқ ҳеч бир изоҳларсиз бу ниятингиз бемаъни бир иш эканлигини фаҳмлаб етган бўлишингиз мумкинлигини жуда яқиндан туриб, юракдан изоҳлади. Шунда ҳам мен унга, эҳтимол буларнинг бари тўғридир, бироқ ҳаммаси аниқ-тиниқ ҳолисонишлоқ тушунарли бўлиши учун, сизга узил-кесил бир жавоб бермоғи фойдадан холи бўлмайди, деб айтдим. Менинг даъваткор жавобимдан кейингина яна аллақанча иккиланишларни хаёлидан кечириб, охири дугонажоним бунга рози бўлди. Мен ҳақиқатдан ҳам сизнинг фойдангизни кўзлаб, бу иш бориб турган бемаънилик бўлса-да, унинг охири нима билан тугаши номаълум эса-да, ҳар қанақа жон азобнинг бўлишига қарамай, унга озгина бўлса-да, енгил бўлсин десангиз, орқага ташламай, уни бир ёққа сурасиз, деган умиддаман.

— Сизга ташаккур-э, — деди шу жойда К. бир оғиз ва базўр ўрнидан кўзғалиб, фройляйн Монтагга нигоҳ ташлади, кейин столга, сўнг деразага қаради-да, эшиккача юриб борди — уйлари қарши томондан чиқиб келган куёш ёғдусига чўлганганди. Гўё К.га ишонмагандек, фройляйн Монтаг унинг изидан таъқиб қилиб келарди. Бироқ чиқиш жойида уларнинг иккиси ҳам йўл бўшатишига тўғри келди: эшик очилиб, капитан Ланц ичкарига кирди. К. уни яқиндан биринчи бор кўриши эди. Бу қирқ ёшлардаги бўйчан эркакнинг гўштдор юзлари роса офтобда тобланганидан бўлса керак, қорайиб кетганди. У К.га нисбатан сўрашиш маъносидан билинар-билинимас енгилгина таъзим қилиб кўйди, кейин фройляйн Монтаг сари юриб, эҳтиром билан унинг қўлини олиб, ўпти. У жуда енгил ва абжир ҳаракат қилар эди. Унинг фройляйн Монтагга нисбатан хуш муомаласи К.никига солиштирганда, бошқачалиги дарров сезиларди. Бироқ фройляйн Монтагнинг муомала-мадорасига қараганда, К.дан дили оғриганга ўхшамасди, ҳатто К. шуни билиб қолдики, хоним уни капитанга таништиришга тараддулланарди. Бироқ К. кимгадир ўзини таништиришларини умуман истамас, унга барибир, фройляйн Монтаг бўладими ёки капитанми, у ўзини зўрлаб хушмуомала бўла олмас, капитан фройляйн Монтагнинг қўлини ўпгандаёқ, унинг кўз олдидан буларнинг ҳамфикр эканликлари ўтди — буларнинг бари олий бир кўринишда, ҳеч бир хафагарчиликсиз ва эътиборни тортмаслик қабилида унинг фройляйн Бюрстнер билан учрашишига халақит беришдан бошқа нарса эмасди. Бироқ К. фақат буни тушуниб етмади, балки унинг ҳисоблашича, фройляйн Монтаг танлаган йўл чакки эмас, у сихни ҳам, кабобни ҳам куйдирмоқчи эмас эди. У К. билан фройляйн Бюрстнер ўртасидаги яралган муносабатнинг аҳамиятини энди янада

бўрттириб кўрсатди, асосий эътиборни эса бунда К. муваффақ бўлиши керак суҳбатга қаратиб, қимматини чандон оширди, гўё иш бу томонга бурилишга ўлиб-тирилиб интилар экан, вақт етиб, бунга ҳаммадан кўпроқ К. аҳамият бериши, тинчини йўқотиши керак эди. Шу ерда хоним хатога йўл қўйди. К. ҳеч нарсани ортиқча бўрттиришни асло истамас, фройляйн Бюрстнер шунчаки бир жўн фирибгар эканлигини, К.га ҳам узоқ пайт қаршилик қила олмаслигини у жуда яхши билар эди. К. фройляйн Бюрстнер ҳақида уй соҳибасидан у-бу билиб олгандан кейин, бунга у атайин эътиборсиз қаради. У ошхонадан таъзимларга беэътибор чиқар экан, бошида минг турли шунга ўхшаш хаёл ғужғон ўйнарди. У шу заҳоти ўзининг хонасига бормоқчи эди, бироқ шу пайт ортида қолган ошхона ёқдан фройляйн Монтагнинг кулгиси эшитилиб қолди, шунда унинг калласига фройляйн Монтаг билан капитанни ўзининг бу тарздаги ҳаракати ажаблантирди, деган фикр келди. У атрофга аланглади, қўшни хоналардан кимдир бунга аралашмаяптими деб қулоқ тутиб кўрди, бироқ атроф сув куйгандек тинч, фақат ошхонадан гангур-гунгур овозлар келиб турар, яна йўлақдан рўзгор бошқарувига оид фрау Грубахнинг йўл-йўриги эшитиларди. К. га вазият яхши томонга ўзгаргандай кўринди ва у фройляйн Бюрстнер эшигига яқинлашиб, уни оҳистагина тақиллатди. Бироқ жавоб бўлмади. У яна бир бор тақиллатиб кўрди, лекин яна унга жавоб қилишмади. Наҳотки у ухлаб ётибди? Балки ҳақиқатдан ҳам соғлигининг мазаси йўқдир. Ёки фақат К. шундай кишибилмас — секингина тақиллатишини билганидан, атайин очмаяптими? К. қиз атайин яшириниб олган деган қарорга келди ва қаттиқ-қаттиқ уриб тақиллатди, аммо бунга ҳам ҳеч ким сас-садо бермагач, бу қилган хатти-ҳаракати яхши эмаслигини ҳис қилиб қолмасдан, бутунлай бемаъни-беҳуда эканлигини ҳам тушуниб етди, эҳтиёт билан эшикни итарди. Хонада ҳеч кимса йўқ эди. Унда қадрдон хонани эслатадиган ҳам бирон-бир нарса қолмагани. Деворга яқин жойда иккита каравот турар, эшик олдидаги уч оромқурси устида кийим-кечак ва кўрпа-тўшаклар уюб ташланган, шкаф эса ланг очик ётар эди. Афтидан, фройляйн Монтаг К.ни авраб турган бир пайтда, фройляйн Бюрстнер кетворган эди. Бироқ бу уни жуда ҳам хуноб қилгани йўқ, фақат фройляйн Бюрстнер ҳеч бир иш чиқмайдиган жойда фройляйн Монтагни восита қилиб, оппа-осон чиқиб кетишини ҳеч кутмаган эди. Худди шунинг учун ҳам, у эшикни ёпар экан, ошхона эшиги олдида суҳбатлашиб турган капитан билан фройляйн Монтагга кўзи тушиб, ноқулай бўлиб кетди. Эҳтимол улар К. эшикни қия очган лаҳзалардаёқ, гўё ҳеч нарсани билмагандек ўзларига кўриниш беришганча туриб олишган, аслида кўз етадиган жойдан туриб, К.ни кузатганча, ўзаро гурунглашиб ўтираверишган. Нима бўлганда ҳам уларнинг нигоҳи остида бўлиш К.ни анча додиратди, хижолатга солди, у деворлар орасида қолгандек, даҳри дун кўзига қоронғи бўлиб, хонасига беркиниб олиш учун шошилди.

Давоми бор.

80 ёшлик таваллуд тўйига

Расул ҲАМЗАТОВ

Муҳаббат қаримас, навқирон мангу...

ДИЛ ТАШАККУРИ

Раҳмат сўқмоқларга: нозик эшилиб,
Дунёни кифтида кўзадай тутди.
Камалак ёнганда ажиб ёй бўлиб,
Қалб бир зум бўлса-да, ғамни унутди.

Раҳмат — бу қишдан ҳам чиқолдим омон,
Ёз эса кўз очиб-юмгунча кечди!
Қисмат қадаҳини лутф этди ҳар он,
Унинг аччиқ, тахир майини ичдим.

Ёмғирлар эҳсонин тутмади ҳеч кам,
Кўёшнинг нурлари эврилди зарга.
Раҳмат почтачига: сал кечикса ҳам,
Хатинг етиб келди мисли себарга.

Қушчага ҳам раҳмат, деразам чертиб,
Янги, ёруғ тонгдан қилди хабардор.
Унга аён бўлган — тун бўйи балки
Яна бедорликдан чекканим озор.

Дўстлар қаршисида таъзимим чуқур,
Улар оз қолдилар жуда — саноқли...

*Мирпўлат МИРЗО
таржималари*

Дунёга машҳур шоирларни коинотдаги порлоқ юлдузларга менгаш мумкин. Ёркинликда улар ҳар қанча бир-бирига монанд бўлмасин, лекин ҳар бирининг бетакрор сеҳри, ўз жозибаси бор. Расул Ҳамзатов жаҳон шеърятининг ана шундай порлоқ юлдузларидан бири саналади. Унинг шеърлари билан бир бор танишган қалб энг тоза тоғ чашмасидан сув ичгандек бир умр унга талпиниб яшайди.

Расул Ҳамзатов 1923 йили Доғистоннинг Цада қишлоғида машҳур шоир Ҳамзат Цадаса оиласида дунёга келди.

Расул ўз ижодини тоғли диёри Доғистонни васф этишдан бошлади ва уни дунёга танита билди.

Расул Ҳамзатов кўплаб дostonлар, шеърӣ тўпламлар нашр қилди, юксак мартабаю шуҳратга барвақт эришди. Лекин ҳар қандай вазиятда ҳам ўз самимиятига, юрагидаги дилбар шеърятга хиёнат қилмади.

Шуниингдек, у табиятан қувноқлигича, юморда беназирлигича қолди.

Расул оға биз ўзбекларнинг ҳам сеvimли шоиримиздир. Тошкентга кўп бор ташриф қилгандилар.

Яқинлардан кўрдим бадбинлик бир қур,
Лекин юрмадим мен ҳеч гина сақлаб.

Раҳмат Севги, раҳмат Сўз ва Мусиқа!
Баҳсу низолардан гап очмам бу дам...
Ёмонга ёмонлик соғинмам сира,
Уларни эшлашни истамайман ҳам...

КЕНЖА НАБИРАМ ШАҲРИЗОДГА

Нега йиғлаяпсан, айт кўзичоғим,
Нима бўлди? Ёмон туш кўрдингми ё?
Отанг бор, онанг бор — суянган тоғинг,
Бошингда гиргиттон теварак дунё.

Етимлик заҳридан қалб яра, не тонг,
Кўрдим озорларин қисматнинг қаттиқ.
Йиғласа ярашар мен — кекса бобонг
Нега йиғлаябсан сен аччиқ-аччиқ?

Билмайсан сен ҳали хусумат нима,
Алдов, хиёнатдан бўлмас ҳолинг танг.
Мурғак вужудингга ғам қўнмас сира,
Алласин айтarkan мунис волиданг.

Дўстларни кўрдим мен — имонсиз тақир,
Душманлар йўлимни тўсди ғов бўлиб.
Сен нега йиғлайсан? Йиғлай мен, ахир,
Ўпкам йиғиларга кетди-ку тўлиб.

Сен уруш нелигин билмайсан мутлақ,
Ёнди оловида — неки тирик жон.
Сенинг бошинг узра нур сочар ҳар чоқ
Тинч ва осойишта ложувард осмон.

Не-не оғаларим жангда йўқотдим,
Эсласам, кўзимдан сизади намлар.
Сен нега йиғлайсан? Бас, йиғлайин мен,
Сочим оқартирди беадад ғамлар...

Ана шундай таширларидан бирида бир гуруҳ ижодкорлар уни қуршаб олгандик. Мен ўшанда ўзимча сўзамоллик қилиб, даврадаги дўстларимни улуғ шоирга бир-бир таништира бошладим. Албатта, ҳар бирининг номини осмонга кўтарган ҳолда.

Расул оға “мақтовларингга ишондим, бўлдими?...” дегандек жилмайиб туриб, шундай сўз қотдилар:

—Мен-ку уларнинг ҳаммасини яхши танийман, улар мени билишмаса кераг-ов?...

Ва ўртада самимий кулги кўтарилди.

Мен Расул оға билан бундан ўн йиллар илгари Москвада қайта учрашдим. Хитойга учиб кетаётган экан.

—Расул оға, Тошкентга қачон келасиз? Сизнинг шеърларингизни ниҳоятда соғинганмиз, — дедим.

—Мен ҳам Тошкентни соғинганман, — дедилар.

Бу йил Расул Ҳамзатов 80 ёшга тўлди. Унинг шеърятига ошуфта эллар Доғистонга самимий тилакларга тўла кўтловномаларини йўлламоқдалар.

Биз ҳам улуғ шоирни табаррук ёши билан чин юракдан кўтлаб, эзгуликни, севгини куйлаган қаламингиз қўлингиздан асло тушмасин, умрингиз Кавказ тоғларидай пойдор бўлсин, деймиз!

Таржимон.

Набирамнинг бидир-бидир сўзларин
 Тингладим, шундоқ дер у митти юрак:
 “Сиз неки кўргансиз — мен улар барин
 Улғаяркан, бир-бир кўрмоғим керак.

Таҳликага тўла бу дунё аро
 Тонглар хавотирнок отмас беҳуда.
 Йиғлашим шу боис, сиз эса, бобо,
 Нега йиғлаяпсиз, ҳайронман жуда...”

* * *

Эгри-бугри дарахт — менинг ҳаётим,
 Баргини ёзмаслар, қор кетмас магар.
 Ва улар тўкилмас айтиб баётин,
 Қўшиғим уларни асрамаса гар.

Йилларим — дарахтнинг шохи, албатта,
 Куйиб кул бўлиши аниқдир, аён.
 Кейин тирилмаслар тўлиб шарбатга,
 Севгимиз бўлмаса уларга посбон.

* * *

“Бир нарсдан масрурман, дўстим,
 Армоним йўқ, бахтлиман тугал:
 Мен онамни ранжитмай ўсдим,
 Отам сўзин тингладим ҳар гал...” —

Кўзларида йўқдир армон, мунг,
 Тўхтамайди гапдан тенглошим.
 ...Тинглар экан дил сўзин унинг,
 Менинг аста эгилар бошим.

* * *

Тарихда шон қучган португал,
 Машҳур сайёҳ Васко да Гама,
 Ишқ оролин очмадинг нега,
 Кўп можаро бўлар эди ҳал!

Ётибсан сен қабрда бу кун,
 Ўнг кўлингда яланғоч қилич.
 Бироқ, айт-чи, ҳақиқат учун
 Гўзал соҳил тополдингми ҳеч?

Денгизларни забт этган сайёҳ,
 Довюрақлар сифинган тимсол,
 Дунёга мен, айлайин огоҳ,
 Келганман ишқ жарчиси мисол.

Тоғ қизларин куйладим тошиб,
 Жонворларни сийладим, шаксиз.
 Ҳеч кимсага эгилмас бошим
 Эгадирман аёлга ҳаргиз.

Кемаларнинг қўрқмас сардори,
Машҳур сайёҳ Васко да Гама,
Қоядаги чандиқ мисоли
Шонинг ёддан ўчмагайдир, ҳа.

Лек забткорлар сурури сўнди,
Офтоби ҳам кетмишдир ботиб.
Ишқни тарғиб этажак энди
Доғистонлик шоир Ҳамзатов.

* * *

Сулувлар бўй етган пайт,
Цейлонда бу — фараз, удум:
Солиқ тўлагай, албат,
Ўзининг хусни учун.

Бу хилдаги солиқ гар
Қўлланилсами тоғда,
Сертаъма солиқчилар
Қолмас эди ҳеч доғда.

Куба малагин мангу
Сақлайдирман ёдимда,—
Гўзаллик тахтига у
Чиққанди кўз олдимда.

Доғистонда эса энг—
Сулув ким, дейишса гар,
Маҳшаргача бетиним
Баҳс кетажак муқаррар.

* * *

Дилимда ишқ ўти ёнгандан буён
Тинглайман энтикиб ҳар лаҳза, ҳар он
Тоғлардан биллурий кўнғироқ сасин.
Аёллар азалдан куюнчак, муштоқ
Ва мен туйган эдим ўша чоғданоқ
Мубҳам бир ҳаяжон эзгу шарпасин.

Бари такрор кечар ибтидо билан,
Ҳамда болдай тотли шул садо билан:
“Қайдасан, севгилим, ҳузуримга кел...”
Аёл рафторидан шуълалар — соҳир,
Майли, ёғаверсин билмайин охир,
Мангулик номидан бамисоли сел.

Муҳаббат қаримас, навқирон мангу,
Мозийда ҳам, бизнинг замонда ҳам у
Солмиш юракларга сурур ва баёт.
Зеро ошиқ Ҳофиз ғазали, шаксиз,
Форсийгўй насллар тилида ҳаргиз
Яшаб келмоқдадир тирик, барҳаёт.

— Айтгин менга висол онин, айта қол,
Шошай ҳузурингга бамисли шамол.
Юксак давонлардан ҳайиқмай тақир.
Етиб тизларингга қўядирман бош,
Балки юзларимда ялтирагай ёш,
Висол айрилиқсиз бўлмагай, ахир.

Тоғли эркакларнинг урфи бу қадим:
Кавказ фарзандиман — чўққилардан мен
Ўргандим гоҳида қолишни танҳо.
Кўклам чақинлари ларзакор ҳамон,
Муҳаббат кўйида мен ёниб ҳар он
Ўтарман тоабат мажнуни шайдо.

* * *

Севги қаршисида ёришди уфқлар,
Сўқмоқлар қошидан ариди туман.
Ва менга туюлар кечмиш дард-ғусса
Дурбинда кўринган юлдуз каби шан.

Мўтабар оташда қоврилган билар:
Гоҳо кун айланиб кетади йилга.
Кечагина сармаст этган севинчлар
Ўгрилган дурбиндан кўринар дилга.

Ой сузар чоғида тунд само узра
Ё қирмиз шафақлар ёнаркан саҳар,
Соатнинг миллари секинлар жуда,
Севгилим ёнимда бўлмаса агар.

Бойқуш уйгонган дам сас бериб тунда
Ё кундуз ташвиши забт этса аён,
Соатнинг миллари жадаллар жуда,
Севгилим мен билан бўлса ёнма-ён.

* * *

— Хайр, — дер ўкинч, алам, —
Ташлаб кетгум энди, бас.
На оғу, на бол сендан
Кутмайдирман, керакмас.

Аммоки юрак шу чоқ
Деди, қолмай сукутда:
— Қайларда топгунг паноҳ,
Ёниб турсам мен ўтда?!

— Бари-барин бешафқат
Унутмоғим мумкин-ку.
Аммо юрак этди рад:
— Ақлингнинг исёни бу.

Зорланма қанча, дўстим,
Қанчалар онт ичмагин,
Ўша аёлдан, рости,
Душвордир воз кечмагинг.

Ақл эса тутақди,
У бевафо ёрдир, деб.
Ва ундади — у ҳақда
Шеърларингни ёндир, деб.

Ёндир, ёндир! Лек шу дам
Қалбдан учди шу садо:
— Ёқсанг — ёзгунг қайтадан,
Ҳовлиқиб, қилма хато!

Зорланма қанча, дўстим,
Қанчалар онт ичмагин,
Ўша аёлдан, рости,
Душвордир воз кечмагинг.

— Оёқ етгунча кетмоқ —
Дардга шу чора битта.
— Қайлардан топгунг паноҳ,
Ёниб турсам мен ўтда?!

* * *

Игали овулида эшитганимдек,
Гўзал аёлни деб кавказлик ошиқ
Учқур тулпорига берганича эрк,
Ўтармиш тоғлардан ел каби ошиб.

Дерларки, бир золим, буйруқпараст шоҳ
Сабаб бўлган эмиш дув-дув, миш-мишга,—
У гўзал аёллар қошида ҳар чоғ
Бошини қуллардай эгар эмиш, ҳа.

Жавоб бергин ўзинг, холис ўқувчим,
Ҳассослик эмасми — севгида мардлик?
Гўзал аёлни деб рақиблар мамнун
Дуэлга чиққанлар қадни тутиб тик.

Бу оқшом ёш испан дарча ёнида,
Зайтунга суяниб, кўзларида мунг,
Куйлаётир гўзал аёл ҳақида
Куйлагани каби бобоси унинг.

Илк кўклам улашар тоғларнинг қорин,
Маъсум капалакда бор гўзаллик жо.
Фазогир ҳам кўмсаб гўзал нигорин,
Энтикиб қўяди самовот аро.

Ўзим ҳам гоҳи шод, гоҳида маҳзун —
Тўлганда юрагим қувончга, ғамга,
Гўзал аёлларни куйлайман мафтун,
Зеро шоир бўлиб келдим оламга.

Аёл ҳусни билан зебодир замин,
Файзнок — у сочган нурда, зиёда.
Ва мен шу нарсага бўлдимки амин,
Жозибасиз аёл йўқдир дунёда.

* * *

Куйлаганди бир пайтлар Ҳофиз:
— Форс жононин гар этса карам,
Бахш этардим холига шу кез
Самарқандни, Бухорони ҳам.

Лекин гўзал демишки кулиб:
— Харид этсанг магар холимни,
Ўлтирмагин савдосин қилиб,
Қайтариб ол арзон молингни.

Шоирлар ҳам суйганларига
Уларнинг бир ғамзаси ҳаққи,
Юлдузларни илга тизиб ва
Минг ёлвориб этганлар тақдим.

— Ҳадя қилманг бизга юлдузни, —
Аёллардан таралади сас.
Меҳр билан эркаланг бизни,
Ишқингизнинг ўзи бизга бас.

Келтирмангиз сандиқчада ҳам
Зебу зийнат, бебаҳо олмос,
Биз сизни деб ғусса чеккан дам
Кўз ёшимиз аритинг, холос.

* * *

— Истагинг не, кўзим қароғи?
— Кучгин мени маҳкамроқ, тагин, —
Орамизда ястанган тоғлар
Олислардан берди акс садо.

— Эшитдим мен миш-миш, овоза...
— Дўстим, сенинг шаънингни — тоза
Кўнглим менинг мудом ардоғлар, —
Таралди сас сукунат аро.

Нидо қилдим:
— Севасанми чин?

Жавоб келди:
— Ўзинг англагин —
Сени “Кел!” деб чорлаган чоғлар,
Ташрифинг рад этганимда ё.

Айтгин ўзинг — кимсан, эй шуълам?
Жавоб садо таралди шу дам:
— Кўз ёшиман соғинчингнинг мен,
Шодлигингнинг — масрур тимсоли!

— Кўшиққа сўз бўлсам — мен рози!
— Сен — сўз унга, мен — оҳанг, сози!
Сен — елкансан, мен — шамол майин,
Сен — ташна, мен — чашма мисоли!

* * *

Тинчлик ҳимояси қўмиталари
Мавжуддир дунёда, шоирлар ҳамкор.
Яна турфалари бордирки, барин
Номларини санаб бермоғим душвор.

О, ерлик маъбудам, ёлворгум: мени
Иттифоқингга ол иккиланишсиз.
Севги посбонлари Қўмитасини
Кел, тузайлик тоғли Доғистонда биз.

Юксак чўққиларнинг қуршови аро
Иккимиз назорат қилурмиз ҳар чоқ,
Токи аёлларнинг қалбига асло
Жароҳат солмасин ҳар қандай олчоқ.

Каҳқашонга яқин — само аршида
Кузатиб тургаймиз термулиб бот-бот,
Токи ҳар бир аёл эркак қошида
Ўтдан чўчигандек бўлсин эҳтиёт.

Қачонлардир айтмиш буюк Навоий,
Муҳаббат фароғат уйғотар дилда.
Севги ҳимояси Қўмитасини,
Кейин бошқарайлик икковмиз элда.

* * *

Сархуш давраларда соғлиқ-чун ҳар чоқ
Лолагун шаробни кўтаргайлар оқ.
Отдай соғломликдан айтинг, не маъно—
Юрак ёлғиз эса — муҳаббатсиз, тоқ.
Ишқ учун боякбор ичадирман мен,
Майхўр илҳомига тақлид қилароқ.

Эрку хуррамликни, аёндирки, биз
Жами бойликдан-да қадр этгаймиз,
Лек мен — ишқ тутқуни ва азиз менга
Аёллар васлида асирлик ҳар кез.
Яшасин бундаин гўзал тутқунлик,
Дўзах ҳам жаннат — у, соқчиларисиз.

Тилагайлар менга умр — сарафроз,
Асрлар уфқига айла, деб парвоз.
Бироқ не наф шунча узоқ яшашдан,
Оху нигоҳлардан ўқимасам роз!
Менга аёлларсиз кечган умрдан
Аёл ҳузурида кечган лаҳза соз.

* * *

Жилғалар тордаин куйлар эди шан:
— Ойдин тун яхшидир қаро кундуздан.
Юксак тоғ шафаққа термулиб, пастда—
Турган ёш чўққига сўйларди аста:
— Гарчанд девор тоши кўримсиз, бироқ
У қабр тошидан кўркам, яхшироқ.

Ёдимда, косагул улашаркан жом,
 Деганди даврада бир улуғ калом:
 — Май билан бўялсин, майли, дастурхон,
 Тўкилгандан кўра қорга иссиқ қон.
 Чехраси чандиқли бир аскар дарров
 Унинг пайравига қилганди пайров:
 — Азалдан қўрғошин ҳуштаги эмас,
 Қалбларни забт этган қалбдан чиққан сас.
 Аёлни тоабат қучмоқ яхшидир—
 Тутмоқликдан қилич бандин бир умр.
 Майли, аскар учун никоҳ тўшагин
 Дала бўронимас, аёл тўшасин.
 Ястанган майсага кўз ташлаб пинҳон
 Ногоҳ гуфтор қилди шунда бир жувон:
 — Чўққилар, майлига, бўлсин оқсоч бош,
 Муштоқ этган қаллиқ эса — доим ёш.

* * *

Мен ҳам домидаман учқур йилларнинг,
 Қувончу гуссага яшайдирман бой.
 Ва юртим хокига қўшилиб бир кун,
 Чўққилар пойидан оладирман жой.

Дунё улқандир ва мен ўз умримда
 Утмадим дўстга зор, ёлғизга ўхшаб.
 Кўз юмсам, эҳтимол мотам кунимда
 Турфа эл дўстларим келурлар йўқлаб.

Йўл олиб Жанубдан ё Шарқдан шу зум
 Ва ёки бегона мамлакатлардан —
 Ҳар бири қабримга ўз она юртин
 Келтирарлар сиқим тупроғини ҳам.

Майли, метин дўстлик ҳаққи, номимни
 Едлашиб оҳ чекиб қайғудан бир дам —
 Чўққи остидаги мўъжаз қабримни
 Тиклашсин омухта тупроқлар билан.

Аёллар эса ҳамд-санолар айтиб,
 Кўкларга кўтариб, ўзим қуйлаган —
 Ошно булоқлардан зилол сув элтиб
 Ювадилар қабрим тошини у дам.

Олиб келажакдир сайёҳ булутлар,
 Туманлар — кўксини босганча ерга,
 Чақмоқлар-бегараз яроғдек қутлаб —
 Ироқ ўлкалардан саломлар менга.

Ва мен келгуси шан қўшиқлар учун
 Бир кун қабрим тоши остидан хушҳол —
 Усиб чиқмагайман мисоли гужум,
 Ҳаёт ҳисобида тургум, эҳтимол.

Таръей ВЕСОС

Қушлар

Роман

ИККИНЧИ ҚИСМ

18

Беда сепилган ўтлоқлар шу қадар яқин эдики, ўша томондан эсанг шамол ўрмон оша уларнинг ҳидини олиб келарди. Ўрим бошланди.

Маттиснинг уйда оила бошлиғи бўлиб қолгани тинчлик бермай қўйди. Бундай пайтларда у кимгадир ўримга ёлланмаса бўладими? Масъуллик мажбурияти эртадан кечгача хаёлини банд этиб турарди. Ҳақиқатдан ҳам кап-катта бекорчи бир одам дала ишлари қизиган пайтда юлдуз санаб ўтирса уят эмасми?

Уйда-ку ўрим ҳақида ҳатто оғиз ҳам очилгани йўқ, аммо ҳар дақиқада бирон томорқадан пичан ўримига ёрдам сўраб одам келиб қолиши мумкин. Шу боисдан Маттис ҳозир уйда Хегега қараганда етакчироқ шахс эди. Ўзига ишончи бўлмаган одамга эса, бу — ҳам осон, ҳам қийин.

Эрта саҳардан то қора шомгача ўтлоқларда чалғилар шиғиллаши эшитиларди. Маттис энди бу ишда ишлаш фақат ўзининг ҳаққи эканлигини, йиғим-теримлар бевосита унга алоқадорлигини билдирмоқчи бўлгандай маънодор қилиб йўталиб-йўталиб қўярди. Ҳа, тез орада уни олиб кетгани келишади.

Йўқ, ҳеч ким келмади.

Йўқ, аввалгидай, бу ер тип-тинч.

Яъни Хеге, одатдагидай, яшин тезлигида тўқигандан-тўқир, янги кофта-ларни ёнига тахлаб ташлаётган эди.

Аммо бугун ҳам ҳеч ким келмади. Маттис ҳамон кутаётганини билдирмоқчи бўлгандай йўталиб қўярди. Эртасига ҳам уни олиб кетгани ҳеч ким келмади.

Умуман олганда, Хеге ҳам, Маттис ҳам шундай бўлишини олдиндан билардилар. Қишлоқдагиларнинг ҳаммасига Тентак қандай ишлаши маълум эди. Хеге билан Маттисга ҳам бу аён эди, аммо теваракда чалғилар шиғиллаб турганда ва ҳамма қора терга ботиб, пичан қуритаётганда, одам беихтиёр, ҳозир биров чақириб қолади, деб умид қиларкан.

— Улар ҳозир роса тез ишлашяпти, — Маттис худди ўзини оқламоқчи бўлгандай гап ташлаб қўйди. — Уларнинг машиналари бор.

У парвосиз гапиришга уринган бўлса ҳам, барибир ҳаяжонланаётгани яққол сезилди. Бу кетишда у қандай қилиб уй бошлиғи бўлсин! Уйқуга кетиш олдидан:

— Лойхўрак бўлса тош остида ётибди, — деди.

Хеге ишини тўхтатиб, норози оҳангда:

— Нима бўпти? — деб сўради.

— Ҳа, йўқ, ҳечқиси йўқ, мен, ҳар неки қилсам-да, у тош остида ётаверади.

Охири. Боши ўтган сонда.

– Сен қип-қизил маҳмаданасан, куруқ сафсатавоз... – деди чўрт кесиб Хеге ва ўз хонасига қараб кетди. Лекин хонасига кирар-кирмас бундай аёвсиз сўзлар айтгани учун афсусланди.

– Мен ўйламасдан гапирдим, – деди у.

Маттис ажабланди. Хеге сира бундай осонлик билан сўздан қайтмасди. У фурсатдан фойдаланиб:

– Ҳа, сен кўп нарсаларни тушунмайсан, – деди Хегега.

Хеге эътироз билдирмади.

Баҳорда у бундай гапларни айтишга ботинмаган бўларди. Балки, Хеге ажаблангандир, аммо ўзини гўлликка солди.

Эрталаб Маттис йигим-теримдан бош кўтармай ишлаётган, ҳали шудринг нами кетмаган қишлоқ бўйлаб йўлга тушди. Йўқ, одамларга ўжарлик билан ўзини кўрсатиб қўймоқчи эмасди. Сабабини тушунтириш қийин, уни кўпроқ ишнинг овози ўзига жалб этаётганди. Чалғилар шиғилларди. Ўтлар йиқилар, қуритгичлар устига уюлаётган пичанлар баландлаб борар, чоллар ҳам, ёшлар ҳам меҳнат қиларди. Кўриниб турипти, улар ҳаммалари кучли ва ақлли эди. Маттис тўхтади: у ҳар доим бирон чиройли нарсани кўрганда беихтиёр тўхтаб қоларди.

Унга йўлни кесиб ўтаётган бир киши учради, қуритгич ясашга керак бўладиган бир кучоқ таёқ олиб келаётган эди, ўзини четга олиб улгурмади.

– Ҳалиям дайдиб юрибсанми? – деб сўради у.

Маттис унга умид билан қаради.

– Биз ғарамлаётганимизда сен, балки, пичан йиғишга келарсан, – деди у ноилож.

– Майли, – Маттис хурсанд бўлди. – Бу қўлимдан келади, мен илгари ҳам пичан йиққанман.

Киши нафасини ростлаб, нари кетди.

Уйда Хеге, булар бари куруқ гап, деди. Маттисни икки ҳафтадан бери қийнаб келаётган масъулият ҳисси хаёлидан бир оз чекингандай бўлганди – аммо бу гапдан кейин уй бошлиғи бўлиш яна Хегенинг зиммасида қолганини англади.

Тун. Атрофингдагилар ҳаммаси фақат кучли ва ақлли кишилар бўлса, нима қилиш керак?

Ҳайронман.

Аммо ҳар қалай. Нима қилиш керак? Одам тинимсиз нимадир қилиши керак. Тинимсиз.

Уй тепасида, ҳаволарда лойхўрақдан қолган йўл чўзилиб турибди. Қуш-ку ўзи ўлдирилди. У энди катта тош тагида кўзларини юмиб ётибди, аммо ҳавода йўл қолди.

Энди нима қилиш керак?

Хегенинг аҳволи ёмон, бунга нима чора кўриш керак?

Ҳайронман.

Дераза ортида эса шамол гувиллаётир, аслида, ким билсин, балки шамол йўқдир.

19

Кунлардан бир кун июлнинг охирида Маттис балиқ овлагани жўнади. Жилла бўлмаса, кўл бўйлаб ўз қайиғида сузмоқчи бўлди. Ҳафтанинг ўтган икки кунда одамни севинтирадиган ҳеч нима бўлмади. Қўшникида пичан ташиган кун ҳисоб эмас, биргина куннинг нимасини ҳисобга қўшасан?

Бугун Хеге ўзи уни кўлга жўнатди. Кўл живир-живир қилар, чексиз-чегарасиз эди. Маттис узоқ-узоқларга, то кичкина тош оролгача сузиб борди. Қардадир, олис бир жойда аввал бир мотор, кейин бошқаси тар-тар қилди, аммо, умуман олганда, кўл кимсасиз, ҳувиллаган эди. Қирғоқнинг яқин жойларида таниш томорқалар, олис-олисларида эса бошқа томорқалар кўринарди.

Маттиснинг балиқчилик анжомлари икки пулга қиммат, қайиғи эса ундан баттар — сув кирадиган ёриғи бор эди. Маттис қайиқда ўйлаб ўтирганди, бошмоқларига сув тегиб, сесканиб тушди ва сувни чўмичлаб сепиб ташлай бошлади. Кейин яна ўйга чўмди. Қармоғи қайиқ куйруғига уланган, пўкағи эса балиқ иликишини кута-кута уйқуга кетганди. Уфқ тарафда теранликдан июл қуёши ловуллаб кўтарилиб келарди. Маттис гоҳ қуёшга, гоҳ унинг сувдаги аксига қараркан, ўзини гўё икки қуёш ораллиғида ўтиргандай ҳис қилди. Узидан бошқа ҳеч ким эрта билан бундай тинч ҳавода балиқ овламаслигини биларди.

Овламаса овламасин, менга нима?

Балиқ ўзи, одатда, ҳеч ким кутмаган пайтда қармоққа илинади, деб ўйлади Маттис, шундай бўлгач, мен эмас, улар Тентак.

У отланиб йўлга чиқаётганда, Хеге айтган гапини ўйларди:

— Сендан ҳеч ким кулмаётган бўлса ҳам, сен одамлар мендан куляпти, деб ҳисоблайсан.

Хеге шундай деганди. Бу сўзлар томорқалар кўринганда хотирасига қалқиб чиқди. У ўзини очикдан-очиқ кимлар хафа қилганини эслашга уринарди. Аммо, хира болақайлардан бошқа, ҳеч ким ёдига келмади. Орқасидан уни турли лақаблар билан аташарди, аммо одамлар ҳар доим ҳамманинг орқасидан гапиришади. Шунисиға ҳайронман.

Сув билқ-билқ қилиб бошмоғига оқиб кира бошлади. У яна чўмичига ёпишди.

Кўлда сузаётганда ўйга чўмиш мумкин эмас, ўйни қирғоқда ўйлаш керак, деди ўзига-ўзи ва қайиққа кирган сувни шундай жон-жаҳди билан сепиб ташладики, куйруқ томонда нуқралар булути кўтарилди.

Аммо тез орада яна ўйга чўмди — бу ўз-ўзидан юз берди. Балиқ илинмаётгани учун ортиқча вақти кўп эди.

У яшаган умри ҳақида ўйларди. Ҳаёти кўзига худди туман қоплагандай хира кўринарди. Маттис кичиклигида оилани отаси тебратарди. Хегега ўхшаган кичкина ва ақлли эди. Эсини танигандан буён ҳамма уни биронта иш билан машғул бўлишга ундарди. Отаси эрта таслим бўлди. Онаси эса Маттисга, ҳали ҳаммаси ўзгарадигандай, умид кўзи билан қарарди. Аммо у Маттис ўспиринлигида оламдан кўз юмди. Бир неча йилдан сўнг бахтсизлик юз бериб, отаси ҳам ўрмонда ҳалок бўлди. Бу воқеа ёдига тушса, ҳар гал ўша манзаралар кўз олдида гавдаланиб, Маттисни даҳшатга соларди.

Хеге икковлари ёлғиз қолишди. Улар ҳозиргидай яшай бошлашганига анча бўлган. Маттисни биринчи марта Тентак дейишларидан олдин, у ҳаммага ўхшамаслигини тасаввур ҳам қилмасди. Бу сўзни эшитган кун ҳаётининг бир чегараси бўлиб қолди.

Маттис томорқали соҳилларга қараркан, ҳеч ким менга ёмонлик тиламайди, дея такрорлаб қўярди. У Хегедан айтган сўзлари учун миңнатдор эди ва чиндан ҳам шундай деган фикрни ўзига сингдиришга ҳаракат қиларди.

У чўмичи билан яна сувни сепиб ташламаса бўлмай қолди. Бу сув дегани ҳам қайтмас бало экан-да! Уни чўқтирмоқчи шекилли?

Мен чўкким келмайди, мен яшагим келади!

Эҳ, шу асно қармоғига кўлга келганига арзигулик катта бир балиқ илинсайди! Уйга зўр ов билан қайтарди!

Сувнинг туб-тубларида, кумлоқлар аро нақшин соялардай балиқлар кўринар. Маттиснинг қармоқчаси айнан улар устига ташланганди. Улар ҳам, худди Маттиснинг ўзидай, қилт этмай қотиб қолишди. Лекин жуда ҳушёр, қочишга шай эдилар. Маттис кўлини сал қимирлатса, шу ондаёқ улар қайсидир бир қора чуқурга бекиниб олишарди. Қармоқдаги хўракка учмасдилар. Улар ҳам ақлли эдилар. Маттис қаёққа бормасин, ҳар ерда ақллилар тикилиб ётарди.

Хеге бўлса бир аҳволда, деб ўйлади у бирдан.

Хегенинг аҳволи ёмон.

Маттис кўл узра буни ўйламоқчи эмасди. Аммо бу ўз-ўзидан бўлди. Хегенинг бутунги туни оғир бўлди. Мана шунинг учун ҳам у тонг отиши билан Маттисни кўлга жўнатди.

Маттис кечаси уйғониб кетди, унинг қулоғига ёқимсиз нарсалар эшитилди. Товушлар Хегенинг хонасидан келарди. Маттис оёқ учиди юриб эшикка биқиниб борди ва ичкарига қаради. Хеге юзини деворга ўгириб ётарди. Маттис чирокни ёқди, аммо Хеге қимирламади.

Уни виждон азоби қамраб олди — ҳаммасига у айбдор.

— Яна мен-а? — эшик ёнида туриб, эҳтиёткорлик билан сўради у.

Хеге Маттисга ўгирилмай:

— Йўқ! Сенга нима алоқаси бор? — деб жавоб берди.

— Бўлмаса ким айбдор?

— Ҳеч ким, — жавоб берди у. — Менга нима бўлганини ўзим ҳам билмайман.

У ўгирилди — кўзлари изтиробга тўла эди. Ҳаммаси Маттис ўйлаганидан ҳам ёмонроқ эди. Маттис учун яна бир муаммонинг чети очилди.

— Кўлимдан ҳеч нима келмайди, — деди Хеге. — Бор, жойингга бориб ёт, Маттис!

Ҳар доимгидай, у яна бир тўсиққа тўқнаш келди. Хегенинг ҳоли ёмон, деб ўйлади Маттис бирдан, Хеге мени боқади, мени боқиш учун ҳар куни кофта тўқиб, пул топиши керак.

У опасининг қўлини силади:

— Хеге! Лекин ҳали тўқий олсанг керак-а?

Хеге шарт ўзини тортиб, тескари ўгирилиб олди.

— «Тўқий олсанг?» Гапирма, нима деяётганингни ўзинг ҳам тушунмайсан.

Бу сўзлардан кейин Маттис кўнглидаги ўйларини, аввал уялганидан айтолмаган фикрларини тўқиб сочишга мажбур бўлди:

— Сен мени боқасан, ҳар доим боқиб келгансан, — деди.

Хеге гик этмади.

— Мен сен туфайли яшяпман. Бу камми, ахир? Бу жуда ҳам муҳим.

Умуман, у бундай деб ўйламасди, унда бундай ўй бутунлай йўқ эди, аммо ақлига келган дастлабки гапни айтди.

Хеге унинг гапини тасдиқлаб бошини лиқиллатмоқчи бўлганди, манглайи деворга урилди, енгил гурс этган овоз эшитилди.

— Менимча, бу жуда ҳам муҳим, — такрорлади тамоман эсанкираб. — Мен учун.

— Албатта, Маттис. Мен учун ҳам шундай.

Аммо бу гап Хегега озлик қилди. У деворга ўгирилганча ётар, юзини Маттисга кўрсатгиси келмасди.

— Мени ўз ҳолимга қўй, Маттис, бу менинг ишим. Амал-тақал қилармиз.

— Ундай бўлса менга қара.

— Йўқ, — қайсарлик билан жавоб берди у. Бу сафар Маттис Хегенинг юзини кўрмади.

Маттис қўллари шалвираб турарди. Хегега нима десайкин? Хегенинг ўзи ҳам ўзига нима бўлаётганини билмасди. Ҳолбуки, у жуда ақлли. У Хегени юпатмай шатир-шутур қилиб ўз хонасига чиқиб кетди. Хеге энди шунақа бўлиб қолди. Шу йилдан эътиборан. Унга нима бўлдийкин?

Эрталаб Хегенинг афтидан ҳеч нарсани билолмади, нонушта устиди ҳам. Маттисдан балиқ овига бориш-бормасини сўрамади. Маттис тақдирга тан бериб, овга отланди.

Қизиқ, ҳозир Хеге нима қилаётган экан?

Нима учун уни ҳеч ким кўрмаслиги керак?

Маттис қайиқда ўтирар ва ўйлаб ўйининг тагига етолмасди.

20

Билқ-билқ, қайиқнинг ичида сув гапиргандай бўлди, бу гал унинг овози баландроқ эшитилди. Маттис чўчиб тушди ва ўйлашдан тўхтаб, ҳушёр тортди — сув унинг тиззасигача чиқиб кетибди. Афтидан, қайиққа ўтираётганда, унинг чириган тубига шикаст етказган, шекилли — энди сув аввалгидан тезроқ йиғилаётган эди.

Ҳаддан зиёд берилиб узоқ ўйлаган бўлса керакки, илиқ сув оёғини кўма бошлаганини ҳам сезмабди: қаяқдаги нарсаларни ўйлайверганидан кейин илиқ сув одамга сезилармиди?

Бу асно сув уни ҳалок этиши ҳам мумкин эди, чунки у сузишни билмасди. Ҳозир у қайиқ билан бирга сувнинг тубига чўкиб кетади.

— Хоҳламайман! — деб қичқирди у, кўзлари қинидан чиқиб. Сўнг бор кучи билан сувни чўмичда ташқарига сепиб ташлай бошлади. У сувга ўтириб олиб, сувни ярим чўмичлаб сепарди.

Мен қирққа ҳам кирганим йўқ, ўйларди у, ҳали жуда эрта.

Маттис қора терга ботиб, сувни қанча сепиб ташламасин, у камайиш ўрнига ортиб бораётганини англади.

— Ёрдам беринглаар! Чўкяпмааан! — У бор овози билан бақирди. — Ҳооой, ким бооор? Ёрдамгаааа! Тезрооооқ! Тезроооқ!

У ҳаддан ташқари узоққа сузиб кетган экан, бақиргани фойдасиз, овози қирғоқчага етиб бормасди.

Ҳаво хиралигидан кўринмаётган томорқаларда унинг чақирришлари эшитилмасди. У қанча ҳаракат қилмасин, қайиқда сув ҳамон ортиб борарди.

Бу ҳаммаси жуда тез юз берди.

— Йўқ! — қичқирди у.

Маттис тўпла-тўғри ўзига қараб турган кўзлардан кўзларини узолмасди. Кўзлар, фақат кўзлар, ажалнинг кўзлари.

Аммо Маттис ўлгиси келмасди.

— Хоҳламайман! — қичқирди у бўзариб.

Сув сепиб ташлашда давом этаркан, ниҳоят, кичкина яланғоч оролчага кўзи тушди. Шундоқ яқинида. Фақат унғача етиб олиш керак, шунда у омон қолади.

Қалласи тез ва аниқ ишларди. У, чўмични ташлаб, эшкакларга ёпишди.

Қайиқ анча ўтириб қолган ва суви кўпайиб оғирлашган бўлса-да, ҳарҳолда жойидан силжиди. Маттис эшкакни жон-жаҳди билан эшар, кучи одатдигидан ортиб кетган эди. Ҳозир у кучи борми-йўқлиги тўғрисида ўйламас, фақат сувдан ўзига қараётган бу кўзлардан нарироқ сузиб кетишга ошиқарди.

— Хеге! — қичқирди у.

Хеге уни эшитолмасди, аммо у фақат Хегени ёрдамга чақирриши лозим эди. У ҳар қанақа фалокатга учраганда ҳам, ҳар доим Хегени ёрдамга чақирарди.

Бу орада қайиқ оз-оздан оролчага яқинлашиб борарди. Ундаги сув яна бир неча тахта юқорига кўтарилган ва ўзига янги тешиқлар топа бошлаган эди. Қайтиш тўғрисида Маттис ўйламасди ҳам.

У оролчага етиб боришига ақли етгач, ортиқ қичқирмади. Ҳозир, ҳозир! У эшган сари, бутун борлиғи шодликка тўла борарди. Мана, ниҳоят у омон қолди — тошлоқ оролга етишига озгина қолди.

Қайиқнинг туби сув қаърига тегди ва бурни қирғоққа тақалиб туриб қолди. Маттис қайиқдан чиқди, обдон тинкаси курибди, чиқа солиб ерга ўтирди. Қўлларини ерга тиради, терини артди.

Сал бўлмаганда...

Ўтиб кетди-я!

Худога шукур!

Бу оролча кичкина сувости қоясининг чўққиси эди, ёриқларидан заиф ўтлар ўсиб чиққанди. Ҳар қалай ўтирадиган жойи бор эди. Маттис нафасини ростлаб олди, ҳатто қайиғини ҳам қутқаришга ҳаракат қилиб кўрди. У қайиқдаги сувларни сепиб ташлашга қарор қилди, аммо қирғоққа чиқаролмаслигига кўзи етди, унга барибир ҳам сув кирмоқда эди. Қайиқ оғирлашиб, ўтириб қолди — унинг ҳаммаёғи чириган эди. Тўғри, у энди сувга чўкиб кетмаётган эди.

Бу ер саёз бўлгани учун, у сув тубига ўрнашиб қолган, Маттис қирғоқда қайиқнинг арқонидан тутиб ўтирарди. Ўтиришдан бошқа иложи ҳам йўқ эди. Бошқаларнинг ёрдамсиз бу ердан сузиб кетолмасди. У арқонни кўлидан қўйиб юбормаслигига сабаб — уни боғлаб қўядиган ҳеч нарса йўқ эди. Гарчи у сув

тубига ўрнашган ва ҳаво сокин бўлса-да, Маттис барибир уни қўйиб юборишдан кўрқар, бирдан шамол туриб қолса, бу чирик матоҳни суриб кетиши мумкин, деган фикрда эди. Ҳолбуки, уни ҳали созлаб олса ҳам бўлади — ўзини-ўзи қувонтириб, ўзини-ўзи умидлантирад эди.

Озгина бўшашиб олгандан кейин, яна бир оз ўйга чўмиш — қандай роҳат! Аммо бунга шошилмаса ҳам бўлади. Куёш қиздира бошлади, Маттиснинг жони яйраб кетди — эгни-боши жиққа ҳўл бўлиб кетганди. Кун шу қадар қизидики, у ҳатто ечина бошлади. Уйга қандай етиб бориш тўғрисида Маттис ҳозирча ўйламасди — ҳаёти ёнига қолди, бошқаси аста-секин бўлаверади.

— Эҳ, қандай зўр бўлди-я! — деди у баланд овоз билан, уялмасдан. Бу ерда, бу оролчада ўзинг билан ўзинг хоҳлаганча гапиришаверасан.

Фавқулодда руҳий ҳаяжон ва оғир юмушдан сўнг Маттис бўшашиб кетди, шундай чиройли қизитиб турган офтобда товланиб ухлагиси келди. Қиргоққача бориш эса бир гал бўлар. Эртами, кечми, кимдир бу ерга сузиб келади-ку! Қорни очмаганди, фақат уйқуси келарди. Бирон киши келиб қолмасидан олдин ухлаб олиш мумкин.

Аммо Маттис арқон қўлидан чиқиб кетишидан кўрқарди. Бу — уни ўзи севган ҳамма нарсалар билан боғлаб турувчи ришта — расан эди. У уйқусини енгиб ололмаслигига амин бўлгач, бирдан-бир нарсага, яъни ўзига боғламоқчи бўлди. У арқонни тўпиғигача ўраб, пишиқ тугун билан тугди. Қайиқ сув тубига маҳкам ўрнашган бўлса ҳам, ким билсин, бу ҳол узоқ давом этади-ми, йўқми.

— Мен сени, сен мени — иккимиз бир-биримизни асраймиз, — деди у қайиққа қараб.

Кейин ҳаммаси бирдан ғойиб бўлди.

21

Бу гал Маттиснинг тушига ҳеч нима кирмади. Уйғонганда, узоқ ухладимикин, деб ўйлади-ю, лекин билолмади. Уни қулоғи остида жаранглаган қийқириқ уйғотди.

— Бир-икки, тортдик! — қиз боланинг овози янгради.

Маттиснинг тўпиғига боғланган арқон бирдан таранглашди, кучли силтов уни сувга судради.

Ё Раббим, бу нимаси?

— Йўқ, — қичқирди у, ақлига келган биринчи сўз шу бўлди, ўтирди, ҳамон юмилиб кетаётган кўзларини ишқалади.

— Яна битта тортдик! — қийқириқ янгради.

— Бир-икки, тортдик!

Яна битта силтов — сувга яқинлашди. Маттис ўнгланишга уринди.

— Қўйвор!

Ниҳоят, қизлар ҳазиллашаётганини тушунди.

Атрофига қаҳқаҳа нўхатлари сочилди. Ҳатто оғзига сариқ нўхатчаларнинг мазаси келгандай бўлди. Қиз боланинг овози унга амр қилди:

— Қани тур, йигит, йўқса сени сувга бўктирамыз!

Иккинчи овоз:

— Нега қайиқдан сувни сепиб ташламадинг? Қайиғинг сув тубида турибди-ку!

Маттис бошини чайқаб-чайқаб олди — бу туш эмаслигига ишонч ҳосил қилмоқчи эди. Кейин қўлини қояга уриб кўрди, лат еди, ниҳоят кўзларига ишонди. Юраги қинидан чиқиб, нақ томоғига тиқилди. Йўқ, бу туш эмас, ўнгидан чиройликкина икки қиз у билан ёнма-ён туришарди.

— Сени қайиқдан ечиб олайликми? — деб сўрашди улар, кула-кула. — Бундай қилиш телбалик-ку!

— Ҳа, тўғри, бу — телбалик, — у дарҳол уларнинг гапини маъқуллади ва фикрларини жамлашга уринди. — Мен бунга ўрганиб қолганман, — деб қўшимча қилди. Унинг бир оз жонлангани сезилди — катта-катта кўзлари янада катталашди.

Қизлар уни эшитишмади, нимага ишора қилаётганини англашмади ҳам.

Улардан бири оёғига энгашиб, боғни еча бошлади. Маттис яшириқча қизга қаради, унинг бармоқлари яланғоч оёғига тегаётганини сизди; бу манзара ҳам, сезги ҳам Маттис учун одатдагидан бошқача эди. Ниҳоят биратўла ҳаммасини кўрди: қизлар миниб келган, яқингинада кўлдан чиққан ораста қайиқ унинг сувга ботиб турган қайиғи билан ёнма-ён турарди; қизларнинг ўзи, ҳамма дам олувчилар сингари, хушчақчақ, офтобда қорайган эди. Қайиқда саргайиб кетган куртқалар ё қандайдир бошқа кийимлар ёйилиб ётарди. Қизлар ички чўмилиш кийимида ва хоҳлаган дақиқасида сувга отилишлари мумкин эди.

Маттис тез-тез уларни кўздан кечирди. Ҳозир муҳими — биронта телбалликка йўл қўймаслик. Агар ишни бузса, кейин узоқ вақтгача уялиб ва ўкиниб юради:

— Орзу қилган нарсаларим доим тушимга киради, бу эса худди тушнинг ўзи, — олис соҳилларга қараб, у шундай гап бошлади. Бу қизларга, уларнинг зийнатларига қараш мумкин эмас. — Мен, очигини айтсам, кўп нарсаларни орзу қиламан, — қўққисдан қўшимча қилди у.

Қизлар унга ҳайрон бўлиб қарашди:

— Нималар деяпсан?

— Сўраманглар. Буни ҳеч ким тушунмайди.

— Майли, сўрамаймиз, — деди қизлардан бири. — Биз ҳам нималарни орзу қилмаймиз дейсан, бу бизга тушунарли.

Қизлар унга хайрихоҳлик билан қараб қўйишди.

Ҳа, улар ақлли, ўйлади Маттис.

— Мен сиздақаларнинг кўпини кўрганман! — У яна ўзи учун қутилмаганда ўринсиз гапириб қўйди. У ўзини-ўзи руҳлантирмоқчи эди. — Ёзда биз томонларда дам олувчилар тикилиб кетади: йўлларда ҳам, дўконларда ҳам — ҳаммаёқда уларни учратиш мумкин. Шундай бўлгач, жуда ўзинглардан кетманглар...

Маттис жим бўлди. Сўнг уларга аччиқланиб қараб қўйди. Уларга аччиқланиб ва ғазаб билан қарашга ҳаққи бор, ҳар қалай унга шундай туюларди.

Қизлар аввалгидай, очиқ чеҳра билан жилмайишди.

— Биз сени тушунамиз, — дейишди улар. — Сен жуда содда одам эмаслигини бир қарашдаёқ билганмиз.

Маттис улар ўзи ҳақида ҳеч нима билмаганлари учун хурсанд бўлиб, дарҳол бошини кўтарди. Уз журъатига ўзи қойил қолаётган эди. Қизлар билан хотиржам гаплашиб, кўзларига бемалол қараяпти.

Аммо бирдан яна узоқларга тикилди ва жуда секин, бутунлай бошқача овоз билан:

— Сизлар қаёқдан сузиб келдинглар? — дея сўради.

Улар сийрак туман ичра зангориланиб турган қирғоқларга қарата беғамгина кўл силкиб қўйишди.

— Биз икки ҳафтадан бери ўша ерда турибмиз. Бугун ҳаво яхшилигидан қайиқда айланиб келишга аҳд қилгандик, — деб жавоб берди қизлардан бири.

— Оролчада чўмиламиз дедик-да, шу ерга келавердик, — деди бошқаси, Маттисга кўз қисиб қўйиб. — Сузиб келганимизда, бу ерда баъзи бир нарсаларни кўриб қолдик.

Ҳар сафар қизларга ўгирилиб қарамоқчи бўлганда, ичидан, бундай қилма, деган овоз келарди. Аввалгидай, унинг назари ёт қирғоқларга қадалган, қизлар эса ҳикояни давом эттиришарди:

— Олдинига биз бу ерда кема ҳалокати юз берибди, деб қўрқиб кетдик, лекин яқинроққа сузиб келганимизда, қўрқувимиз тарқаб кетди.

— Бу ёқимли ҳалокат эди, — деди Маттис сабрсизлик қилиб, чунки бахтиёрликдан орзиқиб кетаётган эди.

— Аммо сен, ҳарқалай, ҳалокатга учрадинг, — деди қизлардан бири, афтидан, чўкиб кетаётганинда, оролчада жон сақлагансан.

Маттис «иҳм» деб қўйди.

— Сизларнинг бу ерга сузиб келишингиз арзимаган нарсами? — деди у юрак-юракдан.

— Қандай гўзал айтилди-я бу гап! — деб мақтаб кетишди улар.

Бу сўзлар унинг хотирасига муҳрланди. Гўзал айтилди, дейишди улар. Балки, ақлли ҳамдир.

— Сизлар илгари ҳеч мени кўрганмисизлар? — сўради у ва юраги энтикиб кетди, ахир бу саволни беришдан ўзини тиёлмади-да. — Масалан, айтийлик, йўлдами, дўкондами ва ё бошқа ердами?

Улар бош чайқашди. Қандай ажойиб манзара!

— Йўқ, биз узоқда турамыз, бу ерда ҳеч кимни танимаймиз.

— Мен тўғримда ҳеч нима эшитмагансизлар-а?

— Нима эшитишимиз мумкин, биз ҳатто сенинг кимлигингни ҳам билмаймиз-ку!

Мунчаям ақли-я, бу қиз! Шунақалариям учраб туради.

Маттис узоқларга қараётган бўлса-да, барибир кўз қири билан қизларни ҳам сал-сал кузатарди. Улар қандай бош чайқашганини ҳам кўрди: йўқ, булар ҳеч нимани билишмайди. Мўъжиза!

— Эшитганимдан хурсандман, — деди у. Бу нақадар ажойиблигини изоҳлай олмасди.

Қизлар тегажоқлик қилишди:

— Нима, ёмон от чиқарганмисан?

Гапни қаранг! Кулишса кулишаверсин, унга нима. У сўрагани бутунлай бошқа нарса, ҳозир бу — ҳаёт ва мамот масаласи эди.

— Нега сен нукул сувга қарайсан? — деб қизиқишди улар. — Сувда нима кўриб қолдинг?

— Ҳеч нима, — тез жавоб берди у. — Қизиқадиган ҳеч нима.

— Кўргандирсан ҳар қалай?

— Йўқ-йўқ, — жиддий жавоб қайтарди у. — Бунинг учун эмас. Нафс балосига дучор бўлмаслик учун ўша ёққа қараяпман.

Қизларнинг овози ўчди, жилвалари, нигоҳлари сўнди: Маттис бирдан жуда галати бўлиб қолди.

— Сен бизга қарашдан кўрқасанми? — эҳтиёт бўлиб сўради қизлардан бири.

— Нафснинг сўзига кириш бўлади бу, — паст овозда жавоб берди Маттис, аммо қимир этмади.

Қиз нима дейишни билмай қолди. Маттиснинг юраги кафтда тургандай ва сал нарсага жароҳатланиши мумкин эди. Дугоналар бир-бирига қарашди: улар, афтидан, ҳеч нимага тушунишмаган эди. Маттиснинг овози, юзи, нигоҳи уларнинг ҳингир-ҳингир кулгусини таққа тўхтатиб кўйди. Довдираб, хижолат бўлиб туришарди.

— Хоҳлайсанми, қирғоққача сузиб бориб, битта-яримта одамни чақирамиз, қайиқ билан келиб ёрдам берсин? — деди улардан бири уялиб.

— Йўқ-йўқ! — ёлвориб хитоб қилди у.

— Анна, кел, яхшиси, ният қилганимиздай, бир чўмилайлик, — гап топти бошқаси. — Ҳозир айни чўмиладиган маҳал.

— Бўпти! — Анна дегани энгил тортиб жавоб берди. — Шундан зўри йўқ!

— Тезда кўришгунча! — деб кетишди қизлар, Маттисга елка оша луқма ташлаб.

Сўнг ёзнинг илиқ сувига отилишди. Балиқдай сувга шўнғиб, узоқларга сузиб кетишди. Энди Маттис уларга бемалол қарайвериши мумкин эди.

Улар яна бу ёққа қайтишади, ўйлар эди у қувончдан титраб. Қайиқлари шу ерда. Қирғоққа чиқишган.

— Мен улар ҳақда ўйлашгаям кўрқаман, — деди у шивирлаб, олисларда уларнинг шўнғишларидан кўз узолмасди. Улар ўша жойда алланималар деб жаврашарди. Кейин сузишдан тўхтаб, унга қўл силкитишди.

— Хееей!

Маттис жойидан силжимади. Аммо қаддини ростлаб, ўнғайсиз қўл кўтарди ва ҳадик билан шу ондаёқ паст туширди.

Ниҳоят қизлар орқага сузиб кела бошладилар, яна дадил ва хушчақчақ бўлиб қолишганди.

— Биз ҳаётингни сақлаб қолишимиз, сени қирғоққа олиб кетишимиз керак! — деб қичқиришди унга. Улар сувда сакраб, сувни шапиллатишар, оёқларини шундай юқори кўтаришардики, сувдан чиққан бармоқларигача яққол кўринарди.

— Биз тараф узоқ! — Маттиснинг кўрқиб кетган овози ўқдай янгради. Уларнинг сўзлари нақ устига иссиқ сув сепгандай бўлди.

— Бизнинг шошилиш ишимиз йўқ, вақтимиз бемалол, — дейишди улар ва пишқириб сувни кўпиклантиришди. Лаблари қип-қизил ёқутдай эди. — Агар отинг нималигини айтсанг, сени қирғоққа обориб қўямиз. Бешикаст, бус-бутун ҳолда.

Маттис бошини чайқади. Аммо улар сўзини ўтказиш пайида эдилар. Улар шундоқ оролча ёнида вақтичоғлик қилиб сузишар ва унга ўзлари ҳақида сўзлашарди:

— Менинг отим Анна, буники — Ингер. Кўрдингми: ҳеч қийин жойи йўқ. Энди сен айт.

Маттис бошини чайқади.

— Йўқ, сабабини сизларга айтдим-ку!

— Атмасанг айтма, кераги йўқ. Таслим бўлмагунингча шу ерда ўтирасан, қайсар эшшак! — Улар бир-бирларига сув сепга бошлашди.

— Ундай дейиш керак эмас! — қичқирди Маттис уларга. — Тўхтанглар, ахир! Сизлар ҳеч нимани билмайсизлар!

Қизлар уни тушунмай, орқаларини ўгиришди. Яна вақтичоғлик билан гоҳ бир-бирларига сув сепар, гоҳ сувга шўнғишарди.

Ишқилиб, мени ташлаб кетишмасайди, ўйларди Маттис. Сузиб кетиб қолишмасин-да. Бундай воқеалар ҳар куни бўлмайди, ахир, умрда бир марта бўлиши мумкин. Кейин у бошини эгди ва яна тақдирдан нолиди: майли, ҳозирнинг ўзидаёқ, мен тўғримда ҳеч нима билмасдан олдин, сузиб кета қолишсин; шундай бўлгани яхшироқ.

Қизлар уҳ-уҳлаб қирғоққа чиқдилар, сочларини орқага ташлаб олгандан кейин, қайиққа бориб энгашдилар, сочиқларини олиб артингач, Маттис билан ёнма-ён офтобда тобланиб ётдилар — оролчада барибир бошқа жойнинг ўзи йўқ эди.

— Сен бизни айбга қўшма, — деди Ингер. — Бу оролчада пана бўладиган жой йўқ, ҳаммаёқда фақат қиррадор тошлар. Бизнинг бундай ётишимизга чидайсан энди.

Сўнг иккала қиз ҳам кўзларини юмдилар. Офтоб уларни қиздирди. Қизларнинг муаттар ҳиди Маттисни беҳуш қиларди.

Унинг вужудида довул гувулларди. У қилт этишга ҳам ботинмасди. Қайиғига ҳам кетолмас — қайиқнинг туби ўша-ўша сувга тўла; қўл силкиб чақиришга бошқа қайиқ кўриниб қолмасмикин, деб гусса билан сувга қарарди. Аммо қайиқлар кўринмасди.

Худога шукур, дер эди ичида бошқа бир овоз.

Ҳар қанча хижолат бўлишига қарамай, бу ҳолни дунёдаги ҳеч бир нарсага алмашмаслигини ҳам биларди. Қизлар Маттиснинг қанақа одамлигини пайқашмади, шунинг учун у ўзини энг оддий одамлардай тута оларди. У ҳатто озгина нафсга ҳам берилиб, уларга қаради — қизлар кўзларини юмиб ётишарди.

Нима бу?

Жуда қизиқ. Ҳаддан ташқари.

Бунақаси бўлмайди.

Доим мени энтиктирадиган таниш ҳид жонимга жон бахш этмоқда.

Буларнинг ҳаммасини кўриб ётиш.

У, яқинида ётган Анна бундан кўзининг хиёл очик ёригидан кўз нуруни йилтиратиб ўзини кузатаётганини сезди ва титраб кетди. У худди бир жойи куйгандек, дарҳол нигоҳини четга олди.

Нафсим ҳеч бундай хуруж қилмагани. Ҳега нима деркин?

Вужудида ҳамон довул гувулларди. Ҳеч ким қимирламади. Яланғоч баданлардан хушбўй ҳид тараларди.

Сал фурсат ўтгач, Маттис осмонга қараб:

— Пер, — деди. Баданини қалтироқ босди.

Аннанинг кўзлари катта очилди, шундоқ биқингинасида қадди сал кўтарилди.

— Нима дединг?

— Пер.

Бу даҳшат эди. Аммо Маттис ёлғон гапириб қўйди, энди жим бўлолмасди.

Аннадан кўра Ингернинг фаҳми ўткирроқ чиқди. Маттис нима демоқчи бўлганини дарҳол тушунди ва бошини кўтарди.

— Унинг оти Пер экан, шуни айтмоқчи. Биз унга пўписа қилгандик, шундан кўрқиб кетган.

Аннанинг чеҳраси ёришди.

— Тўғри. Яшавор, Пер. Охири бизга отингни айтганингдан хурсандман.

Маттис ўз қилигидан чўчинқираб бош ирғади.

— Энди уйингга обориб қўямиз, сўзимиз сўз, чекиниш йўқ. Лекин офтобда бир оз тобланайлик, майлими, Пер? — деди Анна.

— Албатта, озроқ тобланамиз, — унинг учун жавоб берди Ингер.

Ажабо, у Маттис қандай одамлигини билиб олганга, хоҳишларини пайқаб турганга ўхшарди. Маттиснинг оғзи қулоғида эди.

— Фақат кўрқиб турибман, Хеге... — деб гап бошлади-ю, тили айланмай қолди. — Майли, ҳечқиси йўқ.

Аммо улар эшитиб улгуришганди.

— Қим у Хеге? Севган қизингми?

— Йўқ, опам. Мен бошқа нарса демоқчийдим... — У яна гап тополмай қолди. — Йўқ-йўқ, муҳими бу эмас, эшитдингларми? Агар одам Хегедай фаҳми ўткир бўлса...

— Бунга шубҳам йўқ, — деди Ингер.

— Одам Хегедай фаҳми ўткир бўлса, унга ҳаммаси ҳам писанд эмас, — деди Анна.

— У чархланган пичоқдай кескир бўлади, — деди Маттис, кўрқинчли сўз ўйини қилиб.

— Уҳ, сени қара-ю, мунча одамнинг кайфини учирмасанг! — дейишди қизлар бирин-кетин.

Эсингни йиғ, Маттис, эҳтиёт бўл, унга огоҳлантирувчи садо келди. Таҳликали садо. Лекин бундай ҳол бошқа такрорланмайди. Бундай гапларни гапириш мумкин эмас. Одамларни алдаш мумкин эмас. Биламан. Аммо бу, умрда бир марта, бир мартагина бўлади!

— Утган гапга салават! — деди у жиддий, баланд овоз билан, фикрини давом эттириб.

— Доно сўзлар, — деди сабр-тоқат билан Ингер.

Балки, бахт дегани шудир. Бахт, шу қоқ қуруқ оролчада, ундан сўрамасдан келди. Бахтга эришиш учун у ҳеч нима қилмади.

Икки қиз у билан ёнма-ён ётар ва ундан заррача ҳам қўрқмасди. Улар шундоқ ёнгинасида, Маттис уларга қўл теккизиши ҳам мумкин эди. Қуёш Маттис учун уларни зарҳаллаган, икки ҳафтадан бери тилла рангга бўяган эди.

У бир нима дейиши, қандайдир бир антиқа гап айтиши кераклигини сезиб турарди.

— Ингер! Анна! — деди у, илк бора отларини тилга олиб.

Овозидаги жиддий оҳанг, кўзларидаги чақнаган юлдузлар уларни туриб ўтиришга мажбур қилди.

— Нима дейсан? Айт айтадиганингни, қулоғимиз сенда, — дейишди улар мароқ билан.

Ҳеч қачон ҳеч ким уларнинг номини бундай меҳр билан тилга олмаганди. Шунинг учун қизлар дарҳол: «Нима дейсан? Айт айтадиганингни, қулоғимиз сенда» дейишди итоат билан. Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ҳолат.

Энди Маттис бу ҳолатнинг ҳоқими эди. У ёш аёлларга қаради. Кейин вужудини лим-лим тўлатган гўзал туйғуларни худди тўкиб юборишдан кўрққандай эҳтиётлик билан:

— Ҳеч нима. Фақат шу, — деди.

Шу билан худди ҳамма гап айтилгандай эди. Қизлар қалбларининг тубтида неники соғиниб юрган бўлсалар, Маттис уларга ўша нарсани айтди. Шундай бир шаклга солиб айтдики, улар буни тушунишди ва маъқуллашди.

— Пер, — дейишди улар ҳам, Маттиснинг нотавон ва янгиланган қиёфасига назар ташлаб: бу аянчли ва бахтсиз қиёфа бирдан англашилмас даражада гўзаллашиб кетди. Уларнинг ҳеч бири шу онда қимирламади.

Бундай ҳодисалар узоқ давом этиши мумкин эмас. Маттис буни биларди. Ич-ичидан таҳдид солиб ёмғирли дақиқалар яқинлашиб келарди. Бундан қутулиш учун инсондан қатъият талаб қилинарди.

— Ингер! Анна! — деди у энди бошқа оҳанг билан. Шунда қизлар хавотирга тушдилар.

— Нима бўлди? — деди чўчиб Анна.

— Маза қилаётгандик, — деди Ингер. — Кел, яна бир оз ётайлик.

Анна атрофини кўздан кечирди: сувни, олис қирғоқларни, мовий булутлар остидаги тоғларни — ўзининг тароватли баданини берган бу ажойиб кунни кўрди ва шартта Маттисга қараб ўтирилди.

— Агар сен жаннатда яшамаётган бўлсанг, билмадим, қаерда яшайсан, — деди у, Маттиснинг термилиб қарашларидан ўзини йўқотиб.

— Бу жаннатда яшаш осон эмас, — Маттиснинг ичидан бир нидо отилиб чиқди.

— Бу билан нима демоқчисан?

— Сизлар ҳеч нимани тушунмайсизлар! Сизлар мен ўйлайдиган нарсани эмас, бошқа нарсани ўйлайсизлар.

Қизларнинг афтидан, улар бунга гапиришга майллари йўқлиги кўриниб турарди.

— Нимани ўйлаймиз?

— Сизлар менда бирон нарсани пайқадингларми? — деб сўради Маттис. У ҳеч тинчланомай, фикри-ёди фақат бир нарса атрофида айланарди.

Анна дона-дона қилиб, қатъият билан жавоб берди:

— Йўқ, Пер, биз сен ҳақда билганларимиздан ортигини билишни хоҳламаймиз. Шунинг учун — гапирма!

Ингер эса қўшимча қилди:

— Ҳа, Пер, яхшиси, гапирма!

Бу уни жим бўлишга мажбур қилди, ич-ичидан чиқиб келаётган овоз ҳам жим бўлди. Маттисга ортиқ қатъиятнинг зарурлиги йўқ эди. Булар ажойиб қизлар эди.

— Ҳамма нарса гўзал, — деди у. — Инсон гапиришни бас қилганда керак-сиз гаплар гапирилмайди.

Бу гапи ўзига ақлли бўлиб туюлди.

Қизлар маъқуллаб бош силкитишди.

Энди улар, аллақандай синувчан, мураккаб ва чигал нарсадан қутулиб, кулишар, оёқлари сувга тегиб турарди.

— Биз бугун сенинг шу оролчада бўлиб қолганингдан беҳад хурсандмиз, — деди Ингер.

Маттис Аннага қаради, ундан ҳам бир гап кутарди.

— Мен ҳам хурсандман, — деди Анна, бирдан хатосини англаб.

— Мен ҳам, — деди Маттис, ҳар қачонгидан бўлакча муомала қилиб.

— Энди эса биз сени уйингга обориб кўямиз! — Улар сакраб ўринларидан туришди ва Маттис яна уларнинг гўзаллигини кўриб, кўр бўлаёзди.

22

Ингер ва Анна ўз қайиқларини сувга итариб туширишди. Бўш қайиқ тўлқинлар устида чайқалди: у шу қадар енгил эдики, тирноқча ҳам ботмай, сув устида ётгандай туюларди.

— Ўтир, Пер.

— Бунга нима қиламиз, — деди Маттис, сув тўла қайиғини кўрсатиб. — Мен уни обкетишим керак, бўлмаса бу кўлда сузолмай қоламан.

— Биз уни нима қилишимиз мумкин?

Бу ёғини Маттис билар, шу боис, бутунлай хотиржам эди.

— Мен буйруқ бераман, сизлар айтганимни қиласизлар.

У бундай аҳволга тушганидан бениҳоя хурсанд эди, қизларга сувга тушинглар деб буюрди, учовлари биргалашиб қайиқни энгаштирдилар ва сувнинг бир қисмини тўқдилар. Ҳаммаси у айтгандай бажарилди, шунда кичкина қайиқ сувда сузиб юрган ҳолда чайқалди. Кейин Маттис уларга қайиқни қирғоққа итаришни буюрди, ўзи арқонидан тортди. Қизлар қий-чув кўтариб қайиқни итаришди, ниҳоят деярли бутунлай қирғоққа чиқарилди.

Қизлар шовқин солиб, бесабабдан-бесабаб хахоллашарди, сўнг ўз чўмичларини олиб келиб, қайиқдаги сувнинг ҳаммасини сепиб ташлашди.

Қайиқнинг ён деворида тешиги топилди, аммо бугун Маттиснинг калласи ҳар қачонгидан яхши ишлаётган эди — қайиқнинг учидаги бурунчасини кесиб олиб, пичоқ билан уни тешикка қоқди.

— Агар қайиқ бўш қолса, бу ёққа сув кирмайди, тешик сувдан юқори-роқда-ку, — деди у.

Буларнинг ҳаммасини қизларнинг кўз ўнгида қойиллатиб қила олганидан худди ис теккандай маст эди.

— Қараб турсак, сен қайиқ бошқаришда устаси фаранг экансан, — деди Анна.

Маттис мағрур жилмайиб қўйди.

— Шошмай туринглар, ҳали бошқа жиҳатимни ҳам кўрасизлар.

Унинг яна бир зўр томони бор, тезда буни ҳам кўрсатади — у ажойиб эшкакчи!

Маттиснинг қайиғини шатакка олдилар. Ингер ўрганган жойига эшкак эшгани ўтирди.

— Йўқ, бунақаси кетмайди, — деди Маттис. — Эшкакни мен эшишим керак. Тушунарлими?

— Нега энди?

Мана ўша, уларни тонг қолдирадиган лаҳза!

— Чунки мен эшкакларнинг таъзирини бериб қўяман!

— Тушунарли. У ҳолда, ўздан-ўзи, эшиш сендан. Бир ёғи эркак кишисан.

— Ҳа, бу ёғи ҳам бор, — тасдиқлади Маттис. — Кўрдинглар, бир ёқда тешик-тирқишларга тикин қоқишни ҳам қойиллатаман.

Анна илжайди.

— Ҳа, Ингер, ўрнингни бермасанг бўлмайди, у қайиқни яхши ҳайдайди шекилли.

Ингер қайиқнинг ичига ўтди. Маттис эркакчасига эшкакларни ишга солди.

— Мен сизларга буни элдан бурун айтмай қўя қолай дегандим, — деди қизларга. У ўзини ишончли сезаётгани учун сал-пал мақтанишни ҳам ўзига эп кўраётганди.

— Нимани?

— Эшкакни яхши эшишимни.

Ўзига ишончи туфайли Маттиснинг бутун борлиғи завққа тўла эди. Умрида ҳеч қачон эшкак эшишни яхши эплашидан, гап очилган экан, айтиши мумкинки, унча-мунча ақллилардан яхшироқ эшишидан бу қадар қувонмаган эди. Маттис узун-узун ва амин силтовлар билан эшарди.

— Яхши нарса, — деди у.

— Нима, қайиқми?

— Албатта. Бўлмаса нима бўларди? — сўради у бир оз ўйлаб.

Улар хурсанд бўлиб, очилиб қулиб юборишди.

— Йўқ, бошқа ҳеч нима, аниқ айтдинг.

— Биз сени хоҳлаган жойингга элтиб қўйишимиз мумкин, вақтимиз кўп, бизни кечки овқатга кутишади, холос. Бу ерда кун бўйи бекорчиликдан ортмаймиз.

— Ўзимам шундай бўлса керак деб ўйлагандим, — қисқа жавоб қайтарди Маттис.

Ана шундай бўлиши керак. Одам деган ҳар нарса ҳақида гапирганда: биламан, ёки, шундай деб ўйлагандим, дейиши, шунга ўхшаган жумлаларни айтиши керак. Эшкаклар силтовида заифлашиш, хатоликлар юз бера бошлади.

— Ҳей, кўзингга қара, — қичқирди қизлар.

У чўчиб тушди. Қизлар унга қизиқсиниш билан қарашди.

— Пер, ухлаб кетишингга сал қолди, шекилли.

— Кечиринглар, — деди у ва орзуларини босиб олди.

Шатакда келаётган қайиқ гоҳ бурнидан сувга ботар, гоҳ тўлқин узра сакрар, аммо чўкмасди, чунки бўш эди.

Маттис қизларга қаради. Улар бугун Маттисга қандай яхшилик қилганларини хаёлларига ҳам келтирмасдилар.

— Ингер! Анна! — деди у чин юракдан.

Унинг овози шу қадар латофатли эдики, қизларнинг кўзларида яна қаттиқ қизиқиш аломатлари чақнади. Аммо у бундан бошқа ҳеч нима демади.

— Кўзингга қара, қайиқни тўғри юргиз, зўр эшаман, деб мақтанган эдинг, — деди улар, қайиқ тубида оёқ бармоқларини қимирлатиб. Қизлар бу телбанинг нимадандир миннатдорлигини ҳис қилишар ва бундан ўзлари ҳам хурсанд эдилар.

— Мен ҳар доим қайиғимни тўғри юргизаман... бирдан-бир эплайдиган ишим шу, — Маттис шундай деб юборганини ўзи ҳам билмай қолди ва ноҳўя гапидан титраб кетди. Аммо, ҳа, унинг бахтига, улар ўйламай айтган сўнги сўзларини эшитишмади.

— Вой мақтанчоғ-ей! — дейишди улар.

Олдинига Маттис қайиқни тўғри уйларига қараб йўналтирди. Аммо кейин унинг калласида бундан бошқа, яхшироқ режа туғилди: У қайиқни одамлар бор жойга суздириб боради. Маттисни қизлар билан бирга кўришсин, бундай имконни қўлдан бой бериш мумкин эмас. Қайиқни қишлоқнинг қоқ марказида, дўкон яқинидаги бандаргоҳга боғлаб қўймоқчи бўлди. У ерда ҳар доим одамлар тиқилиб ётади, камдан-кам учрайдиган бу воқеа, яъни Маттиснинг қизлар билан юргани, албатта, кўзга ташланмай қолмайди.

Мен шаҳзодадай сузиб бораман, ўйлади у. Ҳамма кўриб қўйсин.

— Биз дўкондорнинг бандаргоҳига арқон ташласак, нима дейсизлар? — ниятини билдирди у. — У ерда доим одам лиқ-лиқ, улар биздақаларни кўргиси келади.

— Биздақаларни кўргиси келади? Нега энди? — Улар кетма-кет савол беришди.

Маттис уларни тушунмади.

— Бу қанақа телбалик, Пер? — сўради Ингер, эринчоқлик билан бармоғини сувда ўйнатиб.

— Телбалик? — Маттис эсанкираб қолди.

Шундай бўлса ҳам, Анна дугонасига имо қилганини пайқайди.

— Ғам чекма, қаерга десанг, ўша ерга боғлаймиз қайиқни, — деди Ингер.

Шу сабабли Маттис йўналишни кескин равишда ўзгартирди. Қайиқ одамлар тўпланиб турган бандаргоҳга бориб тўхтади. Бу кун худди бошларидаги кўк тоқидай чексиз-чегарасизга ўхшарди. Хегега ҳаммасини айтиб берсам, ишонмайди ҳали. Умуман қизлар билан уй томонга сузиб борганимда, ёмон бўлмасди. Аммо улар билан дўкон ёнидаги бандаргоҳда пайдо бўлиш — мана буни томоша деса бўлади!

— Томошанинг томошаси. — Овоз чиқариб айтилган бу икки сўз маъносиз кўринди.

— Нимани назарда тутяпсан, Пер?

— Кунни, албатта! Бугунги кунни томоша деса бўлади.

Энди ҳамма нарса унинг калласида кўнгилдагидай жой-жойига тушди.

— Зўр гап! — деб маъқуллашди қизлар. Улар Маттис нима деса, ҳаммасини мақташарди.

— Кейин биз бу кунни эслаб юрамиз, Пер, — тагдор гап қилди Ингер.

Унинг «кейин» деган сўздан Маттиснинг кўнглига соя тушди. Ҳа, улар жўнаб кетишади, ёнларида Маттис бўлмайдиган қандайдир нотаниш жойда бу учрашувни эслаб юришади. Шу «кейин» деган сўз ҳеч қачон бўлмасайди!

Қизлар уни диққат билан кузатардилар, Анна дарҳол:

— Нима бўлди? — деб сўради.

Маттис эшакларни қаттиқ силтади, кейин яна бир марта, сўнг яна бир... Ингер бундай дақиқада қандай гап айтиш кераклигини англади:

— Нима деяпсан, Анна? Унга ҳеч нима бўлгани йўқ, ҳаммаси жойида!

У жуда ақли, Ингерга маънос қараб, ўйлади Маттис.

Ҳа, энди Маттис, қизлар деярли яланғоч бўлсалар-да, уларга тўғри қараётган эди. Оролчада халақит берган уятчанлик энди уни тарк этганди. Улар энди худди эски ўртоқлардай эди.

— Ингер! Анна! — деди у ўтирган жойида.

Қизлар кутишарди.

У бошқа бир сўз демади. Шунинг ўзи етарли эди.

Қишлоқ ва бандаргоҳ тез яқинлашарди. Маттис эшкаклар билан янада кучлироқ ишларди. Қай бирини танласин: агар у эшкакларни аста-аста эшса, унинг тантана лаҳзаси тез келмайди, агар тез эшса, қизлар тезроқ кетиб қолишади, лекин ҳар қалай у қандай эпчил эшкакчи эканлигини эслаб юришади. Маттис кейингисини танлади.

— Эшкак эшишларинг нақадар ажойиб, Пер! — завқланишарди қизлар.

У тўғри танлабди.

— Барибир бу ҳаддан зиёд тез бўлмайди, — деди Маттис, аммо бу гапни улар англашолмади. — Сизлар қирғоққа қараб ўтирибсизлар, у ерда, бандаргоҳда ёки қаердадир йўлда одамлар борми, сизларга кўриняптими?

— Ҳеч ким кўринмаяптими, лекин биз ҳали ҳаддан зиёд узоқдамиз.

Анна ниманидир кўрди.

— Ана, у ерда автомобил кетяпти.

— Автомобиллар ҳисоб эмас, — деди Маттис. — Улар шундай физиллаб ўтишадик, натижада ҳеч кимни кўришмайди.

Тезда Анна ўз кузатув нуқтасидан хабар берди:

— Бандаргоҳда бир одам бор, аммо у бизга қараб турибдими, ё орқа ўгириб турибдими, менга аниқ кўринмаяпти.

— Мана яна биттаси дўкондан чиқди, Пер, — гапни илиб кетди Ингер. — Энди бизни талаб даражасида кутиб олишади.

— Вой, Пер, икковиям кетиб қолди.

Баёнотлар шу тарзда алмашиниб турарди. Маттис индамас, аммо бор кучини эшкак эшишга сарфларди. Қанча оғир бўлмасин, у қирғоққа чиройли сузиб бориши керак эди. Ҳаётида бундай воқеа — қайиқда чақнаб турган икки қиз билан бандаргоҳга кириб келиш бошқа тақдорланмайди.

— Бизни кўришди! — хитоб қилди Анна. — У ерда ўғил болалар туришибди ва бизга қарашяпти. Биз энди улардан кимлигингни билиб оламиз.

— Ўғил болалар, — деди гаши келганини билдириб. — Бизга айнан ўшаларнинг кераги йўқ эди.

— Ана, бир велосипедчи келиб тўхтади.

— Э-э, бир бало бошланяпти, — деди Маттис жиддий. У қаттиқ чарчаган эди, қўллари шалвиради. Бундай зўр бериб ҳайдаш унга тўғри келмасди, аммо таслим бўлишга ҳам ҳаққи йўқ эди. Бир зум аланглади ва бандаргоҳда турли одамларни кўрди. Энди у тўғри йўлни йўқотмаслик тўғрисида ўйларди.

Одамлар Тентак сузиб келаётганини, аммо у қандайдир ўзига ўхшамай, гайрат билан, чиройли сузаётганини кўриб, бандаргоҳ бўйида тўхташди. Манзара тўхтаб кўришга арзигулик эди: кўёш нуридан йилтир-йилтир қилаётган қайиқ бандаргоҳга голибона яқинлашиб келар, унинг қуйруғида офтобда қорайган икки қиз ўтирар ва соҳилда тўпланган одамларга қараб эринчоқлик билан кўл силкитар эди. Аммо ҳаммадан ҳам ҳайрон қолдирадигани эшкакларни расамади билан моҳирона эшиб келаётган Маттис эди: у қайиқни ишонч билан, аниқ, бирон хатоликка йўл қўймай бошқариб келарди.

Ҳаммаси бенуқсон-беқусур адо этилди.

Маттиснинг қайиғи шатақда келарди, энди унга озгина сув кирганлиги сабабли, эшкак эшиш анча оғирлашган эди. Аммо ҳар қалай Маттис тезликни пасайтирмай қайиқни бандаргоҳга олиб киришни эплади. Унга қараб турган одамлар, у ҳолдан тойиб, бўлари бўлганини пайқашмади. Қолаверса, улар севиниб ва ҳаяжонланиб кетиб, Маттиснинг олдига келишди.

Бандаргоҳда жамоат кўпчилиқни ташкил қилмас, бор-йўғи беш-олти киши эди, холос. Аммо кейинчалиқ бу воқеа тафсилотларини бу олти кишидан бошқа одамлар ҳам эшитади-ку! Муҳими мана шу. Олти карра олти, олти карра олти, олти карра... Мана аниги.

Маттис кейин нима қилиш кераклигини олдиндан ўйлаб олган эди, энди ўйлаганини амалга ошириш вақти келди. Қайиқ тўхташи биланоқ қаддини ростлади, эшкакларни батартиб жой-жойига қўйди.

— Мана энди, қизлар, менинг ўрнимни эгаллайсизлар, — Маттис баланд овоз билан, ҳамма эшитадиган қилиб гапирди. — Эсон-омон маррага сузиб келдик.

— Улар кўр эмас, кўриб туришибди, — деди бир дағал болача овоз, аммо бошқа бир одам уни чўрт кесди:

– Үчир...

– Менинг қайигимни ечиб олсак – бўлди, – давом этди Маттис, қизларга ўгирилиб.

Қизларнинг кулгисидан ўт чақнаб турарди.

Ана шу ўзига ишонган қизлар туфайли, бандаргоҳдаги одамлар тилларига эрк бермадилар. Маттиснинг ўзи эса шу қадар эмин-эркин эдики, уни таниб бўлмади қолганди. Боя гапирган бола ҳар қалай Маттиснинг майиб қайигини кўриб, яна шовқинлади:

– Ия, Маттис, сув тагида бўлдингми, дейман?

Маттис худди уни эшитмаганга ўхшарди. У парво ҳам қилмай, жимгина ўз қайигини ечиб олди. Сўнг яна қизларга ўгирилди:

– Ингер! Анна! – деди уларнинг номини яна ўша бўлакча овоз билан тилга олиб.

Қизлар Маттисга қарашди. У ўзи билан ўзи олишиб, одамлар қуршовида, бандаргоҳ четида турарди.

– Сайру томошалар учун раҳмат! – деди у.

У ҳаётида илк бора қизларга одамларнинг кўз ўнгида бундай сўзларни айтиши эди.

– Сенга раҳмат, Пер, – жавоб беришди офтобда қорайган қизлар – Ингер билан Анна. – Биз ҳеч қачон бу сайру томошани унутмаймиз.

Маттиснинг миясидан, мана шундай пайтда ўлсайдинг, деган фикр ўтди. Аммо шу ондаёқ бу мулоҳазасидан қайтди... Э йўқ, у ҳолда менда бундан ортиқ ҳеч қандай қувонч бўлмади-ку!

Бола овози яна валдиради:

– Пер? У қанақасига Пер бўлади? Унинг оти Маттис-ку!

Маттиснинг орқасига пичоқ урилгандай бўлди. Аммо буниси майли-я! Бу ярамас болалар у ҳақда: «Бу Маттис Тентак-ку! Биз уни Тентак деймиз!» деб бор ҳақиқатни очворишмасайди. Эй, Худойим, фақат шунисидан асра!

У яна омон қолди. Турган гапки, яна Ингер билан Анна жонига ора киришди. Маттис ўйлар эди. Худди шу пайт қизлар қайиққа чиқиб улгуришган эди. Бу гўзал ва ёш икки қиз очиқдан-очиқ Маттис тарафда эдилар. Улар ўша болага жуда ҳам қатъий юз билан қарадилар.

– Маттисми, Перми, бизга бунинг аҳамияти йўқ, – дейишди улар, ўзларини баланд тутиб, шу тариқа бола гапига яраша танбеҳ олди ва тилини тиш-лашга мажбур бўлди.

Қизлар Маттисга қўл силкидилар.

– Бу ажойиб кун учун раҳмат сенга, Пер. Биз уйга қайтадиган пайт бўлди. Балки, яна учрашиб қолармиз.

Қизлар қайиқларини буришди. Маттиснинг томоғига алланима тиқилди. Аммо бошини баланд кўтариб турарди. Кейин ўз қайигини темир илмоққа боғлади.

Бандаргоҳда турган беш-олти одам савол бермади; улар нимадандир хижолатда эдилар. Ҳатто эзилгандилар. Шу асно кимдир Маттисга:

– Қара, улар сенга қўл силкиятти, – деди.

Маттис шу ондаёқ қаддини ростлади ва уларга жавобан қўл силкиди. Қайиқ тезда кичрайиб кетди. Қизлар ҳам эшкак эшишни боплашаркан. Ҳа, айтганча, қайиқ энди анча-мунча енгиллашган-ку, ахир!

Ниҳоят одамлар орасида кимдир:

– Мана, Маттис, сен ҳам қизлар билан танишиб олдинг, – деб қўйишга журъат этди.

Маттис энди етарли даражада кучли эди.

– Ҳа, танишдим, – деб жавоб берди у.

Болага яна жон кирди:

– Улар билан яна қайиқда айланасан-а?

– Бўлиши мумкин, – киприк қоқмай жавоб берди Маттис.

У бунга ишонарди. Ва бу сўзларни айтганда, улар ҳақиқатга айлангандай бўлди. Бу такрорланиши мумкин-ку, ахир!

– Эҳ, бугун нималар бўлмади-я! – деди у болага юзланиб.

Аллаким кулгандай бўлди, аммо бу алам қилмади. Ҳар қалай, Маттис бу кулгида бирон дил оғритар оҳанг сезгани йўқ. У қайиқни боғлаб қўйган, энди

кетиши ҳам мумкин эди. Бандаргоҳдаги одамлар унинг дўстлари эди, улар яхши одамлар экан, уни қизларга сотиб қўйишмади. Энди уйга! Хегенинг ёнига! У шошиб кетиб борарди, дейиш унчалик тўғримас, у худди қанот чиқаргандай учиб борарди. Аммо кўзлари кўлга қадалганди: қайиқ олис-олисларда кичрайгандан кичрайиб борарди. Алвидо, қизлар!

23

У уйга яқинлашганда, ҳаяжони бирмунча пасайган эди. Бўлган воқеаларни босиқлик билан, хотиржам айтиб бериши учун бу айтиш муддао эди. Бахт қайиғи кўл бурни томонда абадиян кўздан ғойиб бўлганди: қизлар кетишди, Маттис энди уларни ҳеч қачон ҳеч қаерда учратмайди.

Ҳарҳолда бу ажойиб ва муҳим воқеа чиндан ҳам юз берди. У, бу ҳақда опасига ҳикоя қиларкан, воқеани ҳеч қандай хаёлий уйдирмалар билан безамади, бу гал ҳақиқатнинг ўзи кифоя қилди. Хеге уни тинглаб ўтираркан, гўё тўқишга одатлагидан кўпроқ берилиб кетгандай, унга жавобан ора-чора алланима деб ноаниқ минғирлаб қўярди.

— Мени эшитяпсанми? — сўради у. — Айтиб қўяй: бундай воқеалар ҳар куни бўлавермайди.

— Албатта, — жавоб берди Хеге. — Ҳар бир сўзингни эшитяпман, хоҳсанг, ҳаммасини такрорлашим мумкин.

Ўша пайтда Маттис қизларни қайта кўрмаслигини сезибмиди, нега мунча маҳзун аҳволга тушгани, бу учрашув нега мунча шукуҳли кўрингани тўғрисида ҳатто ўйламаган ҳам эди.

У ҳикоясини давом эттирарди. Ўзи ва ўша икки қизнинг бошида қандай воқеалар юз берди-я! Хеге мамнун қиёфада тинглаётган бўлса ҳам, тўқув симчалари ҳар қачонгидан ҳам тез ишлаётганидан, Маттиснинг зардаси қайнарди. Хеге, одатда, якшанба кунлари умуман тўқимас, бугунги куннинг аҳамияти эса, якшанбадан ҳам муҳимроқ эди. Охири Маттиснинг тоқати тоқ бўлди.

— Илтимос, кофтангни қўя тур.

— Нега энди?

— Чунки бугунги кун бамисоли якшанбадай. Мен учун.

Хеге кофтани тиззасига қўйди ва укасига қулоқ тутди.

Маттис воқеанинг энг муҳим жойини ҳикоя қилаётган эди. У миннатдорликка тўла бир кайфиятда, Ингер билан Аннанинг хайрлашув сўзларини такрорлади:

— Биз бу сайру томошаларни ҳеч қачон унутмаймиз, дейишди улар. Перми, Маттисми, бизга бунинг тамоман фарқи йўқ, дейишди улар.

Йўқ, Ингер билан Анна кўлда сузишга бошқа келмадилар. Лекин Маттис энди бутунлай бошқа ҳаводан нафас олаётгандек эди. У ўзини аввалгидан эмин-эркинроқ ҳис қилар, йўлларда ишонч билан одим отар, дўконга киришлари ҳам бутунлай бошқача эди. У, одамларнинг юзларидан, ҳамма ҳам воқеадан хабардорлигини сезарди. Ўша олти одамдан овоза тарқалган, қолгани ўзидан ўзи бўлган эди.

Энди дўконда ҳаммаси бошқача эди.

Митти пакетчадаги қаҳвани тортаркан, дўкончи тарозига қараб, парвосизгина:

— Сен бугун ҳам кўлда бўлдингми? — деб сўради.

— Йўқ.

Маттис ҳам, гарчи бутун борлиғи яйраб кетаётган бўлса-да, қисқа ва берпарво жавоб қайтарарди. Муҳим воқеалар ҳақида шундай гапириш керак. Мана шу дўкондор уни орқасидан гийбат қилганига ҳам эътибор бермаслиги керак. Яна шуниси ҳам борки, Маттис энди обакидандон сотиб олмасди. Энди у қалин ўрмондаги ўтин кесувчидай, дўкондан шакар ва қаҳва сотиб оларди.

Бир куни дўкончи Маттисдан, Ингер билан Анна юртига кетиб қолгани ростми, деб сўради. Ҳа, улар яшайдиган жойдан одамлар келишганда, Маттис дангал қизларни суриштирган экан. Улар кетишган эмиш. Таътиллари тамом бўлибди.

Қизлар келмади, қизлар ўрнига намгарчилик келди, бирдан ярим ёз уларни кўзи қиймай четлаб ўтган ёғинлар ташриф буюрди. Эртами-кечми, шундай бўлиши керак эди. Кўл бўйлаб сайру саёхатлардан тўрт кун кейин бошланди бу. Эрта билан барвақт.

Маттис буни уйдан чиққан заҳоти пайқади: ҳаво кўрғошин қуйгандек оғир эди, бундай лаҳзалар билан ҳазиллашиб бўлмайди. Қоп-қоронғи ўлик осмон. Тўғри, бундай булутли пайтларда ҳаммаси шунчаки ёмғир билан чекланиши ҳам мумкин, аммо... Маттис бу кўрғошиндай оғирликни ўз жисму жонида ҳис қилди. Шунда уни нима кутаётгани яққол кўринди-қўйди. Худди зеҳну идроки уни тарк этгандай эди. У диққат билан Хегенинг афт-ангорини кузатарди.

Хегенинг ўзини тутишига қараганда, гўё ҳеч қандай қизиқ воқеа юз бермаётгандек эди.

— Наҳотки кўрмаётган бўлсанг? — Маттиснинг ичидан ниҳоят шундай хитоб отилиб чиқди.

— Нимани? Менимча, ҳаммаси одатдагидек, — жавоб берди у, уйни йиғиштираркан. — Сен бирон нарсани кўряпсанми?

— Ҳа, момақалдироқни.

— Қўй бемаъни гапларни.

Маттис тинмай эшик олдига югуриб чиқарди.

У момақалдироқлардан бекинишга тўғри келган бутун йиллари давомида йиғган турли белгиларни хотирга келтирди. Ҳаводаги ва ўз вужудидаги кўрғошиндай оғирлик энг ишонарли нишонлар эди.

— Кўрқма, ҳеч қандай жала бўлмайди. — Хеге уни тинчлантиришга уриниб кўрди. — Булутлар тезда тарқалиб кетади, сўнг сенинг қалдироқларинг ҳам анча наридан ўтиб кетганини кўрасан.

— Бугун бу гапинг билан мени алдаёлмайсан, — жавоб берди у. — Момақалдироқ олдидан бўладиган бундай даҳшатли ҳавони мен илгари кўрмаганман.

У шу гапни айтган заҳоти йироқда сал-пал момақалдироқ гулдиради. Худди уйқусираётгандай, аммо анчагина даҳшат солиб гулдиради у.

Маттис қизишди:

— Эшитдингми?

— Эшитдим, нима бўпти? Балки, бошқа ҳеч гап бўлмас. Сен кўрқма, — деди Хеге. — Уйда ўтир, мана кўрасан, ҳаммаси тинчлик билан ўтиб кетади.

— Момақалдироқ бўлади. Шу тобда сен идиш-товоқларни ювиб турганинг ҳақ-рост бўлганидай, ҳозир гумбур-гумбур бошланиши ҳам аниқ. Кулоқ сол — эшитасан.

Иккинчи марта момақалдироқ гулдуради. Бу галгиси қаттиқроқ бўлди. Ҳар доим ўзи шунақа бўлади.

— Нима бўлганда ҳам сен бир оз кут, — деди Хеге.

— Яхшиси, юр, баравар қочамиз, — ўтинди Маттис, борган сари хавотири ортиб.

— Ҳеч қаёққа бормайман. Сен ҳам кетма.

Аммо бундай онларда ҳар қандай ундовлару яхши маслаҳатлар Маттиснинг кулоғига кирмасди. Рангида ранг қолмай бўзарганча бошпанасига югурди. Унинг энг ишончли ери халажой эди. Маттис турли-туман ерларга яшин тушгани тўғрисида кўп ривоятлар эшитган, аммо халажойни яшин ургани тўғрисида ҳеч гап эшитмаганди. Хоҳ ажабланинг, хоҳ ажабланманг — бу бор гап.

У халажойга етиб боргунча жуда яқин бир жойда учинчи марта момақалдироқ қарсиллади. Атрофда нотабий сукунат ҳукм сураб, кушлар сайроғи тўхтаб қолганди. У фақат бир нарсани — электрланган ҳавода ёнгинасидан учиб ўтган каттакон қўк пашшанинг гингиллаганини эшитди.

Маттис халажойга бекиниб олди.

У ерда узоқ ўтирмади. Кўп ўтмай момақалдироқ чинакамига қасира-қусурини бошлади. Девор ортидан дастлаб момақалдироқнинг паст, аммо дарғазаб қалдир-қулдури эшитилди. Маттис кўзларини юмиб, жунжайганча, бир, икки,

уч деб санай бошлади, — ниҳоят у чинакамига гумбурлади. Маттис бармоқларини қулоқларига чуқурроқ тиқишга ҳаракат қилар, даҳшатли қасирга садоларини озгина бўлса-да бўғиш учун, қулоқ қавагидаги жимжилоқларини тинмай қимирлатарди. Аммо момақалди роқ кучли бўлгач, бундай ҳаракатлар ёрдам берармиди...

Мана у! Эшит...

Жазавали қалди роқ кетидан қалди роқ.

Хеге эса у ерда, гумбур-гумбурлар тагида.

У ҳозир нима қилаётган экан? Наҳотки шундай дақиқада ҳам ўтириб, коф-тасини тўқиётган бўлса? Шундай қасира-қусурда-я? Йўқ, мумкин эмас. Наҳотки, ҳеч нимага ақли етмаса?

Гулдурослар борган сари авжланарди. Ҳали жала бошлангани йўқ. Бу бор-йўғи келаётган жаланинг биринчи, энг даҳшатли дақиқалари холос. Борди-ю, эски таомиллар, синашта аломатлар кучини йўқотган, халажой ҳам ишонарли бошпана бўлмай қолган бўлса-чи?

Бир кун эмас бир кун шундай бўлиши ҳеч гап эмас. Эртами, кечми, бари бир шундай кун келади.

Бу ер ҳам жуда беҳатар эмас.

Маттис қулоқларида жимжилоқларини шиддат ила айлантирар, энди қалдир-қулдур ва гумбур-гумбурлар бир вақтнинг ўзида бирваракай янграётган эди. Ҳозир, ҳозир, дер эди у, борган сари бўшашиб. Бир, икки, уч. У чақмоқ билан момақалди роқ ораси қанчалигини эмас, неча сония умри қолганини санар эди. Бир гал унга ҳатто ер ҳам қалтираб кетгандай туюлди. Кейин шаррос жала куйди. Момақалди роқ гулдурган сари баттар кўрқиб кетяпман, деб ўйларди у, чунки у борган сари хавфли роқ бўлиб кетяпти.

Хеге бўлса ўчоқ бошида ҳеч нимадан кўрқмай ўтирибди. Ўзича ўтираверадди ва ҳеч нимадан кўрқмайди.

Босириқ узоқ давом этди. Ёмғир халажой томини такиллатар, шипдан чакка ўтарди — дарвоқе, бу ердаги ҳамма нарса каби, том ҳам харобгина эди.

Ҳар неки бўлмасин, момақалди роқнинг кучи сина бошлади. Маттис эса момақалди роқдан четда қолди, бу энди мўъжиза эди.

Демак, бугун ҳам таомилдан чиқиш юз бермади.

Каталак ишонарли бошпана бўлиб чиқди. Баланддаги оғирлик тарқалиб, бош ҳам бирмунча енгил тортди. Ҳали ҳам момақалди роқ заиф ва энди беҳатар бўлса-да, сал-пал қалди раб-қалди раб кўяр, ёмғир эса челақлаб куйишда давом этар эди. Қандай ажойиб-а, момақалди роқдан четда қолиш! Тезда жала қолдирган кўлмақлардан сакраб-сакраб, Хегенинг олдига, уйга югуриш мумкин.

Мана, ўша фурсат келди!

Маттис эшикни ланг очиб, ёмғирда энгашганча ғириллаб кетди. Ҳўл япроқлар ва ўтлардан ўтгир ҳид тараларди. Фақат ёмғирдан кейинги лаҳзалардагина шундай муаттар ҳид таралади.

Жала қолдирган шуълалардан сакраб-сакраб ўтди-да, эшик олдида тўхтаб, устидаги намни силкиб-силкиб ташлади. У, Хеге ўчоқ бошида хотиржам ўтирганига бир дақиқа ҳам шубҳа қилмаганди: Хеге ҳеч қачон момақалди роқдан қочмасди.

Опаси ҳақиқатдан ҳам ўз жойида ўтирар, ҳарҳолда ҳозир иши тўла тезликда кетаётган эди.

— Наҳотки, ҳаммавақт шу ерда ўтирган бўлсанг?

— Дарров келдингми? — деб овоз берди у, укасининг саволига жавоб бермай.

— Жала қолдирган шуълалардан сакраб-сакраб келдим, — деди у, ёмғирдан ҳўл юзлари ёришиб. У бирдан дадиллашиб қолган эди.

25

Маттис ҳар доим жаладан кейин жонланиб қоларди, бу гал ҳам шундай бўлди ва у атрофдаги аҳволни ўргангани жўнаб кетди. Ёнбағирлар буйлаб оппоқ кўпикланган сойлар оқарди. Бу гал Маттис узоқ кетиб улгурмади, бирдан тўхтаб, қоққан қозикдай туриб қолди.

Ия, бу нимаси?

Тиниқ осмонда қуруқшаган Маттис ва Хеге теракларининг фақат битта-сигина қад кўтариб турар, иккинчисини чақмоқ уриб синдирган эди — паст-да, дарахт ўзагида унинг оппоқ жароҳати йилтиллаб турарди. Дарахт ёниб ул-гурмаган, жала оловни ўчириб кетган эди.

Бу ерда ажал рақсга тушибди.

Маттис узоқ туриб қолди. Бу ахир... бу огоҳлантириш-ку! Фақат бу қай биримизга тегишли экан? Тераклардан қай бири Маттис, қай бири Хеге эди?

Олдин у Хегени чақирмоқчи бўлди, аммо кейин бу фикридан қайтди. Балки, Хеге тераклардан қай бири ўзи эканлигини билар... йўқ, у билан бу ҳақда гаплашиш мумкин эмас. Кимнинг дарахтини чақмоқ урганлигини суриштириб билиб олиш керак. Аммо бу борада айёрлик зарур.

У хотиржам Хегенинг ёнига қайтди.

— Сен ўз жойингда ҳамиша тўқиб ўтирдингми?

— Ҳа, — деб жавоб берди Хеге. Маттис «ҳамиша» деганда қайси вақтни назарда тутгани тушунарли эди.

— Бу ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин эди.

— Нима учун?

— Шох деворимиз ортида бир жойларни чақмоқ урибди, — деди у қатъийлик билан, гўё ҳукм эълон қилгандай.

— Ҳа, — унинг гапига қўшилди Хеге, — бир гал, айниқса, кучли зарба бўлганини сезгандим.

— Чақмоқ дарахтга урибди.

— Вой-бў, — жавоб қилди Хеге, тўқиган илмоқларини санаб.

— Қуриган теракларнинг бирини учириб юборибди.

Хеге қалтирагани йўқ.

— Шунақами? — деб қўя қолди шунчаки.

— Биласанми, — деди Маттис аччиқланиб, — агар сен учун бу ҳам арзи-маган нарса бўлса, у ҳолда, демак, сен учун муқаддас нарсанинг ўзи йўқ экан.

— Чақмоқ қуруқ дарахтларни яхши кўради, — деди Хеге.

Ўйламасдан гапирди. Шунчаки.

— Бор, қараб кўр, балки, яна бошқа дарахтларни ҳам ургандир, — қўшимча қилди у.

— Ҳозир, — Маттис шайлик билан рози бўлди, бу унинг кучи етадиган иш эди.

Уйдан чиқиб кетди ва ҳамма дарахтларнинг учларини кўздан кечира бош-лади. Аммо тезда Хегенинг ҳийлада ўзидан устун келганини фаҳмлади. Опаси у билан чақмоқ урган ўша терак ҳақида гаплашгиси келмаган ва Маттисни бошқа дарахтларни санашга юборишни ўйлаб топган. Аммо нега гаплашгиси келмадийкин?

Маттис уйга қайтиб келди ва:

— Йўқ, фақат ўшани урибди, — дея маълум қилди.

— Яхши бўпти, — деди Хеге, жавоби жўяли бўлмади.

Чақмоқ билан терак ҳодисаси Маттиснинг ичини хавотирга тўлатди. У, уй-нинг атрофида ва йўл бўйлаб у ёққа-бу ёққа бетинч тентираб юрарди. Ҳеч бу жумбоқнинг жавобини тополмасди.

У биларди: бу аслида — ҳаёт ва мамот масаласи.

Аммо кимга тегишли?

У, Хегедан бирон билим ололмади: опаси билганларини айтгиси келма-гандан кейин, Маттиснинг бошқаларга мурожаат қилишдан ўзга чораси қол-мади, аммо бу ҳақда ўйлашнинг ўзи ҳам ёқимсиз эди. Устига-устак, бу маса-лада жуда оқиллик билан ҳаракат қилиш керак. Борди-ю, ҳаёт-мамот масала-си Хегега дахлсиз бўлса, у ҳолда бу унга дахлдор деганидир.

Сен ўзи нимани хоҳлайсан? — деб сўрарди ичидаги аллаким.

Бунини ўйлаш мумкин эмас, деди у ҳам ўзига ва: «мен бунини ўйлаётганим йўқ!» деб, хаёлини чўрт кесди.

Маттис ўзини дўкончининг ёнига отланаётгандай қилиб кўрсатди — энди у дўконга илгаригидан кўпроқ қатнардди.

Маттис бандаргоҳдаги буюк зафаридан кейин ҳамманинг кўз ўнгида дўконга бемалол кириб келар, илгари у ҳеч қачон ўзини бундай дадил тугмас эди. Ким билади, дейсиз, эҳтимол, энди у муҳтарам инсон бўлиб қолгандир, бу — бандаргоҳга қизлар билан сузиб келганининг қонуний бир мукофотидир.

— Бугун дўконга бориб келсаммикин? — деб сўради у тушга яқин. Эрта-лабдан соқолини қиртишлаб олиб қўйган эди.

— Сени бошқа биров билан алмаштириб қўйишганга ўхшайди, — деди Хеге. — Дўконга боришни ўзинг сўрайсан...

Нима деса деяверсин. Хеге гап нимадалигини билмайди, бу, ҳаёт-мамот масаласи эканлигидан хабари йўқ.

— Пул берасанми? — У айбдор одамдай сўради. Гўё дарров бўйи пасайиб қолгандай эди.

Хеге харидга пул берди ва ўзи учун бир неча эре узатди:

— Буниси ўзинг учун...

— Йўқ, агар сен обакини назарда тутаётган бўлсанг, бугун мен обаки со-тиб олмайман, — деди тангаларни қайтариб.

— Нега? Пул топишимиз ҳар доимгидан ёмон эмас.

— Дарахтни чақмоқ урган бир пайтда одам обакини унутиши керак, — жавоб берди Маттис, хавфли мавзуга тил теккизиб. Аммо Хегенинг дарахт билан иши йўқдай эди.

— Бири иккинчисига тўсиқ бўлолмайди, — деди Хеге, ўз енгилтаклиги билан Маттисни даҳшатга солиб.

— Аммо бу обакига қараганда анча муҳимроқ-ку! Наҳотки, шуни ҳам ту-шунмасанг?

— Барибир ўн эрега одатдагидай обакиданон сотиб ол, — деди Хеге, юзида тирноқча ҳам ўзгариш кўринмади.

— Эҳтиёт бўл! — деди Маттис тўлқинланиб. У тангани қайтариб бериб, фақат жиддий харидларга керагича пул олди. Хеге яна юрагини ваҳмга сола-диган гаплардан айтиб юбормасин деб, кетишга ошиқди.

Унга бор-йўғи бир нарса — табиий равишда йўлга чиқиб кетишга баҳона керак эди. У йўлда бу теракларни яхши биладиган яқин қўшнилардан бирон-тасини учратиб қолишдан умидвор эди. Дўкондор ҳаддан ташқари узоқда ту-ради, теракларнинг қай бири Маттису қай бири Хегелигини, қайсинисини чақмоқ урганлигини билмаслиги мумкин.

Бу пайтда қишлоқ аҳолиси иш билан машғул бўларди, шунинг учун йўл кимсасиз эди. Маттис бундай бўлишини тамоман унутибди. Унинг ёнидан физиллаб машиналар ўтарди. У хотиржам дўконга кириб борди ва дадиллик билан ҳамма керакли нарсаларни сотиб олди. Ҳар вақтдагидай, бир қанча сай-ёҳлар шу ердан печенье ва лимонад сотиб олишди.

У энди чиқиб кетай деб турганда нохуш бир воқеа юз берди. Маттис, одат-дагидай, обакиданон олмаганига, дўкончи унинг пули қолмагандир, деган ҳаёлга бориб, митти куракчаси билан озгина қанд олди-да, қоғозчага ўради. Ўрамни бошқа харидлари ёнига қўйиб, Маттисга кўз қисиб қўйди.

— Ол, олавер, — деди дўкончи. — Пулини бошқа сафар берарсан.

Бу сўзлар Маттисни тупроққа қоргандай бўлди. У чақмоқ урган дарахт ва ўлимнинг огоҳлантириши каби муҳим нарсаларни билса ҳамки, одамлар унга боладай ширалик беришади. У обакини олиб, «раҳмат» дея пўнгиллади ва эски одати бўйича ширинликни оғзига тикди. Дўкондор уни камситди. У яхши одам эди — энг даҳшатлиси мана шу. Маттис аҳволни ўнглашга тиришди.

— Дарвоқе, сенга бир нарса дейиш қийин, сен айбдор эмассан, — деди у дўкондорга баланд овоз билан, дон-дона қилиб.

Овозининг дадил чиққани уни янада руҳлантириб юборди.

— Нимада айбдор эмасман? — Дўкондор Маттисга ҳайрон бўлиб қаради.

— Ўзгармаслигинг, қандай бўлсанг шундайлигингда! — деб жавоб берди Маттис. У, ўзича, танг аҳволдан обрўйни сақлаган ҳолда қутулиб қолдим, деган фикрда эди.

Дўқондор мамнунлик билан кулиб юборди, у энди тинчланган эди.

— Уйлайманки, айбдор эмассан.

Маттис чиқиб кетди.

Йўл-йўлакай ўзини тиёлмасдан иккинчи обакини ҳам оғзига солди, энди иккала лунжида ҳам биттадан қанд бор бўлиб, шираси тили остига оқиб борарди. Уша-ўша аввалгидай.

Йўлда Маттисга фақат бегоналар учради. Гулдураб келаётган машиналарга аҳамиятсиз назар ташлаб, бир оз у ён-бир оз бу ён юриб борарди; қуриган тераклар кўринадиган жойдан кетишга ҳаракат қиларди. Ниҳоят иш куни битди, энди одамлар ўтлоқлардан уйга қараб чўзилиб келишарди. Бир таниш йигитни кўриб, Маттис унинг ёнига келди; гапга солишга ўйлаб қўйган саволини берди:

— Бугун нима ишлар қилдинг?

Гапнинг боши яхши чиқмади. Ўлгудай чарчаб келаётган йигит Маттисга хўмрайиб қаради.

— Ўзинг-чи, ўзинг нима иш қилдинг? — дея кескин савол берди йигит ва ёнидан ўтиб кетмоқчи бўлди.

Маттис қалтираб кетди, аммо бундай дақиқада у қўрқиб кетишдан ўзини тия оларди.

— Сенда бир муҳим ишим бор эди, — деди у қайсарлик билан. — Мен сендан гапни гапга қовуштириш учун шунчаки сўрагандим.

Йигит Маттисни биларди, шунинг учун гап оҳангини ўзгартирди.

— Мен ўроқ қилдим, ўрим ишларини ҳамма бажариб улгурмади, — жавоб берди у. Сўнг йўл четидаги пастак тош устунчага ўтирди. — Қани, кел, Маттис, лўнда қилиб, тез-тез тўкиб сола қол гапларингни, мен чарчаганман, қорним оч.

— Билмадим, буни қандай қилиб лўнда айтиш мумкин? — ўзини катта олиб гап бошлади Маттис. — Буни тез-тез айтишининг ҳам иложи йўқ.

— Бўлмаса, бошқа сафар гаплашармиз. Майлими?

Маттис жавоб ўрнига қуриган қўш теракка имо қилди, улардан бирини чақмоқ урганини кўрсатди.

Йигит шошиларди.

— Агар сен гапингни тез айтолмасанг, яхшиси...

— Мен имо қиляпман-ку, — деди Маттис, йигитни ҳайратда қолдириб.

— Хўш-хўш?

— Нимага имо қилаётганимни кўряпсанми?

— Ўрмонга.

— Ҳа, аммо бутун ўрмонга эмас, — жавоб берди Маттис, тўппа-тўғри теракларга қараб.

— Тушунганга ўхшаяпман, — деди йигит ва бирдан хижолат бўлди.

Маттис сезгир одам билан муносабатга киришганини кўрди.

— Демак, сен ақллисан, — деди йигитга. — Бундан енгил тортдим.

Маттис бу хусусиятини юқори баҳолашини йигит хаёлига ҳам келтирмаган эди.

Энди Маттиснинг сўзларни топиб-топиб айтиши муҳим аҳамият касб этарди.

— Ана бири, ана бошқаси, кўряпсанми? — сўради у ва ўзи ўзидан мамнун бўлди.

— Кўряпман.

— Иккинчисини чақмоқ нима қилганини кўряпсанми?

— Ҳа, бу сенга ҳазил эмас, — жавоб берди сезгир йигит.

Мана энди — олга!

— Анов сингани ким?

Ниҳоят Маттис ўз саволини берди, аммо бундан бу ёғига иш тўхтаб қолди, йигит дарҳол ўзгариб қолди.

— Мен сени тушунмадим, — у гапга нуқта қўйиш учун, лоп этиб битта жумла айтди-қўйди.

Маттис чекинмади. Йигит ҳаммасини тушунган бўлиши керак. Шунинг учун ҳам бу ҳақда ортиқ гапиргиси келмаётгандир.

– Бу ҳозир уйда ўтирган аёлми? – сўради Маттис ва ўз гуноҳидан ўзи кўрқиб кетди. У, қора бир амални адо этдим, деб ўйлади.

– Сен кимни айтяпсан? – йигит гўр одамга ўхшаб кўринарди.

Маттисни ваҳм босди. Кимни айтяпти? Гап ана шунда-да! У, ҳатто хаёлига келтирса ҳам даҳшатга тушарди.

– Ҳа, йўқ, ҳеч кимни... зарари йўқ, – у ҳадиксираб гўлдиради. – Сен нотўғри тушундинг, мен ундай деб ўйламадим. У уйда ўтириб, қаҳва пиширяпти, англадингми! У ҳаммага ўхшаб, уйда ўтиради ва қаҳва пиширади!

Йигит тошдан турди, суҳбатни давом эттиришни хоҳламаётгани яққол кўришиб турарди.

– Ҳай, майли, мен бора қолай, – деди у. – Эртага яна ўрим, ўзинг биласан.

Аммо нафс балоси Маттисдан кучлироқ эди: жавоб топилишига жуда яқин келган бир пайтда унинг кетиб қолаётгани алам қиларди. У масалага бошқа томондан ёндошиб кўрди:

– Бир дарахтнинг оти нима ва бошқасининг оти нима?

– Билмайман, – гапни чўрт кесди йигит, бошқа саволларнинг олдини олиб.

Сўнг жўнаб қолди.

Маттис ҳеч нарсани аниқлаёлмай йўл узра ёлғиз ўзи қолди, бу ҳам етмагандек, ортиқча гапириб юборганининг кўрқуви уни қийнаётган эди. Ортиқ бундай савол билан бошқа одамларга мурожаат қилишга ботинмади.

26

Чақмоқ Хегенинг терагини урди. Хегени огоҳлантирди – Маттис қалбининг ич-ичида бунга заррача ҳам шубҳа қилмасди. Хеге, ахир, ундан катта, умуман шунақа гаплар... У, бу ҳақда ўйлаётганини тан олгиси келмасди. У эмас, аллақандай бир аблах шундай деб ўйлаши мумкин.

– Энди сен билан иккимиз келажаги номаълум бир қоронғилик ичида яшяпмиз, – деди у Хегега.

– Буни қандай тушуниш керак? – Хеге умр бўйи Маттисга бундай саволлар беришга ўрганиб қолган.

– Айтолмайман, аммо бу даҳшат! – Жавоб берди у. – Мен қоронғилик ҳақида гапирганимда, қандайдир жуда ёмон нарсани назарда тутдим.

– Кўрқма, ҳаммаси ўтиб кетади, ҳар доим ўтиб кетган-ку, бу гал ҳам шундай бўлади, – Хеге уни тинчлантирди. – Буюртмаларим кўп, улгурганча ишлаб турибман.

Маттис тушунди: Хеге қорнимизни ўйлаяпти.

– Сен ейиш-ичишимизни ўйлаяпсанми?

– Буни ўйдимасам бўлмайди.

Маттис хафа бўлиб кетди. У, ўзини Хегега таҳдид солаётган хавфни кўриб тургандай ҳис қиларди. Уни огоҳлантириб қўйиш керак.

– Уқ еган қуш эсингдами?

– Ҳа.

– Умуман гап бунда ҳам эмас.

Хеге индамай, гапнинг давомини кутиб турди.

– Мен айтаётган нарса иккимиздан биримизга оид, – деди у тагдор гап қилиб.

– Нима бўлганда ҳам ҳаммаси жойида, – деди Хеге таваккалига. – Умуман, – деб бирдан гапини давом эттирди у, – сен кейинги пайтларда шундай кўп ўйлайдиган бўлиб қолдингки, сени ҳатто таниб ҳам бўлмайди.

Опасининг бундай деб койишидан Маттис яйраб кетди. Хеге, агар хоҳласа, одамни хурсанд қилишни билади. Маттис бу қувончининг гаштини суриш учун, ёлғизликда бир айланиб келмоқчи бўлди.

Аммо ёлғиз айланган жойларида бирдан яна даҳшатга тушди: ия, мен чала ўйлабман-ку! Уша қуш агар Хеге бўлса, деди у ўзига-ўзи ва ўз фикрини давом эттирди, унда менинг ҳолим нима бўлади?

У бу ҳақда ўйламабди.

Масалага қай томондан қарама, барибир, аҳвол ёмон.

У бу фикрларни нари-бери хаёлидан ҳайдаб, Хегенинг ёнига қайтди ва:

– Кел, бу ҳақда ортиқ гаплашмайлик, – деди унга.

– Мен ҳам шу фикрдаман, – деб унинг фикрига қўшилди Хеге.

27

Маттис ўз қайиғини аямади, тешиқларига тиқин қоқди, энди яна унда сузиб юриши мумкин эди. Ўша йили ёзда у жуда кўп балиқ овида бўлди, баъзан бир нечтагина бўлар-бўлмас балиқ тутиб келар, аммо кўпроқ поёнсиз қўл бўйлаб шунчаки бекор сузиб юрарди ва илгари кўрмаган-бормаган қиргоқларига борарди. Эшкак эшишлари туппа-тузук эди – фикру хаёллари бевосита эшкакларга ўтар, қиргоқда иш чоғларида бўлганидай, ишга ҳалал бермас эди.

Бу ёз қўлда нимадир ўзгарди. Ингер ва Анна унинг қиргоқсиз кенгликларига бошқа келмадилар. Улар билан учрашиб қолишга ҳеч қандай умид йўқ эди... яна, ким билади, дейсиз. Бирдан аллақайси қўлтиқчадан сузиб чиқиб қолишлари ёки бурунча ортида пайдо бўлишлари ҳам мумкин-ку? Ҳеч ким бундан ортигини тилаётгани йўқ.

Маттис ҳар томондан кўриниб туриш мақсадида узоқ-узоқларга сузиб кетарди.

Қизлар эса кўринмасдилар.

Уйда у Хегенинг қаршисида тўхтади.

– Сен ҳам аввалгидай эмасмисан?

Хеге жавоб бермади. Аммо сўзлари унга ёқмаганини кўрди.

– Сенингча, мен ўзгаришим керакмиди? – деди у ниҳоят.

Маттис опасига тикилиб қаради.

– Ким билади, – жавоб берди Маттис. – Шунақага ўхшайди. Кўзларингни текшириб кўрсам майлими?

Хеге бунга рухсат бермади. Нимадан хавфсирадийкин? Маттис ваҳимага тушди. Балки, бу ўзига тааллуқлидир?

– Фақат мени ташлаб кетма! – деб юборди тўрсиллатиб.

Энди у Маттисга бошини кўтариб қаради.

– Йўқ, Маттис, мен сени ташлаб кетмайман. Агар хоҳласам, аллақачон шундай қилган бўлардим.

Одатда, у тинчланиши учун шу гапнинг ўзи кифоя қиларди, аммо бугун ҳаммаси бошқача, у ўзини кўярга жой тополмаётган эди. Энди бўлса тўқишига ҳам ёпишди!

– Лоақал бир дақиқа тўқишингни қўятур! – У кофтани юлиб олиб, столга улоқтирди. Кейин Хегенинг қўлидан ушлаб олди.

Хегенинг кўзларида қўрқув милтиллаб кўринди.

– Сенга нима бўлди?

– Фақат мени ташлаб кетма!

Унинг хаёлидан туманли фикрлар ўтди: Хегенинг дарахтини чақмоқ урган. У ўз ҳаётини сақлаб қолиш учун, ўзи шундай тўхтамакча келганди. Шунинг учун ҳозир Хегенинг ҳаёти қил устида турган бўлиши мумкин. Маттис унинг қўлини ушлаб олиб, ўрнидан тургазди. У, эртами-кечми шу портлаш қўққисдан юз бериши кераклигини тушунгандай, Маттисга қаршилиқ кўрсатмади.

– Кетдик!

У Маттис билан кетди.

Ҳовлида Маттис:

– Йўқ, биз бу ерда қололмаймиз, – деди кўрқа-писа, тараддуд билан. – Бизга узоқ жойлар керак. Узоқ-узоқ.

Хеге пинагини бузмай:

– Биз ҳеч гапдан ҳеч гап йўқ шартта кетиб қололмаймиз, – деди, – олдин йўлга егулик ва ул-бул тайёрлаб олишимиз керак.

– Нега энди?

Хегенинг хотиржам овози уни ҳайратлантирди:

– Тушунсанг-чи, агар узоқларга кетадиган бўлсак, бунга тайёрланиш керак.

Хегенинг гап оҳангидан гўё уларнинг узоқларга кетишида ҳеч қандай ажабланарли нарса йўқ эди. Маттисни хавотир қамраб олган бўлса-да, ҳозир Хегега ишонди. Ҳатто шу тобда узоқларга бирга кетишга ундаши ҳам ўзига телбалик бўлиб кўринди.

– Ундай бўлса, ақалли озгина юрайлик, – деб ўтинди у. – Узоққа бормасак, шу яқин атрофларда!..

Хеге унга қаршилиқ қилмади ва дарров гапга унади:

– Кетдик.

Маттисни виждони қийнарди.

– Сен ҳали сенга нима қилганимни билмайсан, – деди у. – Аммо бу жуда хавфли. Сен ўз ҳаётингни асраб қолиш учун жуда эҳтиёт бўлишинг керак.

Хеге беихтиёр титраб кетди.

– Худо ҳаққи, жим бўл! Бугун ҳушинг жойида эмас. Аммо тез ўзингга келасан. Биз – сен ва мен – ҳали узоқ яшаймиз.

– Аммо бўлар иш бўлди-ку! – Маттис қийналиб гапирди. – Фақат мен бунини сенга айтолмайман.

Хеге ҳеч қачон Маттисни бундай аянч аҳволда кўрмаган эди. Энди Хеге унинг кўлини ушлаб олди.

– Юр, юрсанг-чи, – деди у. – Мен сен билан бораман. Бундай турма.

Улар, ўйлаб ҳам турмай, кўл билан йўл орасидаги, ингичка сўқмоққа туташ арчазорга қараб кетишди.

Аммо Маттис гапни давом эттириши, ўзини қийнаётган нарсани унга бир амаллаб етказиши керак эди.

– Мен ўзим айбдорман, лекин энди бунини сенга айтолмайман, ишон менга, ҳаммаси мен айтгандай бўлади.

– Майли, бўлса бўлаверсин, – Хеге уни тинчлантирди. – Мен ҳеч нимани билгим келмайди. Ҳаммаси жой-жойида деб билавер. Тушундингми? Гапга шу ерда нуқта қўямиз.

– Ростданми? – У суюниб кетди.

Улар, худди бир ёққа ошиқаётгандек, тез юришарди.

Маттисни тавба-тазарру тез одимлашга мажбур қилаётган эди, Хеге унга зўрға етишиб юрарди. Улар Маттис лойхўрак билан қуш тилида хат ёзишган кичик ботқоқлик ёнидан ўтишди. Маттис бу ҳақда гиринг демади: Хеге агар уларнинг ёзишмаларидан гумонсираса, ҳаммаси расво бўлиши мумкин эди.

Улар ботқоқликни ортда қолдириб, ўрмонга ичкарилаб кетишди, бу жойларда ўт ўсмас, яланг ерларни қорамтир игнабарглар, яшин йўсин оролчалари қоплаган эди.

– Кел, бирпас тўхтайлик, – илтимос қилди Хеге, бу ердаги жимликни ҳис этиб.

– Қаердамиз? – эсанкираб сўради у.

– Уйимизга яқин жойда, – сабр-тоқат билан жавоб берди Хеге. – Ўзимизнинг ўрмонимизда. Наҳотки танимаётган бўлсанг?

Маттис ҳатто қиё боқиб қарамади.

– Қийналиб кетдим, – деди бунинг ўрнига. – Мен бир нарсадан жуда қаттиқ афсус-надоматдаман.

– Маттис, мен нима деганимни эшитдингми ўзи? Ҳаммаси жойида. Нуқта қўяйлик.

– Ҳа, аммо...

– Бошқа бир сўз ҳам ортиқча, айтяпман-ку, ҳаммаси жойида.

– Аммо ундай эмас-да, – қайсарлик қиларди Маттис.

– Манов ўтли дўннга ўтир! – деди бирдан Хеге, у эсанкираб қолганди. Улар доира шаклидаги йўсинли дўнг ёнида тўхташди.

Маттис итоат билан гурс этиб ўтирди. Хеге айтдими, тамом, бўйсуниб керак, бўлмаса барибир куч билан ўтқазди.

Маттис жавоб бермади, у негадир тинчиб қолди. Улар унча катта бўлмаган йўсинли дўнга ўтиришарди. Ўрмондан тиқ этган товуш ҳам келмасди. Фақат

уларнинг гурсиллаб ураётган юраклари аста-аста тинчланди. Маттис индамасди, чунки шу дўнгликда унинг калласига янги фикрлар келганди. Бу фикрлар Маттисни бу ерга етаклаб келган фикрлардан ёқимлироқ эди.

— Агар сен қиз бола бўлганингда, — Маттиснинг ичидан ана шундай сўзлар отилиб чиқди, аммо шу ондаёқ ўзини ўзи тўхтатиб қолди: — Э, бемаъни гаплар бу! Сен қиз боласан. Мен бошқа қизни ўйлагандим.

— Бўлди қил, — Хеге уни силталади. — Бугун сенга нима бўляпти? Тинчлан, ахир.

Хегега, у ўз изтиробларидан қутулгандай кўринганди. Энди, яна ўзи ҳам сезмаган ҳолда, одатий валдирашларига ва насиҳатомуз оҳангларига қайтди. Аммо Маттис буни тўхтатди.

— Сен шундай кўрқиб кетдингки, ҳатто менга қарашга ҳам ҳолинг қолмади, — деди у, қиз бола ҳақидаги фикрини унутишга уриниб.

— Кўрқиб кетдим? Сенданми? Мен сендан мушукчалик ҳам кўрқмайман. Сен буни яхши биласан. Кел, яхшиси, шу ерда ўтирайлик-да, ҳар хил виждон азобларини унутайлик.

Хеге жуда жиддий ва шаддод эди.

— Сен тавба қилишга арзигулик иш қилганинг йўқ, Маттис, — деб кўшиб кўйди. — Бошқалар тавба қилишсин.

Маттиснинг вужуди қушдай энгил тортди. Ҳақиқатан ҳам ақлли деб мана шу Хегени айтса бўлади: одамни эзиб турган ҳар қандай юкдан фақат Хегегина шундай халос қила олади.

— Қандай яхши, Хеге, — деди у миннатдорлик билан. Сўнг кўшимча қилиб кўйди: — Шу дўнгликда ўтиришни айтяпман...

Хеге ҳам, ҳаммаси яхши, ҳаммаси ажойиб, деб ўйлаётгандай кўринарди.

— Биз бу ерга яна келамиз, — деди Маттис.

Аммо энди дўнгликнинг кераги йўқ эди, шу боисдан Хеге:

— Қани, кетдик, — деди.

Айни чоғда у ўзини бошқача тутди: уйга, кофта тўқишга ошиқиш ўрнига:

— Бундай пайтда озгина дам олиш керак-да, — деб таклиф қилди. — Биз иккаламиз ҳам анча-мунча қийналдик.

Маттис яйраб кетди — Хегедан сира буни кутмаганди.

— Тўғри айтасан, — деб маъқуллади у. — Сен бундай нарсаларни ҳам қойиллатасан... Хоҳласанг, яна бир оз ўрмонда юрайлик.

Ўрмон ерлари гилам билан қоплангандек эди. Улар бу гиламни битта-битта босиб индамай кетиб боришарди. Бироқ ўрмон кичик эди, улар тезда кўл бўйига чиқиб қолишди. Ингер ва Анна сузиб келган катта кўл бўйига.

Кўл ойнадек силлиқ эди.

— Ҳув анови жойда биз кун бўйи сузгандик, — деди Маттис.

Хеге, бу қачон эди, деб сўрамади — Маттис учун фақат бир кун мавжуд эди.

Кўл бўйида турганларида Хеге тасодифан Маттис учун бир ажойиб иш ўйлаб топди. Менга қара, деди у, сен бу кўлдан одамларни ташисанг бўлмасмикин, роса фойдали иш бўларди-да! Маттис бу фикрни, учиб кетаётган тўпни тутгандай илиб олди:

— Тўғри! Буни қила оламан!

— Қизларни кўлдан ўтқазиб қўясан, — деди Хеге.

У Хегега шубҳали қараб кўйди.

— Шундай деб ўйлайсанми?

Аммо, афсуски, Хеге унинг ҳафсаласини пир қилди:

— Йўқ, бундан ҳеч нима чиқмайди. Нариги қирғоқда аҳоли яшамайди. У ёқлар ҳаммаси ўрмон ва ялангликлар. Ўтадиган одам бўлиши даргумон. Агар у ёқда кимлардир яшаганида эди, сен ҳақиқий ташкачи бўлардинг.

Аммо барибир фикр Маттисга ёққан эди. Хегенинг у томонда ҳеч ким яшамаслиги ҳақидаги сўзларига аҳамият бермади.

— Тўғри, — деди у ўзига ўзи.

Маттиснинг ўзига ҳеч қачон бундай хаёл келмаган бўларди. Хеге уни севинтирмоқчи бўлганди — мақсадига етди. У ўзини чулғаб олган фикрлар туфайли, ўзи билан ўзи бўлиб қолди; қаерда кетаётганларини ҳам кўрмас, йўлда

ётган шохларга, тошларга қоқиларди. Хеге уни гапга солмоқчи бўлди, аммо Маттис энди пойинтар-сойинтар жавоб қайтарарди.

— Уйга кетар вақт бўлди, — деди Хеге ниҳоят. — Дам олиш тугади. Мен учун ҳар ҳолда.

Улар қирғоқ бўйлаб гаплашмай кетишди. Маттис тўппа-тўғри қайиғи боғланган жойга қараб йўл олди.

— Сен шу ерда қоласанми?

— Ҳа, сен кетавер, — деб жавоб берди Маттис хаёлга чўмиб. — Мен энди бир оз қайиғим билан ўралашаман.

Хеге кетди. У ёнбағирга кўтарилаётганда Маттис, худди ҳозир уйғонгандек, Хегега қараб қичқирди:

— Нега олдинроқ менга бу ҳақда айтмагандинг?

Жавоб ўрнига Хеге қўл силкиб қўйди ва тезда кўздан ғойиб бўлди. Нега у илгари менга бу ҳақда гапирмаган экан? У ақллими ўзи ё йўқми? Нима бўлганда ҳам, бугунги суҳбатлари ажойиб бўлди: энди у ўзига ёқадиган иш билан банд бўлади. Ортиқ биз ўша чақмоқ ҳақида гаплашмаймиз, ўзига ўзи ваъда берди у. Чақмоқнинг менга ҳам, Хегега ҳам алоқаси йўқ. Эртага эса, балки, мен кимнидир кўлдан ўтказиб қўярман.

Энди пул сарфламай қилиш мумкин бўлган барча ишларни қилиб, қайиқни тартибга солиб қўйиш керак эди.

Маттис қоронғи тушгунча ишлади. Июлнинг охири, шомлар анчагина зимистон эди. Маттис, ҳамма ишларда бўлгани каби, дурадгорликда ҳам ҳаминқадар уста эди, аммо бу гал жўнгина асбоб-ускуналаридан унумли фойдаланиб, қайиғини меҳр билан туппа-тузук созлади. Уйда, ишлари қандайлигини суриштирган Хеге Маттиснинг эртага эрталабдан иш бошламоқчи эканлигини билиб олди.

— Иш? Нима иш бошламоқчисан?

— Ўша, сен айтганингни. Одамларни кўлдан ўтказиб қўяман. Буни зап ўйлаб топдинг-да!

Хеге тўғриси айтишга мажбур бўлди:

— Наҳотки ҳазилимни тушунмаган бўлсанг! Ташийдиган одамнинг ўзи йўқ-ку!

— Нега бундай деяпсан? — деди у жаҳди чиқиб. Хеге Маттиснинг қарорини ўзгартиролмади. — Мени алдамоқчимисан?

— Йўқ, бу ерда ҳеч ким кўлдан ўтмайди, дедим холос. — Хеге бир оз ўйлаб кўриб ўз фикридан қайтди ва тезда қўшимча қилди: — Яна ўзинг биласан, бошласанг ҳам бўлади, шекилли; синаб кўришнинг зарари йўқ. Ҳар қалай, бирор иш билан банд бўласан-ку!

Маттис бу сўзларни худди хира пашшанинг гингиллашидай қабул қилди. Хеге Маттисни қаттиқ хавотирга солиб қўйганини тушунмаган эди. Ҳолбуки, Маттиснинг ҳаётида ҳал қилувчи, энг муҳим бурилиш — муаммолардан қутулиш палласи бошланаётган эди.

Маттис болғачани бор кучи билан бармоғига уриб олганидан кейингина ишни тўхтатди: қоронғида бармоқ қаерда-ю мих қаерда, кўриш қийин эди.

У ёнбағирдан кўтарилиб бораркан, лойхўрак тош остида ётган бўлишига қарамай, бу йилги ёз ҳар ҳолда ёмон эмас деган хаёлга борди.

УЧИНЧИ ҚИСМ

28

Бугундан бошлаб у ташкачи-киракаш. Маттис учун бу қувончбахш фикр эди.

Ойнадай силлиқ кўл ясланиб ётар ва Маттисни кутарди.

Хеге, Маттисни ташкачи қилишни аллақачон ўйлаб қўйган-у, ўзига фақат энди айтгандек кўринарди. Маттис ич-ичида у нима учун бунга ўйлаб

топганини фаҳмлар эди: ўзининг кун бўйи сандироқлаб юриши унинг жонига теккан. Вақтинча бўлса ҳам мендан қутулгиси келади – бўлгани шу. Аммо Маттис бу таклифи учун Хегедан миннатдор эди, сабаблар унинг гашига тегмасди.

Хеге уч-тўрт бурда нонга сарёғ суриб, қоғозга ўради.

– Булар ҳаммаси менгами?

– Ҳа. Сен ахир кун бўйи ўша ёқда бўласан-ку? Ё тез қайтмоқчимисан?

– Йўқ, йўқ! – Маттис опасига ваъда бераётганга ўхшарди.

Хеге унга ҳақиқий ташкачилар нима қилишини уқтирарди:

– Хатто нариги қирғоқдан ҳеч ким чақирмаса ҳам, ташкачи у ёққа ўтиб, сабр-тоқат билан одамларни узоқ кутиши керак.

Маттис ялт этиб қараганди, опаси қизариб кетди. Ҳар ҳолда Маттиснинг кўпроқ ўша томонда бўлишини хоҳларди.

Маттис йўлга шай бўлганда, бирдан савол берди:

– Мен одамларни кўл энсиз бўлган жойларда таҳисам бўлармикин?

– Менича, бўлади.

– Энсиз жой бўлмаса-чи? Унда нима қиламан?

– Қайиғингда хоҳлаган жойингга сузиб бораверасан, – деди Хеге. Унинг бу гапи Маттисга мойдай ёқди. Шундан кейин у бундай пайтларда айтилиши лозим бўлган гапни айтди:

– Кечкурун қайтаман.

Хеге бош ирғади.

Ҳаммаси тўғри эди.

Маттис қайиққа ўтириб, эшкакларни сузишга ҳозирлади. Энди фақат кутиш керак эди.

Бу соҳилда нариги қирғоққа ўтишни хоҳловчилар йўқ эди. Бироқ у иккала қирғоқдан ҳам одам ташишга шай бўлиши керак, шунинг учун тезликда кўл бўйлаб суза кетди. Одам ташийдиган вақтнинг тайини йўқ эди, бироқ Маттис қайиқнинг таъмирдан кейинги аҳволини синаб кўргиси келди. Бирдан доимий ишлик бўлгани ичини шодликка тўлдириб юборди. Бировларнинг томорқасида камситилиш йўқ, ақллилар ва чаққонлар билан қийин ишларда ишлаш йўқ. Орқага суяниб олиб, узун-узун эшкак силташлар – мана бу менбоп иш, ўйлади у. Ишлаб янги қайиқ олганимдан кейин бу эски калишни ташласам ҳам бўлади. Қайиғим қанча яхши бўлса, мен билан сузишни хоҳловчилар ҳам шунча кўп бўлади. Эҳтимол, ўшанда ўзим ташишни хоҳлаган кишиларим ҳам келиб қолишар...

У тўғри чизик бўйлаб аниқ эшиб борарди. Фикрлари бир маромда ишлар, унга халақит бермасди. Тўғрисини айтганда, мен ўзи қайиқда сузиш учун яралганман. Худо билади, қанча вақтимни бекор ўтказдим экан?

Нариги қирғоққача сузиб ўтиб, йўловчиларни ўша ерда кутиш керак.

Аммо у кўкимтир гарбий ёнбағирлар этагидаги қирғоқдан чиққанида, у ерда бирон-бир тирик жонни кўрмади. Қолаверса, шундай бўлиши ҳам керак, ахир, бу унинг биринчи иш куни холос. Одамлар кўлда кирачи борлигини билишгандан кейин, ҳаммаси бошқача бўлади.

Маттис сердарахт қирғоқ ёқалаб секин-секин сузаркан, бирон жойда кўлга қараб келаётган сўқмоқ йўл йўқмикин, деб қараб борарди. Йўқ, кўринмайди. Нима ҳам дер эдик, фақат йўл бор жойда эмас, қайиқни тўхтатиб қўйиш мумкин бўлган ҳар қандай жойда ҳам кутишга тўғри келади. Ташкачи ҳар доим кутиши керак, деган эди Хеге.

Маттис умидсизланмай, қайиқнинг тубига чўзилди ва юзини офтобга тутди. Қайиқдан ёқимли ўтқир ҳид келарди – кеча тешик-ёриқларни каноп қатрони билан бекитганди, ҳид ўшандан таралаётган эди. Бу ёқда қирғоқ тошлари ёрилган, бу ёриқлардан ҳам нафис ҳид таралар, аммо бу бутунлай бошқача ҳид эди.

Маттис ҳузур қилиб чўзилди.

Буни қаранг, мен бу ерда ялқовлик қилиб ётибман-у, аслида эса ишлаяпман.

Унинг кулгиси қистади.

У анча ётди, аммо ҳеч ким келмади, шунда у қайиқни яна сувга итарди ва ўзларининг қирғоқларига қараб суза кетди. Бирдан шу пайт у ерда кимдир пайдо бўлди, энди Маттисни кутяпти. Балки, одамлар ташкачилик ҳақидаги янгиликни эшитгандирлар ё менинг кўлда тўғри чизик бўйлаб сузаётганимни кўргандирлар.

Ташкачи бўлишнинг ўзи бўлмайди: у ёққа ҳам, бу ёққа ҳам бир вақтнинг ўзида улгуриш керак. Қизиқ, у бунга эплармикин?

“Ташкачи” дейишнинг ўзи ҳам унга ёқиб қолди; у — ташкачи, қандай салобатли эшитилади бу сўз. Бутун кўлда қайиқни бу қирғоқдан у қирғоққа тўппа-тўғри суздиралади оладиган биронта бошқа ташкачи йўқлигига ишончим комил. Мендан ўтқазиб ҳайдаш ҳеч кимнинг қўлидан келмайди. Афсус, қайиқнинг изи сувда кўп турмайди-да, қанийди бир неча кун ёйилмай кўриниб турса!

Маттис ўз қирғоқларига қайтиб келди — аммо бу ерда ҳам уни ҳеч ким кутмаётган экан. У ишни ташлагиси ва беш дақиқада Хегенинг олдига боргиси келди, аммо ўзини тийди. Бурч юзасидан у овқатлангани қирғоққа чиқди. Энди Хеге таъна қилолмайди, унга юк бўлиш йўқ, у кўл бўйида ётар, ўзининг ҳалол нонини ер эди.

Жим!

Маттис қулоқ солди.

Умуман, у келганидан буён атрофни жон қулоғи билан тингларди. У ёқда, ғарбий ёнбағирларда кимдир ҳойҳойлаб чақираётганга ўхшарди. Лунжини нонга тўлатиб, анчагача жимликка қулоқ солиб ётди. Йўқ, бундай олисдан ҳеч қандай ҳойҳой овози келиши мумкин эмас. Ҳар ҳолда у тарафдан кимдир ҳойҳойлади!

Маттис тезда овоз келган ёққа суза кетди. Уни бирон таниши чақирган бўлиши мумкин. Масалан, Хеге... тўғри, агар у кўл бўйига келган бўлса, албатта.

Аниқ, бу Хеге... гўлдирди у ва эшкак эшишни шартта тўхтатди.

Ҳойҳойлаяптими?

Биринчи кун! — Шундай бўлса-да, дарров мени чақиринг! Ажабо, у ерда қичқираётган ким экан — бутун кўл оша аранг эшитилди бу овоз? Одам кўрқиб кетяпти ҳатто. Йўқ, бу ахир Хеге-ку!

Бемаъ依лик!

Яхшиямки, кундузги пайт ҳозир. Аммо ташкачилар кечаси ҳам ишлашади. Ташкачини фақат ёруғ кунда эмас, қоронғи тунда ҳам чақириб келишлари мумкин.

Нима бўлишидан қатъий назар, ҳойҳой овозлари тинди. Маттис бор кучи билан эшкак эшганидан, терлаб-пишиб кетган эди. Лекин бунинг аҳамияти йўқ. Бундай иш унинг қўлидан келади — муҳими ана шу! Фикрлари эшкак эшишга ҳалал бермасди.

Шундайликка шундай-ку-я, аммо соҳилда ҳеч ким ва ҳеч нима йўқ. Қиялаб кетган ғарбий ёнбағирлар энг тепасигача ўрмон билан қопланган. Бу ерларда чорбоғу томорқалар тартиби ўрнатилмаган, фақат ёввойи ўрмон. На уй-жой, на одамлар... ҳувиллаган тоғ кенгликлари ҳоло.

Аммо, ундай деса, ким ҳойҳойлади, ахир?

Ҳеч ким, бу равшан. Бундай узоқ масофадан овоз эшитилмаслиги керак, деди Маттис жиддий равишда ўзича. Аммо аслида бундай эмас-ку! Маттис чинакамига ўзини ташкачи деб билганидан ёнбағирдан ҳозир кимдир чиқиб келади, деб ишонарди. Кирачилар кимларни ташимайди дейсиз! Бироқ ёнбағир кимсасиз эди. Аммо бу ерда баланд овоз билан ким қичқирди, ахир? Одатда одам бундай қичқиролмайди.

Балки, ташкачилар ўзининг етиб келгани тўғрисида огоҳлантириши керакдир? Маттис қайиғида тиккатик турди ва: “ҳей!” деб чақирди ҳадик билан. Ҳар бир хатти-ҳаракати рисоладагидай.

— Мен бу ердаман! — қичқирди Маттис, кўп сирларни яширган сўқир ёнбағирга юзланиб.

Ҳеч ким кўл бўйига келмади. Бу ерда ташкачига муҳтож одам йўқ эди. Бунда бир гап бор, ўйлади Маттис.

Бу нотўғри эди.

Хеге узоқ кутиш керак деган эди, ўзини ўзи юпатишга уринди у.

Аммо кимдир мени аниқ-таниқ чақирди-ку, ахир?

У кулоқ солиб турди. Бугун атроф ҳам қандайдир нафас ютиб турганга ўхшарди, фақат одамни ҳушёр торттирувчи бир шитир-шитир эшитилди.

Энди нариги қирғоқда уни кимдир чақирди — уйлари томондан. Ҳар қандай масофадан ҳам эшитиладиган ўша овоз. Яна бу Хегенинг овози эди. Овоз худди ташкачини чақираётганга ўхшарди!

— Ҳа, ҳа! — Маттис титраб қичқирди ва ўзининг эски омонатгина қайиғини орқага бурди. — Лекин бу ер жуда узоқ-ку!

Афтидан, биринчи кун ҳар доим шундай ўтса керак, ўйлади у, мияси гангиб.

Яна кўлни кесиб суза кетди. Бу сафар шашти пастроқ, чунки чарчаган эди. Лекин барибир ҳаммани кўлдан ўтказиб қўяман, ўзига ўзи ваъда берди.

Маттис аввалгидай тўғри чизик бўйлаб сузар, қўллари бенуқсон ишлар, индамай эшкак эшар эди. Ўзларининг соҳилларига чиқиб келганда бу ерда уни ҳеч ким кутмаётганини кўрди, ваҳм босди. Ўзи билган ёнбағир, ҳеч зог йўқ, ана уйлари. Қўрққанидан Маттиснинг юраги ҳиқилдоғига келди. Қадрдон соҳиллар уни даҳшатга соларди. Биттагина чораси қолди: уйга Хегенинг олдига югуриш... У ортиқ ўзини Хеге чақирганига ишонмас эди.

Маттис қайиғини боғлади ва уйи томон кўтарила бошлади. Атрофга қарашга юраги бетламас эди.

Хеге пинағини бузмай хотиржам кофта тўқиб ўтирарди. Афтига қараб Маттис ўзининг эрта қайтганидан опасининг норозилигини сеза олмади. Хеге худди бўшлиққа гапиргандай:

— Дарров қайтиб келдингми? — деди.

— Бу сен ўйлаганингдек эмас, — деди у. — Бугун кўлда аҳвол ҳар доимгидан бошқача.

— Нима ҳар доимгидан бошқача?

— У ерда нукул сен мени чақирасан. Бу қанақаси?

— Бемаъни гапларни гапирма, Маттис.

— Мен бу қирғоқда бўлсам, сен мени у қирғоқдан, у қирғоққа борсам, сен мени бу қирғоқдан чақирасан. Бу сенинг овозинг. Ва бу овоз бугун кўл устида янграб эшитилади. Шундай бўлиши мумкинми, ахир?

— У ерда ҳеч ким қичқирмаган! — деди Хеге тез-тез. Албатта унга бу гап ёқмади.

— Аммо мен эшитдим, ахир!

— Сен тинимсиз, одамлар мени чақирешяпти, деб ўйлагансан, кейин сенга чиндан ҳам шундай бўлиб туюлган. Биров чақирармикин, деб кулоқ солиб турмаслик керак. Кўлга худди бекорчиликдан боргандай, бировда ишинг йўқдай бор. У ерда ҳаммаси жой-жойида.

Хегенинг бу сўзларидан у хотиржам тортди.

— Мен ишдан қочмоқчи бўлмадим.

— Биладан. Бор, боравер.

Маттис тинчланиб яна соҳилга қайтиб келди. Аммо қайиққа ўтирмасидан олдин янгитдан ўша ғалати овозлар янгради. Аммо муҳими — бу гал эшитгиси келган овозни эшитди: ташкачини чақираётган қатъий овоз. Аввалгидай бу яна Хегенинг овози эди.

Маттис умрида илк бор доимий ишлик бўлдим, деб ўйларди. Шунинг учун ҳам менга турли чақириқлар эшитилаётгандек бўлса керак... Хеге шундай деганди-ку, ахир.

Мен, афтидан, ўзимни биров чақирешини истадим, шекилли. Шунинг учун мени одамлар чақиргандай бўлади-ю, аммо кўзимга кўринмайди, бу тушунарли ҳолат. Лекин тез орада булар ҳаммаси бошқача бўлади.

Киракашлик, бу — енгил иш эмас. Биринчи кунларда улар мени ва мен нималарга қодирлигимни синаб кўришмоқчи бўлишяпти, ўйлади у. Кетяпман! Кетяпман!

Маттис қайиғини орқага бурди ва уни олис ёнбағирларга қарата ҳайдаб кетди. Бу яна бир оғир сафар эди.

У бошқа қичқириқлар эшитмади.

Ниҳоят соҳилга етиб борди. Асаблари таранглигидан елкалари оғирди. Аммо у бу хувиллаган қирғоққа ва ўзини қўрқувга солиши мумкин бўлган ҳамма нарсага қарши тайёрланиб келганди. Ланж кун бошланди, у энди кучланган эди. Аммо синов-синов-да, қайиқ кўл тубигағи жириллаб урилди. Маттис ўрнидан туриб қаддини ростлади. У бундай қиламан деб хаёлига ҳам келтирмаган эди.

Кимсасиз қирғоққа қараб номаълум одамни чақира бошлади.

— Мени чақирдингми, демак, шу ердасан, — Маттис баландликка қараб қичқирди. У эзилиб кетган, боши айланар эди, шундай бўлса ҳам бўйи одатдагидан ўсиб қолгандай, тиккатик орқасига суяниб турарди, бирдан ўта қўрқинчли нарса кўриниб қолса, шу ондаёқ қирғоққа тираб қайиқни суриб кетишга шай эди.

— Бу ёққа кел! — қичқирди у.

Ҳеч ким чиқиб келмади. Ёнбағирга мингларча сирлар яширинган эди. Маттис қирғоқда ҳеч бир тирик зот йўқлигидан қўрқиб, ҳатто бўзариб кетган, бор-йўқ кучини жамлаб аранг тек турарди.

— Мен бу ердман! — қичқирди у. Кулоғи чидаб бўлмас даражада шанғиллар эди.

Ниҳоят, мана:

— Кетяпман! — деган овоз. Ўрмоннинг ичидан, олис-олисдан биргина “кетяпман” деган овоз келди.

Маттис олов теккандек бир сесканиб тушди. Бу Хегенинг товуши ёки хаёлидаги аллақандай овоз эмас, инсон овози эди, худди ўзига ўхшаган бир эркак кишининг овози унга жавоб қайтарган эди.

Мен кимни чақирдим?

Нима бўлганда ҳам, бу — инсон.

Ўрмон жимжит, аммо кимдир кўл бўйига тушиб келарди.

Маттис, аввалгидай ўзига хавф тугилиши билан қочишга тайёр бўлиб турарди. Ҳеч ким унга ташкачилар қочиши мумкин эмас, демаганди. У қайиқни саёзликдан нарироққа сурди, энди қайиқ ишга шай, эшкакчи эшкаклар билан қирғоқ ёнида чайқалиб турарди.

Балки, ташкачиларга кўпинча кутишга тўғри келар, деди у хаёлан ўзини ўзи оқлаб.

— Уҳ, — деб кетма-кет хўрсинди у. — Уҳ.

Бу асно номаълум одам дарахтларни паналаб, гоҳ кўриниб, гоҳ кўринмай ёнбағирдан пастга тушиб келарди. Бояги қичқириқлардан кейин бу жуда қўрқинчли эди, шундай бўлиши ҳам керак, деб ўйлади Маттис. Бу — синов, ҳаммасига дош бермаса бўлмайди.

— Бу ёққа! — номаълум одам қаёққа қараб юришни билсин учун яна қичқирди.

— Кўряпман! — деб жавоб берди у, бу гал жавоб яқинроқдан эшитилди. Эркак овози.

Ҳа, мана унинг ўзи.

Шундоқ сув бўйида унган буталар ичидан бир одам чиқиб келди. Маттисни кўриб кўл силкитди ва унга яқинлаша бошлади.

Одамлар шапкасидаги ёмғирни силкиб ташлагани каби, Маттис ҳам ўзидаги аҳмоқона қўрқув ифодасини силкиб ташламоқчи бўлгандай, қаттиқ бир сесканиб олди. У кимни кўраман деб ўйловди?

Қирғоққа тушган одам оддийгина инсон эди — елкасида қопи бор эди. Маттис қайиғини у чиқишга қийналмасин деб қирғоққа яқинроқ келтирди. Биринчи йўловчини қайиққа олиш бунча ёқимли бўлишини билмаган эди.

— Сен ташкачи излаётганмидинг? — Маттис, келган одам сўз очишидан олдин, савол беришга шошилди. — Бу кўлда мен ташкачиман.

Нотаниш одам мамнун эди.

— Омадли эканман, — деди у. — Кўриб турибсан, ҳаво яхшилиғи учун бу ерга тоғ оша тушиб келдим. Бирон одамни учратгунча соҳил бўйлаб яёв кетмоқчи эдим. Қанийди бир одам бу ердан ўтқазиб қўйса, ҳақини берсам, ал-

батта, деб ўйлагандим. Бу жойларда одам яшамаслигини билмасдим. Мен бу хилватларга биринчи бор келишим.

— Бугундан бошлаб бу кўлда ташкачилик ишга тушди, — деди Маттис. — Мен биринчи кун ишлашим. Биринчи бўлиб сени ўтказиб қўяман. Сен қаерга борасан, тўғри нариги қирғоққа? Мен ўша ерда тураман, Хеге билан бирга, албатта.

Маттис севиниб кетганидан узуқ-юлуқ ва мужмал гапирарди. Лекин нотаниш киши бунга эътибор ҳам бермади.

— Қаёққа бўлса ҳам менга барибир, — дея ғалати жавоб берди у. — Фақат тезроқ нариги соҳилга етиб олсам — бўлди. Фақат кўрқиб турибман — қайинг икки кишини кўтара олармикин? Назаримда, у жуда ҳам ташкачиликка ярамаса керак.

Нотаниш киши шундай менсимай гапирганча қайиққа ўтди ва оғир қопни елкасидан ечди. Унинг бир четидан катта болта чиқиб турарди — ўтинчи бўлса керак-да... балки, иш излаб юргандир. Кўриниб турибдики, қаттиққўл ва кучли ўтинчи. Мушаклари енглари йиртвурса керак. Ҳар қалай, кўриниши шундай таассурот қолдиради.

— Сен қайиғимни маломат қилма, — деди Маттис. — Мен бугун илк бора одам ташияпман, ҳали ишлаб янгисини олганим йўқ, кўлимга кира ҳақиға бир эре ҳам тушмади.

— Ундай бўлса қандай кун кўрасан? — сўради ўтинчи, аммо Маттиснинг жавобини кутмай, орқасига ўгирилди.

Маттис зўр бериб эшкак эшишга тушди. У нотаниш кишини яхшилаб кузатиш имконига эга эди. Лаҳжасига қараганда, олис жойлардан келганга ўхшайди. Ёши тахминан Маттисга тенг, балки, бир оз каттароқдир. Чиройли ҳам эмас, хунук ҳам — қандайдир ўртамиёна. Кийимлари оддий. Ҳаммаси керагидай. Ҳамма одамлар қатори кучли ва оқил экани шундоқ кўриниб турибди. Маттис эшкак эшиб бораркан, ичи қувончга тўла эди.

— Неча ёшдасан? — сўради Маттис.

— Қирқ учда, нимади?

— Шунчаки сўрадим-қўйдим. — Маттис ўз ёшини ҳам айтмоқчи бўлганди, нотаниш киши нимагадир алаҳсиб, гапнинг белига тепди:

— Эҳ, жин ургур, айрилиб қолишимга сал қопти-ку, — деди у бирдан аччиқланиб ва сувга бўккан қопини кўтариб олди.

Тўғри, Маттис қайиғининг тешик-ёриқларини янгитдан ямаган эди, аммо фақат бир киши чиққанда сув кўтариладиган жойларини ямаган экан, икки киши чиққанда сув кўтариладиган жойлари таъмирланмаган эди. Энди икки киши чиққандан кейин юқоридаги ёриқларидан қайиққа сув кира бошлаган эди.

Маттис ўзини оқлашга ботинмади. Қайиққа сув кираётганини кўрган бу оқил киши қайиқ эгасига таъна қилишдан ҳайиқмади. Маттис нима дейишини билмай, гўё алаҳсирарди:

— Сен боя шундай йўл йўқ жойдан чиқдинг, нима, адашиб қолганмидинг?

Нотаниш киши қайиқнинг олдиға қандай келгани тўғрисида Маттисга изоҳ берди, лекин истеҳзо билан кулимсираб:

— Қанақасига адашган бўламан, тўғри менга овоз берган ташкачига қараб келдим-ку! — деб жавоб берди.

Ақлли бўлгандан кейин шу-да, гапни топиб айтишини қаранг!

— Чўмичингми ё шунга ўхшаш нарсанг борми, ишқилиб? Акс ҳолда бу ердан у ёққача сузиб ўтолмаймиз.

Маттис бошини эгди. Ҳа, қайиқ ҳеч нарсаға яроқсиз эди. У нотаниш кишиға чўмични берди, нотаниш киши қовоғини уйганча қайиққа кирган сувни сепиб ташлай бошлади. Маттис чарчагани учун, секин-секин эшарди, аммо қайиқни тўғри бошқариб борарди.

Қирғоққа анча яқинлашдилар. Нотаниш киши жимликни бўлди:

— Бу атрофда бир кун тунаб қолса бўладиган уй-жой топилармикин? Фақат яқинроғи... Мен чарчадим, узоққа боролмайман.

Бу гап эшкакни жуда секин эшаётган Маттисға таъна тошидай бўлди.

— Сени сув ўтадиган қайиқда олиб келганим учун, бизникида тунашинг мумкин, — деди Маттис хижолат бўлиб.

— Уйларинг қаерда?

— Бу ерга яқин... узоқ эмас... — Маттис сойлиқда турган уйларини кўрсатди.

— Булади, — деди нотаниш киши, бир оз юмшаб. — Менга бир кеча бош-пана берсанглар, хурсанд бўлардим.

— Хурсанд бўлардим? — такрорлади Маттис. Унинг нотаниш кишига муносабати дарҳол ўзгарди.

— Биласанми, мен бу ёққа ўрмонда ишлагани келдим, — нотаниш киши изоҳ берди, энди у ҳам дўстона кайфиятда эди.

Бу ақлли киши илк бор кирган уйида камбағаллар туришини англади. Фақат унинг Маттисга эътибори пасайди. Эшик олдида Хеге тўқиш билан банд эди. У, Маттис ва нотаниш кишини бир оз ҳайронлик ва очиқ юз билан қарши олди.

— Мен бу кишини кўлдан ўтказиб келдим. Бугуннинг ўзида, — деди Маттис. — Фақат қаттиқ чарчаганман.

— Салом алайкум, — деди нотаниш киши. — Ростдан ҳам сизларникида бир кеча тунасам бўладими?

— У бизникида тунашига рози бўлгандим. Тўғрироғи, ваъда бердим, — деди Маттис, суҳбатдан четда қолмаслик учун гапга аралашиб. — Чордоқдаги хонада ёта қолсин. Майлими?

Хеге шошиб қолди. Бу энди қутилмаган янгилик эди. Лекин, ҳар қалай нотаниш кишига қизиқсиниб қараётгани ва унинг тунаб қолишига қарши эмаслиги кўриниб турарди.

— Мен унга овқатлантиришимизни ҳам ваъда қилгандим, — деди Маттис, гарчи бу ҳақда гаплашмаган бўлсалар ҳам...

— Бир-бирингизни биласизларми? — сўради Хеге укасидан.

— Йўқ, — деб тан олди Маттис. — У бутун йўл давомида гапирмай келди, ҳатто отини ҳам айтмади. Қайиққа кирган сувни сепиб келди.

Нотаниш киши олдинга бир қадам ташлаб, оти Ёргенлигини айтди.

— Менинг егулигим бор, сиз ташвишланманг.

— Мен унга, сени овқатлантирамиз, деб ваъда берганман, — Маттис ўжарлик билан аввалги гапини такрорлади.

Ётоқ, емак, балки, у бизникида бутунлай қолиб кетар? Хеге олдинига эсанкираган бўлса-да, энди озгина ғайратга кирганди. Маттис бундай воқеага сабабчи бўлганидан фахрланаётган эди. У Ёрген ҳақида яна озроқ гаплашиб олиш учун, Хегенинг кетидан уйга эргашиб кирди.

— У ҳам сендай ақлли, — деб маълумот берди Маттис. — Хеге, бу ишим учун мендан аччиқланмайсан-а?

Маттис шунчаки қойдали бўлсин учун сўраганди, холос. У Хеге аччиқланишни хаёлига ҳам келтирмаётганини кўриб турарди. Опаси ҳаяжонланган, тўлқинланган эди, ҳатто унинг юришлари ҳам ўзгариб қолди.

— Балки, эртага яна бирон кишини кўлдан ўтказиб кўярман, — деди Маттис. — Балки, мен ҳар куни сенга янги-янги қўноқлар опкеб турарман. Лекин, айтиб қўяй, бундайларни топиш осон эмас.

Хеге чордоқдаги хонани йиғиб-териб, тартибга солиш учун нарвондан юқорига чиқиб кетди. Маттис пастда Ёрген билан бирга қолди. Икковлари ҳам чурқ этишмасди. Чарчоқ Маттисни тебратаётган эди.

29

Ёрген уларнинг уйдан кетадиганга ўхшамасди. У яқин орада ўрмондан ўзига иш топди ва, яна сизларникида яшаб турсам бўладими, деб сўради. Маттис ва Хеге, айниқса, Хеге ҳайрон бўлсалар-да, хурсандлик билан розилик беришди.

Хеге бошқача бўлиб қолди, Маттис буни дарҳол фаҳмлади, айна чоғда ўзи ўзгариб қолганини ҳам пайқади.

Ёрген камгап эди. Ўрмондан қайтиб келгач, бир оз ўчоқ бошида айланишиб, ўзига овқат тайёрларди. Кейин чордоққа чиқиб кетиб дам оларди. У уй

эгалари билан яқиндан танишишга ҳаракат қилмасди. Опа-ука ҳайрон эдилар: Етти ёт бегона одам келди-да, уларникида туришни хоҳлаб қолди.

Устига-устак, Маттис кирачи эди.

У ҳар куни кўлда сузарди. Унга биринчи кундаги каби омад бошқа келмади — ҳеч кимда кўлдан сузиб ўтиш зарурати йўқ эди. Аҳён-аҳёнда бир моторли қайиқ ғайритабиий ёнбағирларга тариллаб ўтар, кейин қайтиб яна қайларгадир ғириллаб учиб кетарди — нима иш қилса ҳам бошқа дунёда қиларди. Маттис эса оддий қайиқли ҳақиқий ташкачи — чарчаш нималигини билмай ишларди; у ҳеч нима ташимаса ҳам, ортиқ кўл бўйлаб ўзини у ёққа-бу ёққа ташламас, энди унга хаёлий қичқариқлар эшитилмас эди. Баъзи-баъзида қайсидир қирғоқда йўловчини кутиб ухлаб олишга одатланди. Агар қаттиқ шамол бўлмаса бир неча марта кўлни у ёққа бу ёққа кесиб ўтарди. Қайиқ фақат бир киши учун яроқли бўлиб, агар бир ўзи сузса, унга сув кирмас эди. У ўзига хуш ёқадиган ва Хеге ҳам маъқуллайдиган иш қилаётганидан хурсанд эди. Ташишга одам бўлмаса унинг айби нима?

Албатта, янги қайиқ олиш учун бир эре ҳам топмагани ёмон, аммо кунлар ўтиб аҳвол ўзгариб қолар? Бир кунмас-бир кун кўлдан ўтишни хоҳловчилар келиб қолар?

Қолаверса, Ёрген уларникида турибди ва шу ерда қоладиганга ўхшайди.

— Энди биз ҳаммадаймиз, — деди Маттис бир куни.

Бу гап Хегега тегиб кетди.

— Бунақа бемаъни гапни валдирама! Биз илгари ҳам бошқалардан ёмон эмасдик.

— Биламан, — деди у итоаткорона.

— Мен бу гапни бошқа эшитмай!

Маттис Хеге жуда ўзгариб кетганини сезарди. Хеге энди илгаригидай яхши муомала қилмас, Маттис Хеге нима деб ўйлаётганини билолмасди; фақат гоҳ-гоҳ ўзига ғалати қараётганини пайқаб қоларди.

Бир куни Маттис яна бемаъни иш қилиб кўйганди:

— Шуюм иш бўлди-ю! — деб, Хеге уни турткилади.

— Сен жуда ўзгариб қолдингми? — деди у ўзини бахтсиз ҳис қилиб. — Нега аччиқланасан? Мен ҳар доим қандай бўлган бўлсам, ҳозир ҳам шундайман. Нега жаҳлинг чиқади?

Хеге газабланди:

— Бўлмагур гап!

— Менимча, бу ерда бошқа гап бор, — деди Маттис ва Хегенинг кўзларига тикилиб қаради. — Менимча, сенинг аччиғинг келмаяпти, аммо...

— Тушунмадим, айт, бу нима деганинг?

— Айтайми? Ҳозирнинг ўзидами? — сўради у қатъиятсиз.

— Бўлмаса бу гапга чек қўяйлик.

Икковлари ҳам чекинишди.

Маттис Хегенинг ақлли ва кучли ўтинчига қандай қараётганини аллақачон сезган эди. Ёрген эса, ўзи билан ўзи овора, ундан ўрмон ҳиди келар, баъзи-баъзида об-ҳаво ҳақида бир-икки оғиз сўз айтишини ҳисобга олмаса, ҳеч ортиқча гапирмас эди. Уйга кечқурун қайтар, ўзи билан ўрмон ҳидини олиб келар эди. Хеге овқат тайёрлашда ёрдамини таклиф этди, аммо у ҳаммасини ўзи қилишга одатланганди. Хеге ўзини ноқулай ҳис қилиб, индамай чиқиб кетди. Ёрген ўзи ҳақида ҳеч нима демас, бу ҳақда унга савол берилса, ўзини эшитмаганга олиб қўя қолар эди, ё бўлмаса, мен билан ҳеч кимнинг иши бўлмаслиги керак дер эди, мен ҳеч қандай ёмон иш қилмаганман.

Хеге Ёргенни зимдан кузатар эди. Шунда Маттис Хегенинг юзи гўё жонлангандай ўзгариб кетишини пайқар эди, борди-ю, Маттис бу ҳақда оғиз очгудай бўлса, унга тиш қайрарди. Бу ерда бир гап бор деб ўйлайман, деди у Хегега.

30

Маттис кунба-кун илгаригидай кўлда сузиб юрарди. Ташишга ҳали ҳам одам йўқ, аммо ташкачи барибир ўз жойида бўлиши ва йўловчини кутиши керак эди.

Бу унга ҳатто хуш ёқарди. Хегедан эса борган сари кўнгли совиб борарди. Кун ўтган сайин Хеге инжиқ бўлиб кетяпти. Маттис гапирса ҳам, бирон иш қилса ҳам — ҳаммаси Хегенинг назарида нотўғри эди. Улар ёлғиз қолишлари билан Хеге Маттисни аралай бошларди.

— Бундай қилиш мумкин эмас! — деди у бир куни. — Гапимни қулоғинга қуйиб ол.

Энди Хеге ҳар доим ясаниб юришга уринарди. Маттис кўпинча Хеге вақтини пардоз-андозларга сарфлаётганини, қийиндан-қийин саккиз япроқли гул нақшини тўқишга вақти оз қолаётганини кўрарди. Хеге сочларини бошқача турмаклар, бу ҳатто Маттисга ҳам ёқарди. Қиз бола дегани сочини чиройли турмаклар юриши керак ахир! Аммо бу негадир Маттисни хавотирга соларди.

— Сен у ёқ бу ёққа бормайсанми?

Хегенинг хаёли бўлиниб чўчиб тушарди.

— Йўқ, — деб жавоб берарди у.

— Бўлмаса нега ясаниб олдинг?

— Шунчаки ўзим. Сен мени ҳар қадамимни пойлаб юрасанми? — деб қўшиб кўярди.

Маттис уялиб кетарди, чунки опасининг айтгани рост эди.

Лекин ҳар қалай Хеге аввалгидан чиройлироқ бўлишни хоҳлайди. Хеге ўтинчига ёқиш учун ясади. Нега? Бу ҳақда ўйламаслик керак деган қатъий қарорга келди Маттис.

Бунинг нимаси ёмон — ҳеч қандай хавф-хатар йўқ-ку!

Бу ҳақда ўйламаслик керак.

Маттис, қўлидан келганча, хавотирли ўйларни ўзидан ҳайдарди.

Бир куни кечқурун Ёрген нарвондан ҳовлиқиб тушди-да, Маттиснинг олдига келди. Ўша куни Маттис уйга одатдагидай кечқурун кириб келган — ташишга одам бўлмаган эди. Улар эндигина оқшом емагидан тургандилар. Маттис диванда ўтирар, Хеге ўз хонасида иш билан банд эди. Эҳтимол, кўзгу олдида ороланаётган бўлса керак, дея ёқимсиз хаёлларга борди Маттис. Дераза ортида ой ярқирарди. Худди шу пайт Ёрген чордоқдан тушиб келди: у шундай тез чопиб келдики, Маттис ҳатто нафасини ютди.

— Менимча, сен кўлга бориб келишинг керак, — деди Ёрген унга.

Маттис сакраб турди:

— Мени чақиршидими?

Хеге ётоқхонадан чиқди. Ясанган эди.

Ёрген ўз айтганларига ўзи ҳам ишонмаётганидан, довдирарди:

— Ҳатто, билмайман... Чақиршигандай бўлди... Кимдир кўлдан ўтиши керакка ўхшайди.

Маттис ҳаяжонланиб кетди:

— Наҳотки, кимдир мени чақирган бўлса? — деди у пичирлаб.

Ёрген унга жуда қатъий қараб турарди.

Мана, тунги киракашлик чоғи ҳам кепти. Маттис ҳаммадан ҳам шунисидан кўрқарди. У бу ҳақда бир неча бор ўйлаган! Ташкачи ҳар нарсага шай бўлиши керак.

— Сен хато эшитмагансан, Ёрген, — деди у. — Бир кунмас-бир кун кечаси ишлашга ҳам тўғри келишини билардим — Хеге менга айтиб қўйган эди.

Эски одатига кўра Хегега кўз ташлаб қўйди. У орқасини ўгирди, шошиб дераза ёнига борди ва бошини чиқариб кўчага қаради.

— Ҳа, ташкачи ўзига ўзи хўжайин, — деди Ёрген. — Керагида ишлайверди.

Маттис бош ирғади. У ҳатто бир оз тантанавор тусда йўлга ҳозирланди, иссиқ куртқасини, шапқасини кийди. Ниҳоят, орқа ўгириб турган Хегега ва у билан ёнма-ён турган Ёргенга деди:

— Мана кўрасизлар, мен уйга қайтганимда сизларга айтар гапим бўлмайди. Фақат мени тез келади деб ўйламанглар.

— Бўлмасам-чи... сен, ахир, бу қирғоқда ҳеч ким бўлмаса, нариги қирғоққа ҳам бориб келишинг керак бўлади, — деди Ёрген.

Маттис уйдан чиқиб кетди.

У кўрқаётган эди. Аммо Ёргеннинг олдида ўз кўркувини билдиргиси келмасди. Ёрген билиб қўйсин: у кўлга боради!

Ям-яшил ёнбағир тепасида қондай қип-қизил кузги ой муаллақ осилиб турарди. Бу гўзалликдан Маттиснинг нафаси гирибонига келди. Шундай бўлса ҳам ойма маҳдиё бўлиб туришга унинг вақти йўқ эди, у тезда қайиғи ёнига борди. Қирғоқда уни ҳеч ким кутмаётган, бутун теварақлар жимжит эди. У Ёргенга ишонгани учун бу ерга келди. Ёрген хато эшитмайди, у оқил одам.

Сув юзини енгил шабада силаб ўтди. Мавжлар тошларга заиф-заиф урилар, ойдинда ажабтовур йилтирарди.

Қайиқ бу сафар бирданига дош беролмаса-я? Ёргенни зўрға-зўрға олиб келганди, ахир! Кейинчалик у фақат ёлғиз ўзи сузиб юрганди.

Бўлганича бўлар, бугун ҳам қайиғимга чиққан одамга, ким бўлишидан қатъи назар, чўмич бериб қўяман — сувни сепиб ўтиради. У оддий одам бўлиши эҳтимолдан узоқ.

Кечаси ташкачини чақирган одамдан ҳар балони кутиш мумкин. Лекин у, ким бўлишидан қатъи назар, мен уни тўғри чизиқ бўйлаб, энг яқин йўлдан олиб келаман. Уста эшкакчи эканлигимни кўриб қўяди! Ҳамма кўриб қўяди! — деди Маттис ўжарлик билан ва қайиғини сувга итарди.

Кўлнинг ўртасида қизил ой у қадар тўлин бўлиб кўринмасди. Аммо бу ер шундай чиройли эдики, одам умрбод тунги киракаш бўлиб ишлагиси келарди.

Маттис эшкак эшишни тўхтатди, кўтарилган эшкаклар йилтирар ва учкунланар эди. У қирғоқларга қулоқ солди. Кейин яна суза кетди. Чақириқ овози эшитилмай қолмасин деб, секин-секин сузарди.

Аммо чақириқ овозидан дарак йўқ эди. Бу, гарбий ёнбағирларда бўлса керак, деган хулосага келди. Қайиқни ўша томонга бурди. Вақт ўтиб борарди. Маттис қирғоққа етиб келганини ҳам пайқамай қолди. У бутун кўлни бирон овоз чиқармай сузиб ўтганди.

Бу ерда уни англашилмас бир юк босгандай бўлди. Фақат жала олдидан ўзини шундай ҳис қиларди. Аммо қайиқни, то туби қумлоққа урилиб шифиллагунча, эшиб келаверди.

Ана энди шу ердан деб қичқаришим керак.

Йўқ, бу жуда кўрқинчли. Ярим тунда шу ерга сузиб келганининг ўзи ҳам етарли. Аммо киракашлар қойдасига амал қилмаса бўладими? Қичқариш керак, Маттис. Шу ердалигингни билдириб, қичқир. Модомики ташкачиликни зимманга олган экансан...

— Ҳеесей! — титроқ овоз ўрталикда ғалати дўриллади. Маттиснинг манг-лайидан совуқ тер томчилари оқди. Тик туриб бор овози билан қичқариш ўрнига, Маттис қайиқнинг тахта ўриндиғида ғужанак бўлиб ўтирарди.

Ҳозир ҳеч бир одам мен билан ўрин алмашишга рози бўлмасди, деб ўйлади у.

Ёнбағир сукут сақлар эди.

Яна бир марта қичқир, Маттис!

— Ҳей! — У қайтадан аянч овоз билан қичқирди.

Дарахтлар орасидан жавобан аллақайси бир тун куши садо берди.

Бундан ортиғи даркор ҳам эмасди. Маттис эшкакларга ёпишди — эшкаклар остидан нуқралар тутуни отилиб чиқди. Кўксида ҳадсиз-нихоясиз кўрқув типирларди. Маттис бу қирғоқдан олисроққа сузиб кетиш учун, дунёдаги ҳамма нарсани унутиб, эшкак эшишга тушди. Кўркуви аста-аста босилгандан кейин тўхтади. Бир фурсат нафаси ростлангунча ҳаракатсиз ўтириб дам олди.

Бу ерда ташийдиган одам йўқ, кўриниб турибди. Кимдир иккимизни — мени ҳам, Ёргенни ҳам алдаган! Ажабо, бизни ким алдаган экан?

У шошилмай қадрдон соҳил томонга сузиб кетди. Ҳайронлигининг чек-чегараси йўқ эди. Тун эса ўша-ўша жуда чиройли эди.

Вақт алламаҳал бўлиб қолган эди. Уни эшик олдида Хеге бир ўзи кутиб олди. Ҳалиям ётмабди-да? Нега ётмадийкин? Кўриниб турибди, ҳали ечинмабди ҳам.

– Бирон воқеа бўлдими, Хеге?

У бошини чайқади.

– Қандай яхши бўлди-я, ахийри қайтиб келганинг, – деди Хеге.

Маттиснинг ичига иссиқ югурди: мени деб шу пайтгача ўтирибди, мендан хавотир олибди...

Маттис Хегенинг кетидан уйга кирди, хонада чироқ ёниқ турарди. Маттис лол бўлиб тўхтади: ойдинда билинмаган эди, мана энди чироқда кўрди – Хегенинг юзи бахтиёрликдан порлаб турарди.

– Маттис, – деди у бесабабдан-бесабаб.

– Нима?

– Ўзимам билмайман.

Маттис хотиржам тортди, тўлқинлар билан хатарли ўйинлардан кейин зиён кўрмай эсон-омон келгунча ўзини кутиб ўтирадиган шундай яхши опаси борлигидан бениҳоя севинди.

– Сен ётаверсанг бўларди, – деди Маттис. – Бу иш сен ўйлаганингдай хавфли эмас.

– Нима хавфли эмас? – Хегенинг тили калимага келмай дакки берди.

– Нима деганинг нимаси? – Маттис ҳайрон бўлди: Хеге жуда ғалати-я, бирпасда нима бўлганини унутдимиз? – Ҳар қалай мени кутиб ўтирганинг жуда яхши-да, – деди миннатдор бўлиб.

Хеге бошини силкиб қўйди, тавба, у ҳеч ўзига ўхшамайди-я.

– Фақат мени ташлаб кетмасанг бўлгани, – деди у, бу гап бирданига ичидан отилиб чиқди.

Хеге жавоб бермади. Маттис ҳам жавобга муҳтож эмасди.

31

Эрталаб Маттис Хегенинг Ёргенга ҳадеб кўз узмай қараётганини пайқади. Илгари Хегеда бундай одат йўқ эди. Энди бўлса Ёргендан бошқасини кўрмайди. Бу ҳол Маттисга ёқмади. Утинчи кетишга чоғланаётганда шартта унинг олди-га борди.

– Кеча хато эшитибсан, сени деб аҳмоқ бўлганим қолди.

– Хато эшитган бўлишим мумкин, – жавоб берди Ёрген.

Шундай деди-ю, ўрмонга кетди.

Бошқа бир сўз ҳам демади. Ёргеннинг ёнига яқин йўлаш осон эмас. Хеге бир четда ўтирганди, бармоқлари тўқув симларида қотиб қолди. У эркакларга кўз-қулоқ бўлиб турди. Ёрген кетиши билан, бармоқлари яна ишга тушди.

Воқеаларнинг бориши ўша-ўша, аммо ҳарқолда нимадир ўзгарганди. Маттис бу тўғрида узоқ ўйлади ва жавоб топди.

Обакиданонни соғинибман, дабдурустдан хаёлига келгани шу бўлди.

Дўкончининг олдига отланди: бошидан ўтган кўрқувлардан кейин сал ўзини овутмоқчи эди, аммо Хеге унга пул бермади.

– Бугун дўконга ўзим бораман, – деди у. – Анчадан бери у ерга ўзим борапман.

Тўғри, Маттис буни унутибди. Ўзи ҳар куни кўлда банд.

– Сен ташкачиликдан қолсанг бўлмайди, – давом этди Хеге. – Бу жиддий масала. Дўконда сенга доим бўлар-бўлмас саволлар бериб ғашинга тегишади.

– Ҳеч ким ғашимга тегмайди.

– Энди хиралик қилишлари мумкин, чунки ҳеч ким уларнинг мушугига “пишт” демайди. Тушунарлими?

Хеге шундай дадил гапирардики, Маттис дарров таслим бўлди. Кеча Маттис уйга қайтиб келганида, Хеге қандай бахтиёр эди-я! Бугун ҳам юзларидан бахтиёрлик ёғилиб турибди.

Шу орада Хеге Маттисга егулик солинган қоғоз халтани кўрсатди.

– Ёрген нонуштасини уйда унутиб қолдирибди, – деди у ташвиш тортиб. – Дўконга борганда буни ҳам обориб бераман.

– Мен элтиб бера қолай, – таклиф қилди Маттис. – Мен у қаерда ишлашини биламан.

— Йўқ, сен ташкачиликка боришинг керак, — жавоб берди Хеге. — Ҳеч гапдан ҳеч гап йўқ, ишни ташлаб қўйиш мумкин эмас.

Шунда Маттис лоп этиб ўйлаганини айтиб юборди:

— Энди кўзингга Ёргендан бошқаси кўринмайди. Ҳатто жирканади одам. Хеге шошиб қолди.

— Сенга нима бўлди? — сўради у, бир оз вақтни ютиш ниятида.

— Менга бу иш ёқмайди, — давом этди Маттис. — Сен нуқул уни ўйла-маслигинг керак.

— Ўзинг-чи, Маттис, ўзинг доим кимларни ўйлайсан? — сўради у Маттисга кўз қисиб қўйиб. — Сен ҳам Ингер ва Анна исмли қизларни ўйлайсан-ку, ахир!

Аммо бу бутунлай бошқа, демоқчи бўлди-ю, лекин фикрини бўлакча ифодалади:

— Ундай бўлса Ёргенга хоҳлаганинча қарайвер, — деди у, шунда кўнгли бирмунча енгил тортиди. Хеге қандай оқила ва яхши, ўйлади Маттис, Ингер билан Аннани ҳам тушунибди-ку, ахир!

Хеге Ёргенга нонушта олиб кетди, Маттис ташкачилик қилгани кетди.

Қирғоққа борганда хаёлини янги фикрлар — тош остида ётган кўзлар эгаллади.

Тош устида тош, тўр устида тўр бўлса бўлар, аммо у кўзларни барибир яшириб бўлмайди.

У чексиз-чегарасиз сув бетига тикилиб қаради. Маттисга мадад бер, деган гира-шира фикр йилт этиб ўтди хаёлидан.

Нимага?

У сесканди.

— Йўқ, йўқ, — маъносиз ғўлдиради у ва эшкакларга ёпишди.

Қанотлар ичида ўқ, ўйлади у, анов ёқда эса кўзлар босиб ётган тошлар — тош устида тош.

32

Ёрген уларникидан кетмади, умуман олганда, бу яхши бўлди. У ўрмонда ўтинчиликдан кўп пул топар, ижара учун Хегега тузуккина ҳақ тўларди. Бу, бир томондан, Маттисни хурсанд қилса, иккинчи томондан, кўнглини ғаш қиларди; қалбининг туб-тубида бир ваҳм яшириниб ётар, уни ғажир эди. Бу яхши бўлса ҳам, ёмон бўлса ҳам, барига унинг ўзи айбдор эди, — чунки уйга ўтинчини ўзи етаклаб келганди. Бир бозор куни Маттис Ёрген чордоқдан тушганда, вақтини Хеге иккимиз билан бирга ўтказармикин, деб тоқатсиз бўлиб кутди, аммо Ёрген ўз хонасида жуда узоқ ўтирди. Кейин бир ўзи қирғоқ томонга қараб кетди. Хеге у билан бирга кетмади, чунки Маттис ундан кўзини узмас эди.

Кейин, мана, яна бир бозор куни келди. Ёрген, одатига кўра, ўз хонасида эди.

Маттис ўзини игна устида ўтиргандек сезарди.

— Хеге, — деб гап бошлади ҳадик билан. У Хеге ва Ёрген ҳақида кўп нарсани сўраб билгиси келарди.

Маттис қилмишига яраша Хегедан эшитадиганини эшитди.

— Сенинг ҳеч қанда қилмай яширинча кузатишларинг жонимга тегди! — деб гап бошлади Хеге. Овозидан, бу гал у қутуриб кетганга ўхшарди. — Кўзларингнинг дастидан бир қадам ҳам юролмай қолдим!

Бу сўзлар Маттисни жуда қаттиқ чақиб олди. Маттис Хегенинг жонига тегдими ҳали? Хеге очиқдан-очиқ шундай деди-я!

Аммо Хеге ҳар доим аччиқланганда бўлгани каби, бу сафар ҳам айтган сўзларидан пушаймон бўлди. Юзлари қайтадан ёришди.

— Кел, бу сўзларни мен айтмадим, сен эшитмадинг, деб ҳисоблайлик. — Чунки бу тўғри эмас, сен жонимга тегмагансан.

— Айтишга айтиб бўлдинг, қандай айтмадинг, деб ҳисоблаймиз? — қўрқиб-гина сўради Маттис.

Хеге унинг олдида тўхтаб тураверди.

— Одам баъзан айтган сўзлари унутилишини хоҳлайди. Сенда ҳеч бундай бўлмайдими? Мен ўйловдимки...

— Гап нимадалигини биламан, — деди Маттис бирдан.

— Нимани биласан? Ўзи йўқ нарса бўлса, сен уни қаёқдан биласан? — деб сўради Хеге шоша-пиша. — Сен жонимга тегмагансан.

У жуда ақли, ўйлади Маттис. Аммо ҳозир мен ундан ақллироқман. Мен Ёрген ҳақида гапирдим. У буни дарҳол тушунди ва ҳийлада устун келмоқчи бўлди, аммо бунинг уддасидан чиқолмади. Ахир Маттис кўлда сузаркан, беҳудага кунуззукун бу ҳақда мулоҳаза юритганми? Агар Маттис Хегенинг жонига теккан бўлса, демак бу — Ёрген билан боғлиқ. Бундай давом этиши мумкин эмас, буни ҳал қилиб олиш керак!

— Ёрген, бу ёққа туш! — Маттис туйқусдан чордоққа қараб қичқирди: унинг овози, даҳшат солиб, баланд эшитилди.

Хеге хавотирлана бошлади:

— Маттис! Нима қилмоқчисан?

— Бу ёққа туш, Ёрген!

Хеге, у батамом ақлдан озди, деган хулосага келиб, уни елкаларидан чангаллади, хонадан опчиқиб кетмоқчи бўлди.

— Ўчир! — деди, қўрқитиш ниятида газаб билан шивирлаб. — Нима, жинни бўлдингми? Сени нима деб ўйлаши мумкин? Кетдик кўчага, Ёргенни тинч қўй!

— Ёрген!!!

— Бунга қулоқ солма, ҳаммаси бемаънилик! — қичқирди Хеге чордоқ томонга.

— Тўхта, мана, у тушиб келяпти, — Маттис ўжарлик қилар, кетгиси келмасди.

Ёрген чиндан ҳам нарвондан пастга тушиб келди.

Хеге Маттисни қўйиб юбориб, ўз хонасига қочиб кетди ва тарс этиб эшигини ёпиб олди.

— Нима гап, Маттис? — сўради Ёрген хонага кириб. — Мана, мен келдим.

Ёрген бозор куни киядиган кийимларида эди — ўктам эркак, эпчил ўтинчи. Маттис унинг саволига жавоб бермади; ўйламасдан қилган қилигидан ўзи ҳам лолу ҳайрон эди.

— Яна қанақа бемаънилик? — жуда кескин тарсиллатиб савол берди Ёрген ва Маттисга яқинроқ келди.

Бу масалани узил-кесил ҳал қилиб олиш керак эди.

— Сен энди бу ерда қолишинг мумкин эмас, — деди Маттис ва олов бўлиб ловуллади. Бу сўзлар эсини йиғиб улгурмасидан бурун лабларидан отилиб чиқди, у бу сўзларни хаёлан жуда кўп марта айтган эди.

— Шунақами? Қайси айбим учун? — сўради Ёрген, у ҳатто аччиқланмади ҳам — шунчаки гап нимадалигини тушунмаган эди.

Маттиснинг ичидан:

— Мен опам билан бирга кетиб қолишингни истамайман! — деган сўзлар отилиб чиқди.

Ёрген ўзини ҳар қачонгидан ҳам яхши тутаётган эди.

— Мен опанг билан ҳеч қаёққа кетмоқчи эмасман. Умуман бу ердан ҳеч қаёққа кетиш ниятим йўқ. Нега кетишим керак? Ўзи эндигина жойлашдим-ку!

Маттис боши берк кўчада қолгандай довдиради:

— Биласанми, Хеге бошқача бўлиб қолди, сени деб...

— Нега? У сенга нима деди?

— Хеге... — дея гап бошлади Маттис, аммо тутилиб жим бўлиб қолди. У, Хеге ёмон бўлиб қолди, демоқчи эди, аммо гапини бошқача қилиб: — У аввалгидай эмас, — деди.

Ўрмончи ўзини унутиб, қулиб юборди.

Бу кулги Маттисга шу лаҳзадаёқ таъсир қилди — у қаттиқ қаҳрланди — ўйларини идора қилолмай қолди ва Ёргенга, бу ўзига ишонган одамга, ор-

тиқ гапиришга имкон бермай, жўя-ножўя, бўлар-бўлмас гапларни тўрсиллатиб айтиб ташлади:

— Нега куласан? Мен сен билмаган нарсаларни биламан! Сен мана шу йўлда юрган қушни биласанми? Бундай гўзал қушни умрингда кўрмаган бўлсанг керак? Мен эса кўрганман! У мана шу ерда эди. Хеге учун келтиргандим. Мен уни яхши биламан! Нега энди сен бу ерларда пайдо бўлдинг?!

Маттиснинг жасорати авваламбор ўзини ҳайратга солган эди. У шу онда дадил-дадил сўзлари билан Ёргенни эзиб-эзиб, йўқ қилиб ташламоқчи, бу ерлардан бутунлай қорасини ўчирмоқчи бўлган эди.

Аммо бошқача бўлиб чиқди.

— Ҳа, мана, пайдо бўлдим, — деди Ёрген хотиржам. — Дарвоқе, Хегенинг ўзи қани?

Маттис Хегенинг эшигини кўрсатди.

Ёрген тўғри ўша ёққа кетаётганини кўриб:

— Қаёққа? — дея сўради хавфсираб.

— Тўхтаб тур, Маттис, ҳозир ҳаммасини яхшилик билан гаплашиб оламиз.

Шундай деди-ю, Ёрген Хегенинг хонасига кириб кетди. Маттиснинг куйди-пишдиларидан фойда чиқмади. Хегенинг хонасида уларнинг шоша-пиша гаплашганлари эшитилди, кейин Ёрген ва Хеге икковлари бирга чиқиб келишди. Ёрген гўё Хегени ҳимоя қилаётганга ўхшарди. Энди Хеге укасига ҳадиксираб қарарди.

Ёрген кичкинагина миқти Хенеге елкасидан кучоқлади ва Маттиснинг олдига етаклаб келди. Ҳайратланганидан Маттиснинг оғзи очилиб қолди. Хеге қизариб кетди.

— Биз Хеге иккимиз яхши дўстлармиз, — деди Ёрген. — Сен бунга тушунишинг керак.

Хеге Ёргеннинг кучоқлаб олган қўлига қаршилик қилмади, аксинча, итоат қилди. У ҳатто бундан хурсанд ҳам эди, айни чоғда Маттисдан сал-пал кўрқиб-ҳадиксираб турарди.

— Сизлар энди ҳақиқатан бир-бирларингизни севасизларми? — деб сўради Маттис қийналиб.

Хеге ниҳоят бошини кўтарди. Бутун ҳаёти давомида Маттиснинг олдига товоқда емак қўйиб келгани боис, ўзини унинг кўзларига тик қарашга ҳақли деб ҳисобларди.

— Ҳа, Маттис, биз бир-биримизни севамиз, — деди у. Шунда юзлари бахтли табассумдан чунонам ёришиб кетдики... Маттис ҳеч қачон унинг юзида бундай гўзал табассумни кўрмаган эди.

Кейин Хеге яна бошқача жилмайди ва шундай деди:

— Менга Ёргенни сен олиб келгансан-ку, Маттис. Эсингдами? — Энди Хегедан умрбод айрилибман, деган даҳшатли фикр бирдан уни чулғаб олди ва у бу фикр билан ҳеч чиқишолмасди.

— Бир-бирингларни қачон севиб қолдинглар? — У заифона, аммо қатъият билан яна савол берди.

— Сен ташкачилик қилиб юрганингда.

Маттис, опаси Ёргеннинг кучоғида ҳузур қилаётганини кўрди. Опасининг афтини таниб бўлмас эди — на чарчоқ бор эди, нағашлик, на гамгинлик... Аҳвол Маттисни лолу ҳайрон қилди — аввалига севишиб кетди, аммо кейин Хегени умрбод йўқотганини англаб, гамга ботди.

Йўқ, йўқ.

Ўзинг кўриб турибсан-ку. Уни йўқотдинг, ахир.

— Хеге, нима учун менга илгари ҳеч нима демагандинг? — зорланиб сўради ниҳоят.

— Бунга аввал ўзим ишонч ҳосил қилишим керак эди, — жавоб берди Хеге. — Бу борада сен ўзинг ҳаммасини фаҳмлаб олдинг, чунки сен ақллисан.

Маттис мақтовини эшитиб, довдиради. Хеге бу сўзлари билан уни юмшатмоқчи эди. Маттиснинг бадани жимирлаб кетди, гўё гап ҳаёт-мамот устида бораётгандай:

— Сен бу ердан кетмоқчимисан? — деб сўради.

– Бу гапни қаёқдан олдинг?
 – Модомики менга айтишдан ҳайиққан экансан...
 – Йўқ, – деди Хеге, жуда қатъий қилиб. – Биз ҳеч қаёққа кетмаймиз. Бизниқида Ёрген сиқилиб қолмайди. Ҳаммаси илгаригидай давом этади.
 – Негай мен ташкачи бўлдим-а, – очиқдан-очиқ афсусланди у.
 – Нега ундай дейсан? – Хеге эътироз билдирди. – Кун бўйи унналмасам бўларкан...

Энди гапга камгап Ёрген аралашди:

– Балки, яна кимнидир ўтказарсан, – деди у.

Маттис бошини чайқади.

– Ким билади дейсан, кўлда ҳар нарса бўлиши мумкин, – давом этди Ёрген.

Маттис сўзида қатъий ва маҳкам туриши учун асослари етарли, деб ҳисобларди.

– Мен шу ишга унналмасам бўларкан...

Хеге Маттис ҳаммасини яна бузиб қўйишидан қўрқиб, гапини тугатишига йўл бермади: у укасига яқинлашди ва маҳкам кучоқлади. Маттис эсини таниганидан бери Хеге ҳеч қачон бундай қилмаганди, у бўйнида опасининг кўлларини ҳис қилди. Хегенинг юзи ғалати эди.

– Ташкачи бўлганинг учун, Худо сенга ажру мукофотлар берсин, Маттис, – деди Хеге.

Шундай деди-ю, яна хижолат бўлиб, Ёргеннинг ёнига ўтди.

Маттис ўзидан сўради: агар улар бир-бирларини севишган бўлса, нима учун ўшанда Хегенинг мендан жаҳли чиқди? Шуни ҳам ундан сўраб кўрсаммикин? Йўқ.

– Ҳамма севишганлар бир хил бўларкан-да, – деб қўйди савол бериш ўрнига нозик мавзудан гап очиб.

Улар ҳушёр тортишди. Буни кўрган Маттис, наҳотки, бу гал айтган гапим уларга тушунарсиз бўлса, деб ўйлади.

– Бу гапинг билан нимани назарда тутяпсан? – сўради Хеге.

– Мен бошқа севишганларни ҳам кўрганман, шуни айтмоқчийдим, бўлгани шу, – деди Маттис. – Ёзда мен севишганлар билан шолғом ўтоқда бирга ишлагандим. Улар нуқул бир-бирининг сонини чимчилашарди.

Хеге билан Ёрген кайфлари чоғ, гул-гул очилиб кетишди.

– Улар унчалик балоғатга етмаган ёш йигит-қизлар бўлган, – деди Хеге, – фақат шундай ёшлар бир-бирларини чимчилашади.

Ёрген индамади.

– Аммо улар ҳамма вақт бир хил яхши инсонлар эди, – деди Маттис.

– Шундай бўлиши ҳам керак.

– Бўлмаса нега сен менга аччиқ қилардинг?

Бу Хегенинг гапига жавобан ўз-ўзидан отилиб чиққан сўзлар эди. Айтилган гап – отилган ўқ, ҳеч ким орқага қайтаролмайди. Қолаверса, буни уларга айтиб қўйгани яхши бўлди.

Хеге уялиб кўзларини пирпиратди.

– Менми? Аччиқ қилардимми? Бўлмаган гап, – у ўнғайсизлик билан ўзини оқлашга уринарди.

Аммо бундан маъно йўқ эди, Маттис уни деворга тираб қўйганди, галаба Маттис томонда эди.

– Майли, мен қайиғимга борай, – деди. – Бир оз ўйлаб олишим керак.

– Яхши, – деди Хеге.

У бир зумда чиқиб кетди.

Қирғоққа бориб тўхтади, бир оз ўйлаиб, яна уй томонга кўтарила бошлади, аммо кейин яна пастга қайтди.

О, лойхўрак, менинг қушгинам, деди ўзига.

У қайиғини сувга итармади, қирғоқда унинг ёнига ўтирди – ўткир елим ҳидидан чуқур-чуқур нафас олди. У қайиғига қараб туриб, уни ёмон кўриб кетди: Ёрген воқеасида қай бирлари кўпроқ айбдор – қайиқми, ўзимми? Алоҳида-алоҳида олиб қаралса, на Маттис, на қайиқ Ёргенни кўлдан бу ёққа ўтказа оларди.

Ёрген ишдан келиб ҳордиқ чиқараётган оқшомларда Хеге энди очикдан-очик унинг олдига кириб кетарди, бу ўша муҳим воқеалар муҳокамасидан кейин уйда юз берган биринчи ўзгариш эди. Маттис опасининг хушчақчақ-хушнудлигини кўрар, ўзи ҳам бундан хушчақчақ-хушнуд бўлиши кераклигини тушунса ҳам, ҳеч бундай бўлолмас, кўрқув дастидан қутулолмас эди.

Бир куни у дадилланиб:

– Энди нима бўлади? Шу ерда қоласизларми? – деб сўради.

– Ҳали бир қарорга келмадик, – жавоб берди Хеге. – Ҳозирча қандай яшаган бўлсак, ҳаммаси шундай қолаверади.

– Бир қарорга келсанглар, унда нима бўлади?

– Кўрамиз. Сен фақат безовта бўлма.

Наҳотки, Хеге Маттис кўрқаётганини тушунмаса? У кетиб қолса, Маттиснинг ёнида бўлмаса, Маттис нима қилади? У Хеге билан ёнма-ён яшашга ўрганиб қолган. Шундоқ қўл узатса бўлди – Хеге ёнида бўлади.

– Йўлга йиқилган ўша қуш... – Маттис шундай деб гап бошлади-ю, аммо давом эттиролмади.

– Овчи ўлдирган қушми? Хўш-хўш?

– Йўқ-йўқ, шунчаки айтяпман, эсингдами, унга ўқ текканди.

– Маттис, жоним укам, ортиқ у қушларни ўйлама, худо олсин уларни, – деди Хеге бепарволик билан; худди “най-нана-нум” деб ўйнаб юборадигандай ўзида йўқ хурсанд эди. Аммо Маттиснинг кўзлари уни сергаклантирди.

– Сени тушунмайман, – деди Маттис жиддий оҳангда.

“Най-нана-нум”нинг қораси ўчгандай бўлди.

– Эркаксан-ку, Маттис, эркак бўлсанг-чи, – Хеге қатъият билан гапирди. – Озгина эркакка ўхшаб ўйлагин.

– Нимани? – сўради у ҳеч тушунмай, Хегени кўрқитиб.

Хеге жавоб бермади.

У ташкачиликка борарди. Энди тезда кимдир мени чақириб қолар, ўйларди у. Бири бўлмаса, бошқаси чақирар-ку, ахир.

Эркак бўл, деди Хеге. Илгари Хеге бундай сўзлардан гапирмасди.

У қайиғининг тешик-тирқишларини беркитди. Ҳар куни эрталаб у латта-путта қидирарди. Янги қайиқ энди истиқболда, шунчалик олис-олисда эдики, сал кейинроқ бориб, умуман кўринмай, йўқ бўлиб кетди.

Эркак бўлайми?

Маттис бу талаб устида эсанкираб чуқур мулоҳаза юритарди.

Хеге бахтиёрликдан тамоман эс-хушини йўқотди, нима деяётганини ўзи ҳам билмайди – ҳамма бало шунда бўлиши керак.

Маттис энди қайиғини сувга итармоқчи бўлиб турганди, бирдан йироқларда устма-уст қалдироқ гумбурлаб қўйди.

Жала.

Тоғлар ортидан қора булутлар кўтарилди. Ва шу ондаёқ момақалдироқ гумбурлади.

Нима ҳам қилдим, қайтишдан бошқа иложим йўқ, ўйлади Маттис. Жалада ташкачилик қилиш шарт эмас, ҳа, шукурлар бўлсинки, бундай қилишим шарт эмас.

У кучли шамол кўтарилиш эҳтимолини ҳисобга олиб, қайиғини яна битта арқон билан маҳкам боғлади ва эшакларни яширди-да, бошқа ҳеч нимани ўйламай, ўзининг одатдаги бошпанасига югурди. Бамисоли ёгажак жала уни ҳамма мажбуриятлардан озод қилгандек эди. Уйга кўтарилаётганда Хегенинг “эркак бўл!” деган сўзи бирдан ёдига тушиб хаёлидан кетмай қолди. У тўхтади ва бир неча марта шу сўзларни такрорлади.

Маттис узоқдан Ёргеннинг уйга кириб кетганини кўрди. Ўрмондан шикастланиб келганмикин? Йўқ, унақага ўхшамайди. Кўриниб турибди, у бутунлай ўрмонга бормаган, бутун бу вақт давомида Хеге билан уйда бирга бўлган.

Уларни тушуниб бўлмайди, ўйлади Маттис, Ёрген ўтин кесмай қўйди, Хеге тўқишини тўхтатди. Тез орада бизникида фақат мен ишлайман, шекилли.

Момақалди роқ кучли роқ қалди ради, Маттис одимини тезлатди. Балки, уйга кириб, Хеге ва Ёрген билан бирга момақалди роқ ўтиб кетишини кутгани тузукдир? Шу баҳонада бир эркаклигини ҳам кўрсатиб қўяр?

Йўқ, даҳшат бу, рўй-рост иқроор бўлди Маттис ва тўппа-тўғри ўзининг синашта бошпанасига кетди. Бугун, балки, момақалди роқ аввалгисидан куч-сизроқдир, аммо кўрқув Маттисни ўз исканжасига олган эди. У югуриб бориб халажойга кириб олди-да, эшигини маҳкам бекитди ва бармоқларини кулоқларига тикди.

Ҳарҳолда момақалди роқ кучликкина эди. Мана, девор ортидан қабиҳ момақалди роқнинг паст қалди-қулдури эшитилди, кейин у чинакамига гулдурлади. Маттис ғужанак бўлиб олди. Энди у эркак бўлиш тўғрисида ортиқ ўйламас эди. Воқеа ўта жиддий тус олган эди.

Аммо бу сафар бу ерда хавфдан қутулишнинг иложи йўққа ўхшарди. Момақалди роқ гумбурлари ҳам, кулоққа тикилган бармоқлар ҳам Маттисни бирдан шовқинлаган Ёргеннинг овозидан қутқаролмади.

— Маттис! Бу ёққа чиқ! — буюрди Ёрген.

Чиқиб бўларканми? Эси жойидами? — ўйлади Маттис, лекин жойидан қимир этмади, эшик илгаги илинган-илинмаганига қараб қўйди, холос.

— Бу ёққа чиқ, Маттис! — деб буюрарди эшик ортидан.

Маттис яқингинада ўзи ҳам Ёргенга “чордоқдан туш!” деб буюрганини бирров ёдига олди.

Ёрген эшик ортидан қичқирди:

— Яхшиликча чиқасанми, ё судраб олиб чиқайми?! Сенга айтяпман, чиқ бу ёққа!

Бу нимаси? Маттис Ёргендан кўрқмасди-ку. У бўлса, судраб чиқаман, деяпти-я! — бу сўзлардан сўнг халажойда қолишнинг иложи йўқ эди. Ташқарида момақалди роқ гумбурлашда давом этаётган, Маттис, кўрққанидан ранги оқариб, оёқлари пахтадай бўшашиб кетган бўлса-да, эшикни очиб, ташқари чиқишга қарор қилди — акс ҳолда у ўзини шунчаки лаванг-лапашанг ҳолда кўрсатган бўларди. Аслида у кўрққанидан эмас, Ёрген чақираётгани учун, ўзини ташқари чиқишга мажбур этаётган эди.

— Чиқяпман! — деб қичқирди у ҳам эшик ортидан.

Илмоқни тушириб, эшикни очди, айнан шу онда чақмоқ чақиб, кўзларини қамаштирди ва бутун вужудини тешиб ўтгандай бўлди, аммо у бари бир остонадан ўт устига ҳатлади. Кейин устига момақалди роқ кулади. Ҳали жала бошланмаган эди.

Маттис ўзининг қаердалигини идрок этолмас, аммо Ёрген шундоқ қаршисида турарди. Маттиснинг қамашган кўзлари деярли ҳеч нимани кўрмасди. Ёрген туманда турганга ўхшарди, ҳов нарида эшик олдида турган Хегени ҳам таниди. У Ёргенга қўли билан, Маттисни ўз ҳолига қўй, дегандек имо қилди.

— Хўш, нима дейсан, мана мен шу ердан! — деб тўнғиллади Маттис ва олдинга бир одим ташлади. Оёғи ўзиникига ўхшамасди. У Ёргеннинг устига бостириб борди. Ёрген ҳатто тисланишга мажбур бўлди. Яна чақмоқ ярқ этди.

— Менда нима ишинг бор, Ёрген!

Энди Ёрген индамай кутиб турар, кўзғолмас эди.

Маттис чақмоқни ва момақалди роқ гумбурларини писанд қилмай, яна олдинга бир қадам ташлади — у қоп қаби куламади, бармоқларини кулоқларига тикмади, кўзларини катта-катта очганча, тўппа-тўғри ўзидан нимадир ис-таётган Ёргенга қараб бостириб борарди. Кўрқмаётганини бир кўриб қўйсин!

Маттис жуда яқинга келди, Ёрген уни жойидан кўзғолмай кутиб олди.

— Яхши, — деди Ёрген. Бошқа ҳеч нима демасди.

Аммо Маттис бу сўз тағдор қилиб, ҳурмат билан айтилганини ҳис қилди. У титрарди, шундай бўлса-да, оёқлари зил-замбил гавдасини ночор-беихтиёр кўтариб турарди. У Ёргенга бир қараб қўйди: унга ихлоси ортдими ё ундан кўрқяптими — буни ўзи ҳам билмасди.

— Хўш? — ҳаяжонланиб сўради у. — Айт, мендан нима истайсан?

— Юр, биз билан бирга ўтир, бошқа ҳеч нима керак эмас, — жавоб берди Ёрген. — Менимча, бу жой сендай ажойиб инсонга нолойиқ.

Маттиснинг газаби қайнади, ammo бундай об-ҳавода ўзини кўрсатиб қўйишнинг мавриди эмасди. Ёргеннинг кетидан судралиб кетди. Юраги кутуриб, гурс-гурс урарди. Момақалди роқ аста-аста пасайди. Энг даҳшатлиси ортда қолди.

Хеге ўша-ўша очик эшик тагида эди. У Маттис учун заррача ҳам кўрқмагани кўриниб турарди.

— Бизга йўл бер, — деди унга Ёрген. — Қара, бизга ҳалақит беряпсан, ахир!

Хеге нима дейишини билмай, “хўп-хўп”лаб йўл берди. Мана, улар учовлари уйга киришди. Маттис ночор бир аҳволда кучли ва ақлли одамлар — Хеге билан Ёргенга жовдираб қарарди. Ammo, ҳар неки бўлса-да, улар билан бирга ўтиролмас, ҳечам ўтиролмас — бу синовлардан сўнг уни ожизлик ўраб-чирмаб ташлагандай эди. Момақалди роқ гумбурлари пасайиб бораркан, у ўрнидан туриб, ўз диванига бориб ётди, тинкаси куриб кўзларини юмди, у энди олис-олисларда эди.

34

Маттис ҳар доим, энди Ёрген нима қиларкин, деб кутиб юрарди. Яна ундан нимани талаб қиларкин? Бундай одамлардан ҳар балони кутиш мумкин.

Ич-ичида Маттис момақалди роқ пайтидаги иши учун Ёргендан миннатдор эди. Қисқа муддат ичида бўлса-да, Маттис ўзини ҳақиқий эркаклигини кўрсатди. У ўзи умуман кўринишидан ночор бўлса-да, аслида у қадар ожиз-нотавон эмасди, фақат ёмон нарсаларни олдиндан сезиши туфайли қийналиб юрарди. У Хеге билан Ёрген бир-бири билан апоқ-чапоқлигини, Ёрген ўрмондан қайтганда Хеге очилиб кетишини кўриб турарди. Зўра пайқаладиган кўпдан-кўп белгилар Хегенинг олдинги ҳаётдан ва Маттисдан жуда узоқлашиб кетганини айтиб турарди.

Ҳолим нима бўлади?

У тинимсиз Хеге билан Ёргенни кузатарди.

Балки, улар мени ёлғиз яшаши мумкин, деб ўйлашар?

Эҳтимол, бу ҳақда умуман ўйлашмас.

Бир кун Маттис Хегедан тўғридан-тўғри сўраб қолди:

— Нега жала ёган кун Ёрген мени чиқишга мажбур қилди?

— Бунга қанчалик чидашингни билмоқчи бўлди, — жавоб берди Хеге. — Кўрдик, сен биз ўйлагандан кўра чидамлироқ экансан.

Бу сўзлар Маттисни жунжиктирди. Нимага чидамли эканман? Ўшанда мазам қочганда, у роса севингандир? Ammo бу унинг биринчи одими эди.

У, хавотир ва қора ҳиссиётлар кўйнида кўл бўйлаб сузарди. Кўлдан ўтишни хоҳловчилар йўқ, ҳалиям ёнидан гоҳо-гоҳо моторли қайиқ ғарбий ёнбағирларга ўтар, ҳеч ким Маттиснинг ёрдамига муҳтож эмасди.

Мен Ёргендан фақат биттагина яхши нарсани — қизлар билан қандай муомала қилишни ўргандим. Мен кўп нарсани билмас эканман. Ўшанда Ингер билан Аннанинг олдида нотўғри иш қилиб қўймаганим — жуда ажойиб бўлган экан-да!

Уларнинг номлари ҳар доим Маттиснинг хаёлида. У қайиғида букчайиб ўтирар ва эшакларни оҳиста-оҳиста юргизарди.

Кўп ўтмай Маттис яна келгувси ҳаёт ҳақида гап очди:

— Бирор қарорга келдингларми? — деярли ёвқараш қилиб сўради Хегедан. — Нимага аҳд қилганларинг-ку шундоғам равшан.

— Йўқ, — деди Хеге бепарво. — Ҳалиям бир қарорга келмадик. Яхши яшаб турибмиз-ку. Сен ҳам буни ўйлама.

Хегени таниб бўлмай қолди: айтган гапини ҳам эсламайди. Опа-ука бирга бўлган онларида Маттис Хегенинг қувончдан тўлиб-тошиб юрганларини кўрар, ўзини унинг қувончларига шерикдай ҳис қиларди ва улар билан қувноқ ва жасур, деярли гердайиб муомала қиларди.

— Менга ҳамма гапни тўппа-тўғри айтаверсанглар бўлади, — деб қолди бир кун Маттис.

– Нимани айтяпсан?

– Мен ҳаммасига чидайман, – ичида қаттиқ кўрқаетган бўлса ҳам, ташида сирли ваъдалар берди у.

Хеге унга шубҳа билан хавотирланиб қаради, аммо ҳеч нарсани кўрмади. У тезроқ ўз бахти қобигига кета қолгиси келарди.

– Илгари қандай эди, эсингдами? – деб гап бошлади Маттис ва гапини тугатмай ўрнидан турди-да, кетди. Ҳаддан зиёд кўп хотиралар хаёлида жонлана бошлаган эди.

35

Бир куни эрталаб Ёрген унинг олдига келди – аниқки, яна ниманидир ўйлаб топган. Маттиснинг эти увишди: ўзини янги синов кутмоқда, бу галгиси олдингисидан ҳам жиддийроқ. Совуққина сентябр эртаси эди, кўз узра туман парқулари сузиб юрар, уларнинг орасида тумансиз жойлардан кўм-кўк осмон кўриниб турарди.

Ёрген, одатдагидай, ўрмонга кетишга ҳозирлик кўрарди, аммо олдин Маттисга мурожаат қилди:

– Юр мен билан, ўрмонда бирга дарахт кесамиз.

– Мен ташкачиликка боришим керак, – қисқа жавоб берди Маттис.

– Кузда ҳеч ким кўлдан ўтмайди, – деди Ёрген. – Бугун мен билан бемалол ўрмонга борсанг бўлаверади.

Бу деярли буйруқдай эшитилди. Энди Ёрген Маттис билан фақат шу оҳангда гаплашса керак...

– Мен Ёрген билан ўрмонга боришим керакми? – сўради Маттис Хегедан.

– Албатта, бор. У сенга дарахт йиқишни ўргатади. Ҳозир мен олиб кетишинга нонушта тайёрлаб бераман.

Маттис эсанкираб қолди.

Энди егулик ташвишига ўрин йўқ, ўтинчи туфайли уйда озиқ-овқат етарли, илгариги қийинчиликлар орқада қолганди. Маттис қаршилиқ қилмади, аммо мушкул аҳволда эди.

– Яхши, – деди Ёрген, ҳаммаси тайёр бўлганда.

– Нимага сен билан ўрмонга боришим керак?

– Дарахт йиқишни ўрганишга.

Бу момақалдиरोқ чоғида уни халажойдан судраб чиқаман деб дўқ-пўписа қилганига ўхшаб кетарди. Ҳолбуки, ташкачилик энди-энди йўлга қўйилган, унинг ҳеч қийналмай эплаётган доимий иши бор эди.

Улар ўрмоннинг дарахт кесиладиган жойига бутун қишлоқдан ўтиб боришди ва одамлар Маттиснинг барча асбоб-ускуналар билан қуролланган ҳолда ўтинчи билан бирга кетаётганини кўрдилар. Бу, гарчи энди баҳорги ишига қараганда камроқ аҳамиятга эга бўлса ҳам, ҳар қалай кўнглига ўтиришадиган иш эди. Ахир, бу йил ёзда чакана воқеаларни бошидан ўтказдимми?

Маттис беихтиёр кулиб юборди.

– Нега кулдинг? – юмшаб сўради Ёрген.

– Йўқ, шунчаки илгари шолғом ўташни эпложлаганим эсимга тушиб кетди.

– Ҳм, – Ёрген бу ерлик бўлмагани учун ҳеч нимага тушунмади.

Буни Маттис пайқади.

– Оролча, – деди у.

– Бу нима дегани – тушунмадим, – рўй-рост тан олди Ёрген.

– Бундай бўлиши табиий, – деб унинг гапига қўшилди Маттис.

Ортиқ ҳеч нимани изоҳламади.

Улар дарахт кесиладиган жойга келишди, бу ерда жинни-пинни одам ишлаганга ўхшарди: игнабарглар сочилган ерда, ҳар тарафда ёғочлар думалаб ётарди. Ёрген Маттисга бу ёғочларнинг пўстлогини шилишни буюрганда, у ўзини камситилгандай ҳис қилди. Ёрген эса нарироқда бир ўзи дарахтларни қийратарди.

Маттис бор кучи билан ҳаракат қиларди, аммо эшкак эшиш қаёқда-ю,

пўстлоқ шилиш қаёқда? У ёқда истаганча ўйлашинг мумкин, бу ерда хаёлга келган ўйлар бир-бири билан тўқнашиб, ишлашга халақит беради.

Маттиснинг ёғочини худди каламушлар кемириб кетганга ўхшарди. Ёрген ишлаётган ерда эса дарахтлар қулар, атрофга шох-бутоқлар учар, ер зириллар эди.

Маттис терлаб кетди. Ниҳоят, у ғўла тайёр бўлганини айтди.

Ёрген унинг олдига келди. “Иҳм” деб қўйди. Назарида ғўла жуда беўхшов чиққанди, аммо у кўнгли тўлмаганини билдирмади.

— Озгина дам ол, — деди у. — Мен буни сал-пал текислай.

Маттис ўтирди. Ёргеннинг қўлида дарҳол ғўла бўйлаб ўроқранда у ёқдан-бу ёққа уча бошлади. Маттиснинг хаёлини эса, нега мен бу ерданман, деган фикр гингилаётган хира пашшадай жондан безор қилаётган эди.

— Нега мен бу ерданман? — овоз чиқариб сўради у.

— Ўрганиш учун, — жавоб берди Ёрген.

— Менга нима кераги бор?

— Ўтинчилик унчалик ёмон касб эмас.

Ёрген бошқа ҳеч нима демасди. Маттис, у опамни олиб кетмоқчи бўлгани учун менга бу ишни ўргатяпти, деб ўйлади.

— Сен мени момақалдироқ пайгида ҳам судраб чиққандинг.

— Ҳа. Ўша куни сен ҳақиқий мардлигингни кўрсатдинг. Ҳозир эса, кел, тамадди қилиб, бир оз дам олайлик.

У Маттисга нон узатди.

— Мен буни сўрамовдим.

— Биламан. Еб ол. Умр бўйи қорнинг тўймаган.

Ёрген чала-чулпа бўлса ҳам, ҳар қалай, дўстлик қилаётган эди, Маттис эса буни қабул қилишга мойил эмасди.

— Тўғриси айт, ниятинг нима? Нега мени бу ерга олиб келдинг?

Ёрген нонини оҳиста-оҳиста чайнади.

— Йўқ, ҳарҳолда ёмон ниятим йўқ, — деди у. — Бўлар-бўлмас шубҳа-гумонларга борма.

Қўлидаги бурдани еб бўлгандан кейин, яна гап очди.

— Нима қилишни ҳеч ўйлаб тополмаяпмиз, — деди у ва Маттиснинг кўзларига тик қаради.

— Меними? — ногаҳоний зийраклик билан сўради Маттис.

— Ҳа.

Кучга тўла ўтинчининг юзиде ёмонлик аломати йўқ эди, у Хеге тайёрлаб берган нонуштани аста-аста тановул қиларди. Маттис Ёргендан кўрқмасди, бор-йўғи Ёрген билган, аммо Маттисга айтгиси келмаётган номаълум келажакни ўйлаб, даҳшатга тушаётган эди.

— Бу ҳақда кейин гаплашиб оламиз, — деди Ёрген. — Ҳозир эса сен болтада яхши ишлашни ўрганишинг керак. Ана ўшанда пул топа оласан ва мустақил бўласан.

— Мен шундоғам мустақилман, — деган нидо отилиб чиқди Маттиснинг оғзидан.

— Ҳа, лекин одам деган бошқаларнинг ёрдамисиз яшай олгани яхшироқ, — деди Ёрген, мулоим шафқатсизлик билан.

Кейинги кунларда Маттис хушёр бўлиб юрарди, мана энди бирданига англади: уни ташлаб кетишмоқчи.

— Ўрганмайман! — деди у.

— Керак! — деди Ёрген. Момақалдироққа чиқишни қандай буюрган бўлса, ҳозир ҳам ўша оҳангда гапирди.

Маттис бўйсунушга мажбур бўлди. Кейин тўсатдан калласига бир ажойиб фикр келди ва қувониб шу фикрга ёпишиб олди:

— Уйга бориб келсам майлими?

Орқасини ўгириб кетаётган Ёрген фақат елкасини қисиб қўйди, лекин Маттисга шунинг ўзи ҳам кифоя эди.

Чақмоқ ялт этгандай, Маттиснинг бошида янги режа туғилди. Энди уни дарҳол амалга ошириши керак эди.

— Ҳозир мен эмас, сен аҳмоқ бўлдинг! — деди Маттис Ёргенга.

Кейин қочиб кетди.

Хеге уйга чошиб келаётган укасини кўрганда қўлида ушлаб турган нарсаларини тушириб юборди, уй эшигидан кўча эшикка, кўча эшикдан сўқмоққа отилди. Супургиёт қоплаган тепалик орасидан ўтувчи бу сўқмоқ унга жуда узун бўлиб кўринди.

— Дарахт босиб қолдимми?

— Кимни?

— Кимни деганинг нимаси?

— Ёргенми? Йўқ, у дарахт кесяпти, шундайки, болтасидан ҳар ёққа фақат пайраҳалар учади.

— Худого шукур-е, ҳаммаси жойида бўлсин илойим. — Хеге суюниб кетди. — Сенинг шамолдай учиб келаётганингни кўриб, бир бало бўпти, деб ўйладим. Эсингда бўлсин, Маттис, дарахт кесиладиган жойдан бундай чошиб келмаслик керак, бўлмаса, одамлар бир фалокат юз берибди, деб ўйлашлари мумкин.

— Мен буни унутибман, — деди паст овоз билан Маттис. — Хаёлим бутунлай бошқа нарсада эди.

— Сенга нима бўлди?

— Ҳа, йўқ, ҳозирча ҳеч нима. Мен сенга буни олдиндан дангал айтолмайман.

Маттис гаплари чалкашиб кетаётганини сезиб турарди.

— Мен сен билан гаплашиб олишим кераклиги учун уйга чошиб келдим, сени кўргим келганди.

Хеге пиқиллаб кулди.

— Мени кўргинг келди? Топган гапингни қара! Сен мени кўрқитиб юбординг: у дарахт остида қоптими, дебман.

Маттис қойилмақом режасини дарҳол амалга ошираман деб турганда олдиндан нобоп аҳволга тушди. Ёрген ўрмондалигида Хегени ўзимга оғдириб оламан деган умидда негаям жинниларга ўхшаб уйга югуриб келди? У ерда ўзига бирдан-бир чора шу бўлиб кўринганди. Йўқ, Хеге Ёргенни қаттиқ севаркан: у дарахт тагида қолмаганидан шу қадар бахтли эдики, ўзини нақ еттинчи фалакда ҳис қиларди.

Опа-укалар шохдевор ёнида турардилар. Хеге ўзи ҳам сезмаган ҳолда Маттисга режасини амалга ошириб кўришга ёрдам бериб юборди. Хеге севинчи ичига исғмай, Маттисни кучоқлади ва уни дўнгликка ўзи билан ёнма-ён ўтказди.

— Ўтир, нафасингни ростла, — деди у хурсандчилик билан. — Чопганинга бошдан-оёқ терлаб кетибсан.

Улар худди илгаригидай, дунёда икковларидан бўлак ҳеч ким йўқдай дўнгликка ёнма-ён ўтиришди.

Маттиснинг кўз ўнгида қутулиш чораси ярқ этиб кўринди — у нима қилиш кераклигини тушунди.

Олдин у Хегега қараб жилмайди. Хеге ҳам хурсандчилик билан Маттисга қараб жилмайди.

Кейин Маттис бош ирғади.

Хеге ҳам бош ирғади.

Бу худди унутилган ва бирдан қайта ёдга тушган эски ўйинга ўхшарди.

Аммо Маттис Хеге ўйлаганидай жуда ҳам содда, гўл одам эмасди: режаси ёдида эди.

— Мана сен билан дўнгда ўтирибмиз, — деб гап бошлади Маттис.

Хеге бош ирғади. Маттис давом этди.

— Биз илгари ҳам сен билан дўнгда ўтирардик.

— Ҳа, — унинг фикрига ёпишиб олди Хеге. — Бу яқин-яқингинада эди.

Маттис кулиб юборди, ҳаммаси ўйлаганидай кетаётган эди. Энди у Хегени сездирмай Ёргендан тортиб олиши керак эди.

— Сен билан иккимиз дўнгда ўтирганимиз — бундан ҳам яхшироқ бахт борми?

Хеге бир оз ажабланди, аммо Маттис фурсатни қўлдан чиқармай қўшимча қилди:

– Менимча, биз дўнгда кўпроқ ўтиришимиз керак.

– Шунақами?

– Сенингча қанақа?

Хеге жавоб берди:

– Ўтиравер, ҳеч ким сенга халал бермайди.

Маттис опаси ўзини ундан айириб олганини пайқади. Чекинишга вақт қолмаган, энди масалани очди-очди қилиб олмаса бўлмасди.

– Сен-чи, сен? Сен мен билан бирга ўтирасанми?

– Буни менга нима алоқаси бор? – сўради у. Опасининг кўзлари ўйнаб турар, бу эса Маттиснинг қалбини оғритарди.

– Нега аммо?

– Ким билан ўтиришимни биласан-ку, – деб жавоб берди у.

Хеге буни шундай оддий қилиб айтдики, Маттиснинг режаси бир пул бўлди, ундан ном-нишон қолмади. Маттиснинг қатъияти ва кашфиёти гал-вирдан ўтган сувдай оқиб кетди. У ўйинни бошламасидан бурун охиригача ютқазди.

– Бошқа гаплашадиган гапимиз йўқ, – деди у гамгин ва ўрнидан турди.

Хеге индамади, ҳатто унга ўгирилиб ҳам қарамади. Маттис қўшимча қилди.

– Ажаб, дўнглик ҳам ёрдам бермади. Мен бўлсам, Ёрген келмасидан бурун сени ўзимга оғдириб олиш қўлимдан келади деб ўйлагандим.

Хеге ҳамон юмшоқ ўтли дўнгда ўтирарди. Ниҳоят у ҳам ўрнидан турди.

– Эҳ, мен ҳатто билмайман ҳам, – деб қўйди у эсанкираб.

– Нимани?

– Биз сен ҳақда гаплашмаймиз деб ўйлайсанми?

– Биладан, гаплашасизлар, – деди тез-тез Маттис.

– Биз қўлимиздан неки келса ҳаммасини қиламиз, – деди Хеге. – Умид қиламанки, сен буни англайсан.

Маттис уни эшитмасди. У фақат опасининг шохдевор эшигини очиб ичкари кирганини, сўнг уйга яширинганини кўрди, холос. Маттисни энди бошқа масала – “зўр фикр” деган гап қизиқтирарди. Зўр фикр – нима у, очигини айтганда? Ҳеч нима. Сен зўр фикр билан келиб, ақлли одамга оғиз очишинг билан у ахлат челақдаги ахлат каби ерга сочилиб тўкилади. Хегега бор-йўғи бир-иккитагина сўз айтган эди, Маттис ўзи хароб бўлди, режаси ҳам кунфаякун бўлиб, хоки-тупроққа айланди.

Биз қўлимиздан неки келса, ҳаммасини қиламиз, деди у. Бу борада Хеге нимани ҳам тушунарди.

37

Ташкачиликка барҳам беришди. Ёрген қайсартабиат, бир сўзли одам эди. Ҳар куни эрталаб Маттисни ўрмонга олиб кетарди.

– Сен ўрганишинг керак, – дерди Ёрген. У камгап эди, у билан баҳслашишдан фойда чиқмасди. Маттис минғир-минғир қилса ҳам, барибир, дарахт кесишга борарди.

Бир куни оғир ишдан кейин эзилиб қайтган Маттисга Хеге ўзгачароқ зиёфат берди.

– Сен бу мактабдан ўтишинг керак, – деди Хеге.

Маттис унга қандай англатсин ахир: бутун фикру хаёли худди нур каби тўппа-тўғри эшакларга бориб урилади, қайиқда сузишдан бошқаси унга тўғри келмайди, на болтани тан олади, на ўроқрандани. Хеге ҳеч нимани тушунмайди.

Ўрмонда Ёргендан бошқа яхшиси йўқ. Мардлиги ўзига етарли. У Маттис қийналмай чопсин деб унга кичкинароқ дарахтларни излаб топар, кейин уни итариб йиқитиб берар, деярли ҳамма ишларни Маттиснинг ўрнига ўзи қиларди. Маттиснинг иши ҳеч олға силжimasди. У биргина нарсани – Ёргенга Хеге ҳақида гап очишни истарди.

Ниҳоят у бунга эришди, улар ўтириб қаҳва ичишарди. Маттис жуда кам ишлаган бўлса-да, қаттиқ чарчаган, у ўзини арча шохлари остига тириклай кўмилгандай ҳис қиларди. Ёрген ва Маттис бошларига тош қўйиб, ерга чўзилишди.

Мана, ҳозир айна вақти.

Қалдироқ сари олға! — деб ўйлади Маттис, ўзини ўзи тетиклантириш учун. У бир оз қалдини кўтарди. Ёрген шу ондаёқ кўзларини очди — у хушёр ётганди.

— Кел, Маттис, яна озроқ дам олайлик.

— Йўқ, мен сен билан гаплашиб олишим керак, — даҳшат солувчи овоз билан гап бошлади Маттис, бошқача оҳанг унга тўғри келмасди.

— Ундай бўлса, айтар гапингни айт.

— Кўргандирсан, кундан-кунга ишим орқага қараб кетяпти.

Бу тўғри эди. Маттиснинг ишлари ростдан ҳам аввалгидан ёмонроқ эди. Ёрген ҳаммасини кўриб-билиб юрганди. Бу гапни Маттиснинг ўз оғзидан эшитиш унинг учун ёқимсиз эди.

— Ҳа, мен сени анчайин тушунаман, сен қандай одамсан ўзи? — Бу гал Ёргеннинг овози дарғазаб эди.

Ана шу дарғазаб овоз Маттиснинг кучига куч қўшди.

— Сен ўзинг қандай одамсан? Хегени мендан ким тортиб олди? Бу яхшими, сенингча?

Ёрген хижолат бўлди.

— Шундай бўлиб қолди, — деди у.

Улар бирпас жим ўтиришди. Урталарида бетараф бўлиб Хеге турарди.

Аммо Ёрген:

— Сен ўзингни эмас, Хегени ўйласанг яхшироқ бўларди. Унинг учун қувонсанг бўлмайдими? — деди. — Унинг олдинги ҳаёти ширин эди, деб ўйлайсанми?

Маттис ўқ егандай лол бўлиб қолди, ҳар нарсага бунча тез бошқа томондан қараш унинг қўлидан келмасди. Ёрген, албатта, ҳақ, фақат... У қимир этмай ўтирар ва ҳар қалай ҳолсиз қанот қоқаётган қушга ўхшарди.

— Кел, бу ҳақда бошқа гаплашмайлик, — таклиф қилди Ёрген, Маттис жавоб бермаганидан кейин.

— Мен ҳозир сен ҳақда ёмон фикрларга бордим, — деди Маттис ёвлик қилиб.

— Бу сенга ёрдам бермайди.

— Нима ёрдам беради?

— Бу гапларни бас қилайлик, — деди Ёрген қатъиян. — Ҳаммаси ўз ҳолича қолади.

— Бўпти, — деди Маттис. Хаёлида ёвуз фикрлар чарх ураётган бўлса ҳам “бўпти” деди ва Ёргенга бўйсуниб, яна ерга ётди.

Улар дарахтлари кесиб олинган майдонда орқаларига дам бериб чалқанча ётишарди. Атрофларида шох-шабба, ғўлалар сочилган, ўтлар орасидан кўзиқорин-замбуруғлар бош кўтариб турарди. Ёрген қўлига бир шохни олиб, хаёл сурганча шундоқ ёнгинасида диккайиб турган қирмизи замбуруғни савай кетди. Уни синдириб-синдириб ташлагач, бу чиройли кўзиқоринлар тўғрисида гап бошлади: у гап мавзуини бошқа ёққа буриб юбормоқчи эди.

— Қара, Маттис. Агар одам ана шу қирмизи кўзиқоринни еса, тўппа-тўғри нариги дунёга равона бўлади.

Бир қирмизи кўзиқорин зарбдан қоқ иккига бўлиниб кетганди, унинг ичи оппоқ ва қаттиқ бўлса ҳам, нақ ажалнинг уруғи эди.

Маттис титраб кетди, аммо ётган жойида қирмизи кўзиқориндан кўзларини узмасди.

— Ростданми?

— Ҳа, қирмизи кўзиқорин — даҳшатли замбуруғ, — деди Ёрген. — Эски замонларда одамлар бировни ўлдирмоқчи бўлсалар шу замбуруғдан шўрва пишириб ичирарканлар.

Маттис қирмизи кўзиқориндан кўзларини узолмасди. Уни, ўзига таниш бўлмаган, ҳалокатга олиб бориши мумкин бўлган машъум бир истак қамраб олди ва бу истакни енгиб олиш унинг қўлидан келмасди. Қирмизи кўзиқо-

риндан кўринмас тўлқинлар оқиб чиқар ва Маттиснинг заиф жойларини топарди, улар Маттисни бутунлай эгаллаб олишди.

– Ростданми? – такроран сўради у.

– Ҳа, уларни еб юрма тагин, йўқса сенга ҳеч нима ёрдам бермайди.

– Бундай гапларни гапирмаслик керак, – деди Маттис, аммо бу – одам тушуниб бўлмайдиган бир тўнғиллаш эди. У худди сеҳрлангандек шу кўзиқоринга қарар ва Ёргенга ҳам ўзига билдирмай кўз қирини ташлаб кўярди. Тўсатдан бир қарорга келди: у бошига тушган кулфатдан қутулишнинг чорасини шу кўзиқоринни ейишда кўрди. Мен шу кўзиқоринни ейман. Ейман дедимми, ейман. Гап тамом – вассалом.

У шу заҳарли исқирт нарсани юлиб олиш учун қўлини чўзди.

– Тегма! – деб бақирди Ёрген. – Бунақа нарса билан ҳазиллашиб бўлмайди! Эсинг жойидами?

Кечикканди. Маттис эпчилроқ чиқди – у қирмизи қалпоқчали кўзиқориннинг бир бўлагини узиб олди-да, оғзига тикди. Наздида, томоғига олов оққандай бўлди, аммо аслида ҳали ҳеч нима бўлгани йўқ. Енгил-енгил куйдиришлар кейинроқ юз берди – ҳарҳолда бу оддий овқатга ўхшамасди – Маттис ит хириллагандай бир марта қаттиқ ўхчиди.

– Нега бундай қилдинг, тўнка!

Ёргеннинг чапақай жаҳли чиқиб кетди.

– Қус ҳозир! – деди у. – Икки бармоғингни бўғзинга тик!

– Кеч бўлди, – деди бўғиқ овоз билан Маттис, кўрққанидан аъзойи бадани қандайдир ёт бўлиб қолган эди.

– Каттасини едингми, қандоқ эди? Гапир! Нима, тилдан қолдингми?

Ёрген қутуриб кетди.

Маттис кўзлари ола-кула, ақлдан озишини кутиб, ўзини диққат билан эшитарди. У кўрқиб кетган, назарида, томоғида олов ёнаётганга ўхшарди. Калласидан, ҳозир ёниб адойи тамом бўламан, шошилиш керак, деган фикр ялт этиб ўтди.

У Ёргендан кўзларини узмасди. Ошқозонда ўз ишини қилаётган кўзиқорин билан ҳар нарсага шай Ёргеннинг ҳаракатларини кузатарди.

Ёргеннинг аччиғи босилмас ва ким билади, кўзиқориннинг қандай бўлагини еди, ҳаёти хавф остидамикин, деб ташвишланарди. Сўнган чўғлар устидаги сафарлик қора қаҳвадонни чайқаб-чайқаб финжонга ўтқир ўрмон қаҳвасидан куйди ва Маттисга узатди:

– Ма. Ич!

– Нимага? – сўради Маттис жирканиб ва финжонни шундай туртдики, ундаги қаҳва тўкилиб кетди. У ўз исёнидан ўзи кўрқиб кетган бўлса ҳам, айни чоғда такаббурилиги ҳам авжида эди: Ёрген ким бўптики, Маттис унинг амрига бўйсунса! Кўзиқоринни узди-ю, еди! Унинг нима иши бор?! Ҳозир у Ёргенга кўрсатиб кўяди! Маттиснинг телбалиги ошиб, Ёргенга бир мушт туширмоқчи бўлди.

Ёргеннинг финжони қўлидан тушиб кетди, юзи бамисоли тошдай қотганча Маттиснинг билагидан тутиб қолди – у мушт тушириб улгурмади.

– Нима, миянг бутунлай айнаб қолдими?

Маттиснинг кўзлари қинидан чиққундай олайди:

– Қўйвор!

Ёрген қўйворади, аммо Маттиснинг гапига кирганидан эмас – шошиб ердан финжонни олди ва ёнларида оқиб ётган ариқдан сув тўлдириб келди:

– Ич! Ҳозироқ ич! Кейин икки бармоғингни бўғзинга суқиб, қусгунингча китикла!

– Хоҳламайман, менга шуниси яхшироқ, – Маттис ёт овоз билан жавоб қайтарди.

Ичиди ҳамма борлиғи ёнаётганга ўхшарди ва у бу ўтни ўчиргиси келмасди – шу йўл билан Ёргендан устун келмоқчи бўларди. Маттис ўзида куч ва ақл жуда тез зўрайиб бораётганини ҳис қиларди.

Ёрген бошқача усул қўлламоқчи бўлди.

– Ўзинг биласан, – деди у. – Умуман олганда ҳеч қандай даҳшат юз бермайди – бир бурда кўзиқорин сени ўлдиролмайди. Бу жуда ҳам оз. Ўтир, ўзингни одамдай тут.

– Нима? – хириллаб сўради Маттис.

Айни чоқда айтганини қилди: туриб ўтирди ва ҳатто озгина сув ҳам ичди. Ҳаммаси тушга ўхшарди. Мана, у энди аввалги Маттис эмас. Ўзи ҳам бошқача бўлгиси келганди-ку! Шунинг учун ҳам у заҳарли кўзиқоринни еди.

Калласи ва аъзойи бадани бошқача бўлиб қолди, улар ҳайрон қоларли даражада қушдай енгил – Маттис гўё учаётганга ўхшарди. У, назарида, бир вақтнинг ўзида турли жойларда тургандек эди. Гўё ҳеч нима бўлмагандек, ўзини ўрмон узра учиб юргандек ҳис қиларди. Турган гапки, у аввало лойхўраклар жуфтлашувини ўйлади.

– Сен ҳам туриб ўтир, Ёрген, – деди у, кўзларини катта-катта очиб. – Мен сенга қанотларига ўқ теккан, ҳозир тош остида ётган лойхўрак ҳақида гапириб бераман. Нега шундай бўлганди?

– Бу яна қандай бемаъни гап? – вайсади Ёрген. – Яна нимани ўйлаб топдинг? Яхшиси, бор, уйга жўна!

– Туриб ўтир, деяпман сенга! – Маттис асабийлашган эди. – Бугун бу ерда мен буйруқ бераман! Шундай кун ҳам келиши керак-ку, ахир! Тушунарлими?

Ёрген сабр-бардош билан туриб ўтирди.

– Мана, қулогим сенда.

– Хеге сенга аллақачон лойхўрак ҳақида гапирган бўлса керак? – қатъий равишда сўради Маттис.

– У менга кўп нарса айтган, аммо лойхўрак ҳақида бирон нима деганини эслолмайман.

Маттис унга ишончсизлик билан назар ташлади.

– Наҳотки унинг учун мен кўрган жуфтлашувдан ҳам муҳимроқ нарса бўлса?

– Бўлиши мумкин.

– У сенга ўлдирилган лойхўрак ҳақида гапирмаганми?

– Гапирган бўлса гапиргандир, аммо менинг эсимда йўқ. У қандай лойхўрак эди, жуда бунчалик бўлакча?

Кўзиқорин заҳридан сархушланган Маттис Ёргенга телбаларча назар ташлаб қўйди.

– Биз лойхўрак билан биттамыз – биз нима-ю, у нима, фарқи йўқ, тушунасанми шу гапни? Ҳозир эса у тош остида ётипти – аммо бу аҳамиятсиз, чунки у ҳозир ҳам бамисоли уйимиз устида учиб юргандай... Бамисоли, тушундингми? Биз у билан бирдай эдик. Бамисоли бирга учамиз. Бундан кейин ҳам ҳар доим бирга учамиз. Қани, биронтаси унга қўл теккизиб кўрсин-чи...

У кўрқув ичра жим бўлиб қолди.

– Сизлар лойхўрак билан. Тушундим. Сизлар лойхўрак билан биттасиз, – деди эҳтиёткорлик билан Ёрген, у энди хушёр эди.

– Нега сен мен билан бундай гаплашасан? – Маттис кескин савол берди, у ахир энди ўзини ўзгарган деб ҳисобларди. Ичида худди гулхан ёнаётгандек эди.

– Энди Хеге икковинглар биттасизлар, тушунасанми? – деди у ўжарлик билан Ёргенга. – Аммо бу яхши эмас, тушунасанми? Тош остида ётганлар оиласи билан тош устида юрган одам бир бўладими ҳеч замонда? Улар ўрта-сида фарқ йўқми, ахир?

– Ҳааа, – деди Ёрген.

– Нима ҳааа?

– Йўқ, – хижолат бўлиб жавоб берди Ёрген.

Маттис ундан кўз узмай сўради:

– Сенга бир савол берсам майлими? Илгари буни сўрашдан ҳайиқардим.

Ёрген бош ирғади.

– Биз лойхўрак билан биттадаймыз. Биз у билан биргамиз. Наҳотки тушунмасанг?

Ёрген бошини чайқади.

У масалага пайпаслаб аста-аста яқинлашарди. Нимадир пайдо бўлди – буни аниқ ҳис қилди. Фақат нима у – билмайди. Пайдо бўлди – бор-йўғи шу. У ерда, тунда. Олов. Ҳалокат. Унинг кўзлари ёнарди, у нигоҳларини Ёргенга қадади, шунда Ёрген ёниб кетди. Ажаб бўлди, хўп бўлди.

Бемаънилик. Мен қирмизи қўзиқоринни едим, бу ҳаммаси ўшандан. Қўйиб бер, даҳшатли кўзларим Ёргенни ёндирсин... Қўйиб бер... Мен унга қарайвераман...

Бирданига қора соя пайдо бўлди ва Ёргенни босди. Булар бари бемаънилик — булар бари мен еган қўзиқорин туфайли. Мен ўлмайман. Кўявер, Ёрген ўлсин!

Бирдан Маттис Ёргенга отилди. Йиртқич ҳайвондай томоғидан чангаллади.

— Сенга нима бўлди, мени ўлдирмоқчимисан? — сўради Ёрген совуқ ва хотиржам, шунда хиппа бўғиб чангаллагани бир пул бўлди. У Маттисни боладай босиб олди. — Етар, аҳмоқлик қилма!

Ёрген Маттисни кўтариб олиб, ариққа оборди. Буришиб ўзгариб кетган башарасига сув сепа бошлади. Олдинига Маттис қаршилиқ қилди, аммо куз ойининг совуқ сувлари унинг ёнғинини ўчирди. У тинчиб қолди ва бирдан кўзи очилгандай бўлди. Шунда у номусдан ва пушаймонликдан инграб, бўш қопдай йиқилди.

— Мен сени ўлдирмоқчи эмасдим!

— Мени ўлдириш осон эмас, — деди Ёрген.

— Хеге қани? У йўқми энди?

Ёрген сесканиб тушди:

— Ўчир овозингни! Нима деб валдираяпсан? Бўлди-да энди, бу ҳаммаси фирт аҳмоқлик, тушунарлими?

Унинг сўзлари шу қадар ўткир ва аёвсиз эдики, бу сўзларни Ёрген эмас, болтаси айтаётганга ўхшарди.

Маттис аста-секин ўзига кела бошлади.

— Мен нима қилдим? — хижолат бўлиб сўради у.

— Қаёқдаги бўлар-бўлмас нарсаларни ўйлаб, заҳарли қўзиқоринни ютиб юбординг, ўзингни тўнкадай тутдинг.

— Булар бари аҳамиятсиз, энг асосийси сенинг тириклигинг! — Маттис бирдан севиниб кетди.

Бу юрак изҳорларидан Ёрген хижолат тортди.

— Бўлди-бўлди, кераги йўқ...

Энди Маттис, худди бошқачасига маст бўлгандай, иккинчи бир қарама-қарши ҳолга тушганди: у ёқимли нарсалар тўғрисида ўйларди ва Ёргенга яхши воқеаларни ҳикоя қилиб бергиси келарди. Бу — Ёргеннинг тириклиги, Маттиснинг қўзиқорин еб кўрсатган жинниликлари чоғида ҳалок бўлмай қолганлиги учун унинг бир мукофоти эди.

— Ингер ва Анна, — Маттис бу сўзларни самимий бир миннатдорлик билан тилга олди ва уларни буюк бир мукофотдай Ёргенга тақдим қилди. — Сен лоақал озгина бўлса ҳам улар ҳақда эшитганмисан?

Ёрген жавоб бермай, гапнинг давомини кутиб турди.

— Мен сенга улар ҳақда ҳикоя қилмабмидим?

— Йўқ. Ким улар?

— Қизлар, — деди у мағрурона.

— Буниси менга тушунарли.

— Мен улар билан қайиқда сузганман. Биз оролчада бўлганмиз. Дўкон яқинидаги қирғоққа сузиб келганимизни бутун қишлоқ кўрган.

— Кўнгилдагидек жойда бўлган экан-да ўзиям.

Маттис ҳайрон бўлиб кўзларини пирпиратди — Ёрген керакли гапни айтганди. У эркаклар учун муҳим бўлган нарсани дарҳол тушунган эди.

Шунинг учун Маттис сўради:

— Ёрген, сенга яна бир савол берсам майлими?

— Сен кўп савол бердинг, аммо мен ҳеч нима тушунмадим. Майли, шундай бўлса ҳам сўрай қол.

— Мени шу нарса қизиқтиради, — деб атай шошмасдан гап бошлади Маттис. — Сен ҳафта ўртасида қизларни ўйлайсанми?

Бу бутунлай қутилмаган савол эди, аммо Ёрген қулоқ ҳам қоқмай дарҳол жавоб қайтарди:

— Ўйлайман.

— Ростданми?

– Чин сўзим.
 – Шунақа дегин, – Маттис енгил тортиб хўрсинди. Бир оз жим тургач: – Ғалати, – деди ва бошини кўтарди. Энди у Ёргенни ўлдиргиси келмасди.
 – Нимаси ғалати?
 – Эээ, шундай... ҳаммаси...
 – Майли, салқинлаб олганимиз яхши бўлди, етар энди, турайлик, – деди Ёрген бирдан ва ғайрат билан ишга киришди.
 Маттисни англашилмас бир ҳиссиёт қамраб олди – бу ҳиссиётда қувонч ҳам бор эди, ўзидан кўрқиш ҳам. У кўзиқорин қолдиқларини топтаб ташлади. Сўнг хурсанд бўлиб кулиб юборди. Қаёқдаги бўлар-бўлмас нарсаларни ўйлабман-а, деб ўзича қаттиққўл бошлиғининг сўзларини такрорлади.

38

Бу воқеа Маттисда кучли таассурот қолдирди. Биринчи қувонч босилди, ammo кўрқув босилмади. Кўрқув у билан қолди.

Мен Ёргенни ўлдиришимга сал қолди – наҳотки мен шундай разил одам бўлсам?

Ёки бу кўзиқорин захридан бўлдимикин?

Икки кун Хегеннинг изидан қолмай, қилмишига яраша таъзимимни берса керак, деб кутиб юрди. Хеге индамасди, охири чидолмай ўзи гап очишга мажбур бўлди.

– Ёрген сенга ҳеч нима демасди?

– Нима дейиши керак эди?

– Мен тўғримда, сен тўғрингда ва умуман ўрмон тўғрисида. Қирмизи кўзиқорин тўғрисида.

– Йўқ, шулар ҳақида гапириши керакмиди?

– Йўқ.

– Бирон воқеа бўлди? – сўради Хеге.

– Ўзинг кўриб турибсан-ку, ҳеч нима бўлгани йўқ.

Маттис чиқиб кетди. Хеге ҳайрон эди.

Эртасига Ёрген яна Маттисни дарахт кесадиган жойга таклиф қилди.

– Мен энди у ёққа бормайман! – деди Маттис.

Овози шу қадар кўрқувга тўла бўлиб эшитилдики, Ёрген уни боришга зўрламай қўя қолди. Маттиснинг ўрмонда бўлиши аслида унга ҳам халал берарди. Шу боисдан Ёрген ҳам ичида суюнди.

Маттис ўз диванида бир нуқтага тикилиб ўтирар, Хеге хавотирланиб атрофида гирдикапалак бўларди. У Ёргендан суриштириб, ўрмонда бўлган воқеани билиб олганди.

– Яна ташкачилик қилсанг бўлармиди, Маттис, – деди Хеге эҳтиёткорлик билан.

– Билмадим.

– Бу сенга ёқарди, шекилли?

– Балки, энди ёқмас.

– Бемаънилик.

Хеге уй кўтаришга тутинди. Энди севган кишиси борлиги туфайли иши бирмунча кўпайганди. Унинг эпчил-чаққон қўллари барча хоналарни саранжом-саришта тутар, ўзи кундан-кунга очилиб борарди. Маттис ҳаммасини, ҳамма ўзгаришларни кўрарди. Бу ўзгаришлар унинг кўнглини оғир савол билан қийнади:

Менинг ҳолим нима бўлади?

У кўлга дарҳол кетмади. Нимадир ўзгарди. У уй атрофида сандироқлаб юраркан, шохдевор ортида қандайдир қип-қизил нарсани кўриб қолиб, титраб кетди. Бу каттакон, сирли ва даҳшатли қирмизи кўзиқорин эди. Худди шохдеворга ёпишиб олиб, бу ёққа, Маттисга мўралаётгандек туюларди.

Йўқ, йўқ, – бир зум қатъият билан мулоҳаза қилди Маттис, мени захарламасдан олдин уни синдириб, эзиб ташлаш керак.

У кўзиқоринга яқин бориб уни тепиб-тепиб ташлади. Кўзиқорин портлаб, ҳавога шилдатли қизил-оқ буғ кўтарилди.

Аммо Маттис тез орада шохдеворнинг бу томонида яна битта қирмизи кўзиқорин кўрди — буниси янада чиройлироқ эди. У бунисини тепиб, синдириб ташламади, аччиқланиб тезда бу ердан жўнаб қолди. Шохдевор таглари ҳам, ўт босган дўнгликлар ҳам, ўрмон ҳам — энди бутун атроф қирмизи кўзиқорин билан тўлалигини англаб етди.

Уларнинг уйлари заҳарли замбуруғлар билан қуршалган экан.

Наҳотки ҳар доим шундай бўлган бўлса? Илгари буни пайқамаган эди. Қайдан пайдо бўларкин бу заҳарли кўзиқоринлар? Балки инсон нигоҳлари остидан униб чиқармикин?

Балки Ёрген ҳам уларнинг қуршовида ўлар? — ўйлади Маттис. — Ахир у ҳар томонлама заҳар билан қуршалган-ку!

Йўқ, йўқ! Мен бундай бўлишини истамайман!

Аммо бу фикр унга илон каби сурғалиб келаварарди.

Нима қилсам экан? — даҳшатга тушиб ўрилади у, аммо жим турган жойидан кўзғалишга мадори йўқ эди.

Мен нимадир қилишим керак? Бўлмаса яна унга ташланишим мумкин.

Ҳаммаси одатдагидай тугади: у ақили бир одамга мурожаат қилди. Ҳар доимгидай, аввало Хегега ёрилди.

— Сенга бу йил қирмизи кўзиқоринлар жуда кўпайиб кетгандай кўринмаяптими? — деб сўради у даб-дурустдан, гапнинг олди-кетига аҳамият бермай. У ўз гапини изоҳламади ҳам.

— Мен пайқамасан, — деди Хеге. — Йўқ, менимча йўқ, — қўшимча қилди у ва ўз ишлари билан қуйманиб кетди.

39

Ҳеч ким заҳарли қуршовда эмаслигини кўрсатувчи бир аломатдай, сўқмоқда бир қиз пайдо бўлди.

Маттис кўзларига ишонмасди. У қиз ҳатто унга танишга ўхшарди: ёзда шолгом ўтоқда улар билан бирга ишлаган эдилар. Бу ўша йигитга сонларини чимчилатган қиз бўлса керак.

Бу мўъжиза эди — шундай оғир бир дақиқада йўлдан уйлари томонга сўқмоқ бўйлаб тушиб келарди.

Маттис дарҳол, бу қиз менинг олдимга келган, деган хаёлга бориб, ўзининг оролчадаги саргузаштини ҳам ёдга олди.

Аммо, маълумки, ўтоқда бирга ишлаган қизнинг ўз йигити бор.

Бу ёққа қизлар ҳеч қачон келишмасди. Бу ерда Хегедан бошқа аёл зоти йўқ эди. Маттис қизни пайқаган заҳоти, балки, бу Ингер ёки Аннадир, деб ҳам ўйлади. Аммо у яқинроқ келганда кўрдик, Ингер ҳам, Анна ҳам эмас. Агар улардан бири келганда-ку, зўр бўларди-я! Аммо бу ўша, ўтоқда бирга ишлаган қиз экан. Маттис бари бир бунга ҳам севинди.

Маттис ўзини эмин-эркин тутарди: улар бирга ишлашган-ку ахир! Ўша куни у Маттисга яхши муомала қилганди. Икковлари ҳам ўша кунни унуттирмаган экан. Қиз ўзининг танишини кўргандай Маттисга бош ирғаб жилмайди. Маттиснинг бутун кўнгилсизликлари барҳам топиб, заҳарли ўрмон ҳимоя кўргонига айлангандай бўлди.

Қиз унга яқинлашиб, саломлашиб улгурмасидан Маттис кутилмаганда:

— Энди бир-бирларингни севмайсизларми? — деб сўради.

Қиз кулиб юборди.

— Кимни айтяпсан?

— Далада сени чимчилаб юрган йигитни.

— Гапингни қара-ю! Нима, абадий қўл ушлашиб юришимиз керакмиди?

Маттис дарров сиқилиб қолди. Наҳотки, у яна бемаъни гап айтган бўлса? Ўйлаб кўриб, қиз чиндан ҳам ҳақлигини тушунди. Қиз эса Маттисни ноқулай аҳволдан қутқарди:

— Йўқ, янглишмадинг, тўғри айтдинг. Бизнинг ўртамизда аллақачон ҳаммаси тугаб кетган.

Маттиснинг юраги санчди. Бир гал ёқимлироқ, иккинчи гал қаттикроқ — икки марта санчди.

— Сен нимага бундай қўрқиб кетдинг? — сўради қиз.

— Қўрқиб кетмадим, — деб гўлдиради у.

— У нождий одам экан, — тушунтирди қиз. — Сен, қараб турсам, мени кўрган заҳотинг ҳаммасини тўғри англабсан, — қалби тозалигидан барини тан олди қиз.

У “бўлмасам-чи!” деб очикдан-очик ёлгон гапиришга ботинмади, маънодор қилиб “иҳм” деб йўталиб қўйди, холос. У қиздан бу гаплари учун миннатдор эди.

— Энди сенинг йигитинг борми? — асабий равишда сўради Маттис. — Бирон янгиси билан танишдингми?

— Йўқ, деярли ҳеч кимим йўқ, — қиз лоқайд бош чайқади.

— Ҳм.

Қандайдир бир номаълум сабаб билан қиз яна кулди, аммо бу бегараз, самимий кулгу эди. Ниҳоят у нега бу ерга келгани ҳақида гап очди.

— Мени сизларникида яшайдиган, янглишмасам, Ёрген деган ўтинчининг олдига юборишди. У, афтидан, кундузи уйда бўлмайди шекилли?

— Ҳа, у ўрмонда, — қовоғини уйиб жавоб берди Маттис. У янглишибди: қиз Маттиснинг олдига эмас, Ёргеннинг олдига келган экан.

— Бўлмаса, гапимизни сен айтиб кўярсан. Майлими, адашиб кетмайсанми? — деб юборганини ўзи ҳам сезмай қолди қиз.

Маттис қизарди. Аммо қиз ҳамма ёшларга хос худбинлиги туфайли буни пайқамади.

Маттис топшириқни бўйнига олишга ботинмасди: гапни чалкаштириб юбориш мумкин эди. Устига-устак, масала Ёргенга тааллуқли эди.

— Яхшиси, опамга тайинлай қол, у ҳозир уйда, — маслаҳат берди алам билан.

Қиз жилмайди.

— Тўғри айтасан. Мен бутунлай унутибман.

Қиз чаққон одимлар билан кетди-қолди. Маттис унинг орқасидан қараб қолганда ичида уни кечириб бўлган эди. У бу ёзда Ингер ва Анна билан қайиқда сузгани учун, момақалдиروқдан қўрқмагани учун, ташкачилик қилгани учун ўзгариб қолган эди. У бу қизни айтилиши лозим бўлмаган сўзларни айтворгани учун олижаноблик билан кечира оларди.

Асосийси, унинг калласига ялт этиб турли режалар келиб қоларди. Ҳозир ҳам шундай бўлди. У бу қиз билан яна бирров гаплашгиси келарди. Уй томондан унга ва Хегега кўринмаслик учун юқорига, сўқмоқнинг пастқам жойларига кўтарилди. Қайтар чоғида қиз албатта шу ердан ўтиши аниқ эди.

Ҳаммаси ўйлаганидай бўлди. Тез орада қиз сўқмоқ бўйлаб худди шу томонга келди-да, тузоққа тушгандай Маттисга тўқнашди. Аммо қиз хижолат бўлмади.

— Шу ердамидинг? Орқага қайтишимни пойлаётганмидинг?

Ақллилар ҳаммасини тез англашади, ўйлади у. Деярли ҳаммасини... У қизнинг саволига беғамлик билан жавоб қайтара олмас, шу онда унинг хаёлини жуда мураккаб, ҳатто айтиш мумкинки, тантанали фикрлар банд этган эди. У қизга яқинлашди ва жиддий равишда:

— Сени озгина кузатиб қўйсам майлими? — деб сўради. — Фақат йўлгача.

— Майли, агар хоҳласанг... — жавоб берди қиз.

— Модомики энди йигитинг йўқ экан, кузатсам ҳеч нарса қилмайди, деб ўйлайман, — деб қўйди Маттис дудуқланиб.

— Мен йигитим йўқ демадим, деярли йўқ дедим, биттаси бор ҳар қалай.

Маттис кўзларини катта-катта очиб, одимини секинлатди. Унинг юзида таажуб акс этарди. У бундай воқеаларни тушунмасди.

— Қани, кузатасанми? Ё фикрингдан қайтдингми? — деб сўради қиз. — Хоҳламасанг кузатма.

— Хоҳламасанг? — у ҳеч нарсага тушунмасди. Ҳар қалай йигити бор бўлса, уни кузатиш мумкинми, ахир? У ҳолда Маттиснинг қизга нима кераги бор, ахир?!

Қиз кетишга чоғланди, аммо Маттис худди бир нарсани тутмоқчи бўлиб, бу фикридан қайтгандай кўлини кўтарди. Бу ҳаракат қизни тўхтатди.

Сўқмоқ четида оппоқ ясси тош бор эди. Маттис ўзини танибдики, ҳар доим шу тошнинг ёнидан ўтарди — мана келиб-келиб бугун эса бу тош барча номсиз нарсалар орасида бошқача бўлиб оқариб турарди. Маттис кетмоқчи эди-ю, аммо бу тош... У нима хоҳлаётганини ўзи ҳам англамасди. Маттис қизга тошни кўрсатди ва шоша-пиша:

— Ясси тошларда ўтирса яхши бўлади, — деб қўйди.

Унинг овозидаги аллақандай бир сеҳр қизни ўтиришга мажбур қилди. Маттис ундан буни кутмаганди.

Шунақаси ҳам бўларкан-да, ўйлади у ва ёнма-ён ўтирди.

Тош каттагина эди. Маттис қизга тегиб кетмаслик учун нарироққа сурилди. У нимани хоҳларди? Бундай саволга унинг ўзи ҳам жавоб беролмаган бўларди. Бирон гапини эшитмоқчимиди? Ёнида ўтиргиси келганмиди? Аммо жим ўтириш нотўғрилигини тушунарди: қиз унга талабчанлик билан қаради — бирон гап айтишини кутаётганди.

— Ақлли фикр-а, тўғрими? — деб сўради Маттис ўзгариб.

— Қайси фикр?

— Ясси тош ҳақидаги фикр. Ясси тошда ўтириш яхшилигини айтдим-ку.

Қиз пиқирлаб кулиб юборди ва сакраб ўрнидан туриб кетди.

— Қўлингдан бир нима келадими ўзи? — деб сўради қиз, ҳафсаласи пир бўлиб. Ия, ундан жаҳли чиқди, шекилли...

Жаҳли чиқди...

— Нимани айтяпсан? — тошдан турмай, қўрқиб сўради у.

Қиз ҳозир кетиб қолади. Маттис қимирлашга ҳам қўрқарди.

— Бундай дейиш мумкинмаслигини билмабман, — деб гўлдиради у.

— Майли, зарари йўқ. Бари бир кетадиган пайтим бўлган.

— Биласанми...

Қиз унинг гапини кесди:

— Қўйсанг-чи, ўйлайдиган нарсалар оз эмас. Лекин ҳеч нарсанинг иккимизга алоқаси йўқ. Келишдикми?

Қиз йўлга қараб кета бошлаган эди. Маттисга дўстона бош силкиб қўйди. Ҳатто сал-пал қизаргандай бўлди. Сўнг кетди-қолди. Маттис ўз хотираларига ёпишиб олди.

— Улар бутунлай бошқача эди, — деди у. — Биз улар билан узоқ гаплашгандик.

Қиз бирданига тўхтади.

— Ким улар? Кимларни айтяпсан?

— Улар — Ингер ва Анна, — деди у паст овоз билан. — Сен улар ҳақида эшитганмисан?

— Бўлмасам-чи?

— Биз кун бўйи кўл бўйлаб сузган ва гаплашган эдик. Улар тамомила бошқача қизлар эди.

Қиз Маттиснинг олдига қайтиб келди. Унинг кўзларига қараб қўйди, у таассуфда эди. Маттиснинг кўзлари катта очилди. У нимани кутарди, буни ўзи ҳам билмасди. Аммо кутарди.

— Маттис, жоним.

Маттис титраб кетди.

— Нима?

Қизнинг ўзи ҳам эсанкираб қолди. Маттиснинг кўзларига шундай жовдираб қарадики!

— Йўқ, мен... — деб бошлади қиз. — Мен ҳатто сендақаларга нима гапиришларини ҳам билмайман.

Қиз шундай дегандан кейин Маттиснинг юзларини тез-тез силаб қўйди-да, чинакамига ошиғич ва энгил одимлар билан жўнаб қолди — бир лаҳзада кўздан ғойиб бўлди.

Маттис ўз аҳволини тушунишга ҳам уринмади, у ҳамма-ҳаммаси учун ортиги билан мукофотланган эди. Бу қиз аллақандай масъуд ички сезги билан на Ингер, на Анна қилмаган нарсани қилиб, Маттиснинг ҳаётида ўзига хос ўринни эгаллади.

Маттис энди бу тошда узоқ-узоқ ўтирарди.

40

Мунавварлик шу аснода келди. Мунавварликнинг ўзгачаси: чақмоқдан ўт чиқди-ю, унинг барча қулфатларини бир ёқлик қилди. Бирдан ҳаммаси равшан бўлди-қўйди. Равшанликка равшан, аммо анча қийин...

У ясси тошдан сакраб турди.

Чақмоқ чақнади. Фақат шунда унинг ичида ҳам бир нима чақнади ва бутун борлигини ёритди ё мунаввар қилди.

Йўқ! — деди қўрқиб, бир оз ўйлагач, ундай қилолмайман.

У энди қизни унутган эди. Қиз тортиқ қилган қувончдан лаззатланиб ўтирганида ялт этиб келди бу фикр. Қалбида юз берган ана шу ёришиш унга муаммодан қутулиш йўлини кўрсатди — режаси бошдан-оёқ унга равшан бўлди.

Бу режа Маттисни босиб ётган қулфатлар ичидан раҳм-шафқат билмай бир лаҳзада униб чиқди. Маттис бутун борлиги ёниб-туташиб кетса ҳам уни ҳеч сўзсиз ва қўрқувсиз қабул қилмай иложи йўқ эди. Энди у нима қилиш кераклигини биларди, у бунга тушунди ва бунга итоат қилди.

Маттис, қиз табаррук қилган тошда ўтирарди. Шу аснода тўсатдан унинг миясига бу фикр келди. Бу, уқубатли ночорликдан қутулишнинг бирдан-бир йўли эди... Хеге, Ёрген, Маттис, ўйлар эди у. Орада лойхўрак йўқ, у бошқа ерда.

Маттис ўзи бунинг фарқига бормаган ҳолда ҳамон тошда ўтирарди.

— Бу шу қадар оғир, — деди у баланд овоз билан. Аммо бунга ҳеч ким эшитмади. Ақлли бўлиш оғир, ўйлар эди у.

41

Режа махфий эди. Ҳамма ишни ниҳоятда қаттиқ сир тутган ҳолда адо этиш лозим эди. Ҳатто Хегега ҳам бир оғир сўз айтмади — айтса, у шу ондаёқ аралашади ва уни амалга оширишга йўл бермайди.

Режа жуда оғир шароитларда амалга оширилади. Шунинг учун ҳам мунавварлик қувончи пасайгач, Маттис мақбулроқ бир чора топишга ҳаққим бор, деган хулосага келди.

Эртаси куни у Ёрген ишга кетгунча сабр қилиб ўтирди-да, сўнг тантанавор кўринишда Хегенинг олдига кирди. Хеге ўз кофтларини тўқиб ўтирар ва ўзича мингиллаб бир нарсани хиргойи қилар эди.

— Нима бўлди, Маттис? — сўради у куйлашни тўхтатиб. Маттиснинг афти-ангоридан қандайдир жуда жиддий гап очмоқчи эканлиги кўриниб турарди.

— Бу муҳим, — деди у. — Сен ўйлаганингдан ҳам муҳимроқ.

— Қани, айт бўлмаса, — бир оз сабрсизлик билан талаб қилди Хеге.

Маттиснинг овози худди томоғи қуригандек эшитилди.

— Айт, Ёрген билан бўлишни хоҳлайсанми, мен биланми... энди... — у гапнинг пўст калласини айтиб қўя қолди.

Ортиқ Хегега изоҳнинг кераги йўқ эди. Ўйлаб ўтиришга ҳам муҳтожлиги йўқдек кўринарди.

— Ҳаммаси қандай бўлса, шундай қолади, — деди у қатъий равишда. — Мен ким билан бўлишимни ўзинг ҳам биласан, мен ўша билан бўламан... Энди...

— Ҳа, лекин у ҳолда... — деди Маттис қатъиятсиз.

Лекин гапни хато бошлаганини, ортиқча гапириб юборишига сал қолганини пайқаб, ўзини тўхтатиб қолди.

Хеге ҳар нарсани бир ёқлама баҳоларди.

— Бу табиийлигини тушунмайсанми, ахир? Ўзинг ўйлаб кўр.

У ўйлаб кўрди ва Хегенинг ҳақлигини тан олишга мажбур бўлди, аммо

ҳали ҳаммаси ўзгариши мумкин-ку! У бу фикрга ёпишиб олди. Ўзгариши мумкин, биламан. Тугайди. Тамом. Далада бир-бирини чимчилаганларнинг муҳаббати тугагани каби.

— Хеге, ҳеч нарса ўзгармаслигига ишонасанми? — ҳаммаси унинг жавобига боғлиқ эди.

— Ҳа, шу ерда ўтирганимга ишонганимдай ишонаман, — жавоб берди у. — Худога шукур.

Маттиснинг боши эгилди.

— Нима ҳам дер эдим...

Хеге нима деяётганини биледи. Унинг овози тошдай қаттиқ эди. Энди Маттисда Хегени ўзига қайтаришга ҳеч қандай умид қолмади.

— Бу оқил ва қийин иш, — деди Маттис. — Ҳа, ундай қилиш осон эмас.

— Нимани? Қандай қилиш? — сўради Хеге. — Наҳотки Ёрген иккимизни керагича даромад ишлаб топишолмайди деб ўйласанг?

Маттис лол бўлиб қолди: Хеге ҳеч нимани тушунмабди.

— Сен мен учун севинишинг керак, Маттис, — Хегенинг бу сўзлари ҳаммасини ҳал қилди.

Ширқ: қулф қулфланди.

— Ҳа... севинишим... — деди у.

Беркилди. Энди гаплашадиган гап қолмади.

— Яна бир нима демоқчимисан? — дўстона оҳангда сўради Хеге, чунки Маттис индамасди, аммо кетмасди ҳам.

Маттис бошини чайқади. Хеге, ҳаммаси равшан... Бундан ҳам равшанроғи бўлмайди, деб жавоб берди унга. Демак, масала ҳал. У ўзининг буюк режасини амалга ошириши керак. Аммо олдин бу ерда яна озроқ тура туради.

42

Омборхонада кўп йиллардан бери эшкак яшаш учун тайёрлаб қўйилган ёғочлар ётарди. Маттис ҳеч уларга тегмас, эскиларини амал-тақал қилиб ишлатиб юрарди. Энди ўша ёғочларни олиб чиқиб, рандалай бошлади.

Янги режа унинг калласида бутунича ва дарҳол шаклланган, бу дағал ёғочлар яхлит режанинг бир қисми эди. Ҳаммаси кўнгилдагидек! — ўйлади у, ўзининг ғалати заифлигини сезиб: унинг тақдири номаълум бир кучнинг қўлида эди.

Ёрген ўрмондан қайтди ва Маттис ранда билан ёғочларни эгиб эшкак тайёрлаётганини кўрди. Янгича манзара.

— Сенга янги эшкаклар керакми?

— Ҳа, кўпдан бери эшкак қилишни мўлжаллаб юргандим.

— Яна ташкачилик қиласанми? — сўради Ёрген, беихтиёр хавфли мавзудан гап очиб.

— Бўлиши мумкин.

Маттис бошини кўтармади. Тўғриси айтилмайди, режа барбод бўлади, ҳаммасини тақиқлашади — бўладигани шу. Балки оёқ-қўлимни боғлаб қўйишлари ҳам мумкин.

— Яхши ўйлабсан, — деди Ёрген. — Бекор сандироқлаб юриш одамга зиён. — Кейин ошиқиб уйга, Хегенинг олдига кириб кетди.

Эшкаклар жуда катта ва йўғон эди. Маттис уларни оппоқ ва думалоқ қилиб салгина рандалади — улар деярли мукамал кўринарди. Аммо аслида улар ҳали битмаган, ёғоч ҳолида эди. Режага кўра шундай бўлиши керак эди. Бу эшкаклар билан у қирғоққача сузиб бориши ва қутулиши ёки улар билан бирга чўкиб, абадий кўздан ғойиб бўлиши керак эди. Режасининг энг асосий қисми шундан иборат эди.

Ўшанда пешонамга нима ёзилганини биламан. Ундан у ёғи ўша ерда маълум бўлади.

Энг чуқур жойга борганда, қайиқ тубидаги тешикни очиб юбораман ва қайиқ чўқади, у бутунлай чириб бўлган. Сузишни эса билмайман. Бу оғир эшкакларни ушлаб оламан ва агар тақдиримда омонлик бор бўлса қирғоққа

етгунча сузаман ва уйга қайтиб келиб, илгаригидай Хеге ва Ёрген билан бирга яшайман.

Фақат буни мен эмас, бошқалар ҳал қилиши керак.

Аммо бу қийин, ўйларди у.

Маттис эшкакларни тайёрлаб бўлиб, ётди, улар энди оппоқ эди, ҳаммаси тайёр ва бошқача, ғайриоддий эди. Сўнгги иш қолди холос.

Фақат эртага эмас, кимдир ундан қаттиқ туриб ва сабрсизлик билан сўради.

Ўзим ҳам билмайман, жавоб берди у. Шундай бўлиб чиқди.

У ўз диванида деразадан тун осмонини кузатиб ётар эди.

У кечкурун уйга қайтиб келганида, хонада Хеге ва Ёрген йўқ эди. Аммо чордоқда уларнинг паст овоз билан гаплашаётганлари эшитилди. Маттис бундай ҳолга кўп мартаба дуч келганди. Одатда уларнинг суҳбатлари кўнгилли суҳбатлар бўларди. Бунақасини Маттиснинг ўзи ҳам орзу қиларди. Аммо Маттисга тегишли бошқа гап-сўзлар ҳам эшитилиб қолар, буларни кўнгилли суҳбатлар деб бўлмасди, булар Хеге ва Ёрген учун оғир суҳбатлар эканлигини Маттис сезмаслиги мумкин эмасди.

Аммо эшкаклар тайёр, тез орада ҳаммаси равшан бўлади.

Маттис ҳозир келажакни кўз олдига келтиргиси келмасди. Шунинг учун хаёлига келган бу фикрни ўзидан ҳайдади. У ўзига ўзи, келажак момақалди-роқдан кўра даҳшатлироқ эмас деб қўйди.

Тепада тинимсиз уларнинг овози эшитиларди. Баъзан майин овоз янграр ва бу овоз оёқ остида коптокдек ўйноқлар эди. Бахтли чоғларида Хеге шунақа кулишни ҳам биларкан-да. Илгари шундай кулганини ҳеч эшитганми?

Мана энди улар Маттис ҳақида гаплаша бошладилар. Буни уларнинг кулгуси тўхтаганидан ҳам билса бўларди.

Шамол деворни тиқиллатди.

Кескин куз шамоли.

— Хўп, хўп, эшитдим! — дея кулиб жавоб берди Маттис баланд овоз билан ва ўрнидан туриб ўтирди.

Уларнинг путурдан кетган уйларига шамол урилган чоғларида Маттис дарров гўлдирай бошлар ва уйнинг ичи паст овозларга тўларди. Дарахтлар узун-узун ҳўрсинишди. Кўл узра кўпикли мавжлар пилдирай бошлади.

Қандай яхши. Маттисга ҳаловат келди.

Эртага ҳам шамол бўлиши муқаррар. У режанинг амалга ошишига халал берарди. Мен фақат тинч ҳавода сузаман. Энди ухлаш мумкин.

У дарҳол ухлади — кун оғир ва нотинч ўтган эди.

43

Тинч, шамолсиз ҳаво. Сокин кўл — бу Маттиснинг бирдан-бир шарти эди. У ўзини синаётганда сув ойнадек бўлиши керак. Шу боисдан шамол бўлиш-бўлмаслигини кузатиб туришга тўғри келарди. Маттис бу шартларнинг даркорлигини ўз-ўзидан тушунарли деб ҳисобларди.

Шамолли ҳаво бир неча кунга чўзилди.

Эшкаклар тайёр эди. Турган гапки, қайиқ ҳам шай. — Маттис ҳар куни эрта билан кўлда нима гап экан деб юраги дукиллаб уйғонарди.

Аммо ҳар куни эрталаб шамол эсар ва Маттиснинг кўксига ботган човутлар худди бўшашгандай бўларди.

Яна бир кун, ўйлар эди у. Аммо, ажабо, бундан ҳеч кимнинг хабари йўқ.

Кейин у шундай бўлиши кераклигини тушуниб етди.

У ҳеч нима билан машғул бўлмас, Ёрген ҳам ташкачилик нима бўлди, деб сўрамасди. Ўрмонга юр, деб ҳам қистамас эди.

Захарли кўзиқоринлар унинг жигига тегиб жой-жойида қизариб турарди, аммо энди улар Маттисни ҳаяжонга солмасди. Ҳеч нимани ўзгартиролмасди.

Ва ҳеч кимнинг ҳеч нимадан хабари йўқ. Хеге ва Ёрген ҳаддан ташқари йўғон эшкакларни кўрардилар-у, аммо хаёлларига ҳеч нимани келтирмасдилар. Улар шунчаки эшкакларни юпқароқ қилишни эпломмаган, деб ўйлашарди.

Балки мен чиндан ҳам ақлли бўлиб қолгандирман.

Ҳозир менга ақлли бўлиш жуда асқотади, ўйлар эди у.

Яна эрталаб Маттис бекиниб олди ва бугун кучию иродасини жамлади — чидаш керак: ҳозир Хеге ошхонада Ёргенга, бугун сув кўзгудек, деб айтади. Ушандай кун келганда, у бари бир титраб кетишини биларди. Хеге буни бошқача айтиши ҳам мумкин. Чунонки, бугун қилт этган шамол йўғ-а, ёки бугун ҳаво бекорга бу қадар тинч бўлмаса керак, дейиши ҳам эҳтимолдан узоқ эмас, Маттис Хегенинг ҳар хил ҳолатларини кўз олдига келтирарди.

Аммо Хеге ундай ҳам, бундай ҳам демади. У Ёрген билан муҳимроқ нарсалар тўғрисида гаплашарди. Шамол ва ёмғирнинг уларга ҳеч қандай аҳамияти йўқ эди. Ёрген ҳар қандай об-ҳавода ҳам ўрмонда ишларди.

Шундай бўлгач, Хеге ҳатто ҳеч нима демаса ҳам сув кўзгудай бўлавериши мумкин, деб ўйларди Маттис ўз диванида ётганча. Бугун вужуди тош босгандай оғир бир аҳволда у ўрнидан турди. Деразага югурди.

Аҳа...

Шамол тўхтамабди. Булутсиз осмон остида, кўл юзида тўқ мовий тўлқинлар югурарди. Шундай аҳамиятли пайтда уларга қараш галати-я! Майли, яна бир кун орқага сурилди.

Нонушта чоғида Маттис Хегенинг ўзига диққат билан тикилиб турганини сезиб қолди. Уларнинг кўзлари бир-бирига тўқнаш келди. Бир лаҳзада иштаҳаси бўғилди ва емакхонадан чиқиб кетди. Наҳотки, афтимдан бир нарсани сезилиб турган бўлса! У ўз ускуналарини топти, емакхонага қайтиб, кўлда қайиғини созлагани боришини айтди.

— Майли, қайиғингни созла, — Хеге мамнун эди. — Айтганинг яхши бўлди, энди қаердалигингни биламан.

— Хоҳласанг дераза ёнида мени кузатиб ўтиришинг мумкин.

— Менга бунинг нима кераги бор?

— Кузатмайсанми, ахир?

У қайиғини созлагани кетди. Одам ўтирадиган кўприкчанинг тагида, қайиқнинг тубидаги бир чирик жойни топти. Ҳа, мана шу жойни бор оғирлиги билан босса тешилади. Маттиснинг оғирлиги эса ўзига етарли, ҳатто, керагидан ҳам ортиқча. Эрталаб турганда ўзининг оғирлигини ўзи сезганди.

Ясси тошларда ўтириш яхши, гўлдирарди у, ишга киришаркан. Яхши айтилганди бу гаплар, аммо қиз буни тушунмади, дарвоқе, менга бари бир.

У кўл бўйлаб шўхлик билан ўйнаб юрган шамолга юзини тутганча, қайиғи ёнига ўтирди.

— Эс, шамол! — яширинча ёлворарди у.

Уни устма-уст фикрлар тошқини босди.

— Ҳамма кўзлар ҳам тош остида қолади, — деди у бирдан.

Ингер ва Анна... Уша узун кун.

Кушлар ўтирган ҳар бир дарахт.

Опам Хеге юзидаги ҳар бир ажин сўқмоғи.

Аммо булар бари жуда ҳам мураккаб. Бошқа бир гап ҳам қўшишга журъат қилолмади.

Қайиқдан одатлагидай елим ҳиди келар, чирик ёғочлардан қуёшнинг ҳовури тараларди. Маттис, шамол сув юзида қандай қилиб эгатлар очаётганини кузатарди. Оёқлари ёнида тўлқинлар пилдирарди.

Аммо тез орада шамол бари бир тинади. У ахир абадий эсавермайди-ку! Шамолсизлик ҳам абадий эмас. Биз лойхўрак иккимиз бирдаймиз — унинг фикрлари чувалашиб кетди.

44

Қайиқ ишлари битгандан кейин Маттис Хегенинг ёнига чиқиб келди.

— Нима бўлди? Қайиғинг одам ташишга тайёрми? — сўради у, худди Ёрген сингари, Маттиснинг гайратини кўзгаб.

— Ҳа, энди ҳаммаси жойида. Эртага эрталаб бошлашим мумкин, — жавоб берди Маттис, у опасидан кўзларини олиб қочарди.

— Яхши, демак, эртагаёқ бошларкансан-да, — деди Хеге ва қаттиқ овоз билан қўшимча қилди: — Бу жуда ҳам яхши, Маттис.

У қирғоқдалигида опасига айтадиган ҳамма гапларини ўйлаб қўйганди. Ҳаммаси хамирдан қил суғургандек кетаётганидан хурсанд бўлди.

— Агар кучли шамол бўлмаса... — давом этди у. — Қайиқ чириб кетган — шамолли ҳавода унда сузиш хавфли. Бехосдан қайиқнинг тубини эзиб, тешвориш ҳеч гап эмас.

Маттис бу гапни жуда қойиллатиб айтолмаган бўлса-да, умуман ёмон чиқмади. Хеге бирпасда ташкачиликка шоширганини унутди, энди у укасининг хавф остида эканлигидан хавотирга тушди.

— Демак, у тинч ҳавода ҳам у қадар ишонарли эмас. Менимча, сен у қайиқда умуман бошқа сузмаганинг маъқул.

Маттис пиқирлаб қулди:

— Худди мен ўз қайиғимни билмайдигандай!

— Унга ишонасанми? Мен сув остига чўкиб кетишингни ҳечам истамайман.

— Бемаънилик.

Маттис худди ўз режасини оғиздан гуллаб қўйгандек, қаттиқ ҳаяжонланди. Аммо ҳаммаси жўяли, ўзининг фикрича, фақат керакли гапларни, фақат ақлли гапларни айтди, у қайси бири ақлли гаплар эканини ўзи яхши билади. Фақат шуниси галатики, одамга ақл ҳаддан ташқари кеч келаркан.

— Ҳаво яхши бўлса, мен бу қайиқда кунуззукун сузиб юра оламан, — деди Маттис. — Сен хавотир олма, Хеге, мен нима мумкин эмас-у нима мумкинлигини, қаерга оёқ босиш мумкин-у қаерга йўқлигини яхши биламан.

— Илтимос, ишқилиб эҳтиёт бўл, — деди Хеге ва чиқиб кетди. Аммо шу ондаёқ яна қайтиб кирди: — Мен ҳар қалай Ёргенга айтай: қайиғингни кўриб берсин, балки унга ишониб бўлмас. Ёрген қайиқларнинг фарқига боради. Агар у қайиғингни яроқсиз деса, сен унда сузмаслигинг керак.

— Яна Ёрген, — аччиқланди Маттис.

Келиб-келиб шу пайтда у Ёргеннинг номини тилга олмаса бўларди. Маттиснинг жаҳли чиқиб кетди.

— Ёргеннинг менга кераги йўқ! Усиз ҳам амаллайман. Агар уни судраб келсанг, билмадим, нима қилиб кўяркинман.

Хеге сапчиб орқага ташланди.

— Маттис, жоним...

— Ёргеннингни ҳар ёққа суқаверма! Агар яна олдимга келса, кимлигини башарасига айтаман!

— Секин, секин, тинчлан, — деди Хеге. — Ёргенга ёмон гап айта кўрма. У яхши инсон ва сенга яхшилик тилайди.

Маттис энди ўзини тўхтатолмади.

— Ҳаммасини об-ҳаво ҳал қилади, — деди у умидсизлик билан.

— Об-ҳаво?

— Ҳа, эшитдингми? Об-ҳаво ва шамол. Балки, сен мени ўйлашни билмайди, деб ҳисобларсан.

Маттис туфайли илгари уйда бу гап тилга олинмасди, энди бўлса, уни Маттиснинг ўзи ишлатди ва худди деворга мих қоққандай қаттиқ қилиб айтди.

Хеге чекинмаса бўлмас эди:

— Сен ўйлашни биласан, албатта, — деди у. — Шу кунларда уйда юз берган воқеалар туфайли, ҳаммамиз ҳам жуда кўп ўйладик.

Хеге учун уйда биттагина воқеа юз берганди, Хеге фақатгина Ёрген ҳақида гапираётган эди. Маттис ҳозир опасининг олдида мотамсаро бир аҳволда турарди. Опаси энди бошқа аёл эди, Ёргеннинг бир қисмига, янада аниқроғи, унинг ярмига айланганди.

— Сен қандай қилиб бунақа бўлиб қолдинг-а? — сўради у.

— Қанақа?

— Ҳозир қанақа бўлсанг — шунақа. Мен сени таниёлмай қолдим. Сенга нима бўлди ўзи?

— Менга нима бўпти? Менга нима бўлганини ўзинг ҳам биласан. Мен сенга айтганман. Мен жуда бахтлиман, — Хеге ўзининг бахтига қаттиқ ишонарди. — Эсингдами, мен бахтиёрлигимдан ҳатто сени кучоқлаган эдим.

Ёрген ўзи бу ерда йўқ бўлса ҳам, унинг ёнида тургандай эди, ана шу ҳол Маттиснинг эҳтиросларини босиб турарди. Маттис ўзини тийиб, муроасага келди ва:

– Ундай бўлса Ёргеннинг олдига бор!

Хеге гўё ажабланмади:

– Ўзимам шундай қилмоқчийдим, – деди ва индамай чиқиб кетди.

Маттис бир ўзи қолди. Дераза ортида ғир-ғир шамол эсарди. Шом кириб, қош қорайди. У эски одаги бўйича атрофни кўздан кечири бошлади. Истамаса ҳам, бундан ўзини тиёлмади. Чордоқдан Хеге билан Ёргеннинг ноаниқ овозлари эшитиларди – улар тинимсиз гаплашишар, гаплари ҳеч адоқ бўлмасди. Мана энди ҳаммаси тайёр, деб ўйлади у. Мен қайиқ ҳақида ўйлаганларимни хоҳлаганимдай қилиб айта олдим. Энди шамол тўхтайдими, йўқми, менга бари бир, ҳеч нима менга боғлиқ эмас.

У Хеге билан шундай огир курашга чидади ва умуман бу кун давомида шунчалик кўп ўйладики, бунинг оқибатида ўлгудай чарчади ва ўрнига одатдагидан эртароқ кириб ётди.

Ортиқ чордоқдаги овозлар ҳам эшитилмай қолди. Маттис бунга севиниши керакми, йўқми, билмасди. Дераза ортида шамол минг мақомда гувулларди, афтидан, эртага ҳам шундай бўлиши аниққа ўхшарди.

45

Аммо шамол тўхтади.

Маттис кечаси уйғонди, уйқуни ўздан силкиб ташламасдан бурун, шамол йўқлигини пайқади. Шамол тинганди, у эса ваъдасининг устидан чиқмади. Дарахлар сукутда, япроқлар шитири ҳам эшитилмасди.

Фақат кечаси эмас – Маттиснинг хаёлига келган биринчи ўй шу бўлди. Мен ҳеч қачон, бу ишнинг кечаси қиламан, деб айтмаганман.

Эрта билан яна шамол бошланиши мумкин. Ҳозир у тинган, одатда, кечалари шундай бўлади.

Деразадан тўлиной ёғдулари ёғиларди.

Аввалги сафар тунда кўлга чиққанда ҳам худди шундай ой тўлишган палла эди. Маттис яна бир марта, шамол баъзан кечалари тинади, аммо бу ёрдам бермайди, деб такрорлади. Шамол ҳечам тунда тинмаган. Бемаънилик, мен ухлаб ётган бўлсам, буни қаёқдан билай?

Уйда қилт этган овоз эшитилмасди.

Ажабо, Хеге ҳозир қаерда – ўз хонасидами ё Ёргеннинг олдидамикин? Нима ишим бор, деди у ўзи ўзига қатъиян. Шамол тинганининг ўзи ҳам менга кифоя қилади.

Маттис ёта олмас ва кута олмас, ташқарида ҳаммасини ўз кўзи билан кўриши лозим эди. У аста-секин кийинди – уйда ҳамма нарса ўлганга ўхшарди. У чиқиб кетди.

Тўлиной кўлга йўл очган эди. Шамол йўқ эди, ҳатто қилт этган шабада ҳам сув юзига теккани сезилмасди. Кўл ҳеч қачон бунчалик бепоён бўлмаганди. Маттис сеҳрлангандай ундан кўзини ололмасди.

У ўрмонга, яшил ёнбағирга, қирғоқларини ўт босган ариққа ҳам қаради. Фақат шу ариқдан сув ичсанг, деб ўйлади бирдан.

Шабнамли сойлиқдан ўтиб ариққача борди. Ариқ кичкина эди, Маттисга индамади, аммо ҳар қалай йиғлагандай ҳиқиллаб қўйди.

Маттис сувга эгилмоқчи эмасди, эгилса унда ўз аксини кўрган бўларди, ўзига ёт ва тошдай қотиб қолган бу юзни кўргиси йўқ эди, яна айни чоғда бу ёруғ кечада ўзига бир марта қараб қўйгиси ҳам келарди.

Қилт этмай ҳаракатсиз ётган кўлга қараган чоғида, Маттис кимдир аниқтаниқ қилиб: “Нажот йўлинг – иккита, сен қай бирини афзал кўрасан?” – дея савол берганини эшитди, қайиқда не воқеа содир бўлганини ким биларди? Ҳеч ким.

Маттис бу ҳақда ўйлагиси келмас, ўйлай олмас ҳам эди. У бошини кўтариб, худди порлаб турган тўлганойга мурожаат қилгандай, баланд ва қатъий овоз билан:

— Бу менга боғлиқ эмас, бу ишни кимдир менинг номимдан қилади, танлаш унинг ихтиёрида, — деб кўйди.

У ойга шундай деди. Кейин ёнбағир бўйлаб шоҳдеворга, йўсин қоплаган дўнгликка, шундай ажойиб ва илгари ҳам, ҳозир ҳам сўз билан таърифлаб бўлмайдиган нарсалар томонга секин-секин одимлай кетди. Мана бутун ҳаётим, ўйлади у, аммо бу фикрни ҳам ўзидан ҳайдади. Бу ҳақда гап очмагани яхшироқ!

Пировардида у бир муҳлатга йўсин босган дўнгликка ўтирди. Бундай яхши ва кутли дўнгликлар жуда кўп эди — балки, бир оз вақт шу ерда бўлиб турар? У ўз сояси билан бирга ой ёғдулари ичра сирли нур ва соя ўйинига аралашиб қолган арвоҳга ўхшаб кўринарди.

Кўп ўтмай унга совуқ ўтди ва ўтзор бўйлаб уйга йўл олди. Яна ўрнига кириб ётди. Аммо энди уйқуси келмасди.

Сувнинг туби, ўйлади Маттис. Беҳаловат фикрлар охир-оқибатда уни шунгача олиб борди. Сувнинг туби ҳар хил — қумли, тошли, балчиқ бўлиши мумкин. Ким билади, балки ҳеч ким кўрмаган шаклда — бутунлай бошқача бўлиши ҳам мумкин.

Агар бошқача бўлса-чи, деб ўйларди умидсизликка тушиб. Шунда уни кўрқув босди.

Демак, ўша ерга тушаманми? — деб сўради у, бу фикрга ёпишиб олиб.

Ҳа, деди у яна.

Шу тариқа ухламади. Шамол йўқ эди.

46

Эрталабга яқин у ҳарқалай мудраб кетган бўлса керакки, Хеге унинг ёнидан ўчоқ бошига ўтганини эшитмади. Ёрген ўтганини ҳам эшитмади. Маттис уйғонганида, улар икковлари ошхонада эдилар. Унга идишларнинг тақир-туқури ва:

— Бугун кўл шу қадар тинчки... — деган сўзлар эшитилди.

Хеге ўз сўзларини бирон мақсад билан айтмади, Ёрген олиб кетишига егулик тайёрлаётibdими ёки унга қаҳва қуяётibdими, шунчаки йўл-йўлакай айтди.

— Шундай дегин, — жавоб берди Ёрген бепарво.

— Демак, бугун у кўлга бора олади, — деди Хеге.

Маттис Ёрген нима деб жавоб берганини эшитмади. Аммо бутун аъзойибаданини титроқ ипи илма-тешик қилгандай бўлди. Фикрлари ҳар ёққа сочилиб кетди ва уни танг аҳволда қолдирди. У ҳар қалай бир амаллаб фикрларини тизгинлади ва аста-секин ўзини кўлга олди.

Ҳар ёққа сочилмай жойингизда туринг, деди у фикрларига ва кийина бошлади. Энди у режасини амалга ошириши керак эди.

Деразадан кўлни кўрди, у кечаси қирғоққа чиққанда қандоқ бўлса, ўшандоқ ҳаракатсиз эди, фақатгина энгил туман пардаси аста-аста силжиб келар, бу бир ажойиб куз эртаси эди. Куёш ҳали кўтарилмаган, аммо тезда юз кўрсатади, ерни иситиб, туман қолдиқларини тарқатиб юборади.

Маттис ўз фикрларини бари бир жамлай олмади. Ошхонага кирганда бу унинг юзларидан кўриниб турарди. Хеге бир ўзи ўтирар, Ёрген аллақачон ўрмонга кетганди — Маттис бундан қувонди.

— Нима бўлди? — бу эрта бошқачалигини кўрган Хеге Маттисни дарҳол саволга тутди.

Маттис бошини чайқади — бор-йўқ жавоби шу бўлди.

— Айт, нима гап? — эски одадига кўра буюрди у. Маттис охиригача бўлмасда, ҳар қалай итоат қилди.

— Мен ўйлайвериб-ўйлайвериб ўлаёздим, — деб жавоб берди у. Бу — ҳақиқат эди.

— Бор-йўғи шуми?!

Маттис чўчиб тушди.

— Утириб овқатингни е!

У озроқ овқатланишга ҳаракат қилди. Унинг жавоби Хегени қаноатлантир-

ди шекилли, ортиқ ҳеч нарса сўрамади. Маттис ундан кўзларини узмасди, ниҳоят у:

– Бугун ташкачиликда ишлай бошлайман, – деб маълумот бериб қўйди.

Хеге севиниб уни қўлади:

– Яша, азамат. Буниси зўр бўпти.

Наҳотки у буни шунчалик интизор кутган бўлса? Аммо у қайиққа ишониб бўлмастегини эслаб қолди.

– Маттис, сен бир куни қайиғим тешилиб қолди, дегандинг. Ичига кўп сув кирадимиз?

– Унчалик эмас.

– Яхшилаб текшир, агар унда сузиш хавfli бўлса...

– Мен сенга айтгандим – тинч об-ҳавода кўрқинчли эмас. Шамол бўлганда бошқа масала.

– Илтимос қиламан, эҳтиёт бўл, – деб сўради у энди бир оз ишига шошилиб. – Мен сенга егулик бериб юбормайман, қорнинг очган заҳоти уйга кел. Хўпми?

– Бир нима бўлдими? – сўради Хеге.

– Йўқ.

Шу билан кетди. У ҳозир Хегега кўп гапларни айтиши мумкин эди. Аммо айтмаслиги керак эди. Ҳеч нарса деёлмай кетиш, нақадар оғир.

У кўлга тушиб боргунча тепалар ортидан куёш кўтарилди. Энди унинг нурлари у қадар иссиқмас – кузга хос эди. Куёшдан бутун атроф шаффоф бўлиб кетди. Йилтираётган япроқлар ичида юриб бориш худди енгилдай эди. Ҳолбуки, Маттисга енгил эмасди.

У, кундузнинг қай тариқа куч йиғаетганига қараб борарди.

– Зап одам ташийдиган кун экан-да! – деди Маттис баланд овозда қайсарлик билан, чунки бугун кўлгача тушиб бориш шу қадар узоқ ва машаққатли бўлиб кўринди.

Бир неча қадам юрганидан кейин:

– Бугун менга кўп одам келади, – деб қўшимча қилди.

Яна икки қадам юрганидан сўнг:

– Буниси яхши, – деди.

Қирғоққа ва қайиққа элтувчи қадрдон сўқмоқни аранг босиб ўтди. Уни эрталабки куёш ҳовридан кўзгалган елим ҳиди кутиб олди. Қандағоч буталари ичида катта-катта янги эшаклар ётарди, янги шилинган ёғочлар йилт-йилт қилиб йилтирарди. Маттис уларни олиб, қайиққа қўйди.

Хўш, мана, ҳаммаси тайёр.

Яна нима?

Йўқ...

Энди тез ҳаракат қилиш керак эди. Тезроқ қайиққа. Қайиқ сувга итарилди. Маттис атрофига аланглади. Бир силтаб қайиқни бурди, қирғоқ тошларига қайта сакраб тушди, қирғоққа тож бўлиб турган қайин ва қандағоч буталарига отилди. У қандағоч олдига бориб, унинг оч кулранг пўстлоғига тишини ботирди, қандағоч суви лабларини куйдирди. Бу ҳаракатини ҳеч ким кўрмаслиги керак эди ва бу, бор-йўғи бир лаҳза чўзилди. Ақлдан озган шу бир лаҳза давомида Маттис дарахт олдида қотиб турди, кейин эса худди бир нарсадан қутулгандай, қайиққа югурди, қандағоч пўстлоғидаги тишларнинг изи қизара бошлади.

Энди нима?

Бошқа ҳеч нима.

Қайиқ қирғоқдан сирғалиб кетиб, гойиб бўлди. Маттис эшакни эшар, аммо ўзи ташлаб кетаётган нарсалардан кўзларини узолмасди.

Агар олисларда тарақ-тарақ қилаётган ва борган сари кичрайиб кетаётган моторли қайиқни ҳисобга олинмаса, кўлда ҳеч ким кўринмасди. Маттис ўйлаганларини бошқаларсиз амалга оширмоқчи эди. Севган ва ўрганган нарсаларнинг ҳаммасини йўқотиш уни қаттиқ тангликка солаётган эди. Шундай бўлса

ҳам бари бир у ҳар вақтдаги каби фикрнинг бутун қувватини ўнг ва сўл қўлларга юклашни эплай олди — қайиқ равон сузиб борарди. Эшакларни энг оддий кунлардаги каби эшарди. Фақат тўғри чизиқ бўйлаб сузишга уринмас, қайсидир маълум жойни мўлжаллаб бошқарарди ва бу одатга кўра кўнгилдагидагида чиқаётган эди.

Қайиқнинг бурни ҳувиллаган ғарбий ёнбағирларга ғарибона қараб борар, эшакчи эса у ёққа орқа ўгириб ўтирарди. Маттис қанча узоққа сузган бўлса, қадрдон қирғоқлар ҳам шунчалик кенгайиб бораётган эди ва ўтирган жойидан шундоқ кўзга ташланиб турарди. Кўринаётган нарсаларнинг ҳаммаси унга жондек азиз эди.

Ора-чора, у ёққа қарамаслик керак деб ўйлар ва шундай онларда кўзларини пастга қаратиб оларди.

Аммо фикрлардан қутулиб бўлармиди? Бир одам ундай яратилган, бошқаси бундай, ўйлади Маттис, бу фикрни ривожлантиришга ҳаққи йўқ эди. Ўз режасини амалга ошира олиши учун у ўзини тизгинда тутти керак.

Энди ҳал қилувчи мен эмасман, танлов менсиз амалга оширилади.

Эшаклар сув устига кўтарилганда, улар олисда қолган қирғоққа имо қилгандай бўларди. Агар қайиқ сувга чўкса, янги қўпол эшакларда сузиш қулай бўларди. Яхшиямки у сузишни бутунлай билмайди, ҳечам билмайди. Агар сузишни билганда бундай синов ўтказишда маъно ҳам бўлмас эди.

Тиниқ ҳаво ва олтин дарахтлар Маттиснинг кўзини ўйнатиб, синаб кўриш истагини кучайтириб юборди. Бу истак қай кўринишда келмасин, Маттис уларни кўнгилидан ҳайдашга уринарди.

Узоқроққа, узоқроққа. У қаерга сузиб кетаётир? Агар узоқ кетмаса қирғоқдагилар уни кўриб қолиб, ишга аралашилари турган гап. Ҳовли-жойлардан ва умуман қирғоқлардан узоқроққа сузиб кетиш керак эди.

Мен кўлнинг энг ичкари-ичкарисига, узоқдан ҳам узоққа сузиб боришим керак, буни фақат ўша ердагина қила оламан.

Керакли жой муқаррар равишда яқинлашмоқда эди.

Мен бу ерларда бўлмаганман, деган фикрни ўзига сингдиришга ҳаракат қиларди.

Бу ерларда уни яхши билсалар-да, у худди бу ерларга тасодифан келиб қолган бегона одамлардай сузарди.

Кутилмаганда Маттис эшакларни кўтарди — манглайдан йирик-йирик тер томчилари чиқди. Нима бўлди? Шу ерда. Мана ўша жой. Ҳамма қирғоқлардан, ҳамма кўзлардан йироқда, шу ерда. Энди унга ҳеч ким халал беролмасди. Айнан шу ерда! Уйламаслик керак.

У ҳўл эшакларни қайиққа кўтариб олди, улар қуёшда йилтирар, қайиқ эса яна озгина олдинга сирғалиб борди ва ниҳоят таққа тўхтади.

— Мана шундай, Хеге, — деди у сувга.

У буни баланд ва қаттиқ овоз билан айтмоқчи бўлганди, аммо бундай чиқмади. Лекин ўз режасини ҳеч бир тўсиқсиз амалга оширди. Худди бегонадай шалвираган қўллари билан қайиқ кўприкчасини суриб ташлаб, ўша ўзига таниш, ўзи белгилаб қўйган энг чирик жойини топти. Оёғи ҳам бегона оёққа ўхшарди, шунга қарамай бор оғирлиги билан чириган жойни шундай босдики, у пошна остида осонгина тешилди. Маттис худди куйгандек оёгини тортиб олди. Қайиққа шилдираб сув кира бошлади. Маттис қалтираб унинг тубига ўтирди ва эшакларни икки қўлтигига қисиб олди.

Қани менинг баданим? — деб ўйлади у. Ким бундай қилди? Фақат мен эмас. Лекин мана энди нима тўғри-ю, нима нотўғрилиги аниқ бўлади. Ҳамма ёғи ёрилиб, чириб кетган қайиқ тез сувга тўлиб, Маттиснинг тагидан сездирмайгина айрилди. У эсини йиғиб ҳам улгурмай, эшакларга осилиб қолди. Ҳаммаси ўзи истаганидай бўлди.

Сувнинг устки қатлами унчалик совуқ эмасди, ҳали ёз илиқлиги аримаган эди. Аммо кўлнинг теранликлари унинг оёқларига чанг солди, шунда Маттис қалтираб кетди. Сув юзасида фақат унинг боши туртиб чиқиб турарди. У қирғоққа сузиб боришга уриниб, қўллари ва оёқларини сувга ура бошлади. Режада бундай ҳаракатга йўл қўйилганди. У эшакларни қўлтиқларидан чи-

қармай, бор кучи билан типирчилар ва аста-аста сузар эди. Сув кўзгудай тиниқ, унда тўнкарилган ер ва осмон акс этарди.

Маттис типирчилар ва сузар эди. Унинг кўзлари ғарбий ёнбағирлардаги энг яқин бир нуқтага қадалган эди. Бор кучи билан жони чиққундай типирчилаш — бунга ҳам режада йўл қўйилганди.

Тез орада, худди биров пуфлагандай, сув юзига мавжлар югурди, гоҳ у ердан, гоҳ бу ердан сув бўйлаб соя сирғалиб борарди. Маттис буни кўрмади, у оёқ-қўлларини худди савдойилардай ишлатар ва оғир-оғир нафас олиб, керакли йўналишда шошилмай олға силжир эди. Бу асно орқасида уфқлар оша булутлар девори кўтарилганини ҳам кўрмади, албатта.

У эшакларни қўлтиқларидан чиқармай типирчилаганча олға ҳаракат қилишга берилиб кетганидан, кўзларига ҳеч нима кўринмасди. Бадани ҳамон ўзига бегонадай, ғалати ва кўрғошиндек оғир эди. У сузиб ўтган масофа, қирғоқ-қача бўлган масофага қараганда ҳеч нарсага арзимас, соҳил илгари қанча узоқда бўлса, ҳозир ҳам деярли шунча узоқда эди.

— Хеге! — Маттис ниҳоят шамол бошланганини пайқаб, бирдан қичқирди. Демак, бугун ҳам ҳар қалай шамол бошланиши керак экан-да! Шамол мавжларни югуртирмоқда.

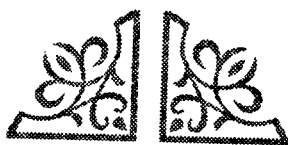
Маттис ранги ўчиб олис-олисларда кўл юзида пайдо бўлган тўқ мовий йўлга қаради. У тез яқинлашиб келарди. Маттиснинг ортида кўтарилган булутлар девори ичидан мовий ва қудратли шамол кўтарилди... Шу ондаёқ бутун сув тўлқинланиб кетди.

Шамол оппоқ кўпикли тўлқинларни кўпиртирди, улар Маттис тиқилсин учун ва эшакларни қўйиб юборсин учун, оғзини сувга тўлатмоқчи бўлардилар.

— Маттис! — тим қоронғуликда умидсизлик оламидан қичқирди у, орқасига ўгирилиб. Кимсасиз кўз узра унинг овози нотаниш қушнинг овозидай эшитилди. Каттамиди ё кичикмиди бу қуш, овозидан буни аниқлаб бўлмасди.

Тамом.

*Русчадан Миразиз АБЗАМ
таржимаси.*

Демократия нима дегани?

ДЕМОКРАТИЯ МАДАНИЯТИ

Фуқаролик маданияти

Демократия ўз қурилмалари йиғиндисидан устун туради. Соғлом демократия, муҳим даражада демократик фуқаролик маданиятининг ривожига боғлиқ бўлади. Бу ҳолатда маданият, деб таъкидлайди Диана Рэвич, санъат, адабиёт ёки мусиқани эмас, балки “ўзини тута билиш, одамларнинг ўзини-ўзи идора этишга бўлган қобилиятини аниқловчи фаолият ва нормаларни” назарда тутди.

“Тоталитар сиёсий тузумлар, — деб ёзади Диана Рэвич, — сустрлик ва лоқайдлик маданиятини ривожлантиради. Тузум итоаткор ва лаббайгўй фуқароларни шакллантиришга интилади. Бундан фарқли ўлароқ, демократик жамиятнинг фуқаролик маданияти алоҳида шахслар ва гуруҳларнинг эркин равишда ихтиёр этган фаолияти туфайли шаклланади. Озод жамият фуқаролари ўз манфаатлари йўлида ҳаракат қиладилар, ўз ҳуқуқларидан фойдаланадилар ва ўз ҳаётлари учун масъулиятни ўз зиммаларига оладилар. Қаерда ишлашлари, қандай иш билан машғул бўлишлари, қаерда яшашлари, сиёсий партияга аъзо бўлишадими-йўқми, нима ўқиш ва ҳоказо қарорларни ўзлари ҳал этадилар. Булар — сиёсий эмас, шахсий қарорлардир”.

Жамият маданиятининг бадиий ифодаси бўлмиш адабиёт, санъат, театр ва кино соҳалари ҳам ҳукуматдан мустақил равишда кун кечиради. Демократик жамият санъат аҳли ва ёзувчиларга мадад бериши ёки уларни ўзга йўл билан рағбатлантириши мумкин, аммо у бир хил бадиий қолиплар ўрнатмайди, бадиий изланишлар борасида ҳукм чиқармайди ва бадиий ифода усулларига цензура ўрнатмайди. Санъат аҳли — давлатнинг ходимлари ҳам эмас, хизматкорлари ҳам эмас. Демократиянинг маданият соҳасига қўшган асосий улуши турли эркинликлар бўлиб, шулар жумласига ижод этиш, изланиш, инсоннинг ақлий ва руҳий дунёсини ўрганиш киради.

Демократия ва маориф

Маориф ҳар қандай жамиятнинг ва айниқса, демократик жамиятнинг ҳаётбахш қисмидир. Томас Жефферсон ёзганидек, “агарда бирон-бир миллат цивилизациянинг муайян босқичида, бир пайтнинг ўзида, ўзини жоҳил ва озод бўлиш мумкин деб фараз этса, бу ҳол у ҳеч қачон бўлмаган ва бўлиши мумкин эмас нарсани фараз этган бўлади”.

Кўр-кўрона итоат ўрнатишга интилган тоталитар жамиятдан фарқли ўлароқ, демократик маориф олдиға қўйилган мақсад — ўзига мустақил, қизиқувчан ва ўз қарашларида тафаккурға таянган ва айни пайтда демократия қонун-қоидалари ва фаолият борасида ниҳоятда зукко фикр юритувчи фуқароларни тарбиялашдан иборат. Никарагуа маориф ходимларига қарата Вандербилт университетининг профессори Честер И.Финн кенжа шундай деган: “Инсонлар шахсий озодликка ташналик ҳисси билан таваллуд кўришлари мумкин, аммо улар озодликни ўзлари ва фарзандлари учун рўёбға чиқарувчи ижтимоий ва сиёсий воситаларни билиш қўникмаси билан туғилмайдилар... Бундай нарсалар қўлга киритилиши лозим. Улар ўрганилиши керак”.

Бу жиҳатдан, демократик жамиятда маорифнинг вазифаси ўқувчиларға авторитар тузумлар асосларини сингдиришдан холи бўлиши, таълим-тарбия

Давоми. Боши ўтган сонда.

услуглари эса сиёсий кадриятларга нисбатан бетараф бўлиши керак дейиш билан кифояланмайди. Бу мумкин ҳам эмас: ҳар қандай таълим-тарбия, хоҳлайдими-йўқми, муайян кадриятларни ифодалайди. Дарҳақиқат, талабалар демократия асосларига эркин тадқиқот тарзида ўргатилиши мумкин, бунинг ўзи муҳим демократик кадрият ҳисобланади. Айки пайтда, талабалар асосланган далиллар келтириш ва ҳар тарафлама таҳлил ёрдамида одат бўлиб қолган дунёқарашни шубҳа остига олишлари рағбатлантирилади. Бу борада қизгин баҳслар юритилиши мумкин, аммо демократик жамият ўзи учун ёқимсиз ёки зид ҳодиса ва фактларни осонгина равишда ўз ўқув китобларидан тушириб қолдиришга ҳақи йўқ.

“Маориф озод жамиятларда ўзига хос вазифани ўтайди, — деб таъкидлайди Финн. — Ўзга тузумларда таълим-тарбия режим кўролига айланган пайтда, демократик жамият низоми халқ хизматида бўлиб, халқнинг мазкур низомни яратиш, сақлаб туриш ва ривожлантириш қобилияти муҳим даражада ўзи сабоқ олган маориф тизимининг сифати ва таъсирчанлигига боғлиқ бўлади. Шунини одилона қайд этиш мумкинки, демократик жамиятда маориф озодликни замонлар узра абдий яшашига имконият яратади”.

Низо, мураса ва яқдиллик

Одамларга турли, баъзида эса бир-бирига зид интилишлар оғушида бўлмоқ хосдир. Инсонлар хавфсизлик — осойишталикни хуш кўради ва айки пайтда турли-туман саргузаштларга интилади; улар шахсий озодлик томон талпиниб, айки пайтда ижтимоий тенгликни талаб қилади.

Бу жиҳатдан демократиянинг бошқа жамиятлардан фарқли жойи йўқ ва ҳар қандай демократик жамият ҳам мазкур танглик ва ҳатто парадокслардан холи эмаслигини тасаввур этиш муҳимдир. “Жорнэл оф демокраси” муҳаррирларидан бири, Гувер институтининг илмий ходими Лэрри Даймонд фикрича, марказий парадокс низо ва яқдиллик орасида намоён бўлади. Кўп жиҳатлардан олиб қаралганда, демократия низони бартараф этишга қаратилган қоидалар тизмасидан ўзга нарса эмас. Айки пайтда, мазкур низо муайян ҳуқуқ доирасида бартараф этилиши шарт бўлиб, мурасага келиш, яқдиллик ёки ўзаро келишувнинг бошқа турлари барча тарафлар томонидан қонуний деб тан олинади. Тенг тарафлардан бирига ҳаддан зиёд эътибор бериш, барча саъй-ҳаракатларни таҳлика остига қўйиши мумкин. Агарда гуруҳлар демократияни фақат ўзларининг талабларини рўёбга чиқариш учун бир форум сифатидагина қадрласалар, бу ҳолда жамият ич-ичидан дарз кетиши мумкин. Агарда ҳукумат яқдилликка эришиш учун халқ истагини бўғиб, мажбурий чоралар қўлласа, жамият юқоридан мажақланиб ташланиши мумкин.

Жавоб — ягона ёки жўнгина жавоб йўқлигидан иборат. Демократия тўғри асослар ва одил жараён тарзи ўрнатилиши туфайлигина ўз-ўзидан ишлаб кетувчи бир нарса эмас. Демократик жамият низонинг муқаррарлиги билан бир қаторда, чидамли бўлишни ҳам тан олувчи фуқароларнинг садоқатига муҳтож бўлади.

Демократик жамиятда аксарият низолар аниқ белгиланган “ҳақиқий” ва “хато” мавқелар тўқнашувидан эмас, балки демократик ҳуқуқлар ва ижтимоий имтиёзларнинг турлича талқин этилишидан келиб чиқишини тасаввур этиш муҳимдир. Америка Кўшма Штатларида мазкур мавзудаги баҳслар кенг тарқалган. Масалан, одатда, камситиш натижасида жабр тортган камчилик томон вакилларига иш жойларининг муайян миқдорини ажратиш инсофданми? Йўл ўтказиш учун давлат айнан шу ерда жойлашган кимнингдир уйини тортиб олишга ҳақлими? Иш жойларидан айрилиш ва ўрмон саноати ҳисобидан кун кўрувчи кичик жамоаларнинг иқтисодий жиҳатдан хонавайрон бўлиши эвазига жамият табиатни қўл теккизилмаган соф ҳолида сақлаб қолиш учун дарахтларни кесишни ман этишни талаб қилганида кимнинг ҳуқуқлари устун туради? Наркотик моддалар савдо-сотиғини камайтириш учун полиция ходимлари истаган одамни тўхтатишга ҳақли бўлган тақдирда фуқароларнинг ҳуқуқларига шикаст етадимми ёхуд жамият манфаатлари ҳимоя остига олинадимми?

Мазкур ечими осон бўлмаган муаммо ва демократиянинг кенг қўламли

асослари шунга ўхшаш масалаларни таҳлил ва ҳал этиш учун бир қўлланмадир, холос. Аслида, юқоридаги саволларга жавоблар вақт ўтиши билан ўзгариши мумкин. Айнан шу сабабдан ҳам демократия маданиятини ривожлантириш ўта муҳимдир. Айрим шахслар ва гуруҳлар, лоақал, ораларида мавжуд бўлган фарқларга чидамли бўлишлари ва қарама-қарши тарафнинг қонуний ҳуқуқлари ва қонунлаштирилган ўз нуқтаи назарига эга бўлишини тан олишга интилишлари лозим. Хоҳ қўшнилар орасида бўлсин, хоҳ мамлакат парламентидаги баҳсларда бўлсин, турли тарафлар келишувчилик майли билан учрашиб, кўпчилик овоз қоидаси ва камчилик ҳуқуқлари асослари негизида ўзига хос ечимлар излаши мумкин. Баъзи ҳолларда расмий овоз бериш лозим бўлиши ҳам мумкин, аммо кўпинчалик гуруҳлар баҳслар ва келишув ёрдамида норасмий яқдиллик ва ярашувга эришмоғи мумкин. Мазкур жараён кейинчалик ҳам ўзаро муаммоларни ҳал этиш учун лозим бўлган ўзаро ишонч туғдираши билан диққатга сазовордир.

“Иттифоқ тузиш, — деб таъкидлайди Диана Рэвич, — демократик жараённинг асл моҳиятини ташкил этади. У муштарак манфаатлар замирида бирашган гуруҳларни бошқалар билан музокаралар олиб бориш, келишувга эришиш ва конституцион тузум доирасида иш олиб бориш йўллариغا ўргатади. Иттифоқ тузиш сари интилар экан, ўзаро фарқлари мавжуд гуруҳлар тинч йўл билан мунозара олиб бориш, ўз мақсадларига демократик йўл билан эришиш ва пировардида хилма-хилликлар мавжуд дунёда қай тариқа яшаш кераклигини ўрганадилар”.

Демократия — бирйўла барпо этилган ва ўзгармас ҳақиқатлар йиғиндиси эмас, балки бир қурилма бўлиб, унинг ёрдамида ғоялар тўқнашуви ва келишув натижасида шахслар ва идоралар, умуман олганда бутун халқ, рисоладагидек бўлмаса-да, ҳақиқатга эриша олади. Демократия тажрибага асосланган фаолиятдир. Ғоялар ва турли муаммолар ўзгармас мафкура билан тўқнашуви орқали эмас, балки баҳс юритиш, уларни ўзгартириш, қабул этиш ёки рад этиш мумкин бўлган амалий дунёда тажриба чиғиригидан ўтказилади.

Ўзини-ўзи идора этиш бирйўла хатолардан сақланиш, этник можаролардан ҳоли этиш ёки иқтисодий фаровонликни таъминлашга қодир эмас. Аммо ўзини-ўзи идора этиш усули хатоларни кўра билиш, гуруҳлар билан учрашиб, орадаги фарқларни бартираф этиш, иқтисодий ривожни ҳаракатга келтирувчи янгиликлар киритиш ва маблағ сарфлашга имконит яратувчи баҳс ва тадқиқотларга йўл очиб беради.

ҲУҚУҚЛАР ВА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ҲАҚИДАГИ БИЛЛЪ

1789 йилнинг ёз ва куз фасллари орасидаги атиги бир ойдан ҳам қисқа фарқ билан инсон ҳуқуқларининг икки тарихий ҳужжати қабул қилинган эди: 26 августда Францияда инсон ва фуқаро ҳуқуқлари Декларацияси, 25 сентябрда эса Американинг Ҳуқуқлар Билли. Француз ва америкаликларнинг дунёқараш нуқталари бир-бирига яқин ва мутаносиб бўлган даврда иккала ҳужжат ҳам табиий ҳуқуқлар назарияси ва Маърифатпарварликнинг ўзга фалсафий манбаларига асосланган эди. Аммо кўп фурсат ўтмай уларнинг йўллари бир-биридан узоқлашиб кетади.

Франция — Америка муносабатларининг бошланғич даври мураккаб ва ҳатто тақдир киноясидан ҳам холи бўлмаган. 1776 йили, Америка Инқилоби содир бўлаётган бир пайтда, Франция Маърифатпарварлик тафаккурининг сарчашмаси ва айни пайтда Оврупанинг энг қудратли монархияларидан бири — бурбонлар сулоласининг дабдабали Версаль саройида ҳукм сурган маркази ҳам бўлган. Шунга қарамай, умумий душман — Буюк Британия устидан галаба қозониш ниятида Франция Американинг бош кўтарган колониялари билан ҳарбий иттифоқ тузади. “Эски режим”нинг француз танқидчилари учун Америка, мутлақ равишда бўлмаса ҳам, жамиятнинг цензурадан озодлиги, табиий ҳуқуқлар ва ҳокимиятни рационал реформалаш ҳақидаги маърифатпарварлик ғоялари билан орзуларининг бир тимсолига айланди.

Орадан ўн йил ўтгач, америкаликлар француз инқилобининг бошланғич

даврида содир бўлган Генерал штатларининг йиғини, Бастилия қалъасининг ҳужуми ва Миллий мажлис таъсис этилишини завқ-шавқ билан олқишладилар. Бироқ шодиёна ҳис-туйғулар Людовик XVI қатл этилиши ва террор авж олиши билан сўна бошлади. Вашингтондаги консерватив федерал ҳукумат бу қадар жабр-зўравонликдан даҳшатга келади: “Францияга аждарҳо тишлари сепилган экан ва улар юҳо бўлиб ўсиб чиқди”, деб айтган эди АҚШнинг иккинчи президенти Жон Адамс.

Айни пайтда Томас Жефферсон бошчилик қилаётган Америка Қўшма Штатларининг вояга етаётган сиёсий оппозицияси француз республикачилик ҳаракатини қўллаб-қувватлашни қанда қилмайди. “Бу — Оврупа озодлик тарихининг бир бобидир”, — деб ёзади Жефферсон. Француз реформаторлари ва инқилобчилари томонидан Американи идеаллаштириш, 1790 йилларга келиб, америкалик республикачилар томонидан Францияни идеаллаштириш билан алмашади.

Франция маърифатпарварлик оқимининг вакиласи мадам д’Удето Жефферсонга йўллаган хатида шундай деб ёзган: “Сизнинг ва бизнинг инқилоблар орасидаги ўзига хос фарқ шундан иборатки, сизнинг вайрон қиладиган ҳеч нарсангиз бўлмаган ва шу сабабдан ҳам сиз ҳеч нарсага шикаст етказмадингиз”. Француз ва Америка инқилоблари бир-бирдан тубдан фарқ қилади, аммо ҳуқуқлар ҳақидаги Билль ва инсон ва фуқаро ҳуқуқлари Декларацияси шахс ҳуқуқлари ва эркинликларини мустаҳкамлайди ва улар кейинчалик, 1791 йил 3 майда қабул этилган Польша Конституциясида ўз аксини топади ва ҳозирги кунда, янгидан-янги конституциялар барпо этилаётган бир пайтда ҳам ўз таъсири ва кучини сақлаб келмоқда.

ДЕМОКРАТИК ҲУКУМАТ

Демократия ва ҳокимият. Ўзаро боғлиқлиги ва ўзаро чеклаш асослари

Ҳокимиятга кўр-кўрона бўйсунуш тарафдорлари ва яна қатор танқидчилар демократия зулм ўтказишга куч-қудрат етмаганлиги туфайли давлатни идора этиш учун ҳам етарли нуфузга эга эмас, деган нотўғри тасаввурда бўладилар. Бу қараш туб моҳияти билан хатодир: демократик жамият ўз ҳукумати қудратининг заифлигини эмас, балки ваколатининг чекланган бўлишини тақозо этади. Ҳатто сўнгги ўн йил давомида демократиянинг кучая борганини инобатга олиб, мозий тарихга назар ташласак, демократиялар дарҳақиқат, заиф ва камсонли бўлгани аёнлашади. Ҳарҳолда, демократиялар тарих жараёни оқимларига қарши собитликка эга эмас; улар сиёсий инқироз натижасида ағдарилган, ички нифоқлардан дарз кетган ёки ташқи босқин оқибатида вайрон этилган. Аммо ўз фуқароларининг мадади ва ихлосига эришган ҳолларда демократия ўзининг ҳаётбахш куч-қудратини тез орада тиклаш, қақшатқич иқтисодий қийинчиликларни енгиш, ижтимоий ва миллий тафовутларни бартараф этиш ва ҳатто урушларда голиб чиқиш каби ажойиб фазилатларини намоён ҳам этган пайтлари бўлган.

Кўпинчалик қарши томонлар танқид қилган қатор камчиликлари туфайли демократия ўз кучини қайта тиклашга қодир. Баъзилар унинг заиф томонлари деб кўрсатган баҳслар юритиш, ихтилофлар ва келишув каби хусусиятлари, аслида унинг қудрат сарчашмасидир. Албатта, демократик жамиятга хос бўлган баҳсларни фаол натижа берувчи жараён деб тан олиш қийин: улкан ва мураккаб жамиятда бирон қарорга демократик йўл билан келиш жуда қийин, тинкани қуритувчи ва кўп вақт талаб этувчи жараён бўлиши мумкин. Аммо бошқарилаётган халқ розилигига таянган ҳукумат, қудрати ҳарбий куч каби қалтис қил кўприкда турган ёки сайланмаган партиявий аппаратга суянган тузум эга бўлолмайдиган дадиллик ва обрў билан иш юритиши мумкин.

Демократия таомилига Америка қўшган энг муҳим ва салмоқли ютуқлардан бири сиёсий ҳокимиятнинг турли соҳаларга тақсимланиши ва децентрализациясини таъминловчи ўзаро боғлиқлик ва ўзаро чеклаш тизимининг ривожидир. Мазкур система ҳокимиятни суистеъмол қилиш борасида мавжуд имкониятлари чекланган ва ўзи иложи борича халққа яқин

турган ҳукумат энг афзалдир, деган ишончга таянади. Умумлаштирувчи термин сифатида ўзаро боғлиқлик ва ўзаро чеклаш тушунчаси икки маънога эга — федерализм ва ҳокимиятни тақсимлаш.

Федерализм — ҳокимиятни давлат, штат ёки вилоят ва маҳаллий миқёсларда тақсимлаш дегани. Америка Қўшма Штатлари, мисол учун, федерал ҳукуматдан мустақил равишда ҳокимият ва ўз қонуний низомига эга штатлардан ташкил топган федерал республикадир. Унитар сиёсий тузумга эга Буюк Британия ва Франция каби мамлакатларда мавжуд сиёсий тақсимотдан фарқли ўлароқ, Америка Қўшма Штатлари федерал ҳукумат томонидан йўқ қилиниши ёки ўзгартилиши мумкин эмас. XX асрда Америка Қўшма Штатларида давлат миқёсидаги ҳокимият штатларнинг ваколатига нисбатан анча кенгайган бўлса-да, штатлар таълим-тарбия, соғлиқни сақлаш, транспорт ва қонунларни ҳаётга татбиқ этиш каби соҳаларда ҳали ҳам анча салмоқли ҳуқуқларга эга. Марказлашган ёки “унитар” системада мазкур фаолият турлари миллий ҳукумат зиммасига тушади. Ўз томонидан АҚШнинг айрим штатлари умумий тарзда федерализм моделига риоя қилиб, мактаб ва полиция бўлимларини бошқариш каби соҳаларни маҳаллий миқёсда ўзини-ўзи идора этиш орқали адо этади. Федерал тизим доирасида ҳокимият ва ваколатларни тақсимлаш ҳеч қачон сиқлиқ ва аниқ кўчмайди — таълим-тарбия каби соҳаларда федерал, штат ва маҳаллий ташкилотлар бир-бирини қайтарувчи ва ҳатто бир-бирига зид кун тартибига ҳам эга бўлишлари мумкин. Аммо федерализм демократик жамиятнинг фаолияти учун ҳаётбахш бўлган ҳокимиятни бошқаришда фуқароларга иложи борича кўп имкониятлар яратиб беради.

Миллий ҳукуматнинг бир тармоғи ичида сиёсий куч-қудратнинг марказлашуви эҳтимолдан ҳоли бўлишини таъминловчи 1789 йили қабул қилинган Америка Конституциясига муаллифлари узоқни кўзлаб киритган ҳокимият тақсимоти принципи ўзаро боғлиқлик ва ўзаро чеклаш тушунчасининг иккинчи маъносини ташкил этади. Мазкур Конституцияни яратиш борасида эҳтимол марказий аҳамиятга эга бўлган ва кейинчалик Америка Қўшма Штатларнинг тўртинчи президенти лавозимига кўтарилган Жеймс Медисон шундай деб ёзган эди: “Бир қўлда қонун чиқариш, ижро этиш ва адлия соҳаларига оид барча ҳокимиятни мужассамлантириш... шак-шубҳасиз жабр ва зулмга асосланган тузумдан иборат бўла олади”.

Маълум даражада “ҳокимият тақсимоти” термини англашилмовчиликлар манбаидир, чунки Конституцияни яратган Медисон ва бошқа муаллифлар ишлаб чиққан тизим тақсимлашни эмас, аниқроғи, ҳамжиҳатликдаги шерикликни назарда тутган. Мисол учун, қонун чиқариш имтиёзлари Конгресс қўлида, аммо президент Конгресс қабул қилган қонунларни тақиқлаш ҳуқуқига эга. Президент тақиқини бекор этиш учун эса Конгресс вакиллар Палатаси ва Сенатнинг учдан икки қисм миқдорига кўпчилик овоз тўплаши керак. Президент элчилар ва кабинет аъзоларини тайинлайди, халқро битимлар юзасидан музокаралар олиб боради, бироқ унинг бу фаолияти Сенат томонидан маъқулланган бўлиши шарт. Айнан шу йўсинда федерал судьялар сараланади. Яна бир мисол: Конституция, уруш эълон қилиш ҳуқуқи фақат Конгрессга берилган, деб таъкидлайди, аммо қуролли кучларнинг бош қўмондони лавозимига президент тайинланади. Бу эса икки ҳокимият тармоқлари орасидаги таранглик нуқтаси бўлиб, 1960 йиллар ва 70-йилларнинг бошларида Вьетнам уруши ва 1990—1991 йилларнинг Форс кўрфази қўлтиғидаги қисқа муддатли тўқнашув пайтида яққол кўзга ташланди. Америка Қўшма Штатларининг президенти ўз сиёсий дастурларини амалга ошириш учун Конгресснинг маъқуллашига муҳтож бўлгани туфайли сиёсатдон олим Ричард Нойштадт унинг ҳокимиятини “буйруқ бериш эмас, балки ишонтириш ҳокимияти”, деб баҳолади.

Федерал ҳокимият доираларидаги барча ўзаро боғлиқлик ва ўзаро чеклаш асослари Конституция томонидан белгиланган эмас. Айримлари тажриба ва сабоқ натижасида вужудга келган. 1803 йилда қўрилган суд иши жараёнида ўрнатилган ва АҚШ Олий судига Конгресс актлари конституцияга хилоф деб эълон қилиш ҳуқуқини берувчи суд назорати доктринаси эҳтимол энг муҳимидир.

Америка жамияти системасида мавжуд ҳокимият тақсимооти кўпинча кўнгилдагидек натижа бермайди, аммо у ҳар бир демократик жамият дуч келадиган муаммо — ҳукумат томонидан суиистеъмол имкониятига қарши муҳим кафолат беради.

Премьер-министрлар ва президентлар

Демократия қабул этган энг муҳим қарорлардан бири — ўз раҳбарларини ва вакилларини сайлаш усулидир. Умумий тарзда олганда икки имконият мавжуд. Парламент системасида қонун чиқарувчи орган идорасида кўпчилик овоз олишга эришган партия ёки партиялар иттифоқи премьер-министр бошчилигида ҳукумат таркибини белгилайди. Буюк Британияда вужудга келган парламент ҳокимиятининг бу системаси ҳозирги кунда Оврупанинг кўпчилик қисмида, Кариб оролларида, Канада, Ҳиндистонда, аксарият, Африка ва Осиё мамлакатларида (кўпинчалик собиқ Британ колонияларида) қўлланади. Бошқа бир асосий услуб — қонун чиқарувчи органдан мустасно равишда президентни тўғридан-тўғри сайлаш. Президентлик тизими бугун Лотин Америкасининг кўпчилик мамлакатлари, Филиппин, Франция, Польша ва Америка Қўшма Штатларида қўлланади.

Парламентлик ва президентлик системалари орасидаги асосий фарқ қонун чиқарувчи ва уни ижро этувчи ҳокимиятлар орасидаги ўзаро муносабатлардан келиб чиқади. Парламент системасида премьер-министр ва кабинет аъзолари айна пайтда Парламент аъзолари бўлгани туфайли, бу икки тармоқ деярли бир нуқтада мужассамлашган. Ҳукумат ваколати, одатда, мисол учун, тўрт ёки беш йиллик муайян муддат билан чегараланган бўлиб, премьер-министр Парламентда кўпчилик овозни йўқотиш ҳоллари бундан мустаснодир. Бу вазиятда эса ҳукумат ағдарилади ва янги сайловлар ўтказилади. Давлат бошлиғи вазифасини фақат рамзий равишда ўтаётган президент ёки конституцион монарх бошқа партия етакчисига янги ҳукумат таркибини аниқлаш имкониятини бериш ҳоллари ҳам учраши мумкин.

Бу вазиятда президентлик системасининг америкача йўналишига хос ҳокимият тақсимооти йўқ, чунки бу ерда парламентнинг ўзи бош ҳукмрон қурилмадир. Шу сабабдан ҳукумат фаолияти доирасини чеклаш учун парламент системаси кўпроқ парламентнинг ички сиёсий ҳаракатларига таяниши лозим. Одатда бу йўналиш, ҳукумат “соясини” бўлмиш уюшган оппозициядаги партия фаолиятида ёки бир нечта оппозицион партиялар рақобатида намоён бўлади.

Президентлик системасида давлат президенти лавозими ўзида ҳукумат бошлиғи ва давлат бошлиғи ҳуқуқларини мужассамлаштиради. Конгресс аъзолари сингари президент ҳам муайян муддатга тўғридан-тўғри халқ томонидан сайланади. Ҳокимиятнинг тақсимлаш моделига хос хусусиятга биноан кабинет аъзолари одатда Конгресс аъзолари ҳам бўла олмайди. Президент белгиланган муддатдан илгари фақат жиддий ёки ўз мансабини суиистеъмол этиш билан боғлиқ жиноят қилган тақдирдагина лавозимидан четлантирилиши мумкин. Президент мансуб бўлган партия қонун чиқарувчи органда кўпчилик овозга эга бўлса, бу ҳол унинг сиёсий дастурларини қонунлаштиришини осонлаштириши мумкин, аммо премьер-министрдан фарқли ўлароқ, президентнинг ўз мансабида қолиши учун кўпчилик розилиги шарт эмас.

Вакиллар

Ҳар қандай демократиянинг яна бир муҳим таърифи сайловларни қандай ташкил этиши билан боғлиқ. Бу соҳада ҳам икки асосий имконият мавжуд: кўпчилик овоз олиш йўли билан сайлаш ёки мутаносиб вакиллик. Баъзан “ютган ҳамма нарсани олади” деб кўпчилик овоз олиб сайлаш усули, содда қилиб айтганда, муайян ноҳияда кўпчилик овозга эришган номзод бошқаларга нисбатан кўп овоз олиб (яъни, 50 фоиздан кам, аммо бошқа ҳар қандай рақибдан кўпроқ), ёхуд кўпчилик овоз (яъни, 50 фоиздан ортиқ) олиб, голиб чиқади дегани. Президентлар ҳам шу йўл билан, фақат умуммиллий миқёсда сайланади. Биринчи раундда ҳеч бир номзод мутлақ кўпчилик овозга эришмаган тақдирда айрим системалар рўйхат юқорисидан турган икки номзодни ажратиб, улар орасида ҳал этувчи сайловлар ўтказишни ҳам назарда тутади.

Кўпчилик овоз системаси сиёсий саҳнада ҳукмрон икки энг кенг қамровли партияларга имтиёзлар яратиб беради.

Оврупа мамлакатларининг кўпчилигида қабул қилинган мутаносиб вакиллик системасида сайловчилар одатда айрим номзодлар учун эмас, сиёсий партиялар учун овоз беришади. Миллий қонун чиқарувчи органда ҳар бир партиянинг вакиллик миқдори сайловлар пайтида ҳар бир партия учун берилган овозларнинг фоиз жиҳати ёки мутаносиблиги билан ўлчанади. Парламент системасида кўпчилик овоз олган партия етакчиси премьер-министр лавозимини эгаллайди ва парламентдаги маслақдошлари орасидан кабинет аъзоларини танлаб олади. Агар ҳеч бир партия кўпчилик овоз олишга муваффақ бўлмаса, ҳукмрон партиялараро иттифоқ тузиш мақсадида партиялар фаол музокаралар бошлаб юборишади. Мутаносиб вакиллик кўпсонли партияларни рағбатлантиришга интилади. Ҳар бир айрим команда сайловчилар нисбатининг кам фоизини намоён этган тақдирда ҳам кўпинчалик улар иттифоқдош ҳукуматда ўрин олишга қаратилган музокараларга шерик бўлишади.

Парламентлар ва президентлар

Бугун аксарият демократик жамиятларда қарор топган парламент системасига қўйиладиган асосий талаб уларнинг ўзгаришларга ҳозиржавоб ва эгиловчан бўлишидир. Парламент ҳукуматлари, айниқса мутаносиб вакиллик асосида сайланганлари, кўппартиявийликка мойил бўлиб, бу ҳолда ҳатто нисбатан ихчам сиёсий гуруҳлар ҳам қонун чиқариш тармоғида ўз вакилларига эга бўлади. Натижада, ҳатто камчили вакиллари ҳам энг юқори мансабли давлат идораларида содир бўлувчи сиёсий жараёнда иштирок этиши мумкин. Бундай хилма-хиллик партиялар ҳукмрон коалиция тузиш борасида курашаётган бир пайтда мулоқот ва келишувни рағбатлантиради. Агарда коалиция тарқалиб кетса ёки партия мандатини қўлдан бой берса, премьер-министр истеъфога чиқади ва янги ҳукумат таркиби шаклланади ёки янги сайловлар ўтказилади. Нима бўлган тақдирда ҳам, демократик системага таҳлика туғдира оладиган инқироз юзага келмайди.

Парламентларининг асосий камчилиги уларнинг беқарорлик ва ҳокимиятга шериклик хусусиятларининг салбий жиҳатларидан келиб чиқади. Кўппартияли коалиция мўрт бўлиши ва сиёсий инқирознинг илк давриданок тарқалиб кетиши мумкин. Оқибатда, ҳукумат нисбатан қисқа муддатли бўлиб чиқади. Бошқа жиҳатдан ҳукумат ҳукмрон коалициядан бош тортиш ва шу билан уни истеъфога чиқишга мажбур этиш таҳликаси остида махсус сиёсий йўналиш тутишга ундаётган камсонли экстремистик партиялар домига тушиб қолиши ҳам мумкин. Устига-устак, премьер-министрлар атиги партия раҳбарларидир ва улар халқ томонидан бевосита сайлов натижасида орттирган обрў-эътиборга эга бўлолмайдилар.

Парламентдаги устунликни расмий жиҳатдан чекловчи қурилмаларнинг йўқлиги ҳам ташвишли ҳолдир. Мисол учун, парламентда аксарият кўпчиликни ташкил этувчи сиёсий партия фаол чеклаш йўқлиги туфайли жиддий салбий оқибатлар келтирувчи ва ҳатто демократияга зид сиёсий дастурларни ҳам амалда татбиқ этиши мумкин. Бу эса, пировардида, парламентдаги кўпчиликнинг жабр-зулм ўтказишига асос солиши ҳам мумкин.

Бундан фарқли ўлароқ, президентлик системасига қўйиладиган асосий талаблар — бевосита ҳисобот бериш, давомийлик ва қудрат. Халқ томонидан муайян муддатга сайланган президент ўзи мансуб партия Конгрессда тутган мавқеидан қатъи назар, бевосита сайловлар туфайли берилган обрў-эътиборга таяниши мумкин. Ҳукуматнинг бир-биридан айри, аммо назарий жиҳатдан бир-бирига тенг тармоқларини яратувчи президентлик системаси ҳар бири халқ номидан мандатга эгалик қилишга ҳақли ва ҳар бири бошқасини чеклаш ва мувозанатлашга қодир кучли ижроия ва қонун чиқарувчи қурилмаларни ўрнатишга интилади. Ижроия ҳокимиятнинг жабр-зулмга йўл очиш эҳтимолидан хавфсираганлар, Конгресс аҳамиятини бўрттиради; қонун чиқарувчи органда тасодифан шаклланган кўпчилик томонидан ҳокимият суистеъмол этилиш эҳтимолидан ташвишланганлар эса президент обрўсини юқори қўйишга интилади.

Бир-биридан айри сайланган президент ва қонун чиқарувчиларнинг заифлиги яширин боши берк кўча кабидир. Президент ўз дастурини амалга ошириш учун етарли овоз ололмалиги мумкин, аммо ўз навбатида унга берилган тақиқлаш ҳуқуқидан фойдаланиб, қонун чиқариш дастурини татбиқ этишга интилаётган Конгресс аъзоларининг йўлини тўсиши мумкин.

Бевосита сайловлар натижасида лавозимига эришганлиги туфайли президентлар премьер-министрларга нисбатан қудратлироқ бўлиб кўриниши мумкин. Аммо улар оппозиция томонидан назорат этилиш-этилмаслигидан қатъи назар, президентдан мустақил равишда сайланувчи қонун чиқариш органи билан иттифоқ бўлиши шарт. Оқибатда, партия интизоми парламент системасига нисбатан анча суст бўлади. Президентлар, мисол учун, партиянинг итоатдан чиққан аъзоларини ишдан четлатиш ёки тартибга чақиришга қодир эмас. Премьер-министр эса, одатда, бунга қодир. Парламентда мустаҳкам кўпчиликка бош бўлган премьер-министр ҳукуматнинг қонун чиқариш борасидаги дастурининг ўтишига кафолат беради; ўз имтиёзларини жон-жаҳди билан қўриқловчи Конгресс билан мулоқотга бел боғловчи президент эса ўз Биллини ўтказиш учун кўпинчалик узоқ муддатли музокаралар олиб боришга мажбур бўлади.

Ҳўш, конституцион демократия талабларини қайси система кўпроқ қондира олади: парламентликми ёки президентлик? Бу саволга жавоб сиёсатдонлар ва сиёсатчилар орасидаги туганмас баҳслар мавзуи бўлиб келмоқда, чунки, қисман олганда, ҳар бир система ўзига хос ҳам кучли, ҳам заиф хусусиятларга эгадир. Аммо, шунга таъкидлаш лозимки, ҳар бири ҳам конституцион демократияга кафолат бера олмаслигига қарамай, у билан бирга мавжуд бўла олади. (22-б. жадвалга қаранг.)

ДЕМОКРАТИЯНИНГ ТҶРТ АСОСИЙ ХИЛИ		
(айрим мамлакатлар ёки регионлар мисолида)		
	Президентлик	Парламентлик
Кўпчилик овоз бериб сайлаш	Америка Қўшма Штатлари Филиппин	Австралия Бирлашган Қироллик Канада Малайзия Ҳиндистон Ямайка Янги Зеландия
Мутаносиб вакиллик	Лотин Америкаси	Фарбий Оврупа
Мазкур жадвал Арент Лийварт қаламига мансуб “Янги демократияларнинг конституцион имкониятлари” мақоласидан олинган: “Жорнэл оф демокраси” (2-том, 1-сон, 1991 йил, қиш), 72-бет. Муаллиф ва “Жонс Хопкинс юниверсити пресс” нашриётининг рухсати билан қайта босилган.		

ДЕМОКРАТИЯНИНГ УЧИНЧИ ТЎЛҚИНИ

Гарвард университетининг сиёсатдон олими Сэмьюэл П. Хантингтон фикрича, демократия тарихи сокин ёки узлуксиз равон оқим бўлмасдан, балки навбатма-навбат равишда, аввалига илдамловчи, сўнгра чекинувчи ва ниҳоятда яна юқорига талпинувчи тўлқинлар мавжидан иборатдир.

“Жорнэл оф демокраси”да нашр этилган мақоласида Хантингтон демократияга хос уч тарихий ёки “уzun тўлқин”ни ажратиб кўрсатади. Биринчи тўлқин XIX аср бошида, Америка Қўшма Штатларида эркак аҳолининг аксар нисбати овоз бериш ҳуқуқига эришганда мавж уради ва 1920 йилларгача давом этади. Бу давр мобайнида демократия 29 мамлакатда қарор топади. Биринчи

тўлқиннинг заифлашуви ёки орқага чекиниши 1922 йил Италияда ҳокимият Муссолини қўлига ўтиши билан бошланади ва 1942 йили дунё миқёсида демократик тузумлар сони 12 тага тушмагунча давом этади.

Иккинчи тўлқин иккинчи жаҳон урушида Иттифоқчилар қозонган зафардан туртки олиб, демократик давлатлар сони 36 тага етган 1962 йили авжига чиқади. 1962 ва 1970 йиллар ўрталаригача давом этган даврни ўз ичига қамраб олган иккинчи тўлқиннинг қайта чекиниши оқибатида демократик мамлакатлар сони яна 30 гача пасаяди. 1974 йилдан бошлаб демократия оқимининг учинчи тўлқини яна 30 га яқин демократик тузумларни юзага чиқариб, ҳатто Совет Иттифоқи ва Африканинг айрим қисмларида содир бўлаётган сиёсий инқилобларни ҳисобга олмаган тақдирда ҳам, уларнинг сонини икки баробар оширди.

Учинчи тўлқин авжига етдими? 1970 ва 1980 йиллар мобайнида демократия қўлга кирита олган кўпчилик ютуқларни вайрон қила оладиган сезиларли чекиниш эҳтимоли борми? Дунёнинг турли регионларида мутаассир сиёсий ва маданий кучлар йиғиндисини таҳлил этаркан, Хантингтон муайян хулоса чиқармайди. Демократия учинчи тўлқинининг заифлашув эҳтимоли доимо мавжуд, деб ҳисоблайди у, аммо қачонлардир, вақти келиб, XXI асрда, эҳтимол унинг кетидан тўртинчи тўлқин келар.

Аммо мазкур моделни муқаррар деб бўлмайди, албатта. “Ўтмиш сабоқларига қараганда, демократиянинг келажакда жипслашуви ва кенг қулоч ёйишига таъсир ўткази оладиган икки ҳал этувчи омил бор. Шулардан бири — иқтисодий ривож, иккинчиси — сиёсий раҳбарлик, — деб таъкидлайди Хантингтон. — Иқтисодий ривож демократиянинг юзага чиқиш эҳтимолини яратади; сиёсий раҳбарлик эса уни амалга оширади”.

СИЁСАТ, ИҚТИСОД ВА ПЛЮРАЛИЗМ

Иштирок

Фуқаролар сиёсий жараёнда иштирок этишга мажбур қилиниши мумкин эмас ва улар иштирок этишдан бош тортиб, ўз норозилигини билдиришга ҳақлидир. Аммо ҳаётбахш фуқаролик фаолияти қирқилса, демократия заифлаша бошлайди. Демократик жамият фуқаролари турли ташкилотлар, уюшмалар ва кўнгилли жамиятларга бирлашиш имкониятига эга. Уларнинг кўпчилиги давлат сиёсатига оид масалалар билан боғлиқ бўлишига қарамай, фақат баъзилари ҳукумат томонидан моддий рағбатлантирилиб, назорат остига олинади. Инсонларнинг эркин равишда бирлашуви ва ҳукуматдан айри хилма-хил гуруҳлар ташкил этиш ҳуқуқи демократиянинг пойдевори ҳисобланади. Одамлар умумий манфаатлар замирида бирлашган тақдирда овозлари баралла янграшга қодир бўлиб, сиёсий баҳсларга таъсир ўтказиш имкониятлари янада кенгайди. XIX асрнинг буюк Француз сиёсатдон олими Алексис де Токвилль ёзганидек, “Демократия асосларида ташкил топган мамлакатлар каби фракциялар зўравонлиги ёки ҳукмдорлар ўзбошимчалигига қарши уюшмалар ҳимоясига муҳтож бўлган бирор мамлакат йўқдир”.

Демократик жамиятларда мавжуд сон-саноксиз гуруҳлар турлича тасниф этилиши мумкин. Муайян масалалар юзасидан, асосан, ҳукуматга таъсир ўтказишга қаратилганлари манфаатдор доиралар гуруҳлари ёки бошқача қилиб айтганда, лобби қаторига киради. Бизнес бирлашмалари, профессионал гуруҳлар ёки касаба уюшмалари каби шахсий манфаатдош гуруҳлар, одатда, ўзлари танлаган сиёсий йўналишда иқтисодий манфаатларни кўзлайди. Бироқ, ўзлари ихтисослашган соҳадан анча узоқ турган масалалар юзасидан ҳам улар муайян ижтимоий мавқе эгаллашлари мумкин.

Атроф-муҳитни муҳофазалаш ёки ижтимоий фаровонлик масалалари билан шуғулланувчи ижтимоий манфаатдош гуруҳлар ижтимоий ёки коллектив эзгулик сари интилади. Бу мақсад мазкур ижтимоий манфаатдош гуруҳларни шахсий манфаатдош гуруҳларга нисбатан ақллироқ ёки саховатлироқ қилмайди. Аксинча, ижтимоий масалалар юзасидан тутган мавқеларида ўз манфаатларини кўзлаш иккиламчи ўринда туради.

Иккала турга мансуб манфаатдош гуруҳлар ҳар қандай демократик жамият ҳаётида фаол иштирок этади. Иккала гуруҳ тури ҳам жамоатчилик фикрига таянишга интилиб, жон-жаҳди билан барча воситаларни қўллайди ва бир пайтнинг ўзида ҳам жамоатни хабардор қилиш, ҳам ҳукумат сиёсатига таъсир ўтказишга уринади.

Мазкур манфаатдош гуруҳлар айрим шахс ва, одатда, аллақандай бир катта ва олисларда мавжуд бўлиб туюлувчи ҳукумат орасида алоқа ўрнатувчи воситачи вазифасини ўтайди. Айнан шу гуруҳларнинг ўзлари таъсири ва бу жараёнга хос бўлган ўзаро очиқ баҳслар келишув ва яқдиллик ёрдамида демократик жамият аъзоларининг фаровонлигига таъсир этувчи қарорлар чиқаради.

Овоз бериш

Давлат арбобларини сайлаш жараёнида овоз бериш ҳозирги замон демократик жамият ҳаётида иштирок этишнинг энг кўзга кўринган, кенг тарқалган ва айни пайтда, энг асосий шаклидир. Эркин ва одил сайловлар ўтказиш қобилияти жамиятни демократик деб аташга асос берувчи кўрсаткичдир.

Овоз берувчиларнинг истаклари улар ифодалаган доиралар ва манфаатлар каби хилма-хил ва турличадир. Сайловчилар, уларнинг манфаатларини ифодаловчи ва ҳимоя этувчи номзодларга овоз беришлари ўз-ўзидан аён, бироқ сайловчилар фикрига ўзга омиллар ҳам таъсир этади. Шулар қаторидан — бир партияга мансублик: ўзларини сиёсий партия билан бутун деб ҳис этган шахслар, ўзларини мустақил ёки партиясиз деб ҳисоблаганларга нисбатан овоз беришга кўпроқ мойил бўлади. Дарҳақиқат, мутаносиб вакиллик системасида сайловчилар айрим номзодлар учун эмас, балки фақат сиёсий партия учун овоз беришлари мумкин.

Сиёсатдон олимлар сайловчилар ихтиёри ва сонига таъсир этишга қодир яна бир қанча омилларни кўрсатишади. Мисол учун, ҳар бир овоз қонун чиқарувчи органда ўрин олишга таъсир этадиган мутаносиб вакиллик системалари қўлланадиган мамлакатлар, голиб номзод ўз ниҳоясида кўпчилик овоз билан сараланадиган мамлакатга нисбатан анча кўпроқ сайловчиларни жалб этади. Сайловларда қанча ва қанчалик тез фурсат оралиғида овоз берувчиларнинг иштирок этишга ижтимоий-иқтисодий низомдан тортиб, то сайловда қатнашиш учун рўйхатга олишнинг нақадар осонлиги, партия системасининг куч-қудрати, номзоднинг ахборот воситаларида яратилган сиймоси ва сайловлар даврийлигигача бўлган барча омиллар таъсир этади. Демократик сайловлар жараёнида галаба қайси номзод жамоат мададига эриша олиши билан эмас, балки қайси бири ўз тарафдорларини овоз бериш орқали ўз фикрини билдиришга кўзгата олувчи энг таъсирчан йўл топа олишига боғлиқ бўлади. Овоз берувчилар лоқайдлигида мавжуд хуфёна хавф давлат идораларида ўринлар бўш қолиши билан эмас, балки мазкур мансабларга номзодлар борган сари камроқ ва торроқ доирадаги овоз бериш ҳуқуқига эга сайловчилар томонидан кўтарилиши билан белгиланади.

Сиёсий партиялар

Сиёсий партиялар тарафдорлар жамлайди, номзодларни белгилайди ва давлат арбобларини сайлаш кампанияларини ўтказиши: партиялар кўпчилик овозга эга бўлган тақдирда, ҳукумат учун сиёсий дастурлар тузади; партиялар оппозицияда бўлса, ҳукумат дастурларини танқид қилади ва ўзининг алтернатив дастурларини тақдим этади; ўзаро келишилган сиёсий дастурларни қўллаш учун турли манфаатдош гуруҳларни сафарбар этади; жамоатчиликни давлат сиёсатига оид муаммолардан хабардор этади; жамиятда мавжуд сиёсий баҳслар низоми ва қонун-қоидаларини белгилайди. Айрим сиёсий системаларда идеология партия сафига янги аъзоларни жалб этиш ва уларни рағбатлантириш йўлида муҳим омил бўла олади; бошқа системаларда эса иқтисодий манфаатлар ёки ижтимоий дунёқараш идеологик ихлосга нисбатан анча устун ўрин тутиши мумкин.

Партия ташкилотлари ва уларнинг фаолият жараёни хилма-хилдир. Уларнинг бир кутби аксарият ҳолларда тамомила сиёсат билан машғул профессионаллар томонидан бошқарилувчи, интизоми юқори даражада кучли ташкилотлар сифатида намоён сиёсий партиялардан иборат Оврупа кўппартиявий парламент системаларини ўз ичига қамраб олади. Уларнинг бошқа кутбида эса Америка Қўшма Штатларининг асосан Конгресс ва давлат миқёсида иш олиб борувчи

ва марказлашмаган ташкилотлар сифатида маълум республикачи ва демократик партиялар туради. Бу вазият ҳар тўрт йилда бир марта, республикачилар ва демократларнинг миллий партия ташкилотлари президент сайлаш компаниясини ўтказиш учун ўз сарфларини жипслаштирган пайтда ўзгаради.

Сиёсий партиялар ўзлари мансуб бўлган жамият каби хилма-хилдир. Уларнинг сайловолди компаниялари кўпинчалик мураккаб, одатда, кўп вақт талаб этувчи, баъзида эса фаросатсизларча ташкил этилади. Аммо кўзда тутилган мақсад ўта жиддийдир: демократик жамият фуқароларига ўз раҳбарларини танлаш ва ўз тақдирларини белгилаш учун пурмаъно, тинч ва одил бир омил бермоқ.

Эътироз

Демократик жамият фуқаролари тинч маромда йиғилиб, намоёишлар, юришлар, илтимосномалар тузиш, бойкотлар эълон қилмоқ, иш ташлаш ва фуқаро фаолиятининг бошқа очиқ турлари ёрдамида ҳукумат ўтказаетган сиёсат ва бошқа гуруҳлар хатти-ҳаракатларига қарши ўз эътирозларини билдиришга ҳақлидирлар.

Ошқора ҳаракат демократик жамиятнинг барча аъзоларига ман этилмаган бўлса-да, ундан одатда, ҳукумат сиёсатига таъсир этишнинг ўзга чоралари қолмаган мазлум, қашшоқлашган ва камчилик гуруҳларнинг вакиллари фойдаланган. Эътироз билдириш демократик жамият ҳаётининг доимий бир қисми бўлиб келган. Замоनावий тинчликпарвар эътироз турлари кўпинчалик оммавий ахборот воситаларининг диққатини ўзига жалб этишга қаратилган бўлиб, атроф-муҳитни ифлослашдан тортиб, ядро қуроли, ташқи сиёсат масалалари, ирқий ва этник камситиш каби муаммолар юзасидан билдирилади. Ошқора ҳаракатнинг ўзига хос турларидан бири — иш берувчилар билан олиб борилган музокаралар бесамар ва бир хонада ҳал этилиши эҳтимолдан ҳоли бўлгач, касаба уюшмаларининг иш ташлашга бош бўлиш ҳуқуқидир.

Эътирозлар ҳар қандай демократик жамиятнинг синов тошидир. Фуқаролар ўз фикрини эркин ифодалаш ва сиёсий ҳаётда иштирок этиш идеаллари ўзаро хушмуомалалик ва асосий масалалар юзасидан яқдиллик мавжуд ҳолатдагина ҳимоя этилиши осон кўчади. Аммо эътироз билдирувчилар ва улар ўз олдига қўйган мақсадлар яқдил бўлмади ва афсуски, асосий масалалар юзасидан мавжуд ихтилофлар баъзан эътиросли ва газабнок тус олиши ҳам мумкин. Бу вазиятда энг муҳими — мувозанат сақлаш: яъни, сўз ва йиғинлар эркинлиги ҳуқуқини ҳимоя қилиш билан бирга, тартиб-интизомни сақлаш, қўрқитиш ҳамда зўравонликка йўл қўймаслик. Тартиб-интизом ўрнатиш мақсадида тинч эътирозни бўғиш жазо чораларига йўл очиб бериш билан биробар: назорат остидан чиққан зўравон эътироз олдини олмаслик эса тартибсизликка йўл очиб беради.

Барчани қониқтира оладиган мувозанат ўрнатишнинг сеҳрли тилсими йўқ. Пировардида, демократия устунлари ва шахс ҳуқуқлари таянчларини мустаҳкамлаш кўпчиликнинг бу ишга нақадар қатъият билан киришишига боғлиқ. Демократик жамият ўз фуқаролари орасида демократиянинг қонунийлиги юзасидан мавжуд низолардан бошқа ҳар қандай ўзаро жиддий ихтилофларга бардош беришга қодир.

Оммавий ахборот воситалари

Ҳукм юритиш — ўзаро мулоқот дегани. Ҳозирги замон жамиятлари кенгайиб, мураккаблашгани сари, ўзаро мулоқот ва жамоатчилик баҳслари оммавий ахборот воситалари — радио, телевидение, рўзномалар, жаридалар, китоблар ва ҳатто компьютерлаштирилган маълумот марказлари таъсирига тобора тобе бўлиб боради.

Демократик жамиятда оммавий ахборот воситалари бир қанча қисман мос тушувчи, аммо аниқ белгиланган вазифаларга эга. Шулардан бири — ахборот бериш ва маърифат ёйиш. Давлат сиёсатига оид оқилона қарорлар чиқариш учун одамлар аниқ, ўз вақтида етказилган ва ҳолис маълумотлар олишга муҳтож. Бир масала юзасидан турли қарашлар мавжудлиги туфайли одамлар қарама-қарши фикрлардан ҳам хабардор бўлиши керак. Сайловолди компаниялари пайтида сайловчиларнинг камчилиги ўз номзодини кўриш ва янада камроғи — шахсан мулоқот қилиш имкониятига эга бўлган бир пайтда мазкур талаб айниқса муҳим аҳамият касб этади. Сайловчилар турли масалалар

талқини, номзодлар таърифи ва уларни кўрсатаётган сиёсий партиялар мавқеига рўзномалар ва телевидение томонидан берилган баҳо таянишга мажбур бўлади.

Оммавий ахборот воситаларининг иккинчи вазифаси — ҳукумат ва ўзга ҳукмрон идораларнинг жамиятда ўтказаятган фаолиятини назорат қилиш. Мустақил ва бегараз мавқеда турган оммавий ахборот воситалари, мукамал тарзда бўлмаса ҳам, ҳукумат талабларининг ортида яширин ҳақиқатни ошқора этиши ва мансабдор шахсларнинг ўз хатти-ҳаракатлари юзасидан ҳисобот беришни назорат остига олиши мумкин.

Оммавий ахборот воситалари, истак билдирилган тақдирда, жамоатчилик баҳсларида янада фаол фойдаланишлари мумкин. Оммавий ахборот воситалари таҳрир ҳайъатининг мақолалари ёки синчков репортажлар ёрдамида, уларнинг фикрича, ҳаётга татбиқ этилишига лойиқ йўналишни қўллашлари ёки реформаларни ҳимоялаши мумкин. Ташкилотлар ва айрим шахслар ўз қарашларини муҳаррирга хат орқали ифодалашига имкон яратиш ва қарама-қарши фикрларни ёритувчи мақолаларни нашр этиш орқали оммавий ахборот воситалари ўзига хос форум вазифасини ҳам ўташи мумкин.

Шарҳловчилар оммавий ахборот воситаларининг тобора муҳим аҳамият кашф этувчи яна бир вазифаси — “кун тартибини аниқлаш”ни ҳам диққат марказига олмоқда. Барча ҳодисалар ҳақида маълумот беришнинг имконияти йўқлиги сабабли, оммавий ахборот воситалари қайси масалани ёритиш ва қай бирини назардан четда қолдириш кераклигини танлашга мажбур. Бир сўз билан айтганда, ахборот воситалари нима янгилик бўлиши ё бўлмаслигини ҳал этади. Уз навбатида, улар қайси муаммолар жамоатчилик томонидан энг муҳим деб баҳоланишига таъсир ўтказди. Оммавий ахборот воситалари ҳукумат томонидан назорат остига олинган мамлакатлардан фарқли ўлароқ, демократик жамиятда, ўз хоҳишига кўра масалаларни осонликча чигаллаштириш ёки назардан четда қолдириш имкониятидан маҳрум. Энг аввал рақобатдошлари, қолаверса, ҳукумат ҳам ўзларига муҳим кўринган муаммоларга диққатини жалб этишга тўла ҳақлидирлар.

Оммавий ахборот воситалари воситалари қайд этилган вазифаларига доим ҳам масъулият билан ёндашади, деб таъкидлайдиганлар унча кўп эмас. Рўзнома мухбирлари ва телевидение ходимлари маълумотларни бегараз ёритишга интилиши мумкин, аммо янгиликлар улар хизмат қилаётган шахслар ёки ташкилотларнинг ихлос, эҳтирос ва туйғуларни филтрдан ўтиши ҳам муқаррар. Янгиликлар шов-шув кўтарувчи, юзаки, безор этувчи, ноаниқ ва иғво чиқарувчи бўлиши мумкин. Бу масалани жавобгарлик мезонларини ихтиёрий равишда белгилувчи қонунлар чиқариш ёки журналистларга ижозатнома бериш йўли билан ҳал этиб бўлмайди. Фуқаролар, ҳеч бўлмаганда, ҳақиқатни ёлгон хабарлар ва қуруқ сафсатабозлик курмаклардан ажрата олишига кўмакдош жамоатчилик мулоқотини кенгайтириш керак. АҚШ Олий судининг машҳур юристи Оливер Уэндеел Холмс кенжа 1919 йили шундай деган эди: “Ҳақиқатни синашнинг энг афзал йўли — бозор рақобати шароитида фикрнинг ўзини-ўзи мақбул этишга қодирлигидир”.

Демократия ва иқтисод

Демократик ҳукм шакли муайян бир иқтисодий назария ва амалиёт усулидангина иборат бўлмайди. Демократик ҳукумат таркибига қатъий соғиналистлар билан бирга эркин бозор тарафдорлари ҳам кирази. Дарҳақиқат, ҳар қандай замонавий демократик жамиятда олиб бориладиган баҳсларнинг аксарияти ҳукуматнинг иқтисодий соҳада тутиши лозим бўлган мавқеига бағишланган. Бироқ, адонат юзасидан шуни ҳам қайд этиш керакки, демократия тарафдорлари, одатда, иқтисодий эркинликни ҳар қандай демократик жамиятнинг ҳал этувчи элементи деб ҳисоблашади. Мазкур қараш, иқтисодий масалаларнинг сиёсий жабҳани биз бугун кўриб турган “сўл” ва “ўнг” қанотларга ажратувчи ва белгилувчи асосий куч бўлиб юзага чиқишига халақит бермади.

Социал-демократлар, мисол учун, ҳукумат юритган иқтисодий сиёсат негизи сифатида тенглик ва ижтимоий таъминот зарурлигини таъкидлаб ўтишган. Утмишда бу қараш миллий иқтисоднинг асосий соҳаларидан ҳисобланган телекоммуникациялар, транспорт ва оғир саноатнинг баъзи тармоқларига давлат мулкчилигининг ўрнатилишига сабаб бўлган. Шу билан бирга улар ҳукуматни муҳтожларга тиббий ёрдам кўрсатиш, ишсизлик

юзасидан тўланувчи нафақа ва ўзга ижтимоий таъминот ҳуқуқларини беришга даъват этадилар. Улардан фарқли равишда центрист ва консерватив сиёсий партиялар одатда иқтисодий ривож, техник тараққиёт ва умумий фаровонликка эришув учун энг фаол йўл — ҳукумат назоратидан ёки аралашувидан ҳоли эркин бозор иқтисоди, деб таъкидлайдилар.

Аслида, иқтисодий баҳсларга иштирок этувчи барча тарафлар, сиёсий далиллар келтириш билан овора бўлгани туфайли, ўзлари сезмай қолган равишда талайгина умумий таянч нуқталарига эга. Мисол учун, сўллар ҳам, ўнгллар ҳам ҳукуматдан мустақил эркин ишчилар ҳаракати жамиятда тутган муҳим ўринни тан олишади. Озод жамият ишчилари иш ҳақи, соғлиқни сақлаш ва нафақа таъминоти борасида берилувчи ижтимоий имтиёзлар, меҳнат шароити ва ишлаб чиқариш соҳасидаги низоларни ҳал этиш жараёни каби масалалар юзасидан иш берувчилар билан музокараларда меҳнаткашларнинг манфаатларини ҳимоя этишга қаратилган қасаба уюшмалари тузиш ёки уларга аъзо бўлиш имкониятига эга.

Ҳеч бир демократик давлатда мутлақ давлат мулки ҳисобланган ёки ҳукумат таркибидан тамомила ҳоли бўлган иқтисодий система мавжуд эмас. Уларнинг барчаси хусусий ишбилармонлик ва давлат назорати қоришмасидан иборат. Уларнинг барчаси нарх-наволар ҳукумат томонидан эмас, балки минглаб истеъмолчилар ва ишлаб чиқарувчиларнинг кундалик мустақил ва ўзаро боғлиқ қарорлари натижасида ўрнатиловчи эркин бозор фаолиятига боғлиқ.

Сўл мазҳабга оид сиёсий партиялар, ўз моҳиятига кўра, социал-демократик бўлгани туфайли, талаб ва таклиф асосларига биноан фаолият кўрсатувчи эркин бозор иқтисодий ривож ва фаровонликни юзага келтирувчи куч эканлигини тан олишади. Айни пайтда, ишлаб чиқариш корхоналари фаолиятига давлат аралашуви ёки давлат мулкчилиги ўрнатилишига умумий тарзда қарши турган ўнг қанот ва марказ партиялари ҳам муайян иқтисодий соҳалар давлат томонидан созланиши зарурлигини тан олади. Шулар жумласига ишсизлик нафақаси, соғлиқни сақлаш ва ҳоказо ижтимоий имтиёзларни таъминлаш, иқтисодий ривожни рағбатлантирувчи солиқлар сиёсатини қўллаш кирази. Натижада, замонавий демократик жамиятлар жузъан хилма-хил бўлишига қарамай, уларнинг ҳаракати ўзаро умумий ва асосий характеристикаларга эга иқтисод томон қаратилгандир.

Сўнги йилларда дунёнинг кўпчилиги мамлакатларида марказлашган, планлаштиришга асосланган иқтисодий системаларнинг ҳалокати эркин бозор алоқаларининг вазифасини янада бўрттириб кўрсатди. Худди сиёсатда бўлганидек, иқтисод соҳасида ҳам бир элемент, яъни — озодлик ўрнини ҳеч нарса боса олмаслиги аниқ бўлди. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти қошидаги инсон ҳуқуқлари Комитетида Америка Қўшма Штатларининг элчиси Моррис Эбрэм айтганидек, “биргина озодлик иқтисодий ютуқни таъминлай олмайди. Аммо зўравонлик иқтисодий мағлубиятни юзага келтириши янада муқаррар.” Зўравонликка асосланган тузумлар ҳатто сезиларли иқтисодий силжишга муваффақ бўлган камдан-кам ҳолларда ҳам, улар бунга ўз фуқароларига сиёсий соҳада маҳрум этган озодликни иқтисод соҳасида беришгани туфайли эришган. Бунинг устига, мазкур муваффақият, одатда, тузумнинг узоқ муддат давомида кучайишига эмас, балки, аксинча, Чили ва Тайванда содир бўлганидек, халқ ўз иқтисодий озодлигига тенг кела оладиган сиёсий озодлик талаб этишга олиб келган.

Демократик жамиятлар келажакда ҳам худди ўтмишда бўлганидек, иқтисодий масалалар юзасидан жон куйдириб баҳслашади. Аммо бундай баҳслар давлат томонидан буйруқбозлик асосида бошқариладиган ва ўзини-ўзи шарманда қилган иқтисод шакли ҳақида эмас, балки тобора ўзаро ришталар билан боғланаётган дунёда яшовчи барча инсонларни эркин бозор ноз-неъматларидан баҳраманд этиш йўллари топиш ҳақида олиб борилмоқда. (Иқтисодий масалалар юзасидан янада тўлиқ тасаввурга эга бўлиш учун “Бозор иқтисоди нима дегани?” рисоласига қаранг.)

Овозлар

Демократия инсон табиати ҳақида қатор хулосалар чиқаради. Агар имконият берилса, инсонлар, умуман олганда, ўзларини-ўзлари адолат ва озодлик доирасида идора этишга қодирлар, деган хулоса шулар жумласидан. Яна бири шундан иборатки, ҳар қандай жамият хилма-хил манфаатларга эга, овозлари

баралла янграш, қарашлари эса ҳурмат этилишга сазовор шахсларни ўв таркибига қамраб олади. Хулоса қилиб айтганда, ҳар қандай соғлом демократик жамият ҳақида бир нарсани аниқ айтиш мумкин — у сершовқин бўлади.

Америка Қўшма Штатларида кўплаб мавжуд кўнгилли ташкилотларни президент Жорж Буш “мингта заррин нур”га ўхшатди. Бу ўхшатиш Ер юзид мавжуд барча демократик жамиятларнинг хилма-хиллиги ёки плюрализмини таърифлаш учун ҳам ярайдди. Демократик жамият овозлари ҳукумат овозини ўзига сингдиргани каби, унинг сиёсий тарафдорлари ва рақибларининг овозларини ҳам қамраб олгани ўз-ўзидан аён. Аммо уларга касаба уюшмалари, манфаатдош гуруҳлар, муайян доираларга хос уюшмалар, оммавий ахборот воситалари, олимлар ва мунаққидлар, кичик корхоналар ва улкан корпорациялар, черковлар ва мактабларнинг овозлари ҳам жўр бўлган.

Мазкур гуруҳларнинг ҳар бири ўз овозини баралла эшиттириб, хоҳ маҳаллий миқёсида бўлсин, хоҳ умумхалқ миқёсида бўлсин, демократик сиёсий жараёнда иштирок этишга ҳақлидир. Бу жиҳатдан демократик сиёсат таомили халқ талабларининг баралла янгрочи овози давлат сиёсатининг овозига айланиши борасида софлатгич вазифасини ўтайди. Собиқ президент Жимми Картер бир пайтлар айтганидек, “демократия тажрибаси худди ҳаёт тажрибасидек доим ўзгарувчан, чексиз хилма-хил, гоҳо бўронли ва тақдир ғавғолари синовидан ўтгани туфайли янада қадрлидир”.

* * *

Демократиянинг ўзи ҳеч нарсага қафил бўлолмайди. У фақат муваффақият қозониш имконияти ёки мағлубиятга учраш хавфини тақлиф этади. Томас Жефферсоннинг асрлар оша ўз моҳиятини йўқотмаган таъбири билан айтганда, демократия келажаги — “ҳаёт, озодлик ва бахт томон интилоқ”, дегани.

Шундай қилиб, демократия дегани ҳам ваъда, ҳам чақириқдир. Ваъда деганда ҳур инсонлар ҳамжиҳатликда меҳнат қилиб, ўзларининг шахсий озодлиги, иқтисодий эҳтиёжлари ва ижтимоий адолатга бўлган интилишларни қондира оладиган равишда ўзларини-ўзлари идора эта олиши назарда тутилади. Чақириқ эса — демократик тузум муваффақияти мавҳум нарсага эмас, ўз фуқароларининг елкасига таянади дегани.

Халқни халқ ёрдамида бошқариш деганда, демократик жамият фуқаролари ноз-неъматлар билан бирга машаққатларни ҳам баҳам кўриши назарда тутилади. Ўзини-ўзи идора этиш вазифасини ўз зиммасига юкларкан, бир авлод не-не машаққатлар билан қўлга киритган шахс эркинлиги, инсон ҳуқуқлари ва одил қонун таомилини келажак авлод учун ҳам сақлаб қолишга интилади. Ҳар бир жамиятда ва ҳар бир авлодда халқ демократия таомилини янгидан намоён этиши, яъни ўтмиш асосларига таяниб, уларни янги давр ва ўзгарувчан жамият тажрибасига татбиқ этиши лозим.

Россияда таваллуд топган Нобель мукофотининг лауреати Иосиф Бродский айтганидек: “Агарда озод инсон қоқилиб тушса, у ҳеч кимни айбламайди”. Бу ибора демократик жамият аъзолари яшашни ихтиёр этган жамият тақдири учун жавобгарликни ҳам ўз зиммаларига олишларини тақозо этади.

Пировардида, биз, ўзимизга лойиқ ҳукуматга муносибмиз.

Абдуғафур РАСУЛОВ

Тарих, фалсафа, роман

Роман бадиий адабиётнинг навқирон, изланишдаги жанри. Жаҳон адабиётида у драма, дoston сингари таянч жанрлардан анча кейин пайдо бўлди. Ўзбек романчилиги яна-да янги, салкам бир асрлик тарихи бор, холос. Абдулла Қодирий етук намуналарини яратиб берган ўзбек романчилиги тез ривожланди, ўсди, изланди – адабиётимизнинг асосий жанрларидан бирига айланди.

Ўзбек романининг руҳи поэзияга, драматургияга таъсир этди: шеърий романлар, романга монанд драмалар яратилди. Ўзбек адабиётида тарихий, таҳлилий, биографик, мистик, саргузашт, фантастик, детектив, сатирик, маиший романлар пайдо бўлди. Ўзбек ёзувчилари романчилик машқини мукаммал эгалламоқдалар: роман-диалогия, роман-трилогия, роман-тетрология, ҳатто туркум-романлар яратилипти. Роман изланишга имкон берувчи жанр: сўнгги 10-15 йил ичида “Лолазор”, “Бобурийнома”, “Отамдан қолган далалар”, “Минг бир қиёфа”, “Бозор”, “Фано даштидаги қуш”, “Капалаклар ўйини” сингари жанр имкониятларини юзага чиқаришга йўналтирилган асарлар ярилди. Айни бу вақтда бу асарлар роман тарихи, тадрижи ҳақида мушоҳада юритишга ундайди. Жаҳон адабиётида, масалан, романининг тараққиёт йўли равон бўлмаган: “Уруш ва тинчлик”дай романи И.Тургенев дастлаб тушуниб етмаган. Ж.Жойснинг “Улисс”и ҳануз хослар романи, моҳияти ўта сирли, мураккаб асар ҳисобланади. Жозеф Прустнинг “Йўқотилган вақт изидан...”, Уильям Фолкнернинг “Кошона”, “Ривоят” фалсафий романларига ҳар кимнинг ҳам тиши ўтавермайди. Бу асарлар онг оқими тарзида яратилган Хуршид Дўстмуҳаммад, Асад Дилмурод, Тўхтамурод Рустамларнинг юқорида номларини келтирганимиз – романлари ҳам онгда кечаётган ўйларнинг мураккаб, табиий оқими тарзида ёзилган. Лекин нега бу асарларнинг ўз китобхонини топиши қийин кечяпти? Аввало, ҳар бир миллий адабиёт романчиликдаги изланишларни босқичма-босқич ўтаб бормоғи жоиз. Бизда миллат қадриятига айланган романлар ҳали кўп эмас. Мазкур жумлани тугатар-тугатмас китобхоннинг эътирози қулоғимга киради:

– Кечирасиз, ҳозирги глобаллашув замонида, ҳар бир миллат адабиёти ни алоҳида, соф ҳолда талқин қилиш қандай бўларкин? Қолаверса, қирғиз адабиёти романчиликда қайси чўққиларни эгаллаган эдики, Чингиз Айтматов уларни давом эттирган бўлсин?

Тўғри, улкан истеъдодлар шаклланиб қолган қарашларни ҳамиша бузиб юборадилар. Гарсиа Маркес, Чингиз Айтматов, Пауло Коэльо сингари санъаткорлар жаҳон китобхонлари қарашларида ўзгариш яратдилар. Гап фақат асарнинг кенг тарқалиши, оммавий равишда ўқилишидагина эмас. Агар шундай ўлчов билан ёндошсак, “Гарри Поттер” асарининг муаллифи Роулинг хоним дунёдаги энг машҳур ёзувчи бўлиб қолади. Унинг Гарри Поттери аллақачон китобдан “чиқиб” экранга (кинога, телевидениега) ўтиб олган. Гарри – сеҳргарлар сеҳргари, жодугарлар жодугари. У бир ёшлигида Волан де Марта (ўлим деви)ни енга олган. Бир гал саҳий сеҳргар Мистер Уизли Гаррини ёнига

ўтқазиб олади-да, унга оддий одамлар (лапашанглар) ҳақида саволлар бера бошлайди. Гарри унга телефон, электрон почта ҳақида гапирар экан, Мистер Уизли: “Вой бечоралар-ей, вой ландовурлар-ей, сеҳрсиз, жодусиз шунча нарсаларни ўйлаб топганларми?” – дея ёқа ушлайди. “Гарри Поттер” асарида сеҳргар бўлмаганларни магли (миде-лесс) банги, ландовур, лапашанглар дейдилар. Роулинг хоним асарида сеҳргарлик улуғланади. “Гарри Поттер” китобини ўқиган, фильмини кўрган одам борки, сеҳргарлик туфайли вайрон бўлган уйларни, эс-хушини йўқотган одамларни кузатиб ваҳимага тушади, эртанги кунга мутлақо ишонмай қўяди.

Роулинг хонимнинг “Гарри Поттер”и аслида антиэртақдир. Халқ эртақлари заминиди инсонийлик улуғланади, эзгу, савоб ишлар мадҳ этилади. “Гарри Поттер” сингари асарларда одамовилик, ҳийла-найранг, лақиллатиш асосий хислат ҳисобланади. Демак, китобнинг кўп ўқишига кўра уни баҳолаш мумкин эмас экан.

Энди жаҳонда кўп ўқиляётган, 118 тилга таржима қилинган “Алхимик”, “Бешинчи тоғ” романлари ҳақида қисқагина тўхталамиз. Бразилиялик ёзувчи Пауло Коэльонинг романлари ҳажман ўта сиқик, тасвир оддий, жўн: уларни сира қийналмасдан ўқиш, моҳиятини англаб етиш мумкин. Ҳар иккала асарда битта муҳим гоа илгари сурилган: оламни, одамни худо яратган. Оламу одам шундай мураккаб, мукамалки, унинг асрорини Яратганга ширк келтирмайдиган, бандалик фарз, бурчларини сидқидилдан амалга оширадиган кишиларгина англаб етадилар. Яратувчи инсонга умр-имконият, ақл-муаммолар калитини, шижоатни – бунёдкорлик кафолатини, орзуни – Оллоҳга ёндашиш йўлини берган. Худо ҳар бир инсонни ўз тақдири билан яратади, одамнинг олам билан алоқасини – имо-ишоралар “тили”ни мукамал ҳолда тавсия этади. “Алхимик” романида Сантяго исмли ўспирин – бўз боланинг тақдир йўлидаги интилишлари тасвирланади. Бошқача айтганда, Сантяго воситасида Китобхон Олам ва Одам сирларидан огоҳ бўлади. Аниқроғи, Оламнинг мўъжизалари, ундаги азалий тартиботлар бирма-бир намоён бўла бошлайди.

“Бешинчи тоғ” романининг қаҳрамини Сантягодан 8-10 ёшгина катта, 23 ёшли Илёс пайгамбар: у рўй берувчи офату қувончлардан одамларни огоҳ этади. Худонинг расули ҳамиша хавф-хатарда яшайди, кофирлар таъйиқидан паноҳ излайди. Илёс алайҳиссалом худонинг амри билан урушда вайрон бўлган шаҳарни тиклайди. Бошқача айтганда, вайронларни қайта обод қилар экан, инсонлар қалбида эзгулик уруғлари қайтадан униб чиқа бошлайди, ҳаётга муҳаббат янгитдан қулф уради. “Бешинчи тоғ” “Шундай яшар одатда одам” деган нақлнинг бадиий исботидир.

Пауло Коэльо романлари ихчам, содда, қаҳрамонлари самимий, эзгу ниятли. Лекин мана шу соддалик, самимийликка эришиш учун ёзувчи қанча заҳмат чекканини, излаганлигини тасаввур этиш қийин эмас. Айниқса, Пауло Коэльо романларидаги глобал муаммолар, умуминсоний ҳолатлар жамулжами кишини ром этади.

Романнинг ҳозирги жаҳон адабиётида кенг ривожланаётганлиги бундан 40-45 йил муқаддам рўй берган баҳсларни, романнинг жанр сифатида ўла бошлаганлигини “исботловчи” ўнлаб мақолаларни ёдга солади. Хўш, романнинг истиқболсизлигини башорат, тарғиб қилиб битилган мақолаю тушкун, асл моҳиятидан йироқ баҳслар боиси не эди? Маълумки, 50-йилларнинг охири, 60-йилларнинг бошларида социалистик реализм методининг сохта, асоссиз эканлигини исботловчи кўплаб мақолалар нафақат социалистик тизимдаги, балки кўплаб капиталистик мамлакатлар матбуотида узлуксиз чоп этила бошланди. Соцреализм методиди ёзилган романларнинг йилдан-йилга саёзлашиб, бадиийликдан йироқлашиб, ҳаёт ҳақиқатига зид бориб яратила бошланганлиги мисоллар, далиллар билан кўрсатила бошланди. Чиндан ҳам, рус романчилиги Ф.Достоевский, Л.Толстой, И.Гончаров, И.Тургенев сингариларнинг машҳур асарларидан кейин сезиларли даражада камбағаллаша бошлади. Совет даврида, соцреализм методи ҳукмронлиги йилларида аввалги, доврўкли рус романларига тенг келадиган асарлар яратилмади, ҳисоби. Натижада, тушкунлик кайфияти, романнинг инқироzi ҳақидаги қарашлар кучая борди. Ажабки, роман, тирик вужуд мисоли, ўзини-ўзи даволади, касалликлардан нафақат

қутулди, балки ривожланишнинг янги тамойилларини вужудга келтира бошлади. А.Солженицин, В.Астафьев, Б.Васильев, В.Аксёнов, Вл.Войнович сингари санъаткорлар рус романи шухратини тикладилар. Ҳозирги пайтда рус романчилигида янгидан-янги изланишлар диққатни жалб этмоқда. Болтик бўйи, Лотин Америкаси, япон адабиётида янги руҳ, янги шаклдаги романлар пайдо бўлмоқда.

Ўзбек романчилиги жаҳон адабиётида рўй бераётган ҳолат, изланишларни ўзида акс эттирмоқда. Глобаллашув санъат, адабиётда ҳам кўзга ташланаётганини инкор этмаган ҳолда романнинг ўзлигини, бетакрорлигини миллийлик, бетакрор қаҳрамонлар белгилашини зинҳор унутиш мумкин эмас. Ўзбекиона моҳияти аниқ кўриниб турган “Ўткан кунлар”, “Кеча ва кундуз”, “Қутлуғ қон”, “Навоий”, “Сароб”, “Уфқ”, “Жаннат қидирганлар”, “Меъмор”, “Улуғбек хазинаси”, “Юлдузли тунлар”, “Икки эшик ораси”, “Лолазор”, “Отамдан қолган далалар”, “Бобурийнома” сингари романлар хорижий юртларга “кириб бормоқдалар”. Юсуфбек ҳожи, Мирёкуб эпақа, Солиҳ маҳдум, Мирзакаримбой, Муродхўжа домла, Икромжон, Саидакбар ҳожи, Нажмиддин Бухорий, Нормурод Шомуродов, Хусан дума, Назар Яхшибоев, Деҳқонкул сингари ёрқин характерларни ҳеч иккиланмасдан “Жаҳон адабиётининг машҳур қаҳрамонлари” қомусига киритиш мумкин.

1. Тарих ва роман

Тарихни тунги осмон, ундаги юлдузларни нурли сиймоларга менгаш мумкин. Юлдузлар тун осмонининг кўрки, файз-таровати. Юлдузли тун ҳамма ерда бор. Аммо ёрқин сиймоларга бой тарих ҳамма халқда ҳам топилавермайди. Чиндан ҳам, тарихимиз қадимий, бой. Тарих китобларимиз ҳам жуда кўп. Машҳур сиймолар – подшолар, набийлар, валийлар, олимлар, санъаткорлар, адиблар ҳақида кўплаб тарих китоблари битилган. Профессор Беғали Қосимов “Улуғ салтанат сирлари” мақоласида: “Соҳибқирон ҳазратларининг 660 йиллик тўйлари кунларида матбуотда бир маълумотга кўзим тушган эди. У киши ҳақида Фарбда 400, Шарқда 900 дан ортиқ асар ёзилган экан”, – дея қизиқарли маълумотга диққатимизни жалб этади (“Халқ сўзи” газетаси, 2003 йил, 18 март). Мирзо Улуғбек, Заҳириддин Бобур, Хусайн Бойқаро сингари подшолар, Форобий, Беруний, Абу Али ибн Сино, Маҳмуд Замаҳшарий сингари олимлар, Аҳмад Яссавий, Абдуҳолик Фиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Хўжа Аҳрор валий, машҳур Термизий, Насафий, Шошийлар ҳақида қанчадан-қанча асарлар яратилмаган дейсиз?!

Роман – тарихнинг тиниқ ойнаси. Тарихий сиймолар эртами-кечми бадиий романга қаҳрамон бўлиб ўтадилар. Романчилигимизнинг қисқагина тарихига разм солса, йигирмага яқин тарихий шахслар роман қаҳрамони бўлганлигини кузатиш мумкин. Ойбекнинг “Навоий”си – ўзбек тарихий романчилигининг Одамотаси. Улуғбек, Ибн Сино ҳақида Одил Ёқубов, Бобур ва Бобур авлодлари ҳақида Пиримкул Қодиров, Хайриддин Султоновлар романлари пайдо бўлди. Машраб, Маҳмуд Таробий, Нодира, Охунбобоев, Акмал Икромов, Сўфизода, Ҳамза ҳақидаги романлар ёзилди. Тарихий асарларнинг аксарияти сўнгги ўттиз йил ичида яратилди. Авваллари ўзбек халқи тарихи, тарихий сиймолар ҳақида роман ёзиш, беозор қилиб айтганда, маъқул келмас, асар ёзишга жазм қилганларнинг косаси оқармас эди. Лекин Темур ҳақида С.Бородиннинг “Самарқанд осмонида юлдузлар”, Анна Алматинскаянинг “Зулм”, Михаил Шевердиннинг “Бўри изидан”, “Санжар ботир”, С.Калмиковнинг “Қуръон ва маузер”, Н.Никитиннинг “Воқеа Қўқонда бўлган эди”, Комил Икромовнинг “Маҳмуд дорбоз” сингари асарлари яратилди, тарғиб-ташвиқ қилинди. Бу асарларда воқеа-ҳодисалар коммунистик мафкурага мослаб ёзилган ёхуд тарих ва ўтмиш сиймолар характери сохта, бузиб тасвирланган эди. Хоразм Маъмур академиясининг катта илмий ходими Матназар Абдулҳаким “Тазарру ёхуд Комил Икромовнинг “Маҳмуд дорбоз” қиссаси ҳақида айрим мулоҳазалар” (“Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 2003 йил, 16 май) мақоласида қуйидагиларни ёзади: “Маҳмуд дорбоз” асари маълум даврда ёзувчиларимиз йўл қўйган хатолардан гувоҳлик берувчи тарихий бир ҳужжат сифатида ҳам

аҳамиятлидир. Чунки “Маҳмуд дорбоз” қиссасининг ҳақиқий Паҳлавон Маҳмуд ҳазратлари шахсига дахли йўқ эканлигини бугун ҳамма билади. Шу маънода ҳам бу ва бу қабилдаги асарларнинг ҳозир тишлари тушган, тирноқлари тўкилган, бинобарин, энди улар ҳам хавфли эмас”.

Коммунистик мафкура, шўро сиёсати ўтмишнинг ишонарли ҳужжатларини зинҳор ошкор қилмади. Натижада, чин тарих асарлари ўрнини ҳақиқатга ҳилоф, сохталикларга сероб бадиий асарлар эгаллади. Халқ ўтмиши, ҳақиқий тарихни билувчилар таъқиб остига олинди. Масалан, Ойбек истеъдод билан яратган “Навоий”си, Миркарим Осим аждодларимиз ҳақида ёзган ҳаққоний киссалари учун ур калтак-сур калтак қилинди.

Яна бир мулоҳазани айтиб ўтиш жоиздир. Шўро даврида яратилган тарихий асарларда нафақат маъно-моҳият, балки бадиийлик анча ғариб бўлиб қолди. Шўро мафкурасига мослаб асар ёзганлар тарихий қадриятларимиз шаклига, таркиб-мағзига етарли эътибор бермаганлар. Ваҳоланки, ўтмишда яратилган насрий асарлар – хоҳ улар илмга, тарихга, элшуносликка оид бўлсин, хоҳ мемуар, сафарнома, ҳасби ҳол, тазкира йўсинда бўлсин, ҳеч қачон бадиийликка бегона бўлмаганлар. Мақсуд Шайхзода “Устознинг санъатхонасида” тадқиқотининг биринчи мақоласида қизиқ далилни келтиради: “...Наср қоидалари ҳақида ягона назарий асарни, яъни насрнинг илми бадеъ қоидаларини XIII-XIV асрларнинг буюк шоири ҳиндистонлик Амир Хусрав Деҳлавий (1253-1325) ёзган. “Эъжози Хусравий” деб аталган бу асар 3 жилддан иборат бўлиб, насрий ижодга доир бир неча минг санъатларни (усулларни) ўз ичига олади”. Бу “бир неча минг санъатлар” тарихий, мемуар, этнографик, сафарнома, ҳасби ҳол сингари асарларга ҳам тааллуқли бўлган. Муҳими, мумтоз фанимизда насрий асарлар умумлашма хусусиятга эга бўлган. Яъни битта асар ҳам тарих, ҳам сафарнома, ҳам ҳасби ҳол, ҳам тазкира, ҳам элшунослик мақомини ўзида акс эттирган. Фикримизнинг ёрқин мисоли “Бобурнома”дир. Лекин Шарафиддин Али Яздий, Ибн Арабшоҳ, Мирхонд, Хондамир, Абдураззоқ Кирмоний каби муаррихлар асарлари ҳам бадиий санъатлар билан гўзаллаштирилган, эстетик қадрият даражасига қўтарилган эди. Шарафиддин Али Яздий Темур аскарларининг ҳинд жангчиларига қарши мардонавор хатти-ҳаракатини тиниқ ўхшатиш орқали кўрсатган эди: “Ҳиндустон диловарлари туриб мардоналик кўрсатур эрдилар. Аммо чибиннинг на тоқати бўлғайким, пил қошинда тургай ё кийик шерга муқобала бўлғай” (207-бет).

Ибн Арабшоҳ “Амир Темур тарихи” асарида Султон Боязид ҳазинасидан олинган ситора – қимматбаҳо ашёлар устига ташланадиган ёпинчиқни бундай тасвирлайди: “Ситора хилма-хил нақшлар билан нақшланган бўлиб, ... сувратлар алвонли бўёқлар билан безалганки, улар бекаму кўстлик ва етуқликда ўта камолга молик эди. (Улар шундай маҳорат билан ишланганки) гўёки сувратлари ҳаракатга тушиб, сен билан суҳбат кураётгандек ва қуйи эгилиб турган мевалар эса ўзини теришга сени чорлаётгандек туюлади. У ситора дунё ажойиботларидан бири бўлиб, у ҳақда (бошқалардан) эшитиш кўз билан кўргандек эмасдир” (307-308-бетлар).

Тарих китобларидаги нозик кузатишлар, бадиийликка ёт бўлмаган тасвирлар, тарихий сиймолар тасвир-тафсифи, фитратларидаги ҳолатлар ифодаси ёзувчи масъулиятини оширди, айни вақтда тарих мавзуига бўлган қизиқишини кучайтирди.

Сўнгги 10-13 йил ичида “Қуръони Карим”, тўрт жилдди “Ҳадис”, Оллоҳнинг расули Муҳаммад с.а.в. ҳақида турли замон, турли маконларда яратилган ҳасби ҳоллар Рабғузий, Алишер Навоий, Бобурларнинг диний асарлари, тазкиралари чоп этилдики, маънавий ҳаётимиздаги бўшлиқ тўлдирилди. Аҳмад Яссавий, Абдуҳолик Ғиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрор валий сингари Исломи дини сиймолари асарлари, улар ижоди ҳақидаги тадқиқотлар чоп этилдики, бу ҳам халқ руҳиятини бойитди. Бадиий адабиётда тарихий шахслар характери кўп, муҳими, ҳўб яратиладиган бўлиб қолди. 2002 йилнинг ўзида бешта тарихий асар яратилди. Ўзбек китобхони Саъдулла Сиёевнинг “Яссавийнинг сўнгги сафари”, Муҳаммад Алининг “Улуғ салтанат”, Ражаббой Рауповнинг “Устун”, Олимжон Холдорнинг “Миркомилбой”, Қўзи Давлатнинг “Ху-

сумат” романларини ўқиди. Ёзувчи Улуғбек Ҳамдамнинг ҳозирги кун ҳақидаги “Мувозанат” романи ҳам зўр қизиқиш билан қарши олинди. Тарихий мавзудаги янги асарларнинг орасида теша тегмагани ёхуд авваллари қаламга олинмаганлари йўқ, ҳисоби. Аҳмад Яссавий ва Амир Темур – оламшумул сиймолар. Бирлари ҳақида тўққиз, иккинчилари тўғрисида етти асрдан буён илмий, бадиий асарлар яратилмоқда. Саъдулла Сиёев ва Муҳаммад Али билакўра туриб зиммаларига жиддий масъулиятни олдилар: яссавийшунослик, те-муршуносликнинг ҳай ва қаййумлик жўш уриб турган майдонида дадил қадам қўйдилар. Иккинчидан, ҳар икки ёзувчи томирларида оқаятган қонда Яссавийу Темурдан ўтган яқинлик, қариндошлик бор эдики, ўша руҳни, табиий ҳолатни акс эттиришлари жоиз эди. “Устун”, “Миркомилбой”, “Хусумат” романларининг қаҳрамонлари янги тарихимизнинг ўзига хос сиймолари. Академик Ҳабиб Абдуллаев XX аср илм-фанининг бакуват устунларидан эди. У ер ости бойликларининг пайдо бўлиши, таркиблашуви ҳақида шундай кашфиёт яратдики, у инсониятнинг сўнмас интеллектуал мулкига айланди. Ҳ.Абдуллаев назарияси бора-бора ижтимоий ҳаётга кириб келиши, фалсафий йўналиш сифатида эътибор қозонишига шубҳа йўқ. Миркомилбой савдо, тижорат соҳасининг билимдони, XIX ва XX аср оралиғида доврўқ таратган шахс. Бу инсон ҳақида кўп ёзилган, қанчадан-қанча гап-сўзлар тарқалган. Халқ орасидаги гапларга синчковлик билан қулоқ тутган, билган-эшитганларини матбуотга олиб чиққан. Абдулла Қодирий Миркомилбой ҳақида бевосита куйидагиларни ёзган эди. “Калвак маҳсумдан хат. Тошпўлат тажанг номлиг ҳарамзоданинг куфри баёнида”: “Аммо у гўдагим тўққиз ёшда шеър ижод айлаб ағниёни ҳақорат қилибдур, албатта, тавба қилса аз жиҳати сағрлиги мақбул бўлғай”. “Чичора” тахаллуси билан “Қизил Ўзбекистон” газетасининг 1925 йил 7 июнида босилган мақолага таҳририят куйидаги изоҳни берган: “Шоир Чўлпон тўққиз ёшида уламоларни ва андижонлик Миркомилбойни зикна ва золимлигини танқид қилиб газетага шеър ёзган экан. Муаллиф шунга шама қияпти”.

Миркомилбой ҳақида халқ орасида кўшиқ пайдо бўлганлиги, ёзувчи Хуршид Дўстмуҳаммад 1996 йилда Миркомилбой ҳақида “Қазо бўлган намоз” тарихий ҳикоя ёзганлиги ҳам маълум.

Ниҳоят, ўтган асрда Қўқон, Бухоро, Хоразм хонлигининг сўнгги ҳукмронлари Худоёрхон, Амир Олимхон, Исфандиёр, Саид Абдулло ва уларнинг авлодаждодлари ҳақида кўп ёзилди. Сўнгги хонлар, хонзодалар тақдирига қизиқиш ҳамон кучли. Ёзувчи Кўзи Давлат “Хусумат” романида Муҳаммад Раҳимхон Феруз фарзандлари Исфандиёр, айниқса, тахтда озгина муддат омонатгина ўтирган Саид Абдулло ва унинг фарзандлари, яқин хешларининг фожиавий тақдирлари ҳақида ёзган. Хуллас, 2002 йилда яратилган бешта йирик асар тарихий роман, романий тафаккур, ёзувчи ва асосий қаҳрамон фалсафаси хусусида мушоҳада юритиш имконини берди – ушбу мақоланинг ёзилишига туртки бўлди.

2. Романий тафаккур ёхуд ҳамма роман ёзиши шартми?

Роман миллий адабиёт кўрки, ёзувчи ижодидаги алоҳида воқеа. Лекин ҳеч ким, ҳеч қачон истеъдодли ёзувчи, албатта, роман ёзиши шарт деган талабни қўймаган. Роман ёзмаган, лекин номи жаҳон адабиётидан ўчмас ўрин олган ёзувчилар кўп. Белоруссиялик машҳур адиб, 2003 йил 22 июнда саксон ёшида вафот этган Васил Владимирович Биков (1924) ижоди давомида асосан Иккинчи жаҳон уруши мавзусида йигирмадан ортиқ қисса ёзди. Адабий ҳаётда байрам бўлган кичик-кичик қиссаларда улкан-улкан инсоний фожиалар одам боласи чидаши амри маҳол бўлган драматик воқеалар акс эттирилган. Мўъжаз қиссалар ёзувчи обрўсини осмон қадар кўтарди. В.Биковнинг деярли тенгдоши Чингиз Айтматов ижодини айтмайсизми?! Бу буюк ёзувчи ҳали романга қўл урмай туриб, қиссалари билан машҳур бўлди. Унинг “Асрга татигувчи

кун”, “Қиёмат”, “Кассандра тамғаси” романлари 80-йиллардан бошлаб чоп этила бошланди. Романлари билан Ч.Айтматов XX асрнинг буюк мутафаккир ёзувчилари қаторидан ўрин олди.

Ҳозир ўзбек адабиётида асарлари энг кўп ўқиладиган адиб ким? Тохир Малик. Бу адиб ҳозиргача 20 дан ортиқ қисса ёзди. Қиссалари таркиби, тузилиши, йўналиши нуқтаи назаридан ҳар хил. Ёзувчи ўз ижоди билан қисса жанри имкониятларини узлуксиз кенгайтириб, кашф этиб бормоқда. “Шайтанат”-нинг иккинчи, учинчи китоблари чоп этилгач, биз, танқидчилар шошиб қолдик: уч, тўрт китобли қиссаларга ўрганмаганмиз-да, ўйламай-нетмай “Шайтанат”-ни романга чиқариб қўйдик. Хайриятки, ёзувчининг ўзи “Шайтанат” тўрт китобдан иборат қисса эканлигини айтди. Кўринадики, қисса ёзиб ҳам элда азизу машҳур бўлиш мумкин экан.

Бир қанча ҳикоя, ўнга яқин қисса ёзган Нормурод Норқобилов билан гурунглашиб қолдим.

– Қачон роман ёзасиз?

– Роман ёзишга шошилмаяпман. Рухимда роман шаклланаётгандай, юки сезилаётгандай бўляпти... Кўрармиз...

Ёзувчи гапларига ишондим, ундан хурсанд бўлдим. Чала-чулпа, сонсиз романлар ёзиб ташлаётганлар озми? Мутахассислар яхши билишади: бир эмас, икки эмас, ўнга яқин романи бўла туриб унутилиб кетаётганлар талайгина. Тоғай Мурод-чи? У адабиётга бирдан кириб келди. Ёниб ижод қилди.

Аксинча, “Қайтар дунё” романи билан қалбларга нурдай кириб борган Ёқубжон Яқвалхўжаевни, “Туташ оламлар” фантастик-мистик роман-трилогиясини тугатиши билан бу дунёни тарк этган Ҳожиакбар Шайхонни ёддан чиқариб бўладими?

Роман тафаккури ҳаётининг тажриба, эътиқод, оламу одам ҳақидаги теран ўйларнинг самараси ўлароқ пайдо бўлади, шаклланади. Мавзу, адабий қаҳрамонлар роман тафаккурини аниқ ўзанига йўналтиради. Роман тафаккурида ёзувчи услуби, табиати акс этади. Табиийки, роман тафаккурининг етилишида истеъдод ҳамда теран мушоҳадакорлик асос. Русча мақолда айтилганидек, тоғнинг сичқон туғиши қанчалик кулгили бўлса, қарқуноқдан булбул чиқиши шунчалик галатидир. Бу фикрлар, табиийки, роман тафаккурига тааллуқли. Шўро даврида яратилган ўнлаб, юзлаб романларнинг унутилиб кетишига юзак буюртмалару мафкуравий чақириққа “лаббай” дея жавоб бериш сабабчи бўлди. Бақувват романий тафаккур олам ва одамро узвий бирликни инсон табиатидаги мангу туйғуларни теран англашдан пайдо бўлади. Ниҳоят, роман тафаккурининг тез шаклланишида кучли муҳаббат ёхуд ғазабнинг ҳиссаси катта.

“Яссавийнинг сўнгги дафтари” романида “ваҳий пайгамбарларга, илҳом авлиёларга, фаросат сўфий-дарвишларга берилиши” айтилади. Саъдулла Сиёев романининг тафаккури “илҳом авлиёларга берилади” деган асосдан униб ўсгандай. Аҳмад Яссавий фаолияти ва ижоди, мисоли эт билан тирноқ. Улуғ авлиё фаолиятига шунчалик берилганки, уни илҳом дея, шундай жўшиб ижод қилганки, буни фаолият самараси дея билиш жоиз. Аҳмад Яссавий ҳеч бир юмушга (ҳатто қошиқ йўнишга) шунчаки ёндошмайди. У рақиблари билан шундай баҳсга киришадики, ўз-ўзидан мустаҳкам мантқиқ, ишонч билан айтилган сўзлар уни жўштиради.

Муҳаммад Али Амир Темур образига анча илгари мурожаат қилган ёхуд Темур ҳақидаги роман тафаккури ёзувчи руҳида илгаридан туғилган, ривожлана бошлаган эди. Табиатан Муҳаммад Али синчков, тартибни ёқтирадиган, етти ўлчаб бир кесадиганлар тоифасидан. “Улуғ салтанат” романида ёзувчи Темур ҳаётининг қисқагина, лекин зиддиятлар бисёр даврини танлаб олди. Улуғ Темур салтанатининг асосий устунларини аниқ, лўнда кўрсатиб беришни мақсад қилиб қўйди. Яна ҳам аниқроқ қилиб айтганда, Темурнинг катта ўғли Жаҳонгирнинг юлдуздай бир чақнашини, яшиндай нур таратишини кўрсатмоқчи бўлган. Роман тафаккурининг жорий этилиши, асарнинг ёзилишида Жаҳон-

гир Мирзога тааллуқли гаплар бироз чўзилиб, ҳароратини йўқотиб қўйгандай сезилади. “Улуғ салтанат”да хос одамларнинг хос муносабатлари, хатти-ҳаракатлари Сароймулкхоним, Хонзода бегим, Оққиз сингари образларда намоён бўлади. Муҳаммад Али роман ёзишга чоғланар экан, Амир Темур пойтахтининг жаннатмонанд боғ-роғларга, муҳташам биноларга, равон йўлларга, пишиқ кўприкларга эга бўла борганлигини тасвирлашни ният қилиб қўйган. Бир сўз билан айтганда, “Улуғ салтанат”да Темур давлатининг асосларини ёритиб бериш мақсад қилиб қўйилган.

“Миркомилбой”, “Устун”, “Хусумат” романларида асосли романий тафаккур кўзга ташланмайди. Санъаткор ўз руҳидаги кўтаринки ҳолатлар маъно-моҳиятини англаб етганидагина роман предмети ёхуд аниқ гоё, тафаккур намоён бўлади. Ўтмишда улуғ боболаримиз, момоларимиз яратган интеллектуал, руҳоний-маънавий кадриятлар ўз қимматини йўқотгани йўқ. Аммо бадиий асарда, хусусан, романда масалани умумий тарзда, руҳий ҳолат сифатида қўйиб бўлмайди. Афсуски, аждодлар ҳақида яратилаётган кўпчилик асарларда умумий гаплар, ғурур, мақтаниш каби ҳолатлар етакчилик қилиб қолмоқда. Ҳозир замон тадбиркорни, ишбилармонни. Ўтмишда Миркомилбойга ўхшаган бой-бадавлат, тижоратда донг таратган миллатдошларимиз кўп бўлган. Шўро давлати сиёсати бойлар, тадбиркорлар ҳақида ёзишни маъқулламас эди. Лекин шўро замонидаёқ “Қутлуғ қон” (Ойбек), “Жаннат қидирганлар” (Шухрат) романларида тижорат кишиларининг моҳияти ишонарли ёритилган эди. Саидақбар ҳожи савдо-тижорат ишининг шавқ-завқи ҳақида озгидан бол томиб гапиради: “... савдо ҳаётнинг жон озиги. Бу ўзи зўр санъат. Ундан кейин гашти ҳам бор! Савдо юришиб тургандаги кайфиятга нима етсин!.. Пул бўлса-ю, жиндай идрок билан иш тутилса, бу ёғи мойланган гумбур аравадек силлиқ кетаверади. Кўрибсизки, пичоқ ҳам мой, чўмич ҳам!” Мирзакаримбой, Саидақбар ҳожи характери моҳияти, ўйлаб кўрилса, роман тафаккури шаклланаётган пайтдаёқ намоён бўла бошлаган. Демокчимизки, ёзувчи руҳида шаклланаётган роман тафаккури нур мисоли ҳам ҳодисаларни, ҳам характерларни, ҳам зиддиятларни, ҳам ёзилажак асар таркиби тартибини ёрита бошлайди, умумий оҳангни белгилайди. Олимжон Холдорнинг “Миркомилбой” асарида ҳамма нарса бор, аммо роман тафаккури йўқ. Шу нарса моҳияти, асосини йўққа чиқарган. “Миркомилбой”даги асосий қаҳрамон пулни ўнгу тёрсига қарамай сочувчи Ҳотами Тойга айланиб қолган. Мантиқсизликнинг энг баланд чўққиси шундаки, Миркомилбой ўз хизматкори уйланганини билиб, Московдай жойдан-сургун манзилдан минг азобларни енгиб, келин саломга етиб келади. Келинга катта кўрмана бериб, ёшларга бахт тилагач, қиёфасини ўзгартириб зудлик билан яна сургун жойи – Москва атрофидаги қишлоққа жўнаб кетади. Олимжон Холдор Миркомилбойнинг ижтимоий-сиёсий муносабатлари мантигини ҳам бузиб юборган. Тўғри, Миркомилбой пандавақи, собиқ ўғрибача Бидилинни бир пулга олмаслиги тайин. Лекин ўша бачкана, чилласи чироқ кўрмаган Бидилин даҳшатли мустамлака бошқарувининг вакили. Шундай экан, Миркомилбойдай ақли расо одам эгасининг ҳурмати туфайли лайчасига суяк ташлаши – Бидилин билан ўйнашмаслиги лозим эди.

Романда Миркомилбойнинг Бидилин билан олишиши, уни масҳара қилиши бачканаликдан ўзга нарса эмас.

Ражаббой Рауповнинг “Устун” романи, гарчи Ҳабиб Абдуллаевни бош қаҳрамон қилиб танлаган бўлса-да, озгинагина ададда чоп этилди: унинг ёзилганини биров билиб, биров билмай қолди. Қолаверса, “Устун” Ҳабиб Абдуллаевни яқиндан билган кишилар – геологлар, шогирдлар, ҳамюртлар хотираларига ўраб-чирмаб чоп этилди. Сўнги йилларда ижтимоий буюртма билангинамас, ҳамкасб, ҳамжамоа, ўғил-қиз, қариндош-уруғ буюртмаси билан асар ёзиш урфга кирмоқда. Ўйлаб кўрилса, бундай йўриқнинг ёмон томони йўқ. Дейлик, Ҳабиб Абдуллаев ҳамкасблари, шогирдлари улуғ олим ҳақида роман ёзилишини истаганлари, бу юмушга бош-қош бўлганликлари таҳсинга сазовор. Лекин ҳамма гап шундаки, асар ёзадиган одамда романий тафаккур, қаҳрамон

руҳи, онгига яқин келадиган қарашлар пайдо бўлдими ёки йўқми? Ҳабиб Абдуллаев ҳақида роман ёзишга чоғланган одам камида Т.Долимов, Т.Шоёқубов, М.Аҳмедов даражасида ўша инсон руҳини, фанга олиб кирган кашфиёти моҳиятини англаб етиши лозим эди. Инсоният, масалан, Исаак Ньютон, Альберт Эйнштейн, Илья Пригожин сингариларнинг тортилиш, нисбийлик, термодинамика соҳасида кашфиёт яратганларини, фандаги бу янгиликлар фалсафий янгилик сифатида ижтимоий ҳаётга татбиқ этилаётганлигини англайди. “Устун” романида Ҳабиб Абдуллаев асарлари номи гоҳо тилга олинади, лекин уларнинг маъно-моҳиятига кириш ёзувчининг хаёлига келмайди. Ваҳоланки, Ҳабиб Абдуллаев характери, унинг ўзагини илмий асарлари маъно-моҳиятисиз англаш мумкин эмас. Геолог-файласуф Ҳабиб Абдуллаев, оддий одамлардан фарқ қилиб, замон, макон хусусида кенг миқёсида фикр юритганини, табиат ва инсон аро боғлиқликни жуда теран англаганини ҳис этиш мумкин. Яна Ҳабиб Абдуллаев кашфиёти Н.Вавилов, И.Пригожин, Н.Вингер сингари олимлар кашфиётлари билан яқин фурсатда амалга ошди. Ўша пайтларда ҳақиқий фандаги тараққиёт билан сохта, сиёсий-маъмурий қарашлараро кураш давом этаётган эди... Танқидчиликда ёзилмаган бир қонун бор: асарда ёзилмаган нарсалар ҳақида фикр юритиш тўғри эмас. Лекин Р.Раупов вақт соати билан шу мавзуга яна қайтиб қолиши мумкин деган умидда баъзи мулоҳазаларни айтишни лозим топдик. “Устун” романида миллатпарварлик, одамохунлик, онага, оилага, дўстларга садоқат Абдуллаев образида кўрсатилган. Бош қаҳрамон партиянинг чизган чизигидан чиқмайдиган, амал-обрў учун муқаддас туйғуларни арзимас пулга сотиб юборадиган майда каслар билан кўп тўқнашади. Лекин бу воқеалар, афсуски, характер моҳиятини ёритишга ожизлик қилади. Таъбир жоиз бўлса, устун бор-у, аммо у нимани суяб тургани сезилмайди...

Кўзи Давлатнинг “Хусумат” (Нукус. “Қарақалпоғистон” – 2001) асари – моҳиятига кўра фожий-саргузашт роман. Асар журналист текшируви, чигал ҳаётий материал моҳиятини ёритиб бериш асосига қурилган. Хоразмнинг сўнги, биров билиб, биров билмаган хони Саид Абдулло, унинг фарзандлари, яқин қариндошларининг шўро ҳукуматининг ғайриинсоний, зўравонликка асосланган сиёсати қурбонига айланганликлари кўрсатилади. “Хусумат” романи муаллифининг тайин, концепцияси сезилмайди. Бир қарасангиз, муаллиф сўнги хон фарзанди – мўнқиллаб қолган Абдурасул тўранинг Хоразмга келиши, киндик қони тўкилган ерни тавоф қилишини тасвирлагандай туюлади. Иккинчидан, воқеалар мароми шундайки, шўро ҳукумати ўзига душман бўлган кишиларни (синфни, авлодларни) аёвсиз эзган, хорлаган, хўрлаган деган фикр келиб чиқади. Учинчидан, кишида хоразмлик хону хонзодаларга нисбатан ҳам ачинади, ҳам алам туйғуси пайдо бўлади. XX асрга қадам қўйган хонзодалар шахс сифатида шаклланмаганликлари, ўзларининг ҳақ-ҳуқуқларини зинҳор ҳимоя қила олмаганликлари кишини ўйга толдиради. Хон ва хонзодалар подадай ҳайдаб Москвага, ундан Украинага келтирилдилар. Қамоқхона азоблари, жисмоний, маънавий азоблар хон авлодларини ғурурдан, ўзликдан мосуво қилади: улар ўлиб қолмаслик учун ҳаракат қиладилар, таҳқир хўрликларга чидайдилар. Роман муаллифи характерларни таҳлил қилиш, сюжетни изчил ривожлантириш йўлидан бормади. Асарда 1920 йилдан 1990 йилларгача бўлган воқеалар қаҳрамонлар биографиясига боғлиқ ҳолда ривожлантирилади. “Хусумат” романи китобхон қалбида аянч, алам, зўравонликка нафрат туйғусини кучайтиради. Хуллас, Кўзи Давлат ўз романи билан жиддий жанрга хос теранликни, характерлар таҳлилини, инсонга хос жиддий масалаларни ёритиб беролмаган.

3. Роман фалсафаси

Услуб – ёзувчининг адабиётдаги бетақдор қиёфаси, ўзлиги. Услуб – ижодкорнинг фикрлаш тарзи, оламу одам ҳақидаги қарашлари, иймону эътиқоди. Услуб – ёзувчи фалсафаси инъикоси. Санъаткор фалсафаси бус-бутун, теран намоён бўладиган жанр – роман. Бошқача айтганда, роман – ёзувчининг олам ва одам, замон ва макон ҳақидаги фалсафаси, ижодкор борлигида роса етилган тафаккур, дунёни англаш концепцияси кўрсаткичи. Роман – ёзувчининг руҳий-маънавий-интеллектуал даражаси ифодаси.

Тарихий романларда ёзувчи фалсафаси, роман тафаккурининг акс этиши мураккаброқ кечади. Аниқроғи, бош қахрамон – асосий характерлар фалсафаси ёзувчи концепцияси, тафаккури билан узвий бирлик, боғлиқликда ўз ифодасини топади. “Яссавийнинг сўнги сафари” романининг қахрамони Аҳмад Яссавий мутасаввуф аллома – ўз фалсафаси, тариқатига асос солган. Айни вақтда, ижодкор сиймо. Романни ўқиган китобхон зинҳор: “Яссавий қарашлари қандай эди?”, “Бош қахрамон характери юзаки тасвирланибди”, “Романда асосий қахрамон фалсафаси ва ижодий-амалий фаолияти аро сохталик, номутаносиблик пайдо бўлибди”, – демайди. Аксинча, унда ҳам эстетик, ҳам фикрий-мантиқий қониқиш пайдо бўлади. Саъдулла Сиеев нафақат бош характер, балки Ҳаким ота, Бобо Мочин, Абдуҳолик Фиждувоний сингари характерларни тўла намоён эта олган. Романдаги энг муҳим, драматик характерлардан бири муриди содиқ, айни вақтда шаҳзода Қутбиддиндир. Бу характер Аҳмад Яссавий тариқати қудратини тўлалигича намоён этган. Қутбиддин Султон Маҳмуднинг ёлғиз ўғли, эртами-индинми тахтни эгаллайдиган одам. Бу қахрамон икки йўл орасида турибди: қалбан, руҳан у пири муридга-яқин: зикр тушганда бутун борлиқни унутади, шавқ-завқ, жўшқинлик билан тариқат моҳиятини туяди, бемисл ҳузур-ҳайоват олади. Подшо якка ўғлини саройга қайтариш, дунё лаззатларига ошно қилиш чора-тадбирларини кўради. Қутбиддин нозик-нихол ёрини никоҳ тўшагида бокиралигича қолдириб, пири изидан кетади. Мана шу ўринда ёзувчи фалсафаси уч кўрсатади. Китобхон Қутбиддиннинг саройга қайтишини, адолатли подшо бўлиб, эл-юрт хурматини қозонишини истайди. Лекин мантиқ Қутбиддиннинг Яссавий изидан кетишини тақозо қилади. Ёзувчи шу мантиққа зид боролмайди. Аммо Қутбиддин тирикчилик ўтказиш учун йўниқчилик қилаётганини, уззу-кун 5-6 та қошиқ йўнганини кузатган китобхон ҳаёлидан яна бир гап ўтади: “Саройга қайтсанг, отанг бошлаган ишни ҳалоллик билан давом эттирсанг бўлмасмиди?” Шу фикрда ёзувчи позицияси ҳам сезилади. Аммо у ўз қарашини зўрлаб ўтказмайди: китобхонга вазиятни баҳолаш имконини беради. Аҳмад Яссавийнинг фалсафий қарашлари, мустимаҳкам эътиқоди очик баҳсларда, мантиқий жангу жадалларда намоён бўлади. Шаҳобиддин Хожа, Ашрафхон қози, Мавлуд қори, Аъмоқ Марвазий сингарилари Аҳмад Яссавий пайини қирқишга, уни эл аро шарманда қилишга ҳамиша шай турадилар. Аҳмад Яссавий кучли илми, мустаҳкам иродаси, букилмас эътиқоди билан ҳамиша рақибларидан устун келади. У ўз қарашларини тасдиқлаш йўлида тинимсиз ҳаракат қилади: тасаввуфий фалсафасини тасдиқлаб боради. Хўш, романда ёзувчи концепцияси, фалсафаси қандай акс этган? Аҳмад Яссавий ҳар қанча мутасаввуф бўлмасин, табиат фарзанди, онадан туғилган инсон. Ёзувчи ўз фалсафасини мана шу йўналишда давом эттиради. Аҳмад Яссавий боқий дунёни фаний дунёдан аъло кўради. Аммо у ўжар, ўйловсиз, кўр-кўрона иш тутадиганлардан эмас. Шайх аввалига ўғли Иброҳимни ўзи билан муқаддас Ҳаж сафарига олиб кетмоқчи бўлади. Аммо “завжалик хизматини беминнат адо этган” аёлининг мантиқли мулоҳазаларидан кейин нафақат ўз ўғлини, балки муриди Абдурауфни ҳам Ҳаж сафаридан қолдиради. Аҳмад Яссавий бу дунё деб у дунёни арзимас ҳавасларга алмаштирадиганлардан эмас. Лекин романда Аҳмад Яссавийнинг Туркистон, Исфижоб, Ийқонга фарзандлик меҳри тасвирланган ўринларда ёзувчи қараши кўзга ярқ этиб ташланади. Романда зардуштийлик динига эътиқод қилувчи Каффор қарлук, Кашмирий девона образлари берилган. Қанчадан-қанча кишилар бу инсонларнинг эътиқодлари учун хўрлайдилар, хорлайдилар. Аммо ислом устунларидан бўлган Яссавий ўзга диндаги бу инсонларга шафқат қилади.

Бу ўринда ҳам ёзувчи фалсафаси, инсонпарварлик тушунчаси аниқ намоён бўлади. Асар хотимасида ёзувчи фалсафаси зўр маҳорат билан ўз ифодасини топган. Шайх ўз муридлари билан Маврни тарк этиш арафасидалигида вабо офати пайдо бўлади. Қалтис вазиятда Шайх худодан мадад кутиш, дуою зикрга зўр бериш йўлини танламайди. У ақлли, тadbирли инсон сифатида ҳоким Султон Санжар билан бир тан, бир жон бўлиб ногаҳоний офатга қарши курашга киришади. Эътибор беринг, Шайх жамоа бўлиб, масжидларда намоз ўқишни тақиклайди, бозорларни вақтинчалик бекитиш таклифини киритади. Қилдай нозик вазиятда Шайхул-машойих дунёвий инсон сифатида фаолият

кўрсатади. Муҳими шундаки, мана шу фидойилиги, одампарварлиги туфайли у ажр – буюк савобга доҳил бўлди: “Икки кундан кейин Шайхул-машойих субҳи содиқда сергак тортиб уйғонди. Тепасида Хизр бобоси турарди.

– Аё Аҳмад! Биродарим Жаброил мужда келтирди. Мискинларни балодин кутқариб, ҳаж савобини олдинг. Байъатинг қабул бўлди. Энди Туркистонга қайт. Туркистонда сени Оллоҳнинг савоби кутади...”

Шундай нурли хотимада ёзувчи фалсафаси, роман тафаккури кўзга ярқ этиб ташланади, борлигингизни қамраб олади.

“Улуғ салтанат” романи ҳақида гап борар экан, мавзу масъулияти, бош қахрамони миқёси, салобати масаласи кишини ўйлатади.

Хуллас, роман-фикр-мулоҳазалар, фалсафий-сиёсий, ижтимоий-маънавий баҳс, мушоҳадаларнинг жонли характерларда ифода этувчи жанр. Бу жанр китобхонни ўйлашга, мушоҳада юритишга ундайди, руҳий-маънавий жиҳатдан бойитади.

4. Замонавий роман имкониятлари

Кузатганмисиз, сувратга тушган одам расмига бот-бот қарайверади, ўзини ўзи энди кўраётгандай, нималарнидир англаётгандай бўлаверади. Мухрланган – ортда қолган вақтга боқишнинг синоати, ички бир маъноси бор. Ҳозирги кун, ён-веримиздаги одамлар ҳақида ёзилган жонли асарни ўқиш, ўқиш, у ҳақда фикрлашиш, баҳслашиш – ўта мароқли юмуш. Улуғбек Ҳамдамнинг “Мувозанат” романининг “Жаҳон адабиёти”да чоп этилганига унча кўп бўлгани йўқ. Лекин роман қўлдан-қўлга ўта бошлади, тилдан-тилга кўчди, диллардан жой олиб, акс-садо бера бошлади. Асар ҳақида ҳозиргача билдирилган фикрларни (мақола, тақриз, муносабат, қутлов, мулоҳаза, баҳс, таҳлил, талқинларни) алоҳида китоб қилса бўлади. “Мувозанат” ёшларнинг диққатини тортганлиги, қизгин баҳсларга сабаб бўлаётганлиги диққатга сазовор. “Шайтанат”дан кейин бундай ўқишли асар яратилмаган экан-да...

“Мувозанат” нимаси билан тилга тушди, баҳсларга сабаб бўлди? Уни бадий баркамоллиги улуғлади десак, матбуотда асардаги жўн жумлалар, сюжет, композициядаги баланд-пастликлар қайд этилди. Асарни замонамиз фалсафаси, руҳий-маънавий қарашлар жамулжами десак ҳам тўғри бўлмайди. Эҳтимол, “Мувозанат” қайси йўлдан боришимиз зарурлигини бадий жиҳатдан исботлаб бергандир?!

Улуғбек Ҳамдам романи ҳозирги ўзбекнинг ўйлари, изланишлари, руҳий-маънавий изтироблари ҳақидаги асардир. “Мувозанат”нинг энг катта ютуғи шундаки, унда жонли, тирик, изланувчи, хом сут эмган бандалар тимсоли тиниқ тасвирланган. “Мувозанат”да яхлитлик, бирбутунлик руҳи бор. Ёдингиздами, уч ўртоқ – Юсуф, Саид, Миразим тўқликка шўхлик қилишади. Кўчага чиқиб олиб қизларга гап отишади, ўтган-кетганга тегажоклик қилишади, муштлашишади, тўдага тушиб қолиб, роса калтак ейишади. Ўйиндан ўқ чиқшига бир баҳя қолганида, уч ўртоқнинг тақдири хавфли чизиққа ўтиб қолаётганида ўртага Юсуф билан муштлашган рус йигити тушади: ҳеч ким айбдор эмаслигини жон-жаҳди билан исботлайди, ҳозиргина ўзи билан муштлашган ўзбекни балодан кутқариб қолади. Яна бир мисол. Миразим, Саид ўз йўлини топиб олган, улар қийинчилик нималигини билмайдилар. Уларнинг хотинлари бугунги бойвучалар: улар билан унча-бунча одам гаплаша олмайди. Лекин бойвучча Зухра камбағал Юсуф билан талабалик йилларини, донишманд Талъат ака маърузаларини нурли тушдай эслайдилар. Юсуф билан Амирнинг ҳаётга қараши, муносабати бошқа-бошқа. Лекин улар ака-ука: бирининг дарди иккинчисининг армонига айланади. Хуллас, роман қахрамонлари бир замон, бир муҳитнинг одамлари. Улар учун бойлик, камбағаллик ҳаёт-мамот масаласи эмас. Асар қахрамонлари ҳозирги ҳаёт, пасту баландликлар, нотекисликлар, ҳалолу ҳаромликлар, инсофу ноинсофликлар ҳақида дилдан мулоҳаза юритадилар. “Мувозанат” ўзининг руҳи билан барчани бирлаштиради, бошини қовуштиради. Тўғри, айрим эрудит интеллектуаллар мувозанат фалсафаси ҳақидаги қарашни инкор этдилар, романнинг таъсир доираси тор эканлигини билдирдилар. Лекин “Мувозанат” бугунги кишилар ўйлари, қарашлари сифатида

этибор топти. Романдаги Юсуф, Амир, Одил ака, Саид, Зухра, Манзураларнинг ўз қарашлари, ҳаётий муносабатлари мавжуд. Тўғри, улар ишонган қарашларни эртанги кун инкор этиши мумкин. Лекин, муҳими шундаки, улар бугун ўйлаптилар, изланиптилар. “Мувозанат” романида қаҳрамонлар ўйлари, тушунчалари, ҳаётга қарашлари билан тезоқар вақт аро баҳс бўлаётганлиги очиқ-ойдин сезилади. Захро бугун ҳаётдан лаззат олишни, Манзура эри устидан ҳукмронлик қилишни мақсад деб билдилар ва хато қилаётганликларини сезиб қолдилар. Юсуфнинг хотини ҳам енгилтаклик қилганлиги ва бу қилмиши учун дарҳол жазоланганлиги маълум бўлади. Асарда қаҳрамонлар аро азалий муаммолар бўйича баҳс бўлади. Ўйлаб кўрилса, Амир кўп масалада ҳақ. Лекин у зинҳор замон билан келишишни ҳаёлига келтирмайди. Одил ака ақлли, хушёр одам. Аммо ҳаёт уни келишувчан, замонга боқиб иш қилувчи қилиб қўйган. Амрини таваккалчилиги, этиқоди йўлида тоймаслиги зарбаларга дуч кела бошлайди. Шундай хулоса пайдо бўладики, амирлар аввал ҳам бўлган, жамиятдан ажратиб, четга суриб ташланган. Жиннихонадаги аҳвол, соппа-соғ “жинни”лар тақдири кўп нарса ҳақида ўйлашга ундайди. Амир тутган йўл: “Замон сенга боқмаса, сен замонга боқ”, деган мақол бекорга пайдо бўлмаганини уқтиради. “Мувозанат” романи миллий ўзлгимизда ўзгартирилиши лозим бўлган кўп нарсалар борлигини кўрсатади. Юсуф, масалан, кўпинча тўғри йўлни топиб олади. Лекин ўша йўлни изчил давом эттиришга иродасизлик, келишувчиликдан кўра теранроқ алланима борлиги сезилиб қолади. Юсуфни Амир ёзган шеърлар ҳамиша сергаклантиради, ўғлининг ўлимига сабаб бўлган воқеа-ҳодисалар қалбини ўртади. Лекин сергаклик, қалбнинг ўртаниши шахснинг қайта шаклланиши, янги йўлни узил-кесил танлагани эмас. Юсуф характеридаги камчиликлар, афсуҳси, кўпчилик миллатдошларимизда кўринади.

“Мувозанат” романи анъанавий йўсинда ёзилган асар. Лекин ўйлаб кўрилса, унда модерн романнинг кўп хусусиятлари кўзга ташланади. Биринчидан, Юсуф – бош қаҳрамон қарашлари зинҳор ёзувчи концепциясини акс эттирмайди. Романда ўта нозик ҳаракат қиладиган ровий образи кўзга элас-элас ташланади. У воқеа-ҳодисаларни зимдан бошқаради, қаҳрамонларнинг эмин-эркин ҳаракат қилишларини, ўзларини намоён этишларини таъминлайди. Модерн романларда ёзувчи концепцияси – воқеа-ҳодиса, қаҳрамонлар фаолиятининг энг остки қисмида англашилади. “Мувозанат”да ёзувчи фалсафаси ва бош қаҳрамон функцияси бир нуқтага туташганки, роман ҳақидаги баҳслар, танқидий қарашлар шу ўринга келиб тақалмоқда. Юсуф мувозанат фалсафаси ҳақида шундай мулоҳаза юритадики, гўё ёзувчи шундай қарашни қувватлаётгандай туюлади. Ваҳоланки, ёзувчи концепцияси Юсуф, Амир, Саид, қишлоқдаги ишсиз йигитлар қарашларида акс этади. Янада аниқроғи, ёзувчи концепцияси ўсишда, ўзгаришда, ҳаракатда эканлиги билан тансиқ ва қимматли.

Бош қаҳрамон характери, унга юкланган гоёвий вазифа – романнинг ўқилди. “Мувозанат”да бош қаҳрамон шаҳардаги ижара-уйидан, оиласидан, иш жойидан ажралади, руҳий танҳолик азобини ҳис эта бошлайди. У саёқ, бетайин одам билан ҳамхона бўлади; моғорлаб, сувараклар инига айланиб қолган буханка-нонни ютоқиб чайнайди; мардикор бозорига чиқади. Романдаги бундай тасвирлар китобхонга қаттиқ таъсир этади, у ўзини Юсуфдай ҳис эта бошлайди. Яна савол туғилади: Юсуф қаршисида биронта нажот йўли қолмаган эдимики, у шунчалар тубанлашса..? Ақлли одамлар энг чигал вазиятларда ҳам йўл излайдилар, иродаларини бир нуқтага жамлайдилар. Қолаверса, муроса-мадора деган гаплар бор. Юсуфнинг мана шундай ҳолати ёзувчи концепцияси нуқтаи назаридан қандай баҳоланяпти? Тўғри, бадиий асар ҳолат, вазиятни тасвирлайди, ечимни бериши шарт эмас. Аммо ёзувчи қаҳрамон тақдирига муносабат билдириши керак-ку... Юсуф, кутилмаганда, муроса-мадора йўлига бурилди, аниқроғи, яшаш тарзи, ҳалоллик тамойилига зид иш қила бошлади. Мана шу нуқтада муҳим бир ҳақиқат юз кўрсатади: Юсуф тоифасидаги одамлар сохта муносабатлар гирдобиде яшай олмайдилар.

Романда китобхонни тўлқинлантириб юборадиган, юксак маҳорат билан яратилган ҳолат, вазиятлар бор. Масалан, кичкинагина болакай – Абдулланнинг ўлими одамни ларзага солади: Юсуф, Ойгул, ота-оналар, мунофиқ врачлар бор-

лиги "ярқ" этиб кўринади. Амирнинг дард-ҳасратлари унинг шеърларида шундай акс этганки, ҳали танқидчилик қаҳрамон қалби ва шеърдаги ҳасрат ифодалари қирраларини ёритгани йўқ.

"Мувозанат"да жуда теран умуминсоний масалалар ҳам юксак мақомда тасвирланган. Дунёда гуноҳ, савоб деган тушунча бор. Гуноҳ ҳам, савоб ҳам инсонга қайтади. Амирга жисмоний азоб берган бетавфиқ чўпон, унинг ўғиллари жазоларини оладилар. Улар ҳамма нарсани билиб, кўриб турувчи Оллоҳнинг ғазабига учрайдилар.

Улуғбек Ҳамдамнинг "Мувозанат" романи ҳозирги куннинг энг ўқишли, кизиқарли асаридир. Лекин бу роман гарчи тирик, жонли, ички зиддиятларга бой бўлса-да, ёзувчи ижодининг бош китоби эмас деган ишонч бор. Бадиий асар, хусусан, роман, назаримизда, замонавий, миллий, умуминсоний бўлади. "Ўткан кунлар", "Кеча ва кундуз", "Қутлуғ қон"лар миллий роман сифатида яшаяпти, яшайди. "Шоҳ Эдип", "Кассандра тамғаси", "Кичик шаҳзода", "Дон Кихот", "Жиноят ва жазо"лар умуминсоний асарлар сифатида яшаяпти, бундан кейин ҳам яшайверади.

Улуғбек Ҳамдам, шубҳасиз, умуминсоний қадриятлар қаторида турадиган асар яратишига ишонамиз.

* * *

Ўзбек романи ХХI асрга дадил қадам билан кириб келди. У жаҳон романчилигида ўз ўрни, қиёфаси, ёрқин санъаткорлари билан бўй кўрсатишини умид қиламиз. Роман халқнинг руҳий-маънавий изланиш, изтиробларини бетақрор усул, услуб, йўсинларда кўрсатиб берувчи имконияти кенг, ҳамиша тирик жанрдир.

Аёл ва жамият муаммолари

Марфуа Тўхтаҳўжаева. Ўтмиш толиқтирган аёллар.
Тошкент-2002.

Бутун Ўрта Осиёда бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам хотин-қизлар масаласи, мана, икки минг йилки, жамиятни ҳаяжонга солиб ва безовта қилиб келмоқда. Хотин-қизлар иштирокисиз умуман тараққиёт бўлмаганидек, бу муаммони ҳал қилмай туриб, ривожланиш ҳам бўлиши мумкин эмас. XX асрда бутун дунёда хотин-қизлар мавқеи кескин ўзгаргани ҳеч кимда шубҳа туғдирмайди. Собиқ Совет Шарқида бу жараён жамият ҳаётининг ижтимоий-иқтисодий, маданий-маънавий соҳаларидаги оламшумул ўзгаришлар билан бирга кечди. Унинг нафақат ижобий, балки салбий оқибатлари ҳам ҳаммадан аввал хотин-қизлар тақдирида ўз аксини топди.

Совет даврида аёллар муаммоси тарихчи, иқтисодчи, жамиятшунос олимларнинг асосий тадқиқот мавзуларига айланган муҳим масалалар қаторидан ўрин олган эди. Кутубхоналаримизда «хотин-қизларни озод қилган» ва уларга эркалар билан тенг ҳуқуқ берган совет ҳокимиятига ҳамду санолар ўқилган жуда кўп монография, рисола ва мақолалар сақланади. Бу мавзуга бағишлаб беҳисоб диссертациялар ёқланган. Уларнинг асосий муаллифлари ҳам аёлларнинг ўзлари эди. Мазкур мавзунинг диссертация-боплиги ҳеч кимда шубҳа туғдирмас, қайтанга уни ҳимоя қилиш хусусан аёллар учун бир қадар энгил эди. Кенг кўламдаги манбаларни ишга жалб этган, лекин ўша даврнинг мафкуравий доирасидан чиқиб кетолмаган Р.Х.Аминова, Х.С.Шукурова, Б.Полвонова каби таниқли тарихчиларнинг жиддий илмий тадқиқотлари билан бир қаторда, совет тарихнавислиги илмий нуқтаи назардан заиф бўлган кўплаб сийқа ишларни ҳам вужудга келтирди. Ўзбекистоннинг мустақилликни қўлга киритиши билан тарих фани ҳам методологик, ҳам манбашу-

нослик нуқтаи назаридан тамомила янги қиёфа касб этди. Илгари сир тутилган катта кўламдаги архив материаллари илмий муомалага киритилди. Тарихимизнинг кўплаб улкан муаммолари ўзининг янги, илмий асосланган баҳосини олди.

Лекин хотин-қизлар аҳволи мавзуси бу тадқиқотлар доирасидан четда қолиб келди. Афсуски, аёллар масаласининг совет давридаги ҳолатини илмий идрок қилиш – бу камдан-кам учрайдиган ҳодиса эканлигини қайд этиб ўтмоқ керак. Ҳозирги кунгача бу мавзу бўйича ўзининг холис ва ёрқин баҳосини топган илмий-оммабоп асарларга ҳам эга эмасмиз. Шунинг учун ҳам мен Марфуа Тўхтаҳўжаеванинг яқинда дунё юзини кўрган «Между лозунгами коммунизма и законами ислама» («Ислом аҳкомлари ва коммунизм шиорлари исканжасида») ҳамда «Ўтмиш толиқтирган аёллар» китобларини чексиз қувонч билан кутиб олдим.

Аввало, бу китобларнинг кенг ўқувчилар оmmasига мўлжаллангани, шу билан бирга, илмийликка даъво қилмасида, мутахассисларда ҳам катта қизиқиш уйғотишини таъкидлаб ўтиш жоиз. Мен уларни гоят қисқа муддатда ва бениҳоя мамнуният билан ўқиб чиқдим. Китоблар муаллифнинг фақат ўз фикр-хулосалари ва турли ёшдаги аёллар билан қилган мулоқотларига асосланган. Катта авлодга мансуб аёлларнинг ўз аччиқ ва фожиали тақдирлари ҳақидаги хотиралари замондош аёлларнинг ўз ҳаёти ҳақидаги ҳикоялари публицистик усулда маҳорат билан тасвирланган ва бу муаллифни хотин-қизларнинг ўтмишдаги ва бугунги аҳволини ўзаро қиёслаб, тегишли хулосалар чиқариш, муайян башоратлар қилишга ундайди. Бу ҳикояларнинг ҳар бири алоҳида сарлавҳалар билан ажратилгани алоҳида китобларнинг муваффақиятини таъминлаб, ўқишлилигини янада

оширган. Уларни ўқиш жараёнида менда Марфуа Тўхтаўжаева – жонкуяр, лоқайдликдан узоқ бўлган инсон, деган ишонч пайдо бўлди. Бугина эмас. У томонидан баён қилинган ҳикоялар шу қадар самимий ва жонли, муҳокама ва шарҳлари эса юқори даражада заковат билан амалга оширилганки, бир томондан, мен у кишининг илмий арбоб эмаслигига ачинган бўлсам, иккинчи томондан, муаллифнинг юрак сўзларига йўғрилган фикрлари барчага бирдан тушунарли эканлигидан қувондим. Айни пайтда, у катта кўламдаги манбаларга таянганни, ҳамда ўз ибораси билан айтганда, «бир мамлакатда бошланиб, иккинчисида ниҳоясига етган» (яъни Ўзбекистоннинг совет мустамлакаси ва мустақиллик даврларида) улкан меҳнатни амалга оширгани сезилиб турибди.

«Ислом аҳкомлари ва коммунизм шиорлари исканжасида» китоби Ўзбекистон тарихининг мустамлака ва совет давридаги хотин-қизлар аҳволи тахлилига бағишланган. Бу тахлиллар муаллифга бевосита қариндошлик ришталари билан боғланган аёлларнинг тақдирлари ҳақида ҳикоялар ҳамда бугунги кун ва келажак ҳусусидаги мулоҳазалар билан хулосаланади. Туркистоннинг инқилобдан олдинги тарихига бир қур назар ташлар экан, М.Тўхтаўжаева хотин-қизлар аҳволи уларнинг жамиятдан ажралиб яшашини қонунлаштирган ислом ва шариат томонидан белгиланганлигини жуда тўғри кўрсатиб ўтади. Айни пайтда, XIX аср охири – XX аср бошларида ислом дини билан боғлиқ тушунчалар бузиб талқин қилинганлиги ва улар кўпроқ ўша замондаги маиший ҳаёт, қолоқ, мутаассибона муносабатлар билан боғланганлигини унутмаслик керак. Улардан хотин-қизлар ҳуқуқини камситиш учун бир восита сифатида фойдаланганлар. Муаллифнинг комил ишончига кўра, «худди шу нарса кўпчилик эркаклар учун аёлларни тўрт девор орасидаги тутқунликдан озод қилиш руҳий ва ижтимоий тўсиқ бўлган». Шу билан бир вақтда, хотин-қизлар иштирокисиз жамиятни яхшилаб бўлмаслигини англаган ва ўз фаолиятлари билан бу борада бир зарра бўлса-да, фойда келтиришга интиланган ажойиб шоирлар ва хотин-қизлар мактабларининг ўқитувчилари бўлган зукко отинларнинг номлари тарих саҳифаларига нақшланиб қолган.

Мен муаллифнинг совет ҳокимиятининг хотин-қизлар масаласи бўйича юритган сиёсатиغا берган баҳосини тўла кўллаб-қувватлайман. Бир томондан, бу давр «ишни ташкил қилиш истеъдоди, ташаббускорлик кўплаб дехқон аёллар учун хос» бўлганини кўрсатди. Бошқа соҳаларда фаолият кўрсатган хотин-қизлар тўғрисида ҳам шундай дейиш мумкин. Иккинчи томондан, хотин-қизларнинг эркинлиги ва тенг ҳуқуқлиги тўғрисида қабул қилинган декларацияга қарамай, совет давлати ўз олдига фақат аёлниң арзон меҳнат кучидан катта фойда олишни аниқ-амалий мақсад қилиб қўйди. Муаллиф таъбири билан айтганда, «давлат аёлни эксплуатация қилиш борасида эркак билан рақобатга киришувчи учинчи қудратли куч бўлиб майдонга чиқади».

Аёллар масаласига бағишланган тадқиқотим устида ишлаганимда, мен бу ҳақда гувоҳлик берувчи кўпгина архив материалларини учратганман. 30-йилларга оид манбалардан бирида пахта терими мавсумида аёллар болаларини орқасига боғлаб олган ҳолда, жазирама куёш тигида дала-ларда меҳнат қилгани кўтаринки руҳда тасвирланади. Бу юксак онглилик намунаси сифатида баҳоланган. Лекин улар ўз ихтиёри билан эмас, балки мажбуран далага ҳайдалган шубҳасиз. У даврларда аёлларнинг эркаклар касбини эгаллаши фахр-ифтихор билан тилга олинадиган мавзулардан эди. ЎзССР МИҚ Хотин-қизлар турмуши ва меҳнатини яхшилаш комиссияси раиси лавозимини эгаллаб турган А.Вольний мажлислардан бирида Ўзбекистон хотин-қизлари «аёлларга хос бўлмаган» корхоналар, жумладан, металлсозлик ва ёғочсозлик заводларида муваффақият билан ишлаётганликларини завқ-шавқ билан гапирган эди.

Хотин-қизларни озодликка чиқариш соҳасидаги катта ютуқлар ва совет даврида жамият соҳасида янги аёлларнинг пайдо бўлиши каби рад қилиб бўлмайдиган фактга қарамай, меҳнатда уларнинг эркакларга тенглаштирилиши аслида заиф тоифани асоратга солишнинг янги шакли эди.

Жамият ва хотин-қизларни советлаштириш тарихини М.Тўхтаўжаева ҳокимият органларининг аҳолининг дондорлигига қарши кураши ва атеизмнинг кенг ёйилиши билан боғлайди. Хотин-қизларни озод қилиш ҳара-

кати сифатида машҳур бўлган «Хужум» кампанияси эса айнан диндорларга қарши кескин кураш билан бирга олиб борилди.

Лекин мен М.Тўхтаўжаевадан фарқли ўларок, бу ҳаракатни фақат салбий ҳодиса сифатида баҳолашга қаршиман. Албатта, бу борада зўравонликлар бўлган, рухий-маънавий омил ҳисобга олинмаган, эракалар ўртасида тушунтириш ишлари олиб борилмаган, динга тўғридан-тўғри қарши чиқиш минглаб хотин-қизларнинг ўлимига сабаб бўлган. Лекин айна пайтда, аёлларнинг ўзи ҳам ҳурриятни хоҳлаганлиги каби бир ҳақиқатни эътибордан қочирмаслик керак ва айнан уларнинг саъй-ҳаракати, яхши ҳаётга ишончи тўфайли бу жараёнда муваффақиятларга эришилди.

М.Тўхтаўжаева бир қадар мураккаб ҳисобланган «оила ва жамият» мавзусига ҳам мушоаа қилади ҳамда биринчи бўлиб бошқалар қўл урмаган масала – ўзбек аёлининг масъул лавозимларда ишлаши масаласи ҳақида ёзади. У совет даврида мавжуд бўлган қарама-қаршилиқлар, бир томондан, давлатнинг тенг ҳуқуқлилик тўғрисидаги декларацияси, иккинчи томондан, оила ва турмушда зулм-зўравонликнинг сақланиб қолганлиги, эски мутаассибона аъналарнинг яшовчанлигини дарду алам билан тасвирлайди. Хотин-қизларнинг юқори раҳбарлик лавозимларига танланиши ва бунинг номигагина эканлиги, айна замонда уларнинг раҳбарият таркибидан суриб чиқарилиши, аёл раҳбар қиёфасининг ўзгариши, – буларнинг барчаси аёлларнинг ўзлари қилган ҳикоялар орқали кўрсатилади.

Лекин мен муаллифнинг баъзи бир мулоҳазаларига қўшила олмайман. Менимча, муаллифнинг Туркистоннинг истило қилиниши «ўлкага жамиятнинг иқтисодий муносабатлари ва онгини ўзгартириши мумкин бўлган сармоянинг интенсив оқиб келиши билан бирга бормади: сармоянинг етишмаслиги жиҳатидан Россия ўзининг янги мустамлақасидан етарли даражада самарали фойдалана олмади», деган фикри тарихан тўғри эмас.

Ўлкани хом ашё базасига айлантирган Россия бу ерда фойдали қазилмаларни «соғиб олиш» ва пахта-ни экспорт қилишга йўналтирилган саноат ва қишлоқ хўжалигини ривожлантиришдан ниҳоят даражада манфатдор эди. Хусусан, Ўрта Осиёни метрополиянинг асосий марказлари би-

лан боғловчи темир йўл қурилганидан кейин ўлкага сармоя киритиш кучайди. 1917 йилга келиб бу ерда 1428 та саноат корхонаси фаолият кўрсатарди, банк ишлари, бозор инфраструктурасини ташкил этган акционерлик жамиятлари, савдо уйлари ривожланди.

Тарих фанидаги охириги тадқиқотлардан беҳабарлик билан изоҳланмаган иккинчи қусур бу мустамлақачиликка қарши йўналтирилган жадидчилик ҳаракати ўз дастурига эга эмас эди ва уларнинг амалий фаолияти янги мактабларни барпо этиш билан чегараланди, деб қатъий фикр билдирилишидир. Маълумки, жадидчилик ўз ривожига икки-маърифатпарварлик ва сиёсий босқичларни босиб ўтган. Иккинчи босқич 1915-1917 йилларни ўз ичига олиб, хусусан, большевиклар Туркистонни босиб олгандан сўнг сиёсий ҳокимият учун курашган кудратли ҳаракатга айланди. Шунингдек, босмачиларга қарши курашда жадидлар большевикларни қўллаб-қувватладилар, деб қатъий фикр билдириш учун ҳеч қандай асос йўқ.

Муаллифнинг «ўтмишдаги истибод оқибатлари натижасида шарқ аёли ички оламида унинг миллий характери учун хос бўлган юксак ахлоқлилик ва мулойимлик ниқоби остида рақобатчилик туйғуси пайдо бўлади», ва «бу унинг гоҳ садоқатли, фидоий, итоаткор ва сабр-тоқатли, гоҳ уddaбурон, айёр, очкўз ва ҳасадгўй сифатидаги характерининг шаклланишида ўз аксини топган, лекин ҳар икки ҳолатда ҳам жамиятга, ёш авлоднинг шаклланишига етарли даражада ижобий таъсир кўрсатолмайди», деган фикрларига ҳам қўшилиш қийин. «Кулларнинг болалари қўл бўлиб вояга етади» деган фикр менга бир тарихчининг ўз маърузасида совет даврида биз ҳаммамиз қўл эдик, деб қатъий ишонч билан айтган иборасини эслатди. Лекин куллар шунчалик таъқиқ ва қатағонларга қарамай, фан, адабиёт, санъатда қандай қилиб шундай оламшумул муваффақиятларни қўлга кирита олдилар?! Куллик кайфиятидаги инсон озодлик тўғрисида орзу қилмайди.

Таниқли шарқшунос Иванов хотин-қизлар масаласини тадқиқ этиб, 1928 йили яратган «Ўзбек аёли» китобида ҳар қанча мантиққа зид бўлмасин, лекин ёлғизликдаги ҳаёт унинг озодликка чиқиш ҳақидаги орзуларига қанот бағишлади ва уни курашчига айлантирди, деб ёзган эди. Ўзбек аёлидаги худди шу курашчанлик хусусияти

«Хужум» ҳаракати йилларида минглаб хотин-қизларнинг паранжиларини ташлаши ҳамда ўқиш ва ишлашга бо-ришининг асосий сабаби бўлди.

Муаллифнинг ҳозирги хотин-қизлар кўмиталари султ фаолият кўрсатмоқда ва уларнинг нуфузи ҳам юқори эмас, деган фикрлари ҳам менда эътироз туғдиради. Эҳтимол, бу фикр 90-йилларнинг бошлари учун тўғри-дир. Бу вақтда улар эндигина ташкил топган ва иш усулларини излаш жараёнида ўзини ҳали яхши намоён қилолмаган, лекин ўтган ўн йил мобайнида улар бевосита аёллар аҳволини яхшилашга йўналтирилган бир неча давлат дастурларини ҳаётга татбиқ этиш йўлида кўплаб диққатга сазовор ишларни амалга оширдилар.

М.Тўхтаўжаева хотин-қизларни озод қилиш йиллари деб эълон қилинган 1927-1928 йиллар жамият психологияси ва хотин-қизларнинг оиладаги ҳақиқий аҳолини ўзгартирмади, деб ҳисоблайди. Шу билан бир вақтда у Мўмина Ҳакимованинг «муносабатларнинг янги шаклларига интилиш халқда бу муносабатлар туғдирган ўша ғояларга ишонч билан боғлиқ эди. Муҳим ўзгаришларга олиб келган ғайрат-шижоатнинг улкан портлаши содир бўлди. Кишилар, хусусан, хотин-қизлар қиёфасининг ўзида ўзгариш юз берди. Кечаги нигоҳи кўрқув тўла қизлар энди қувноқ чехраси, шаҳдам қадамлари билан ажралиб турарди – мен ўз тенгқурларимни худди шу кўринишда эслайман», мазмунидаги хотираларини келтиради.

Бу фикрга қўшилиб, қон эвазига қўлга киритилган ҳамда аҳолининг руҳий ва диний аҳоли билан ҳисоблашмай, зўравонлик усуллари воситасида олиб борилганлигига қарамай, «хужум» ҳаракати улкан муваффақиятларга олиб келганлигини илмий ҳолислик юзасидан қайд этиб ўтиш жоиз. Бу муваффақиятларга янгича турмуш тарзини орзу қилган ва қабул қилган аёлларнинг ўзи сабаб бўлган эди. Ўзбекистонда биргина 1927 йилнинг баҳорида 100 минг хотин-қиз паранжисини ташлаган эди.

Марфуа Тўхтаўжаеванинг хотин-қизларнинг совет даври тарихини якунловчи фалсафий хулосалари мутлақо адолатли: «Кўрқув солиб яшашга асосланган жамият энг бебаҳо бўлмиш инсоний салоҳиятдан фойда-

лана олмади... Қанчадан-қанча самимий ғайрат-шижоатлар, орзу-умидлар, меҳнатлар ва ғоялар беҳуда кетди... Раҳм-шафқат ва миннатдорчиликни билмаган давлат ҳалокатга маҳкум. Вақт буни кўрсатди».

Китоб 90-йилларнинг бошида ёзилган. Шунинг учун ҳам унда муаллифнинг ўша йиллардаги диний кайфиятлар тўлқини, калтабин журналистларнинг хотин-қизларни уларга фақатгина «табиат томонидан ато этилган» азалий бурчларини бажариш – болалар тарбияси, рўзгорни тартибга солиш ва эр ҳақида қайғуриш билан шуғулланишга даъват қилишларидан ташвишланиши муҳим ўрин тутарди. Бундай кузатишлар унда Ўзбекистон хотин-қизларининг келажагига нисбатан умидсизлик туйғуларини уйғотади. Шунинг учун ҳам у ўзига ўзи савол билан мурожаат қилади: «Биз келажакнинг остонасида турибмизми ёки... ўтмишининг?»

Дарҳақиқат, ўша давр вақтли матбуотида босилган материаллардаги жамиятни исломлаштиришга (бунинг устига, ўрта асрлар тушунчасидаги ислом доирасида) бўлган даъватлар ҳамда хотин-қизларни итоатда тутиш ва улар устидан қатъий назорат ўрнатишни қонунлаштириш учун исломни бир восита қилиб олишга уринишлар мамлакатда шундай бир вазият вужудга келганлигидан далолат беради. Хайриятки, хотин-қизлар масаласи билан шуғулланадиган давлат ва нодавлат ташкилотларнинг ўн йил мобайнида олиб борган тинимсиз фаолиятлари натижасида кўп нарса ижобий томонга ўзгарди.

Буларнинг барчаси тараққиёт йўлидаги тўсиқлар, мамлакатнинг мустақил юксалиши жараёнидаги қарама-қаршилиқларнинг ички ва ташқи кўринишлари эди.

«Ўтмиш толиқтирган аёллар» китоби ҳикоя тарзининг нисбатан сокин ва вазминлиги билан алоҳида ажралиб туради. У аввалгисига ўхшаш бўлсада, лекин хотин-қизлар масаласига оид исломий қарашлар таҳлил қилинган бобларни ўз ичига олади. Бу ўз-ўзидан ўқувчи учун ниҳоятда фойдали. Бу ерда М.Тўхтаўжаева энди тарихимизнинг совет даврида халқимиз эришган барча яхши ва ёмон томонларни нисбатан холис муқояса қилиб кўради, 90-йиллардаги хотин-қизлар

ҳаракатининг жонланишини қадам-бақадам кузатиб боради. Шу билан бирга, у хотин-қизлар аҳволига салбий таъсир кўрсатувчи удум ва маросимларга қаттиқ риоя қилиш уларнинг катта қисмига ҳозирги иқтисод секторига қўшилишлари учун имкон бермаслигини қайд этади.

Тарихчи олима сифатида муаллифнинг хотин-қизлар масаласини ҳал этиш учун уни тадқиқ этиш зарур, деган фикрларига қўшилган ҳолда, бизда «гендер муаммоларининг илмий базаси йўқ»лиги, бирор-бир университетда бу муаммолар бўйича курслар ҳам ташкил қилинмаганлиги ҳақидаги сўзларини тасдиқлайман. Ҳозирги даврнинг энг муҳим муаммоларидан бири – хотин-қизларнинг сиёсатдаги иштироки масаласини ҳам ҳал қилиш зарур. Мен муаллифнинг на бирор партия, на парламентда хотин-қизлар фракцияси бор ва хотин-қизларнинг ўзлари, бир бутун олганда, сиёсий жиҳатдан фаол эмас, деган сўзларини тўғри деб ҳисоблайман. Хотин-қизлар турмуши билан боғлиқ бугун-

ги муаммоларнинг кўпчилиги муаллиф томонидан тўғри талқин қилинган ва М.Тўхтаўжаеванинг китобларидан бирини яқунловчи мана бу самимий сўзларни қўллаб-қувватламаслик мумкин эмас: «... аёл кўп нарсани билиши ва била олиши керак. У она, Ватанининг келажаги сифатида ўз болаларини севиши ва уларга бу келажакни тасаввур қилиш ва барпо этишга ёрдамлашиши лозим. Бу мартабага эришиш учун, у биринчи навбатда кимдир, унинг сиймосида бола туғадиган машина ёки лаззат манбаини, сотиб олиш ва ташлаб юбориш мумкин бўлган буюмни кўришига қарама-қарши шахс даражасига ўсиб етиши зарур. Аёл – хизматкор, эркак – ҳўжайин эмас, балки улар бир-бирининг қўлидан тутиб, ўз елкаларида болалари учун фаровон ҳаёт таъминлашдек муҳим мажбуриятни кўтариб, ҳаёт сўқмогидан келажакка қараб бораётган икки инсондир. Фаровон ҳаёт эса эркин ва гуллаб-яшнаётган мамлакатда бўлади ва бунинг учун аёл ва эркак биргаликда курашишлари керак».

*Дилором АЛИМОВА,
тарих фанлари доктори,
профессор.*

Лоуренс ГРИН

Кўҳна Африканинг сўнгги сирлари

Ўн тўртинчи боб

БУШМЕНЛАР ЖАННАТИ

Жануби-Ғарбий Африкадаги бушменларнинг жаннати тўғрисидаги ривоятни ҳамма эшитган. Бу — жаннат кўздан пана бир воҳа бўлиб, у ерда болалар олмос ўйнаб юришади. Лекин ҳеч ким бу жаннатни топишга муваффақ бўлгани йўқ.

1929 йили менга «бушменлар жаннати»ни қидирмоқ учун ижарага олинган самолётда Кейптаундан учишга тўғри келган эди. Самолётни бир вақтлар Британия ҳарбий ҳаво кучларида хизмат қилган, кейин Жанубий Африка ҳарбий ҳаво флотига ўтган капитан Р.Р. Бентли бошқариб борарди. У ҳар қандай топшириқни қойиллатиб бажаришга қурби етадиган жуда зўр учувчи ҳисобланарди. Кўпинча Бентли Жанубий Африканинг энг олис бурчакларига ҳужжатли фильмларни олиб борар ва ҳамиша манзилга вақтида етиб борарди.

Табиийки, Дик Бентли олган топшириғи тўғрисида лом-мим деб оғиз очмасди. У мени Оранж дарёсининг шимол томонидаги кимсасиз, холи бир жойда самолётдан туширди. Бунинг учун у самолётини жуда катта чуқурликнинг тубига қўндирди. Бу поёнсиз текислик унга жуда ажойиб аэродром ўрнида хизмат қиларди. Сўнгра Бентли яна осмонга кўтарилди-да, Жануби-Ғарбий Африка томонга йўл олди. У ердан Бентли компания вакилини олиб келиши керак эди, «бушменлар жаннати»ни қидириш шу одамнинг зиммасида эди.

Хазиналар билан боғлиқ бу сирли воқеани бошдан-оёқ яхшилаб ўйлаб кўрмоқ учун менда етарли вақт бор эди. Бентли муваффақиятга эришадими-йўқми деган масалани ўйлаб кўриш учун ҳам етарли вақтим бор эди. «Бушменлар жаннати» ҳақидаги бу ривоятда ҳамиша бир ғалати нарса мени ҳайрон қолдириб келар эди: Жанубий Африкада олмос борлиги 1908 йилда кашф қилинган эди. Ривоят эса бу воқеадан анча олдин тузилганди. Менга бир экспедиция 1871 йилдаёқ «бушменлар жаннати»ни қидириб топмоқ учун жўнагани тўғрисида батафсил гапириб беришганди. Ўшандан кейин ҳам олмос қидирувчи экспедициялар кўп бўлган.

1871 йилдаги экспедицияни ташкил қилган одам яқиндагина очилган Кемберлидаги олмос конларида ишлайдиган инглиз овчиси ва тадқиқотчиси бўлган эди. Олмос дардига мубтало бўлган одамлар орасидан у ўзига кўнглига сиққанича шерик топиб олмоғи мумкин эди. Аммо у қитъанинг бу хилват жойларига ёлғиз ўзи бормоқни ихтиёр қилади. Унинг қўлида ҳўкизларга қаровчи бўлиб ишлаган бушмен бир куни унга «Кемберлидагига ўхшаган олмосларни ҳовучлаб йиғиб олса бўладиган жойни биламан» деб қолди. Тадбиркор инглиз узоқ давом этадиган сафарга пухта тайёргарлик кўрди. У соябонли араваларга озиқ-овқатни тўлдириб, Оранж дарёси соҳиллари сари йўл олди.

Ҳўкиз ҳайдовчи бушмен, афтидан, бир замонлар Оранж дарёси соҳилларидан молларни ўғирлаб, ҳайдаб келган бушменлардан бири бўлган бўлса керак. Оврўпаликларнинг отряди ўшанда буларни қидириб топган ва деярлик

Давоми. Боши ўтган сонларда.

ҳаммасини маҳв этган эди. Бироқ жазодан омон қолган бу бушмен ўзининг қабилалошлари билан бирга яшаб келган тоғдаги жойини тарк этиб, Кап вилоятига кетишга ва ўша ерда бирон ишга кириб жон сақлашга мажбур бўлганди.

Инглиз ўзининг соябонли араваси билан Оранж дарёсининг шимолий соҳилига ўтиб олади. Бу жой Ауграбис шалоласидан бир оз юқориқоқда эди. Инглиз дам олмақ учун ўша ерда тўрт кунга тўхтади. Ҳўкиз ҳайдовчи бушмендан ташқари инглизнинг яна бир нечта хизматкори бор эди. Йўлда сафардан чиқиб қолган ҳўкизларни бемалол алмаштириш имконига эга бўлмоқ учун инглиз ўзи билан йигирма иккита ҳўкиз олиб олганди.

Мен бу хилват жойни яхши биладан ва немислар Жануби-Ғарбий Африкани босиб олишларидан олдин бу жойларни кўрмаганимга жуда афсусланман. Бу жойларда ҳозир ҳам одам яшамайди, лекин у пайтларда дарёда бегемотлар яшар, ов қиламан деса, турли-туман паррандалар ҳозиргидан бекиёс даражада кўп бўлган бўлмоғи керак. Аммо мен бу саргузашталаб инглизнинг бирор сувнинг ёқасида хушбўй дарахтларнинг соя-салқинида қандай истироҳат қилганини, тушлиги учун бирор кийик боласини қандай отаётганини, дарёда усач-балиқни қандай ушлаётганини, пушти ранг турналар — фламингелар ва маймунларни мириқиб томоша қилганини тасаввур қила оламан.

Соҳилдан жиндай узоқлашсангиз, қаршингизда юракни сиқадиган саҳро манзараси намоен бўлади. Бундан ташқари, Оранж дарёсининг тоғли соҳилларида сайёҳлар дарё бўйига бориб сув оладиган жой тополмай, жуда қийналардилар. Йўл бошловчи бушмен инглизни куёш нуруларида қақраб ётган сувсиз бир жойга олиб келади. Бу жой Ауграбис шалоласидан ғарброкда бўлади. Бундан нари улар қайноқ қумлар бўйлаб йўлда давом этадилар. Бу йўллар ҳўкизлар учун ҳам оғир синов бўлади. Ниҳоят, бушмен экспедицияни торгина дара орқали дарё бўйига етказиб борганида ҳамма ҳолдан тойиб бўлган эди.

Улар имкони бор даражада йўлдан юриб боришган, кейин эса ҳўкизларни аравадан чиқариб олиб, ҳайвонлар юрадиган сўқмоқлардан ўтишган. Бу сўқмоқларни яқиндагина филлар, каркидонлар ва бошқа ёввойи ҳайвонлар барпо этган эди. Сўқмоқ қалин бутазорлар ўртасида жойлашган жуда хушманзара бир қўлга олиб борарди. Кўл бир булоқдан сув олар эди. Афтидан, «бушменлар жаннати» шу жойда эди. Ахир бушменга гўшт билан сув бўлса бас-да. Бу ерда эса униси ҳам, буниси ҳам мўл-кўл эди.

Аммо биринчи кечасиёқ бахтсизлик рўй берди. Қоплон пусиб келиб, итни бўғизлаб кетибди. Кейин қон ялаб маст бўлган қоплон яна қайтиб келиб, хизматкорлардан бирига хужум қилган. Бушмен қўлида тўқмоқ билан қоплонга қарши дадил жангга киришади. Инглиз қуроли билан унга ёрдамга келади, аммо у улгура олмаган. У етиб келганда хизматкорнинг жони узилиб бўлганди — қоплон уни тилка-тилка қилиб ташлаганди.

Эртаси куни инглиз билан бушмен ўзлари билан қуритилган гўшт, қотирилган нон ва шишаларда сув олиб, пиёда олмос қидириб кетишади. Улар тоғ устига кўтарилиб борар эканлар, тиканли ўсимликлардан ўрнатилган тўсиққа дуч келишади. Тўсиқнинг одам қўли билан қилингани яққол кўриниб турарди. Шу ерда бушмен ўзининг бувасига рўпара келиб бениҳоя ҳайрон қолди. Юзларини ажин босган бу қария, афтидан, бир вақтлар оврўпаликлар отрядидан қочиб қолиб, кейин бу «жаннат»да якка-ёлғиз ҳаёт кечирганга ўхшайди. Ҳамма бушменлар каби у ҳам калтакесак, ҳашоратлар, илдизлар ва ёввойи меваларни еб, тирикчилик қилган. Аҳён-аҳёнда бу «неъматлар»га кийик гўшти қўшилиб турган. Кийикни бушмен ўқ-ёйи билан отиб олган. Қоплондан ҳадиксираган қария турар-жойининг теварагига тиканли буталардан тўсиқ ўрнатган экан.

Олмослар хазинасига олиб борадиган йўлнинг сўнги босқичи гордан бошланарди. Кўп ўтмай, гор торайиб, туннелга ўхшаб қолди. Бу ернинг ҳавоси жуда дим эди ва қоронғида бу жойдан эмаклаб ўтадиган йўлчилар дарров ҳансираб қолишарди. Бушмен бу жойда улар илонларга рўпара келишлари мумкинлигини билар эди. Инглиз эса туннелнинг бирор жойи ўпирилиб, улар қопқонга тушиб қолишидан хавотирда эди. Фақат олмос дардигина уни олдинга боришга мажбур қиларди.

Ниҳоят, улар эсон-омон очиқ майдончага етиб олишди. Унинг ён бағирла-

ри жуда тик эди. Бу ер вулқоннинг оғзига ўхшарди. Инглиз бу жойдан чиқиб кетишнинг бирдан-бир йўли яна ўша туннел эканини фаҳмлади. Уларнинг оёқлари остидаги қумларда олмослар бор эди — ахир, инглизни бу қадар олис жойга етаклаб келган нарса шу олмос эди-да! Бир соат мобайнида улар йигирма бешта олмос топишди. Энди инглизнинг киссаларида бутун бошлик бойлик ётарди, лекин унинг қўнгли хотиржам эмасди. Мулозимнинг ўлими ҳақидаги фикр унга тинчлик бермаётган эди. Бундан ташқари туннел орқали қайтиб кетиш ҳам уни ваҳимага соларди. Бу хатарли жойдан тезроқ қутулмоқ учун у дарҳол ортга қайтишга қарор қилди.

Инглизнинг хавотирлари тўғри бўлиб чиқди. Қайтиб кетишаётганда бушменни илон чақиб олди. Йўл бошловчи гордан чиқадиган жойгача эмаклаб етиб олди-да, шу ерга келганда бутунлай кучдан қолди. Инглиз қарияга ёрдам беришга ошиқди. Бушменларда ҳақиқатан ҳам илон заҳрига ва заҳарланган камон ўқларига қарши заҳарни кесадиған дорилари бор — буни оврўпалликлар билишмайди. Бироқ бу гал ёрдам кечиккан эди — қария узилди.

«Бушменлар жаннати» инглизнинг ҳиқилдоғига келган эди. У Кимберлига қайтиб келиб, олмосларини сотди. Ҳозир ҳар хил рақамларни айтишса-да, инглиз катта миқдордаги пулга эга бўлганди. Сўнгра у Англияга жўнаб кетди, бироқ кетишдан олдин кашфиёти тўғрисида ҳаммага гапириб беришга улгурди.

Оранж дарёсидан шимол томонда тоғлар орасида кўздан пана бўлиб ётган бу кратерни излаб топишга турли вақтларда саккизта экспедиция отланди. Бу экспедицияларнинг бирлари туяларда, яна бирлари отлиқ, яна баъзилари эса ҳўкиз қўшилган соябонли араваларда эди. Қадам етмас жойлардаги кўпгина тоғ даралари текшириб кўрилди. Бироқ инглиз ўзи топган жойнинг харитасини қолдиргани йўқ, йўл бошловчи бушмен эса оламдан ўтган эди. Шу сабабли бу экспедицияларнинг бирортаси ҳам «жаннат»нинг изини тополмади.

Мана эндиликда самолётда тўққизинчи экспедиция уюштирилган эди. Мен Дик Бентлининг қайтишини сабрсизлик билан кутмоқда эдим. Ниҳоят, кичкинагина капалакнусха самолёт келиб қўниши биланоқ, мен Бентлининг чеҳрасига қараб билдимки, «бушменлар жаннати»нинг қаердалиги бу гал ҳам сирлигича қолипти. Учувчининг ҳикояси ёзилган ён дафтарим ҳозир ҳам ўзимда сақланади:

«Сиз билан ажрашганимиздан кейин, — деб гапириб берган эди у менга, — мен малла рангли маҳзун бир текислик устидан учдим. Бу текисликда аҳён-аҳёнда бир-бирдан йигирма беш миллар масофада жойлашган яккам-дуккам фермерларнинг уйлари учрарди. Кейин баландроқ кўтарилдим ва дарё бўйлаб, тоғларнинг баланд чўққилари устидан учдим. Осмондан қараганда ўткир тишли бу мовий тоғлар ғоятда мафтункор кўринади, лекин мажбуран зарур бўлиб қолганда, бу жойларда самолётни қўндирадиган қафтдек жой топилмайди. Бир жойда қизил чўққилар орасида жуда баҳайбат бир мовий тоғ қад кўтарипти. Ёнида яна бир тоғ соқчиси — у гўё бу паҳлавон билан ҳали қотиб улгурмаган қўлини кўтариб ўйнашаётганга ўхшайди. Устма-уст қалашиб кетган ана шу бужур қоялар оралаб бўтана сувли дарё буралиб оқиб ётипти. Шимол томонда ўлик саҳро чўзилиб ётипти, унинг танасида кўпдан-кўп анҳорларнинг қуриб қолган ўзанлари кўзга ташланади.

Мен белгиланган жойга қўндим. Бу жой дарёдан анча-мунча шимолда эди. У ерда бир кекса одамга рўпара келдим — компания қидириш ишларини олиб боришни шу одамга топширган экан. У билан гаплашиб, амин бўлдимки, «бушменлар жаннати» қаерда экани тўғрисида ҳеч кимда аниқ бир тасаввур йўқ экан. Мен денгиз билан Ауграбис шалоласи ораллиғидаги тоғлик ҳудуднинг ҳаммасини текшириб чиқмоғим керак эди. Мен бунақа қалтис ишга боғланиб қолганимдан ва бунинг устига уни бир моторлик кичкина самолётда адо этишни зиммамга олганимдан хурсанд эмасдим. Қайтиш вақтида мен кратер билан кўлни излаб топишга ҳаракат қилдим, аммо менинг олдимда сўхтаси совуқ, бадқовоқ, яланғоч тоғлардан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Бу тоғлар устида бир ой муттасил учганингда ҳам ҳеч нарса топа олмайсан. Бу олмослар «бушменлар жаннати»да ҳали кўп ётадиганга ўхшайди.

Кўпчилик ишонадиган яна бошқа бир ривоят ҳам бор. Бу ривоят 1914-1918 йиллардаги уруш вақтида Виндхукда топилган немис ҳарбий ҳужжатла-

рига асосланган. Ўшанда Жанубий Африка қўшинлари Жануби-Гарбий Африкага бостириб кирган эдилар.

Ривоятда айтилишича, Намиб саҳросида олмос конлари топилмасдан анча аввал бу ерларда немисларнинг патрули пайдо бўлган. Бу отряд кум бўронига йўлиққан-у, солдатлардан бири отряддан қолиб кетган. Унинг изларини кум босиб кетган. Ҳамма уни йўқолиб қолди деб, тўғрироғи, ҳалок бўлди деб ҳисоблаган. Аммо бир неча ҳафта ўтгач, вилоят ҳудудидаги қоровулхонага солдат оқсоқланиб келади ва бошига тушган даҳшатли воқеалардан одамларни бохабар қилади. Уни йиқилиб ётган жойида бушменлар топиб олишипти ва қумтепалар орасидаги бир воҳага олиб боришипти. Ўша ерда солдат бушменларнинг болалари олмос ўйнаб юришганини кўрипти.

Унинг гапига ҳеч ким ишонмади. Солдат эса, бошлиқларидан таътилга ижозат олиб, бир туяга минади-ю, ўша воҳани излаб, йўлга чиқади. Орадан бир қанча муддат вақт ўтгач, қандайдир бошқа бир патрул солдатнинг мурдасига рўпара келади. Солдат воҳага борган бўлиши эҳтимолдан холи эмас, негаки, у бу гал бориш йўлининг режасини чизипти ва унинг чўнтагидан тўртта олмос топилди. Унинг орқасида одатда бушменлар қўллайдиган заҳарланган камон ўқларидан бири диккайиб турарди.

Намиб саҳросидаги кон изловчиларнинг ҳаммаси бу ривоятга астойдил ишонишарди. Биринчи жаҳон урушига қадар ҳазина қидирувчилар ичида энг машҳур бўлмиш марҳум Фред Корнелл мўжазгина кемачада «бушменлар жаннати»ни излаб йўлга тушади. У соҳилнинг ҳар хил жойларида кемачасидан тушиб текширишлар ўтказди, кейин ёнидаги суви имкон берган даражада саҳро ичкарисига кириб боради. У неча марталаб ўлим билан юзма-юз тўқнаш келади, лекин у Лондонда автомобил ҳалокатида ўз ўлимини топади. Корнеллнинг ўйлашича, у Холлэнд Берд оролчаси ҳудудида (Уэлвис қўлтигидан жануб томонга юз эллик миля масофада) кемадан тушиб, кейин тўғри шарқ томонга йўл олинса, «бушменлар жаннати»га олиб борадиган йўлни тезроқ топиш мумкин бўлар деб ўйлаган эди.

Мен бир одамни билар эдим — у «бушменлар жаннати»га бориб келганман деб юрар эди. Унинг исми Г.Л.Гринфилд эди. 1931 йилда у Жануби-Гарбий Африка соҳилидаги олмос конларини ишга солишда раҳбарлик қилганди. Унинг ҳузурига аллақандай бир готтентот келиб, уни «бушменлар жаннати»га бошлаб бормоқчи бўлган. Гринфилд бу томонларга ғарб томондан борган қулайроқ бўлади деган тўхтама келади, негаки, ғарб томондан нақ кум тепаларигача автомобилда бориб олса бўлар экан.

Улар йўлга тушишади, қумтепаларгача автомобилда боришади, ундан нариги ёғига отда кетишади. Готтентот уни тўрт томони қумтепалар билан ўралган бир воҳага олиб боради. Воҳада олмоснинг мавжудлигидан далолат берувчи нишонлар бор эди, бироқ аллақачон тилларга тушиб, дoston бўлиб кетган воҳадан номи-нишон ҳам йўқ эди. Гринфилд кўп ўтмай қайтишга мажбур бўлади. Бунинг сабаби ҳар доимгидек, сувнинг танқислиги эди. Гринфилд бу ерга яна битта экспедиция уюштирмақчи эди, бироқ ҳукумат бунақа интилишларни чеклашга қарор қилади. Гринфилд рухсат ололмайди.

Менга «бушменлар жаннати» Вогенфелс районида эканини бир неча бор айтишган эди. Вогенфелс — соҳил бўйидаги оҳақтошлар билан ялтиратиб ювиб қўйилган улкан бир табиий туннелдир. Геологлар учун у кони мўъжиза! Кўпчилик бу ердан ҳазиналар топган. Аммо бу жойларда узлуксиз тарзда қирғоққа келиб урилиб турадиган денгиз тўлқини шу қадар кучлики, кемада соҳилга яқинлашишнинг сира иложи йўқ. Бу ерда жуда кўп одам ғарқ бўлган. Оҳақтошли ўтиш жойининг яқинида ҳазина излаган бир одам дафн қилинган. У ташна бўлиб ўлгандан кўра ўзини отиб ўлмоқни афзал кўрган. Вогенфелс кумлоқларидан ўрта асрларга мансуб қилич ва бошқа буюмлар топилган. Бу баъзи бир одамларда бу ерларда бир замонлар испан ҳарбий кемаси ҳалокатга учраган деган фикрни туғдирган. Бу жойларда шунақа кўп одам нобуд бўлганки, оқибатда, «Вогенфелс қарғиши» тўғрисида гап чиққан. Бир одам бу жойдаги олмосли участкалардан бир миллионлик бойлик орттирган экан, лекин унинг ўзига бу бойлиги юқмапти — кейинчалик у ўзини отиб ўлдирипти.

Ниҳоят, «бушменлар жаннати» ҳақидаги ривоятнинг чинлигини тасдиқ-

ловчи яна бир далил келтираман. Буни менга Жанубий Африкалик бир машҳур учувчи айтиб берган эди. У урушда иштирок этган, ҳозирда эса йўловчилар ташийдиган самолётларда хизмат қилади. Унинг исмини айтмай қўя қоламан.

Бир вақтлар — урушдан анча аввал бу учувчига Виндхукдан Людериц кўрфазига учишга тўғри келган экан. У пайтларда Жануби-Ғарбий Африкада авиация эндигина биринчи қадамларини кўяётган экан. Жуда катта зарурият туфайли учиш керак бўлиб қолган экан. Учувчи шундай бир маршрут танлабдики, бугун уни ҳеч ким маъқулламаган бўлар экан. У шунақа хилват жойлар устидан учиб ўтиптики, мабодо бирор ишқал чиқиб, кўнишга мажбур бўлса, уни ҳеч ким икки дунёда ҳам тополмас экан.

Намиб саҳроларидаги қумтепалари устидан учиб ўтар экан, учувчи дарахтлар ва майсалар билан қопланган бир жойни кўриб қолипти. Унинг харитасида бу воҳа белгиланган эмас экан. Учувчиларга жуда мукамал хариталарни беришади, бироқ юқорида айтганимдек, самолёт саҳронинг текшириб кўрилмаган ҳудудлари устидан учиб бораётган экан. Воҳани яхшироқ кўриб олиш мақсадида у самолётни пастлатибди. Теварак-атрофда ҳайвонлар кўп экан-у, лекин ҳеч қанақа одам изи кўринмапти. Эҳтимол, учувчи бир неча минут мобайнида яхшилаб кўриб олган ана шу воҳа «бушменлар жаннати» бўлган бўлса ажаб эмас.

Назаримда, Дик Бентли, умуман олганда, ҳақ бўлса керак. «Бушменлар жаннати»ни қидириб, жуда кўп одам нобуд бўлиб кетди, ҳолбуки, одамлар ҳазина қидирар эканлар, улар энг олис пучмоқларни ҳам синчиклаб тадқиқ қилиб чиқишга қодир ва улар энг қалтис ишларга қўл уришдан ҳам ҳайиқмайдилар. Эҳтимол, «бушменлар жаннати» топилар ҳам, лекин юрагим сезиб турипти — сайёҳлардан бирортаси бу воҳани кашф этиб, олмосларни қидириб топиш бахтига муяссар бўлишидан аввал саҳро яна анча-мунча одамларнинг бошини ейди.

Ун бешинчи боб

САҲРОДАГИ ҚАСР

Жануби-Ғарбий Африкада бир қаср бор — Африканинг бошқа ҳамма тарихлари каби бу қасрнинг ҳам тарихи бағоят ғаройибдир. Бу — Дувизиб қасри бўлиб, у Намиб саҳросининг бир чеккасида Мальтахээдан шарқ томонда жойлашган. Дувизиб фавкуллода ғалати таассурот қолдиради. У сизнинг кўз ўнгингизда кўққис пайдо бўлади. Сиз тикка ўрлаб кетган тошлоқ сўқмоқдан кўтарилиб борасиз-да, тўсатдан қуриб кетган яланғоч қоялар орасида турган қасрни кўрасиз. Бу қасрга етиб бориб, унинг кенг ва ҳашаматли меҳмонхонасига кирсангиз, сизни яна ҳайрат чулғаб олади.

Бу қасрни қурган барон Гансенрих фон Вольф олмон артиллериясида зобит эди. У зодагонлар тоифасига мансуб бўлиб, ғалати одатлари бор эди, ичкиликка анча ружу қўйганди. Мен уни қаҳрамон қилиб кўрсатмоқчи эмасман, лекин унинг фожиона тақдирида бир қатор воқеалар рўй берганки, улар бароннинг фойдасига далолат беради. Ҳеч шубҳа йўқки, бу одам нацистлар билан мутлақо чиқаша олмасди. Барон ўзи хоҳлагандек ҳаёт кечирган ва бу олис ўлкада ҳанузга қадар уни яхши гаплар билан эслашади.

Фон Вольфнинг хотини кичик жуссали, малла сочли Жейта деган аёл бўлиб, гомеопатик дори-дармонлар чиқарувчи нью-йорклик тадбиркор Фредерик Хамфриснинг невараси эди. У Нью-Жерси штатидаги Саммит деган шаҳарчада 1881 йилда туғилган эди. Жейтанинг отаси вафот этгандан кейин унинг онаси иккинчи марта Гэффни деган одамга турмушга чиқади. У ирландликлардан келиб чиққан америкалик бўлиб, адвокатлик билан шуғулланар ва кайзер Вильгельм Иккинчининг яқин дўсти эди. Гэффни Дрезденда Американинг бош консули қилиб тайинлайдилар ва Жейта бу ерда у билан бирга 1907 йилгача истиқомат қилади, кейин эса Гансенрих фон Вольфни учратиб қолиб, унга турмушга чиқади.

Фон Вольфнинг омади кетиб, бир чеккага сурилиб қолганди. У готтентотлар билан урушда иштирок этди, Мальтахёэ районидаги олис бир авиапостни ҳимоя қилишда қатнашади. Готтентотларнинг кучи кўп эди. Улар билан тўқнашувда фон Вольф битта тўпини душманга олдириб қўяди. Унинг ўрнида бошқа бирор тажрибалироқ зобит бўлганида, душманнинг ҳужумини даф қилар эди. Аммо Вольфлар оиласи ҳарбий истеъодлардан маҳрум эди. 1907 йилдаги Франция-Пруссия уруши вақтида бароннинг отаси бутун бошли бир батареяни бой бериб қўйганди. Энди бўлса бароннинг ўзи готтентотларга битта замбарагини ва озик-овқат заҳираларини қолдириб ўтирипти. Гарнизондаги қолган-қутган аскарлар билан у душмандан қочади ва Мальтахёэ қишлоғига етиб боради. Урушнинг бу арзимас воқеаси ҳозир кўпчиликнинг эсидан чиқиб кетган. Мен уни эслаётган бўлсам, бунинг бирдан-бир сабаби шундаки, бу воқеа бизга Дувизиб қасрининг тарихини тушуниб олишимизга ёрдам беради. Акс ҳолда, бу қаср тарихининг кўп томонлари биз учун қоронғи бўлиб қоларди. Барон фон Вольфга истеъфога чиқишига рухсат беришади. Унинг аҳволида бўлган бошқа ҳар қандай одам тушқунликка тушиб кетарди.

Бироқ барон фон Вольф бир неча йилдан кейин ўзи мағлуб бўлган жойга — Жануби-Ғарбий Африкага қайтади. У бу ерга хотини билан бирга келиб Людерицада жойлашади ва унинг тўғрисида эшитганларнинг ҳаммасини лол қолдириб, дарҳол ишга киришади. Мальтахёэдан эллик миля наридаги бир жойда у ҳукуматдан бир ферма сотиб олади. Ферма эллик олти минг гектар ерга эга эди. Барон ернинг ҳар гектарига уч пенсдан тўлайди. Бошқача қилиб айтганда, у етти юз фунт сарфлаб, бир юз ўттиз минг акр ерни қўлга кирилтади. Ҳозир бу жой қасри билан биргаликда камида эллик минг фунт турса керак. Қаср қурилишига барон йигирма беш минг фунт сарфлаган эди. У пайтларда ишчи кучи жуда ҳам арзон эди.

Германиядан келадиган ҳар бир кема баронга қадимий анжомлар билан бирга қурилиш материаллари, пўлат устунлар олиб келарди. Буларнинг ҳаммаси қасрга аталганди. Африкандер Адриан Эстеруизен буларнинг барини йигирмата ҳўкиз қўшилган араваларда Намиб саҳроси орқали қурилиш жойига таширди. Ҳар гал бу бориш-келишда тўрт юз миля йўл босиб ўтарди. Юкларни етказиб бериш учун икки йил керак бўлди. Ниҳоят, бу хилват фермага сўнги юк ҳам етиб келди. Бу пайтга келиб, фермага усталар — итальян тошйўнарлари ва бир швед дурадгори етиб келганди. Сон-саноксиз ишчилар карьердан тош ташиш билан банд эди.

Қаср қурилиши давом этар экан, барон билан унинг хотини шу яқин ўртадаги бир уйда истиқомат қилишганди. Уларнинг қурилиш жараёнида қандай қийинчиликларга рўпара келганини тасаввур қилмоқ учун Дувизибга ёз пайтида келиб кетиш керак. Мен бу ерга октябр ойининг охирида келган эдим. Жуда кучли қурғоқчиликдан ер қақраб-қақшаб ётарди. Бунақа ашаддий қурғоқчилик фақат шу жойлардагина бўларди. Ҳатто кўп муҳтожликларга дош берадиган Жанубий Африка гизолларининг ҳам қовурғалари саналиб турарди. Очликка чидаёлмаган кудулар¹ кечалари фермерларнинг боғларига босқин ясардилар. Бабуинлар мўйна қопдек дарахтларга осилиб олишар ва автомобиллар пайдо бўлгандагина сал-пал қимирлаб қўйишарди. Қирилган қўйларнинг жасадларини куйдириб ташлаш учун ғарам қилиб тахлаб қўйишган эди.

Бу заминда ҳатто дарахтлар ҳам тузукроқ соя бермайди. Бу заминда ҳатто заҳарли илонлар ва чаёнлар ҳам куёшнинг оловли тафтидан паноҳ излашга мажбур бўлади. Готтентотлар тилида Дувизиб дегани «сувдан маҳрум оқ бўр макони» деган маънони билдиради. Одатда, бу жойларда бот-бот кўзга ташланиб турадиган оҳак қатламлари шу яқин атрофда ер сатҳидан унча чуқур бўлмаган ўринларда сув борлигидан далолат берарди. Аммо барон ер ости сувларига етиб боргунча, қўлбола бургу билан ерни икки юз фут чуқурликда кавлашга мажбур бўлди. Фермада ҳозирга қадар ҳам шу қудуқдан фойдаланиб келишмоқда. Барон ўрнатиб кетган, Дрезден фирмасининг тамғаси ёпиштирилган шамол тегирмони ҳам ҳозирга қадар муттасил ишлаб келмоқда.

Қаср қуриляётган жараёнда барон фон Вольф хотини билан бирга бу ул-

¹ К у д у — жуфт туёқли оҳусимон жонивор.

кан қурилиш учун маблағ топиш мақсадида Кўшма Штатларга сафар қилади. Ҳозир оламдан ўтган кекса ҳисобчи Герберт Хассенштейндан билганим шу бўлдики, бароннинг ҳарбий нафақаси ўн беш фунт экан, хотинининг бир йиллик даромади эса ўн беш минг фунтга тенг келар экан.

1909 йилнинг охирига келиб, қасрнинг қурилиши охирига етади. Энди Дувизиб қасрининг ичини айланиб чиқайлик-да, барон билан унинг кичик жуссали, малла сочли хотини кечирган ҳаёт манзарасини тасаввур қилишга уриниб кўрайлик. Иккита каталакдан иборат бўлган кичкинагина уйда улар икки йил яшашди ва ниҳоят энди ҳашаматли қасрнинг қулайликларидан тўла баҳраманд бўлиб яшаш фурсати келган эди. Уларнинг фарзандлари йўқ эди, шундай бўлишига қарамай, кўпчиликнинг тан олишига кўра, улар бахтиёр умр кечиришган. Ҳатто ўқтин-ўқтин намоён бўлиб турадиган бароннинг хурмача қилиқлари ҳам уларнинг бахтига соя ташлаёлмаган.

Қасрнинг ташқи деворларининг қалинлиги икки фут эди. Иморатнинг ён томонидаги деворларда шинаклар бор эди, олд томондаги деразаларига эса темир панжалар ўрнатилганди. Марказда асосий кириш жойининг тепасида залворли минора қад кўтарган, бурчакларида эса кичикроқ миноралар қурилганди. Эшикни очиб, ичкарига киришингиз биланоқ, кўз ўнгингизда қадимий ноёб рангли суратлар намоён бўлади. Бу суратлар қаср эгасининг отларга кўнгли бўлганидан далолат беради. Шу ернинг ўзида чиройли нақшинкор сандиқчага кўзингиз тушади. 1700 йилда ясалган бу сандиқчанинг нархи — беш юз фунт. Полига тош бостирилган каттакон холлнинг деворларига тўппончалар, қиличлар, ханжарлар илинган, шунингдек, «испанча чавандозлик мактаби»нинг машқлари тасвирланган суратлар. Энсизгина зинадан кўтарилсангиз, расмлар залига чиқасиз, тепадан қараб, шипда осиглиқ турган шиша қандилларни, пастдаги каминни, барон фон Вольфнинг оилавий герби чекилган стулларни, қадимий столларни томоша қилишингиз мумкин. Шу ердан ҳовли ҳам, ундаги фаввора ҳам, чиройли гулзор ҳам, бароннинг ўзи ўтқазган хурмолар ҳам кўриниб турипти.

1909 йилда шу ердан қараб, пастда барон билан баронессанинг ўз меҳмонларини шампан билан сийлаётганини ҳам кўришимиз мумкин эди. Меҳмонлар орасида немис армияси учун барондан от харид қилишга келган олмон зобитлари ҳам, қасрга ҳаёт бағишлаган серсоқол аравакашлар ҳам, шунингдек, Мальтахёэ округининг бошқарувчиси ҳам бор. Барон фон Вольф зодагон бўлса ҳам, ўзини оддий одамлардан олиб қочмайдиган зодагон эди. Унинг даврасидаги одамлар кимларгадир ёқмаса, бундайларни барон уйида мажбурлаб олиб қолмас эди.

Залнинг остида шароб сақланадиган ертўла бўлиб, унда шишалар шифтгача териб қўйилганди. Булар писпортер, рислинг, берикастлер, либфраумих, пиргтейнер ва цельтинген деб аталган майлар, бочкалардаги пиволар ва яшиклардаги шотланд вискилари эди.

Қасрда меҳмонлар учун етгита ётоқ, уларнинг ҳар бирида камин ва сим каравот бор эди. Хизматкорлар хоналари ҳовлида жойлашган, катта хоналарнинг деворларига дуб билан иштов берилган. Барон билан баронессанинг ўзлари миноралардан биридаги ҳашаматли ётоқда ётиб туришарди. Бароннинг залига тош плиталар тўшалган, бошқа хоналарнинг полига паркет ётқизилганди. Қасрда қурилиш давом этаётган вақтдаёқ замонавий водопровод ўрнатилган эди. Аммо водопроводнинг плани йўқолиб кетипти. Ҳозирги бошқарувчининг менга айтишича, водопроводнинг бирор жойи шикастланиб қолса, уни тузатмоқ учун жуда кенг қўламда ер қазишга тўғри келармиш.

Қасрдаги бир хона менинг кўнглимга жуда ўтиришиб қолди. Унинг шифтидаги нақшлар бир вақтлар бирон мазмунга эга бўлган бўлишлари керак, лекин эндиликда уларнинг маъносини ҳеч ким билмайди. Мўъжазгина бу хона кирадиган жойнинг тепасидаги минорада жойлашган. Бу ғалати хонада қадимий кўзгу бор. Менга айтишларича, бу ер аёлларнинг пардоз хонаси бўлган экан. Девордаги суратда шимолий кутб орқали учиб бораётган самолётнинг расми ишланган. Дераза ортидаги ердан эса иссиқ ҳовур жимирлаб кўтарилиб турипти. Барон пианинони жуда яхши чалади ва ашулани ҳам қойилмақом қилиб айтади. Қаср қурилиши муносабати билан берилган зиёфатда у кўшиқ

айтишни жуда ҳам ўрнига қўйган эди. Меҳмонлар узун-узун йўлкалар бўйлаб хузурланиб айланиб юришади. Улар «Наполеон хонаси»ни томоша қилишади. Хона деворидаги расмларда Наполеон ҳаётининг турли даврларида тасвирланган. (Омади чопмаган артиллерия зобити нима учун Наполеоннинг эҳтиросли мухлиси бўлгани ажабланарли эмас). Меҳмонлар 1735 йилда ишланган, эшикларига рангдор шишалардан гуллар ишланган кийим жавонини қўллари билан ушлаб кўришади ва худди ҳозир мен қилаётгандай, унинг хуфя қулфларини топишга ҳаракат қилишади. Кейин эҳтиром билан шаҳзоданинг сурати олдида тўхташади. Бу суратни баронга шаҳзоданинг шахсан ўзи совға қилган. Меҳмонлар олтин суви билан жилоланган қилични завқ билан томоша қилишади, унинг бўрининг ёқут кўзли боши тарзида ишланган дастасини кўздан кечиришади. Барон бу қасрда биринчи марта зиёфат бeryпти. Кейинчалик бу хилват қасрда бунақа зиёфатлар кўп бўлди. Бу — афсонанинг бошланиши, холос.

Қасрда тўхтаган германиялик меҳмонлар қаторида Гангенрихнинг синглиси Элен ҳам бор эди. У кайзер Вильгельм Иккинчининг иккинчи хотини — малика Герминанинг фрейлиnasi, яъни хос канизларидан эди. Элен фрейлиналик мансабидан воз кечгандан сўнг унинг ота-онаси буни бемаъни инжиқлик деб ҳисоблашди ва жазо тариқасида уни Африкага жўнатиб юборишди. Элен Дувизибда бир йил бўлди. Бу ерда у готтентот қизларга тўқишни ўргатди. Буларнинг бари унинг аввалги ҳаётига сира ўхшамас эди. Иккинчи жаҳон урушидан кейин уни қишлоққа кетганини айтишди.

Дувизиб қасрида сиз қадимий кўхна нарсалар қуршовида қоласиз. Ҳаммадан ҳам кўпроқ менга ошхонада турган қадимий жавон ёқади. Унинг эшикларига узун бошлари нақш қилинган, қадимги қадаҳларнинг сурати ишланган. Шу хонанинг ўзида бароннинг ота-оналарининг портретлари ҳам осиб қўйилган. Илгари бу ерда кумуш қадаҳлар турарди — бу қадаҳлар бароннинг тулпорлари ҳар хил кўргазмаларда ва пойгаларда биринчиликни олганда мукофот тарзида берилган кубоклар эди. Барон Кракержек деган ирланд айгири учун ҳам мукофот олган. Кейинчалик бу айғир фермада қариб-чуриб ўлди. Австралиядан олиб келинган бир от ҳам мукофотдан бенасиб қолмаган. Бу от Мельбурндан Кейптаунга келаётганда йўлда — океанда туғилган эди, шунинг учун барон уни Нептун деб атаганди. Бу отлардан тарқаган кўпдан-кўп бошқа зотдор отлар ҳозирга қадар Дувизибда яшаб келмоқда, лекин улар борган сари ёввойилашиб бoryпти.

Барон ҳаммавақт энг зотдор жониворларни афзал кўрган. Унга Миср ва Арабистондан энг яхши туяларни, Херефорддан йирик шохдор қорамолларни, Австралиядан меринос қўйларни олиб келишарди. 1910 йилда баронда Жануби-Ғарбий Африкада биринчилардан бири сифатида тоғда боқиладиган қоракўл қўйлари суруви пайдо бўлди. Кейинчалик ана шу қўйлар туфайли бутун мамлакат жуда бойиб кетди. Мальтахёэ районидаги гап-сўзларга қараганда, агар 1914 йилдаги уруш бўлмаганида барон жуда катта бойликни қўлга киритиши мумкин эди. Лекин бароннинг ўзи ҳам чакана сарфламас эди.

Барон қарта ўйнар ва уйида сурункасига бир неча кун давом этадиган ичкиликбозлик кечалари ўтказиб турарди. Ҳар ойда бир марта у олтига от қўшилган каретада Мальтахёэга жўнарди. Каретанинг кетидан соябонли аравада тўла ичкилик олиб юриларди. Мен бу соябон аравада жуда закийлик билан ўрнатилган жавонни кўрганман. Барон ичкиликларни шу жавонда салқинлатар экан. Бу жавоннинг устидан металл қопланган, ичида эса ҳар хил сифимдаги шишаларга мўлжалланган жойлар ва муз учун бўлим ҳам бор. Мальтахёэда ўша кезларда маъмурий бошқарма, полиция участкаси, почта, бир-иккита магазин ва меҳмонхонадан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Қасрдан Мальтахёэга олиб борадиган йўл бениҳоя расво эди. Барон бир куни «Агар мен дўзахга тушадиган бўлсам, дўзах ҳам бу йўлдан баттар бўлмаса керак» деган эди.

Ўзининг Мальтахёэга келишини барон ҳамиша бир хил нишонлар эди. У меҳмонхонанинг барига кирар, ёнидан тўппончасини олиб, токчаларда қатор турган шишалардан бештасини отиб синдирар эди. Сўнги ўқ лампа шишага мўлжалланган бўларди. Меҳмонхонанинг эгаси кўрган зарарларини бир зумда ҳисоблаб чиқарди-да, бароннинг қўлига тўлов қоғозини тутқазарди. Агар тўлов

қоғозидаги рақам тўғри кўрсатилган бўлса, барон тортишиб ўтирмай, уни дарров тўларди. Агар тўлов қоғозида кўрилган зарар бир чақа ҳам ошириб ёзилмаган бўлса, у истаган миқдордаги пулни тўлашга тайёр эди. Бу унинг галати сифатларидан бири эди. У аслида кўнгилчан одам бўлса-да, уни алдасалар ёки кимдир унинг пивосини ичиб қўйса, бир зумда жаҳли чиқиб, тутақиб кетарди.

Афтидан, қартада бароннинг омади йўқ эди. Кекса ҳисобчининг мени ишонтириб айтганига қараганда, бир куни у бароннинг олтмиш минг маркага чек ёзиб берганини (уч минг фунт стерлинг) ўз қўзи билан кўрган экан. Шунча пулни у бир кечада бой берипти. Виндхукдаги бир меҳмонхонанинг эгаси ҳозирга қадар бароннинг қартага нақадар муккасидан кетганини жуда яхши эслайди. 1914 йилда бир куни кечаси барон меҳмонхонада ошналари билан карта ўйнаб ўтирганида бирданига полиция босиб қолади. Меҳмонхона эгаси меҳмонхонани юрийтиш ҳуқуқидан маҳрум бўлипти. «Мен яна официантлик қилишга мажбур бўлдим, — деб ҳикоя қилади у, — лекин мен биламан — уруш бўлмаганида эди, барон кўрган зарарларининг ҳаммасини тўлаб берар эди. Бу барон кўп яхши одам эди-да».

Мальтахээ округида истиқомат қилувчилар баронни ўзларидан вакил қилиб Виндхукдаги қонун чиқарувчи ассамблеяга сайлашган. (Бу ассамблея шунчаки номигагина демократик ассамблея эди.) Фон Вольф бу ерда кўпчиликнинг ҳурматини қозонди. Менимча, бунинг сабаби шунда бўлса керакки, у ҳеч қачон ўзининг баронлигини пеш қилмас эди. У немисларнинг маъмурий идоралари ҳақида тортиниб ўтирмасдан ҳамма ўйлаганини гапираверарди. Губернатор Зейц ундан жуда ҳам норози эди. Аммо барон гапга кирмасди.

Унинг ҳамма номаъқулчиликлари ичида 1908 йилдаги алғов-далғов вақтида олмос қидириши ҳам бор эди. Дувизибдан олмос бор деб тахмин қилинган соҳилгача масофа юз милядан ортиқ. Барон бу жойга дўстлари билан бирга йўл олди. Йўлнинг дастлабки олтмиш милясини улар туяларда босиб ўтишди. Кейин билқиллама қумлар бошланди — уларда туяларнинг оёқ қўйишига ярайдиган жойни топиш амри маҳол эди. Шунинг учун улар туяларни орқага қайтариб юбориб, ўзлари соҳилда жойлашган Меобгача пиёда жўнашди. Меобда фақат шўртанг сув бор экан, холос. Улар мешларини шўртангрок сувга тўлдириб олиб, жануб томондаги Сильвиа Хилл деган жойга йўл олдилар. Улар бу ерда бир нечта олмос топишди ва дарҳол ўша жойга қозик қоқиб, ўзлариники қилиб белгилаб қўйишди. Кейин эса Людериц томонга санғиб кетишди. Бу — сал кам бир юзу олтмиш миля нарида жойлашган бўлиб, қумликлар орқали жуда оғир йўл босиб ўтиш керак эди. Барон шўрлик ташналикдан қанақа азоб чекканини тасаввур қила оларсиз деб ўйлайман. У бир шиша шампанни буткул қуритиб, қарта ўйинига ўтирди. Ўйин тун бўйи давом этди.

Шу кунларда барон денгиз сайрини уюштирмакчи бўлади. У «Рана» деган елканли кемани ижарага олади. Унинг мотори йўқ эди. Барон Ичабойни томоша қилиб келишни ихтиёр этади. Ичабой — қушлар ороли бўлиб, Людерицдан ўттиз миляча шимолда жойлашган. Барон билан бирга сайрда полиция бошлиғи ва бошқа амалдорлар ҳам иштирок этишади. Улар ўзлари билан яшиқларда шампан, пиво ва ром ҳам олиб олишган эди. Ичкиликбозликка оролда яшайдиган ҳамма аҳолини таклиф қилишади. «Рана» орол ёнида лангар ташлаб турганида жануби-ғарбдан жуда қаттиқ шамол келади ва бу кемани бир неча кунга ушлаб қолади. Бароннинг меҳмонлари безовталаниб қолдилар, негаки, Людерицга почта ташийдиган кема келиши керак эди ва улар зиммаларидаги хизмат вазифаларини адо этмоқлари зарур эди. Бароннинг ўзини буларнинг ҳеч қайсиси заррача ташвишга солмайди. Ҳамма шампанни ичиб тугатганларидан кейингина у кема ҳайдовчисидан уларни қитъага олиб бориб қўйишни илтимос қилади. Амалдорлар Людерицга чўнтакларидан пиво шишалари билан қайтишади.

Қасрда барон фон Вольфнинг портрети бор. Вольф баланд бўйли, соқоллари қиртишлаб олинган, сочлари кўнғир бир эркак. Хотинининг сурати сақланиб қолган эмас, лекин мени ишонтириб айтишларича, у жуда жозибали аёл бўлган. Жейта ҳаммиша бароннинг соясида қолиб келган. Мальтахээ ва бутун округнинг кўпчилик аҳолиси бароннинг қилмиш-қидирмишларини яхши

эсласалар-да, унинг хотини тўғрисида тайинлироқ бирор гап айта олмайдилар. Афтидан, бу аёл немис тилини тузукроқ билмаган бўлса керак, лекин у қобилиятли аёл бўлган. Кунлардан бирида барон билан унинг хизматчилари гишт хумдонда гиштарни пишириш ўрнига пиво ичишиб ўтиришганда, Жейта хумдоннинг ёнига бориб, бу ишни ўзи бажара бошлаган.

Қаср қурилиб битгандан кейин Жейтада ўзининг оқсоч аёли ва бичиқчиси пайдо бўлади. Бундан ташқари, уларнинг бош ошпазлари, дурадгори, темирчиси, чавандози, отбоқари, қассоби ва ҳисобчиси ҳам бўлган. Ҳисобчини мен юқорида тилга олиб ўтгандим. Фермада кўпгина африкаликлар хизмат қиладди, шу жумладан, готтентот чўпон ҳам бўлган. Бу чўпон менинг келишимдан бор-йўғи бир неча ҳафтагина олдин вафот этган экан.

Қаср теварагидаги иморатлар ўрта асрлар услубида қурилган. Сиз чуқурлиги ўн икки фут келадиган, дувизиб тоши билан ишлов берилган каттагина доира ҳовузда чўмилишингиз мумкин. Бошқарувчи яшайдиган уйда яна темирчилик устахонаси ҳам жойлашган. Шу ўртада гўштни қотирма қиладиган печка ҳам бор. Мен умримда биринчи марта шу ерда пишиқ гиштардан қурилган ит инини ва миноралари бор чўчка оғилини кўрдим. От совутадиган манежнинг залворли деворлари бир оз қиялатиб урилган. Қуёш тафтидан қовжираб ётган дала-тузда узумзорлар ва тутзорлар кескин ажралиб туради.

Бу Дувизиб қасри ўз қобиғига биқиниб олган бир дунё. Буни тушунса бўлади. Ўрта ҳисобда ҳар ўн бир йилда бир марта Жануби-Ғарбий Африка дарёларининг қуриб ётган ўзанлари қутуриб оқадиган бўтана сув оқимларига тўлиб-тошади ва улар қасрга элтадиган ҳамма йўللарни тўсиб қўяди. Бир неча ҳафталаб Дувизиб ташқи дунёдан бутун узилиб қолади.

1914 йилнинг августи етиб келади ва барон фон Вольф хотини билан бирга «Гертруда Вурман» деган кемада Германияга жўнашади. Зийрак барон Оврўпа осмонида қора булутлар қуюқлашаётганини сезади. У эса Жануби-Ғарбий Африкада яна бир марта мағлубият аламини кечиришни истамас эди. У армияга яна қайтмоқ учун Германияга жўнаган эди.

«Гертруда Вурман» кемаси Рио-де-Жанейрода бошпана топади, бироқ бу баронга маъқул эмасди. Унинг хотини Рио-де-Жанейродан Роттердамга кетадиган кемага чипта буюради. Кема палубасига у бири-биридан улкан чемоданлар билан чиқиб келади. Юкларни унинг каютасига олиб киришади. Жейтани унинг ишларига шерик деб айтилган бир дугонаси кузатиб қолади. Бу — аёлча кийиниб олган бароннинг ўзи эди. Кема сузиб кетишидан жиндай аввал Жейта дугонаси соҳилда қолганини айтади. Бу орада Барон чемодан ичида яшириниб ётарди. Сузиш давомида барон хотинининг каютасидан фақат кечалари ташқарига чиқади. Официантлар ўзаро ғийбат қилишиб, жуссаси кичик баронессанинг шунча овқат тановул қилишига лол қолишади. У мунтазам равишда ҳар хил сандвичлар ва меваларни хонасига келтириб беришни буюрарди. Буниси ҳам камлик қилгандай, бу аёл кунига бир шишадан виски ичади. Шуларнинг барига қарамай, биронта одамнинг калласига унинг каютасида барон ҳам борлиги ҳақидаги фикр келмайди.

Фальмутда кемани Британия флотининг зобитлари тинтиб кўришади. Улар Жейтанинг каютасини тақиллатиб, ичкари киришса, баронессани ички кийимларда кўришади. Америкалик хоним қаттиқ ғазабланади ва Британия зобитлари узр сўраб чиқиб кетишади. Кема Роттердам сари йўлини давом эттиради ва ниҳоят, хурсандликдан оғзи кулоғига етган барон фон Вольф қирғоққа тушади. У Германияга етиб келганидан кейин ҳеч ким готтентотлар билан бўлган воқеани эслаб ҳам ўтирмайди ва майор фон Вольфни артиллерия зобитлигига тиклашади.

1916 йилнинг сентябрида майор фон Вольф Франциядаги жанг майдонида ўлдирилади. Француз зобити жасаднинг чўнтақларини кавлаштириб кўради ва мархумнинг сеvimли рафиқасининг мактубларини топади. Қизил Хоч жамияти орқали бароннинг мактублари ва бошқа шахсий буюмлари Жейтага жўнатилади. Барон ҳар қанча майхўр, орқа-олдига қарамай пул совурадиган ва ашаддий қиморбоз бўлмасин, менинг назаримда, унинг ҳаётидаги сўнги воқеа эҳтиромга муносибдир.

1914 йилда барон Дувизибдан жўнаб кетаётиб, ўзининг ўрнига дўсти гер-

цог Макс фон Люттихауни қолдириб кетганди. Урушдан кейин кўп ўтмасдан унинг сингани эълон қилинди ва қаср ундаги жамики бойликлар билан 7050 фунт стерлинга сотилди. Қасрнинг янги эгалари — омадлари чопган швед эр-хотинлар Мурманлар эди. Мурманнинг ўғли катта бўлгач, самолёт ҳайдашни ўрганиб олди. Мурманларнинг шахсий самолётлари бор эди, бу самолётни улар қасрдан унча узоқ бўлмаган бир пасқам жойда сақлашарди. Таасуфлар билан маълум қилмоғим керакки, Мурман кутилмаганда вафот этди, Жанубий Африка ҳаво кучларида учувчи бўлиб хизмат қилаётган ўғли эса иккинчи жаҳон уруши вақтида ҳалок бўлади. Қаср билан ферма яна савдога қўйилади. Бу гал уларни аллақандай компания йигирма беш минг фунтга сотиб олди. Мурман Дувизиба яшаб турганида қасрдаги суратлардан баъзи бирларини сотган эди. Бу — қасрни харид қилишда тўланган пулни деярлик қоплади.

Икки уруш оралигида Жейта яна эрга тегди. Унинг иккинчи эри Сиамнинг Мюнхендаги бош консули Эрих Шлеммер эди. Аммо иккинчи жаҳон уруши бошланишидан бир оз олдинроқ Жейта ўз ватанига — Нью-Жерси штатидаги Саммит деган шаҳарчага қайтади. 1914 йилдаги уруш вақтида Дувизиб қасрдан бир қанча қимматбаҳо буюмлар йўқолади. Уларнинг орасида ўн минг фунт турадиган форс гилами ҳам бор эди. Урушдан кейин баронесса қадимий кумушдан ишланган қошиқ, пичоқ ва санчқиларини олиб кетмоқчи бўлди, аммо қасрдан лоақал битта пичоқ топилмади. Шунисига ҳам шукрки, ўғрилар мебелни кўтариб кетишолмапти, расмларнинг қимматбаҳо эканига ақллари етмапти. Яна ҳозир Дувизиб қасрига эгалик қилаётган компанияга раҳмат айтиш керак — у қасрнинг шакли-шамойили барон даврида қандай бўлган бўлса, деярлик шундайлигича, ўзгартирмай асрамоқда.

Қасрдаги емакхона деразасидан олисдаги Вольфсберг чўққиси кўриниб туради. Шу тарзда барон ўз номини харитада муҳрлаб қолдирган.

Мана энди мен барон ўз ошналари билан маишат қилган тош қасрда тунни ўтказмоқчи бўлиб турибман. Қасрда махфий яширин йўллар йўқ, унда арвоҳлар ҳам йўқ, лекин бари бир, қасрнинг ўз сири бор.

Нима учун барон хотини билан бу жойларга қайтиб келишни лозим топди? Ахир, у айни шу ўлкада шармандали мағлубият аламини чеккан эди-ку? У Дрезденга ўшаган муҳташам ва кўркам шаҳарда ҳам бемалол ҳашаматли ва ширин ҳаёт кечириши мумкин эди-ку? Ахир, барон, шубҳа йўқки, ҳозирги замон қулайликларидан яхши хабардор бўлган. Бироқ бунинг ўрнига у узоқ вақт мобайнида дунёнинг бир чеккасидаги ўлкага бориб жойлашган. Ҳолбуки, бу ерда кум бўронларидан ва жазирама кўш оловидан бошқа ҳеч нарса йўқ. Бунақа ҳаёт аёл кишига тўғри келмайди. Аммо шунга қарамай, бу кичик жуссали аёл ўзининг жами маблағини шу жойни обод қилишга сарфлаган ва кўп йиллар мобайнида эри билан бирга ўзини ҳам ихтиёрий сургунга маҳкум этган. Улар бу қасрни нима мақсадда қуришган?

Бунни Мальтахёдаги баронни билган фермерлардан сўранг. Улар сизга «О, унинг хотинининг пули жуда кўп эди» деб жавоб беришади. Ҳолбуки, бу, умуман, жавоб эмас. Агар барон фон Вольфнинг кекса дўсти менга кўп нарсаларни тушунтириб бермаганда, мен бу саволга жавоб излаб тунни билан азобланиб чиқардим.

Эрга тегмасидан олдиноқ Жейта Хамфрис Зигмунд Фрейднинг мухлисаси бўлган эди. Фон Вольф мағлубиятдан кейин Германияга қайтиб келгач, Жейн унинг қаддини букиб қўйган нарса нима эканини тушунди. Унинг ҳарбий фаолияти барбод бўлган ва у ғоятда ноумид кайфиятга тушиб қолганди. Жейта бениҳоя ўткир сезирлик билан эрига ҳамдард бўлди. Охир-пировардида, у эрини бу чоҳдан олиб чиқишнинг иложини топди.

— Биз мағлуб бўлган жойингга қайтиб бормоғимиз керак, — деди у эрига. — Фақат ўша ердагина сенинг бутун ҳаётинг учун бу мағлубият нақадар арзимас аҳамиятга эга бўлганини англаб етасан. Биз сен билан бирга одамларнинг кўзига дадил қарай оламиз... Уша ерга бориб бир қаср қурайлик, унда шоду хуррамлик билан тўкин-сочин ҳаёт кечирайлик. Шундай қилсак, одамлар бизникида меҳмонда бўлишни ўзлари учун шараф деб биладилар. Саҳродаги Гансенрих фон Вольф...

Мана шу тариқа бу ғаройиб Дувизиб қасри Жануби-Ғарбий Африканинг ушбу хилват гўшасида қалби муҳаббатга тўла аёлнинг илҳоми туфайли бунёд бўлди ва ҳозирга қадар мағрур қад кўтариб турипти...

Ўн олтинчи боб

ОДАМХҲР ДАРАХТ ҲАҚИДАГИ АФСОНА

Кўрқманг. Ўсимликлар дунёси билан жониворлар дунёси ўртасида ҳеч қанақа «етишмайдиган ҳалқа» бўлмагани сингари, ҳеч қандай одамхўр дарахт ҳам йўқ. Лекин шунга қарамай, машъум дарахт ҳақидаги яшовчан афсонада ҳам ҳақиқат зарралари бўлиши мумкин. Мен бу тўқиб чиқарилган ривоятларнинг пайдо бўлиши сабабларини синчиклаб ўрганиб чиқмоқчи бўлдим, натижада менинг бу масалага ўз қарашим вужудга келди.

Баъзи бир тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, одамхўр дарахт ҳақидаги афсонанинг пайдо бўлишига баъзи бир ҳашоратхўр ўсимликлар сабабчи бўлган. Гап йўқ, бу ғаройиб ўсимликлар бўлар-бўлмас гапларни тўқиб чиқаришга туртки берган. Шунинг учун ҳам, асосий масалага ўтишдан олдин ва одамларни ямламай ютадиган дарахт тўғрисидаги афсонанинг туғилишини изоҳлайдиган назарияни ишончлироқ баён қилиб бериш мақсадида бир оз бўлса-да, ана шу ўсимликларга тўхтаб ўтмоқчиман.

Африкада йиртқич ўсимликлар кўп. Ботқоқда ўсадиган кичкина бир ўсимликнинг ўта сезгир туклар билан қопланган япроқлари ҳашаротларни тортиб олади. Кейптаун яқинида Седарберг тоғларида катта-катта буталар тарзида *Rozidula* деган ўсимлик бор. Унчалик катта бўлмаган жониворларни ва ҳатто қурбақаларни ҳам тутиб, ютиб юборади. Ўз-ўзидан аёнки, бундай ўсимлик майда сут эмизувчи ҳайвонларни ва ҳатто сичқонларни ҳам тутиб, емоқлиги мумкин.

Мен бир йиртқич чирмовуқни ҳам эшитганман. У аллақайси тропик ўрмонда оқ танли овчининг кучугини ушлаб олган экан. Кучугини халос этиш мақсадида чирмовуқни парча-парча кесиб ташлаётган овчи чирмовуқ қўлини ўраб олаётганини пайқаб қолипти. Овчи бир амаллаб қўлини бўшатиб олипти, аммо унинг баданида қизил доғлар ва бир қанча пуфакчалар ҳосил бўлипти.

Яна бир афсонада илон-дарахт тўғрисида ҳикоя қилинади. У ўзининг ёпишқоқ бутоқларига қўнган ҳар бир қушни ушлаб олар экан. Бу дарахт шохлари остидаги ер суяклар ва патларга тўлиб кетган экан. Бир тадқиқотчи бу дарахтни атайин жўжалар билан боққан эмиш. Шу йўл билан дарахт жўжани қандай ямлаб ютганини кузатган эмиш. Унинг пайқашича, дарахтларнинг новдаларида худди саккизоёқларники каби сўргичлари бор экан. Дарахт сўргичлар билан ўз ўлжаларининг қонларини сўриб олар экан. Яна бир дарахт «маймун тузоғи» деб аталган бўлиб, у маймунлар бўйича мутахассислашган экан. Маймун дарахт бутоғига чиқиши биланоқ, новдалар уни чирмаб, япроқлар ўраб олар экан. Маймундан фақат суякларигина қолар экан, бир неча кундан кейин суяклар ерга тушар экан.

Энди ҳақиқий махлуққа — одамхўр дарахт ҳақидаги гап-сўзларга ўтсак ҳам бўлади. Бу гап-сўзлар биринчи марта Мадагаскарда, бир неча муддат кейинроқ эса Португалияга қарашли Шарқий Африкада пайдо бўлганди.

Бу дарахтнинг биринчи тавсифи қачон, қаерда пайдо бўлганини қидириб, мен бир неча муддат Британия музейининг Лондон кутубхонасида ишладим. Бу тавсифни топишга муваффақ ҳам бўлдим, шекилли. Биринчи тавсифни немис сайёҳи доктор Карл Лихе берган экан. Лихенинг мақоласи «Антананаривозннуэл энд Мадагаскар мэгэзин» журналининг 1881 йилдаги сониди босилган. Журнал Мадагаскар пойтахти Антананаривода босилади.

Лихе Мадагаскар оролининг жануби-шарқий қисмида қалин ўрмонлар билан қопланган адирларда яшовчи мкодо деган халқ тўғрисида маълумот беради. Мкодо — ибтидий халқ экан, улар муқаддас дарахтга сиғинар эканлар, ундан бошқа худони танимас эканлар.

Лихе бу халқнинг оҳақ қатламларини сув ювиб кетиши оқибатида ҳосил

бўлган горларда яшашини айтади. Улар жуда ҳам бўйи паст одамлар, уларнинг ораларида айримларининггина бўйлари беш футга етади.

Йўл бошловчи Хендрик Лихега водийнинг сўнгидаги жуда чуқур бир кўлни кўрсатади. Жанубий соҳилдан бошланган сўқмоқ қалин ўрмон ичига кириб кетган. Уларга бир тўда мкодолар ҳамроҳ бўлиб боришган. Уларнинг ичида эркаклари ҳам, аёллари ҳам, болалари ҳам бўлган. Кўққисдан ҳаммалари «Тепе! Тепе!» деб бақириб юборишган. Йўлбошловчи Хендрик дарҳол жойида тўхтаган. Бу ерда ялангликда, конуссимон, ананасга ўхшаган, баландлиги саккиз фут келадиган дарахт турарди. Дарахтнинг танаси тўқ жигаррангда бўлиб, баайни темирдек қаттиқ кўринарди. Дарахтнинг тепасидан саккизта барг пастга осилиб тушганди. Улар ошиқ-мошиғида осилиб қолган эшикларни эслатарди. Ҳар қайси баргнинг ўн томони қайрилган тиканлар билан қопланган, баргнинг учи эса ханжарнинг тишидай ўткир эди. Лихе дарахтга яқинлашиб келадиганда унинг ўзига хос зангори рангдаги ҳамма барги сўлгин ва жонсизгина осилиб турарди. Лекин уларнинг жуда катта кучга эга эканлиги яққол сезилиб турарди. Бу фаройиб баргларнинг бандидан рангсиз шира сирқиб турипти. Хендрик бу шира кишини маст қилади, кимки уни ичса, дарров ухлаб қолади деди. Қурбонлик қилишлари керак бўлганда мкодо аёлларидан бирини шу дарахтнинг устига чиқиб, шарбатидан ичишга мажбур қилишади. Агар дарахтнинг ичидаги ёвуз руҳнинг кайфи чоғ бўлса, аёл эсон-омон қайтиб тушади.

Бу орада Мкодо муқаддас дарахтнинг кўнглини овламоқ учун қўшиқ айта бошлашди. Уларнинг бақириб-чақирришлари борган сари кучая борди ва ниҳоят эркаклар кўлларидаги найзалари ёрдамида ораларидан бир аёлни ўртага ҳайдаб чиқардилар. У дарахт танасига тармашиб аста кўтарила бошлади ва ниҳоят унинг тепасига етиб борди. Дарахт кўлини десакмикин ёки мўйлови деган маъқулми — уларни чўзди. Улар аёлнинг боши узра тебрана бошлади. «Тсик! Тсик!» деб қичқирди эркаклар. Бу уларнинг тилида «Ич! Ич!» дегани эди. Аёл эгилиб, муқаддас суюқликни ичди. Шунда бирдан дарахтга жон битгандай бўлди, унинг новдалари худди илондек аёлнинг бошига ўралиб, уни чирмаб олди.

Лихс шундай давом этади: «Энди улкан барглар тўғриланиб ёзила бошладилар. Кейин улар кўтарма краннинг ўқидай ҳавода кўтарилдилар-да, ўлжалари тепасида бирлашиб, уни аёвсиз сиқиб, эза бошладилар. Мен яна бир оз кузатиб турдим — улкан барглар ўлжасини борган сари қаттиқроқ қисди, сўнг дарахтнинг танаси бўйлаб ширин суюқлик оқа бошлади, бир зумда у аёлнинг қонига аралашиб кетди. Менинг теварагимда турган одамлар жонхорлатда чуввос солиб юборишди ва дарахтни ҳар томондан ўраб олишди. Кимдир пиёладан, кимдир баргдан, кимдир кафтидан, кимдир эса тўғридан-тўғри оғзини тутиб бу суюқликдан ича бошлади. Улар бир зумда кайф қилиб, жазавога туша бошладилар. Кейин бемаъни, кўнгилни оздирадиган зикр бошланди, у бора-бора ҳиссиз ва маъносиз хатти-ҳаракатларга айланди. Ниҳоят, Хендрик шоша-пиша мени бу ердан олиб кетиб, ёввойи одамларнинг хуружидан эҳтиёт қилиш учун ўрмонда бир пана жойга яшириб қўйди. Бунақа манзарани яна бир бор кўришдан худонинг ўзи асрасин».

Лихе илова қилиб, дарахтларнинг япроқлари яна ўн кун диккайиб турганини айтади. Кейин Лихе баргларнинг осилиб қолганини кўрипти, дарахтнинг тагидан эса одамнинг бош чаноғини топиб олипти.

Афтидан, кекса Лихенинг қулоғига одамхўр дарахт тўғрисидаги миш-мишлар етиб борган бўлса керак ва у қандайдир мулоҳазаларга бориб, ўзининг қўрқинчли эртагини ёзган кўринади. Ёки у ҳаммани шунчаки лақиллатмоқчи бўлганми? Ҳарҳолда, менинг назаримда, Лихе тадқиқотчи деб ном чиқармоқчи бўлган бўлса керак. Муҳими шундаки, у ёзаётган нарчасини ўзи кўрган эмас ва қурбонлик келтириш жараёнини тасвирлар экан, жуда муболага қилиб юборган. Эҳтимол, теварак-атрофда суюқлар сочилиб ётган фаройиб дарахт ҳақидаги ҳикояга олимлар ишониши ҳам мумкин эди, бироқ қурбонлик қилиш Лихега панд бериб қўйган.

Лихенинг чўпчагига жуда кўп нарсалар қўшимча қилинди ва уни дунёнинг ҳар жойида бошқача гапириб юришди. Менинг олдимда 1924 йилнинг

февралада чоп этилган Лондон газеталарининг биридан олинган парча турипти. Унда Нью-Орлеандан қирқ миля масофада ботқоқлар орасида ўсимликлардан намуналар йиғиб юрган Жозеф Вилларо ва Жорж Гастрон деган икки ботаникнинг бошига тушган оғир синовлар тўғрисида гапирилади. Бир ҳафтача ботқоқлар орасида тентираб юриб, улар чоғроқ бир оролчага бориб қолишади. Унинг бир чеккасида — шундоққина сув ёқасида сирли дарахт ўсар экан. Ботаниклар унинг шакл-шамойилини аниқлай олишмапти. Дарахт кулранг хурмога ўхшаб кетаркан. Шу яқин ўртада Вилларо сариқ рангли хушбўй гулларни кўриб қолипти. Вилларо бу гулларни узиб олмоқчи ҳам бўлган экан, тўсатдан шу дарахтнинг бир нечта улкан япроқлари ботаникни чирмаб олипти, чирмаб олиб, уни дарахт танасига қапиштира бошлапти. Шу заҳотиёқ чирмовуққа ўхшаган новдалар уни шу қадар қаттиқ ўраб олиптики, у ҳатто қимирлаб қолмапти.

Гастрон болтани олиб ёрдамга югурипти ва Вилларони қутқариб олипти. Шунда улар дарахтнинг олмахон ва қуёнга ўхшаш бир қанча жониворларни аллақачон чирмаб олиб, ўлдирганини пайқаб қолишипти. Гастроннинг кейин ҳикоя қилиб берганига қараганда, болтанинг ҳар зарбидан оғриққа чидамагандай, буралиб-бужмайган ва болта зарбидан ҳосил бўлган ёриқлардан қонга ўхшаган қип-қизил шира оқа бошлаган.

Лондонда чиқадиган «Дэйли Кроникл» газетаси бу фантастик ҳикояни информацион агентликнинг ижозати билан (бу агентлик «Рейтер» агентлиги эмаслигини шоша-пиша эслатиб қўймоқчиман) босиб чиқарди ва унга куйидагича тантанавор изоҳ берди: «Йиртқич ўсимликлар унчалик ҳам ноёб эмас. Бундай ўсимликлар тропик минтақада ҳамма жойда бор, айниқса, ботқоқлар ва кўлмакларда кўп учрайди».

Бу ахборот Артур Р.Амори деган журналистни эслашга мажбур этди. Қайси бир ёгин-сочинли кунда бу журналист одамхўр дарахт ҳақида ҳикоя ёзган ва унинг сюжетини ўзи тўқиб чиқарган оригинал сюжет деб ҳисоблаган (Карл Лихе тўғрисида, афтидан, у ҳеч нарса билмаган кўринади). Бу воқеа Ҳиндистонда бўлган экан. Амори ва унинг дўстлари бир ўсимлик тўғрисида гурунглашиб ўтиришган экан. Кейин бу ўсимликнинг ҳашаротларни қандай тутишларини кўришипти. Амори хаёлига эрк берипти — бу ўсимлик жуда катта дарахт бўлиб қолса, нима бўларди?

Шу гурунг оқибатида орхидейларни йиғадиган экспедиция тўғрисида ҳикоя ёзади. Унинг иштирокчиларидан бири итини йўқотиб кўяди-ю, уни излаб кетади. Кўп қидиришлардан кейин у итини бир баҳайбат дарахтнинг чангалларида кўради. Дарахт итни ёпишқоқ новдалари билан чирмаб олган экан. У ёнидан пичоғини олиб, бу новдаларни бирин-кетин қирқа бошлапти, бироқ дарахт шу зумдаёқ бошқа новдаларини ишга соларкан. Бу новдалар унинг ўзини ҳам чирмаб ола бошлапти ва охир-оқибатда орхидейлар йиғиб юрган бу одамни шафқатсизлик билан бўғиб ўлдирипти. Бир ҳафтадан кейин экспедициянинг қолган аъзолари унинг скелетини топишипти. Унинг ёнида итининг скелети ётган экан.

Булар бошидан-охиригача тўқиб чиқарилган гаплар эди. Аммо бу ваҳимали ҳикоя Бомбей газеталаридан бирида эълон қилинганда бутун Ҳиндистон уни чиндан-да бўлган воқеа деб қабул қилишган. Воқеа яна ҳам ҳаққонийроқ кўринсин учун баъзи газеталар ўзларидан яна бошқа бир тафсилотларни қўшишган. Орадан кўп ўтмай, бу ҳикоя Австралияга, Осиёнинг узоқ шарқ мамлакатларига, Қўшма Штатларга ва Канадага етиб боради. Океанлар ва сарҳадлардан ошиб ўтар экан, ҳикоя борган сари семириб, батафсилроқ бўлаверди. Ниҳоят, ҳикоя Англияга етиб боради. Амори ўзи тўқиб чиқарган воқеа тўғрисидаги ҳикояни ўқиб, ҳанг-манг бўлиб қолади. Унда экспедициянинг ҳамма аъзолари номма-ном санаб чиқилган ва уларнинг биографиялари батафсил ёритилган эди.

«Менга Франкенштейн яратган махлуқ тўғрисида гапирманг, — деди Амори. — Бу масалада Франкенштейн жуда ношуд бўлган экан».

1924 йилда америкалик сайёҳ ва Мальгаш фанлар академиясининг аъзоси Сэлмон Чейс Осборн одамхўр дарахт чиндан ҳам борми-йўқми эканини текшириб кўрмоқ учун Мадагаскар ўрмонларига жўнаб кетган. Бу тўғрида у шун-

дай ёзганди: «Билмадим бу қонхўр дарахт чиндан-да борми-йўқми ёки унинг тўғрисидаги бири-биридан кўрқинчли ҳикояларнинг ҳаммаси турган-битгани ёлгонми? Лекин шунақа дарахт бор бўлса нима бўлипти? Хова, сакалава, си-ханака, бетеилео каби мен мулоқотда бўлган қабилаларнинг ҳаммасида бу дарахт тўғрисида ривоятлар ва афсоналар бор. Мен бутун оролни бирор жойини қолдирмай бошидан-оёғигача кезиб чиқдим. Миссионерлар бунақа дарахт йўқ дейишади. Аммо уларнинг баъзи бирлари бошқача фикрга эга. Баъзи бир миссионерларнинг менга айтганига қараганда, агар бунинг учун ҳеч қанақа асос бўлмаганда ҳамма қабилалар шундай дарахтнинг мавжудлигига бу қадар астойдил ишонмаган бўлур эди».

Собиқ зобит — ҳинд армиясининг капитани Мадагаскар ороли бўйлаб кўп саёҳат қилган Л.Р.Херст 1932 йилда Лондон газетасида одамхўр дарахтни излаб топмоқ учун Мадагаскарнинг ғарбий соҳилларига экспедицияда қатнашгани одам йиғаетгани тўғрисида маълумот берди.

«Кўрқмай айта оламанки, — деб ёзган эди Херст, — бу дарахт чиндан ҳам одамларни ямламай ютади. Маҳаллий аҳоли унинг мавжудлигини сир тутади ва унинг ўсадиган жойини кўрсатишга унча иштиёқлари йўқ. Сардорларнинг менга айтган гапларига қараганда, бу дарахтга қурбонлик келтириб туришар экан. Мен шу маросим тўғрисида кинофильм ишламоқчиман. Аммо мен бу тўғрида кўп гапиришни истамайман, негаки, мени иккинчи де Ружемон ўрнида қабул қилишлари мумкин».

Капитан Херстнинг баёноти менда қизиқиш уйғотди ва мен сабрсизлик билан экспедиция натижаларини кута бошладим.

Одамхўр дарахт ҳақидаги афсоналарнинг яна бир изоҳи бор. Уни бу ерда келтиришимнинг асосий сабаби шундаки, у бағоят романтик характерга эга. Баъзи бирларнинг фикрига кўра, одамхўр дарахт қари қароқчилар томонидан тўқиб чиқарилган. Булар Ҳинд океанида даври-даврон сурган ва унинг дўстлари бўлиб, улар бир вақтлар Мадагаскарни республика деб эълон қилишган эди. Қароқчилар ўзларининг бошпаналари ошкор бўлишини ва у ерга яшириб қўйган хазиналари маълум бўлиб қолишини исташган эмас. Эҳтимол, одамхўр дарахт чақирилмаган меҳмонларни бу ерларга келишдан тийиб туриш учун тўқиб чиқарилгандир. Менинг назаримда, шундай бўлса, бу — ниҳоятда закийлик билан ўйлаб топилган тadbирдир.

Энди мен бир оз чекинаман-да, ўзимни кўпдан бери қизиқтириб келаётган бу афсонага четдан туриб бир назар ташлайман. Уч юз йил аввал Мадагаскарнинг губернатори Этьен де Флакур деган одам бўлган. Бу одам катта катта тухум қиладиган баҳайбат қуш ҳақида китоб ёзган. Бу қуш «Минг бир кеча» эртақларидаги Рух деган афсонавий қушга ўхшаб кетар эди. Эсингизда бўлса, Рух Синбод кемаларини тошбўрон қилиб, чўктириб юборади. Шунақа қуш тўғрисида Марко Поло у филни ҳам кўтариб кета олади деган эди. Де Флакур бу қушни кўрганман демайди. Бу худди одамхўр дарахт ҳақидаги афсонага ўхшаган маҳаллий ривоят, холос. Ҳатто ўша замонларда ҳам — кўнгилчан, лақма ва содда ўн еттинчи аср шароитида ҳам кўп одам де Флакурнинг гапларига ишонгани йўқ.

Аммо XIX аср бошларида Мадагаскарни кўп тадқиқ этган Станзин жуда катта тухумнинг синиқларини топади ва уларнинг суратини чизиб олиб, ўша кезларда Кейптаунда бўлган француз натуралисти Жюль Веррога жўнатади. Ҳозир биз, албатта, Мадагаскарда жуда катта қанотсиз қуш бўлганидан хабардормиз. Эпиорнис деб аталган бу қушнинг баландлиги ўн икки фут келган. Бу қуш ўн иккинчи асргача етиб келган экан. Бу қушнинг тухуми ер юзидаги энг катта тухум бўлган экан. Унинг айланаси уч фут келар экан. Албатта, эпиорнис филларни ютган эмас, лекин у афсонавий қуш эмас, ҳақиқий қуш бўлган.

Мадагаскарда одамларни ўлдириш қобилиятига эга бўлган ва шу туфайли одамхўр дарахт тўғрисидаги афсонанинг туғилишига сабаб бўлган дарахт борми? Менинг ўйлашимча, бунақа дарахт бемалол бўлиши мумкин. Ява оролидаги анчар дарахти ҳақидаги ҳикояни эсланг. Бу жуда ғаройиб ва шу билан бирга ҳаққоний ҳикоя эди. Бу дарахтнинг шираси ўлдиради. Бу дарахт бир монах томонидан ўн тўртинчи асрдаёқ тавсифлаб берилган эди. Аста-секин

бежалиб бориб, бу воқеа шунақа тусга кирдики, унга кўра бу дарахт ўздан ҳатто бир неча миля нарида ухлаб ётган одамни ҳам ўлдириш қобилиятига эга эмиш. Ривоят жуда яшовчан чиқиб қолди. 1837 йилда Қирол илмий жамиятининг аъзоси подполковник У.Х.Сайкс бу дарахтни излаб топишга ҳаҳд қилди. Йўлбошловчилар уни бир водийга бошлаб боришди. У суякларга тўла эди. Улар орасида одам суяклари ҳам бор эди. Водийда анчар дарахти ўсар эди.

Сайке бошқа ўлим манбаларини қидириб, теварак-атрофни синчиклаб текшириб чиқди ва орадан кўп ўтмай, сабабини топти. Ява — вулқонлар мамлакати, вулқонлардан эса заҳарли газ чиқади. Сайке бу заҳарли водийда итлар ва товукларни тунашга қолдирди, эрталаб эса улар ўлиб қолишган эди. Шабдасиз кунларда газ одатда водийда йиғилиб қолади. Аммо орол аҳли ўлимларнинг сабабини анчар дарахтидан кўрган. Менинг ўйлашимча, Мадагаскарда заҳарли дарахт ўсиши мумкин. Айниқса, одамлар тез-тез вақтидан олдин вафот этиб турадиган носоглом районларда. Бундай дарахтлар теварагида сочилиб ётадиган одамлар ва ҳайвонлар суяклари бемалол бундай ривоятлар ҳамда афсоналарни туғдириши мумкин. Бу афсоналар эса ҳар қанча пичинг ва кесатикларга қарамай, ҳозирга қадар бутун дунё бўйлаб кезиб юрипти.

Ўн еттинчи боб

САҲРОИ КАБИРНИ ҲЕЧ КИМ БИЛМАЙДИ

«Одамлар Саҳрои Кабирни биламан деб ўйлайди, — деб шивирлади француз генерали Лапперэн ташналик туфайли ҳаётдан кўз юматуриб. — Уни ҳеч ким билмайди. Мен уни ўн марта кесиб ўтганман, ўн биринчисида у мени енгди».

Саҳрои Кабирни ҳеч ким билмайди. Шунинг учун ҳам унинг тўғрисида жуда кўп афсоналар тўқилган. Бу — ҳақиқий саҳро, жаҳондаги энг катта саҳро. Уч миллион квадрат милядан ортиқ куруқ кум океани. Кундузги соат иккида бу ерда кумда тухум пиширса бўлади ва кечаси соат иккида уни музлатиб қўйиш мумкин. Жаҳондаги энг жазирама жойлар шу ерда жойлашган — бу ерда ҳар қандай одам ҳам сувсизликдан ўн тўққиз соатдан кейин жон таслим қилади.

Мен бу саҳрода ташналикдан ўлган одамларни биламан. Бу жуда қайғули воқеа. Уни ўйласам, юрагимда ҳозир ҳам санчиқ туради. Мен фақат битта воқеани гапириб бераман — бу воқеа ўша фожеанинг тафсилотларини эшитган кунимдан бери мени лол қолдиришдан тўхтамайди. Жанубий африкаликлардан ўн икки киши йўқолиб қолди. Уларни топишганда ўн биттаси аллақачон оламдан ўтган эди. Улар жуда тез вафот этган. Фақат бир кишигина омон қолган. Бир ҳафта мобайнида у сувсиз саҳрода дайдиб юрган. «Омон қолгани жуда оғир хаста» деган ибора эсимда қолган. Ёзнинг бошланиши эди. Улардан бирининг омон қолгани менга мўъжизадай туюларди.

Ёзда Саҳрои Кабир — дунёдаги энг ярамас жой. Жазирама кўзларни ёндиради. Агар сиз самолётда учиб кетаётган бўлсангиз бийдай шип-шийдам бепояён саҳро юрагингизга ҳар қандай уммондан кучлироқ ваҳима солади. Бироқ юқоридан қараганда саҳро бошқа бир дунёнинг лаҳзалик жилваси, холос. Самолётда ўтирганингизда сиз оппоқ булутлар ва мовий осмон бағрида бўласиз. Қуйидаги кулранг қушлар эса дераза ортидан лип этиб ўтиб кетган шунчаки нохуш бир манзара, холос. Агар саҳрода юрган одамларни кўрсангиз, улар бошқа сайёралардан келган келгиндиларга ўхшайди.

Ҳатто самолёт пастлаб учса-да, ҳамма нарса ёлғондакамдек кўринади. Наҳри Нил соҳилидаги қишлоқлар теварагига тупроқ уюлган истеҳкомга ўхшаб кўринади. Сиз ишлаб турган кемасозларни, қадимий қайиқларни кўрасиз ва буларнинг бари бир зумда кўздан ғойиб бўлади. Шакарқамиш экилган майдонлар ва алвон-алвон товланиб ётган лолақизғалдоқлар лип этиб кўринадию, яна ғойиб бўлади. Улар ҳам худди қадимги шаҳарлар, мақбаралар ва эҳромлар, ўликлар шаҳри ёхуд ёдгорликлар каби ёлғондан ясаб қўйилгандай тую-

лади. Ва ҳамиша, муттасил куйида буралиб-буралиб кетган яшил тасмани кўрасиз — бу улуг дарёнинг ўзани. Бироқ Наҳри Нил ҳам ўн минг фут баландликдан қараганда оддий бир анҳордек кичкина ва ожиз кўринади.

Ҳақиқий воқелик фақат ерга қўнганингиздан кейингина бошланади.

Жазирама титраб, кўзингизни очирмайди. Куёшдан кўзингиз шунақа огрийдик, бу ёлгон бўлиши сира мумкин эмас. Бу жазирамада одамлар қандоқ кун кечираркин? Менинг анча умрим саҳрода ўтган — шунинг учун буни яхши биламан.

Ҳа, Сахрои Кабир жуда даҳшатли жой. Аммо, мана икки минг йилдирки, туя қарвонлари уни кесиб ўтишади. Сахро орқали энг қадимий савдо қарвонларининг йўли ўтган. Қоп-қоп туз ортилган туялар ана шу даҳшатли ташналик биёбонидан юриб ўтган. Ана шу пулнинг ўрнини босадиган мол билан улар қумтепаларидан ошиб ўтиб, воҳалардан воҳаларга боришган. Туз, фил суяги, қуллар... Одамларни ҳаётларини хавф остида қолдириб, сахро бўйлаб хатарли сафарга отлантирган бойлик — ана шулар! Мен бу сахрони кесиб ўтишга мажбур қилинган минг-минглаб қуллар ва шўрпешона ҳарам оғаларининг суяклари тўғрисида ўйласам, саҳрода ташналикдан нобуд бўлган минглаб қул жаллобларига сира ҳам ачинмайман.

Бу саҳрода минглаб савдогарлар ва минглаб сарбозларнинг суяклари қолиб кетган бўлиши керак. Мелоддан беш аср муқаддам бу саҳрода бутун бошли бир қўшин ҳалок бўлган. Бу қўшинни подшо Камбуи Сив воҳасини эгаллаш учун жўнатган эди. XIX асрнинг бошида Тимбуктудан Ўртаер денгизи соҳиллари томон катта бир қарвон йўлга чиққан. Бу қарвонда икки мингта одам ва тахминан шунча туя бўлган, лекин биронта ҳам одам ва биронта ҳам туя манзилга етиб борган эмас.

Қадимги замонларда қарвонларни сўқир сарбонлар бошлаб юрар экан. Сахро сўқмоқлари туя ҳидига тўйинган бўлади. Қум бўронлари туфайли йўллар қумлар остида қолиб кетиши мумкин эди, аммо ҳидлар сақланиб қоларди. Улар билинар-билимас бўлар эди, лекин сўқир сарбоннинг сезгир бурни шу заиф ҳидни ҳам илғаб оларди. Ҳар гал бир миля йўл босиб ўтилиши билан у бир сиқим қумни олиб ҳидлаб кўрарди. Мўлжал қилиб олишга ҳеч қанақа белгиси бўлмаган жойда кўзи очик сарбондан кўра сўқири кўпроқ фойдали эди.

Саҳрода радиотелеграф пайдо бўлмасдан бир неча аср аввал Тимбукту ва Камо, Қоҳира ва Ҳартум каби йирик савдо марказларида қарвон келишини олдиндан айтиб берадиган башоратчилар бўлар эди. Ҳатто ҳозир ҳам баъзи бир авлоқ воҳаларда шундай кексаларни учратиш мумкинки, улар хурмолар тагида янги одамлар қайси кун, соат нечада пайдо бўлишини олдиндан айтиб беради. Қизик, уларнинг башорати шунчаки тўғри келиб қолармикин ёки аслида улар чиндан-да билиб туриб башорат қилишармикин?

Бир замонлар Сахрои Кабирнинг тадқиқотчилари ва хўжайинлари туареглар бўлган эди. Бу мусулмонлар бир вақтлар насроний бўлган, уларнинг эгарларида ҳозирга қадар ҳам салбнинг сурати сақланиб қолган. Улар қудуқлар қазишган ва сув учун ҳақ олишган. Аммо ўн биринчи асрдан бошлаб араблар уларни сиқиб чиқара бошлашди. Арабларнинг қарвонлари катта бўларди. Ун беш минг туяли қарвон Тимбуктуга бир ярим минг тонна гуруч, сули ва аччиқ ёнғоқлар олиб кела оларди. Қайтишда бундай қарвон олтин ва туз олиб кетарди. Ҳар йили Қоҳирадан ўн икки минг туялик махсус қарвон мис бўлакларини олиб келиш учун Таккедадаги тоғ конлари марказига йўл оларди.

Ўн тўртинчи асрда Малидаги мандигон халқининг қироли Манса Муса жуда катта қарвон билан бутун Сахрои Кабирни кесиб ўтиб, Фарбий Африкадан Қоҳирага, ундан Маккага йўл олади. Ҳукмдор от миниб борган, унинг беш юзта қули эса баҳоси миллион фунтлик олтин ёмбиларини кўтариб боришган. Манса Муса саёҳатини омон-эсон охирига етказди, лекин унинг кўпгина одамлари йўлда нобуд бўлиб кетади. Сахрои Кабирнинг хазиналари ҳақидаги сон-саноксиз ривоятлар ана шу тарзда пайдо бўлади.

Қадимий «хазиналар ҳақидаги китоблар»да (Миср мунажжимлари уларни сизга бажону дил кўшқўллаб тутуди) подшо Камбизнинг бойликлари ҳақида гапирилади. Мен юқорида унинг армиясини тилга олиб ўтгандим. Бу армия Сивга юборилганди. У Аммон эҳромини барбод қилмоғи керак эди, бироқ

бунинг ўрнига кўшин ташналикдан ҳалок бўлади. Шунга қарамай, Камбиз Мисрни босиб олади. Унинг мис конлари ва зумрад конлари бўлган, Сахрои Кабирдаги конлардан топилган олтин ёмбилари орасида эса, айтишларича, қовундай келадиганлари ҳам бор экан. Аммо мунажжимларнинг ёрдам беришига қарамай, бу бойликлар ҳали-ҳануз топилган эмас.

Араб тилида «Дур ҳақидаги китоб» деган машҳур кўлёзма асар бор. Ўн бешинчи асрда яшаб ўтган номаълум муаллиф сахродаги тўрт юзта жойнинг батафсил тавсифини қолдирган — гўё шу жойларда хазина бор эмиш. Ярим асрдан ортиқроқ вақт мобайнида археологлар бу кўлёзма муаллифининг шаънига йўлламаган қарғиши қолмади. Унинг француз тилига таржимаси 1907 йилда Қоҳирада босилиб чиқди. Кўлёмзада кўрсатилган жойларнинг деярли ҳаммаси қадимги хароб ёдгорликларнинг яқинида эди. Хазина қидирувчилар бу ёдгорликларга жуда катта шикаст етказдилар.

Кўпинча хазина изловчилар жуда мушкул аҳволларга тушиб қолишади. 1922 йилда Хамер Русск ва Фоклер деган уч киши аллақандай махфий мақсад билан Ливия сахросига йўл олишади ва сенусси қабиласининг қўлига тушиб қолишади. Қабил аёллари Фоклер билан Хамерни қаттиқ қийнашади ва кейин уларни ўлдиришади. Баданига қизиган темир билан тамға қўйилган чала жон Русск Дендер воҳасига қочади.

Яна бир машғум тақдирли экспедицияни Роммель армиясида жанг қилган немис Эрих Баумгартнер уюштирган эди. Иккинчи жаҳон урушидан кейин у Мисрга қайтиб борди. Бир неча йил кемачилик компаниясида хизмат қилиб, у пул тўплади-да, детектор, динамит ва автомашиналар сотиб олади. 1952 йилда у йўлга отланади. У ватандоши Рольфс 1874 йилда босиб ўтган йўлдан боради, чунки унинг подшо Камбиз конларини топганига астойдил ишонар эди.

Унинг ишчиларининг гап-сўзларига қараганда Баумгартнер чиндан-да нималардир топган. Аммо ишчилар унга қазилмаларда ёрдамга келишмайди. Улар Баумгартнерни қадимий эҳромга йўлиқиб қолди деб ҳисоблашган. Уларнинг ишончига кўра, бу эҳромни жинлар ёки ёвуз девлар ҳимоя қилган. Шунда Баумгартнер динамит кўяди, лекин динамитнинг қуввати кутилгандан анча ортиқ экан. Жуда катта кўм тепалиги ўпирилиб тушади ва унинг ўзини босиб қолади. Воҳаларнинг энг сўнггиси иккита жаҳон уруши оралиғида топилган ва харитага киритилган эди. Шунга қарамай, илм-фан учун бирор қимматга эга бўлган яна бирор воҳани Сахродан топиш амри маҳол бўлса керак. Воҳалар ҳақидаги ривоятлар турли-туман йўллар билан пайдо бўлади.

Синчков кузатувчилар хурмоларга қўнадиган каптар ва қарғаларнинг учиш йўллари кузатар эканлар, улар бу ерга қандайдир номаълум сув манбаларидан учиб келишади деган тўхтама келганлар. Шу тарзда бир одам ўз воҳасидаги каптарларнинг қай томондан учиб келганини кузатиб, унинг йўналишини компас билан аниқлаган. Кейин бир нечта каптарни отиб, қоринларини ёриб кўради. Ҳамма каптарнинг ошқозонидан зайтун чиқади. Шунда бу топқир одам маҳаллий каптарлардан бир нечтасини ушлаб, уларни зайтун билан боқа бошлайди. Ҳар соатда у битта каптарни ўлдириб, унинг ошқозонини текшириб кўради. Ниҳоят, у мақсадига эришади — ҳозиргина ўлдирилган каптарнинг ошқозонидаги зайтун бегона каптарларнинг ошқозонидаги зайтунга ўхшаб яхши ҳазм бўлипти. Каптарларнинг учиш тезлиги соатига йигирма беш миляга тенг. Шунга қараб, у сахродан бу воҳага учиб келган каптар зайтунни тўққиз соат олдин еганини аниқлапти. Шундан кейин воҳадан компас билан аниқлаган йўналишида йўлга тушипти ва туяда икки юз йигирма беш миля масофани босиб ўтипти. Унинг меҳнатлари зое кетмапти — охир-пировардида у бир номаълум зайтунзор воҳага етиб боришти. Куфра воҳасига оқ танли одамнинг қадами биринчи марта 1921 йилдагина етиб борган эди. Бу воҳани кузатувчан бадавийлардан бири очган бўлиб, унинг ўзи истиқомат қиладиган Убайдия воҳаси бу ерлардан олисда — шимол томонда жойлашган эди. Бадавий бир қарғани кузатишти. У ҳамиша жануб томонга учиб кетар экан-да, муайян вақт ўтгандан кейин яна қайтиб учиб келар экан. Шунинг ўзига асосланиб, бадавий дадил йўлга отланипти ва сувлик хурмозорга етиб боришти. Куфра воҳаси шундай очилган экан. Бу кашфиёт фавқуллодда катта қимматга эга эди. У шарқий Сахронинг қоқ ўртасида сув ва озуқа манбаи бор, деган

маънони билдирар эди. Воҳа нафақат карвонларга бошпана берадиган бир маскан бўларди, балки уни аҳоли яшайдиган катта бир жойга айлантириш ҳам мумкин эди. Янги воҳа чиндан ҳам бамисоли бир хазина эди.

Бу воҳа очилгунга қадар Куфра худудида анча-мунча карвонлар нобуд бўлганди. Қумтепалар салтанатида сиз баланд-баланд қум ёнбағирлари оралигида ҳаракат қиласиз. Агар воҳа қумтепаларнинг нариги томонида атиги бир неча юз метр масофада жойлашган бўлса ҳамки, уни топиб олишнинг имкони йўқ. Мен воҳадан олтимиш миля бериди ташналикдан ўлган одамларни билман. Кудук ҳам яқин жойда бўлган. Улардан бор-йўғи бир миля масофада қидирувчилар гуруҳи ўтган, лекин қумтепалар уларни жон таслим қилаётган одамларнинг нигоҳидан яшириб қолган.

Зерзур (қушлар воҳаси) ҳақидаги ривоят Ливия воҳалари ҳақидаги ҳамма ривоятлар ичида энг машҳурдир. Бу жойни излаб топиш мақсадида кўплаб экспедициялар йўлга отланган. Лондондаги «Зерзур» деб аталган имтиёзли клубнинг аъзолари (бу клубга воҳани излашда қатнашган одамларгина қабул қилинган) тушлик қилиб ўтирганларида ҳам бу топиб бўлмас воҳа ҳақида гаплашиб ўтирар эканлар. Қирол жўғрофия жамияти йил сайин ўз журналида Зерзур воҳасини жўғрофий номлар рўйхатига қўшиб келган. Ниҳоят, бора-бора бу сир ошкор бўлган. Романтик рангларга эга бўлган арабча «Зерзур» деган ном биринчи марта етти юз йил аввал араб кўлёмасида пайдо бўлган. Одамлар бошига қанчадан-қанча кулфатлар келтирган «Яширилган дур ҳақидаги китоб» кўлёмасида ҳам Зерзур жуда жозибадор ибораларда тавсифланади. Бир парча келтираман: «Ана шу сўнги водийдан йўл бошланади. У сизни тўғри Зерзур шаҳрига, унинг ёпиқ қопқаларига олиб боради. Шаҳар каптардай оппоқ, унинг дарвозасига эса қушнинг сурати нақш қилинган. Қушнинг тумшугидаги калитни олинг-да, дарвозани очинг. Ичкарига кирсангиз, у ерда жуда катта бойликларга рўпара келасиз, шунингдек, у ерда қасрида ухлаб ётган подшо билан маликани учратасиз. Уларнинг ёнига бориб ўтирманг-да, тўғри хазинани олаверинг».

Зерзур тўғрисида ўн тўққизинчи аср бошида сэр Гардинер Уилкинсон ҳам ёзган эди. Аммо шаҳар таъриф-тавсифлардагига қараганда ҳашаматсизроқ. У занжилар водийсининг мавжудлигидан хабар топган экан. Бу жойнинг Занжилар водийси деб аталишига сабаб, шуки, бу водий наҳри Нилдан ғарб томонда жойлашган бўлиб, уни қаердан келгани номаълум бўлган қора танли одамлар босиб олган экан. Улар бир нечта одамни ўғирлаб, саҳрога олиб кетишпти. Гапига ишонса бўладиган муаллифнинг тахминига кўра Занжилар водийси Зерзур бўлиши мумкин.

Бир замонлар Франция тасарруфида бўлган экватордаги Африкадан Куфра орқали Мисрга карвонлар қатнаган пайтларда арабларнинг саҳрода адашиб қолгани ва қутилмаганда ажойиб воҳага рўпара келгани тўғрисида миш-мишлар юрарди. У ерда хурмозорлар ўртасида осмонга буй чўзган олтин минора бор экан ва кўл кўзгуси қуёш нурларида ярқираб ётар экан. Аммо саҳро сароби уларни алдаган кўринади. Шу кетганича бу араблар қайтиб келишмади.

Бизнинг асримиз бошида тадқиқотчи Гардинг Кинг Дахла воҳасидан ғарбга томон йўл олади. Бу ерда у Зерзур ҳақида жуда кўп ҳикоятлар эшитган экан. Айтишларича, Дахлага қумдан яна анча-мунча сирли занжилар келишган эмиш. Кинг иккита бадавийни учратипти, бадавийлар унга харитада ҳеч қандай белги қўйилмаган жойда унча катта бўлмаган воҳани кўришганини айтипти. Воҳада хурмолар ўсиб ётган экан, вайроналар ҳам бор экан.

Кўп йиллар мобайнида одамлар Дахланинг устига ёпирилиб келадиган кўчар қумлар Зерзурни ютиб юборган деб ўйлаб юришган экан. Қумлар яна кўчиши мумкин, унда воҳа яна очилмоғи мумкин. Лекин ким билсин — бу қачон содир бўлади. 1932 йилнинг ёзида ёш тадқиқотчи сэр Роберт Клеатон-Ист-Клейтон автомобилларда ва чоғроқ самолёт билан Зерзурни излаб йўлга чиқади. Самолётдан учувчи акациялар ўсиб ётган кенг водийни кўради ва уни суратга олади. Жуда қаттиқ жазирама иссиқ бўлгани ва ичадиган сув бўлмагани туфайли кўниш жуда хатарли эди. Улар тадқиқот ишларини кузгача кечиктиришга мажбур бўлишади. Сэр Роберт Клеатон-Ист-Клейтон саҳрода аллақандай касалга чалиниб вафот этади. Шу билан тадқиқот ҳам барҳам топади.

Шунга қарамай, бир қанча вақтдан кейин самолётларда амалга оширилган экспедициянинг иккита иштирокчиси харитада белгиланмаган ана шу воҳага боришади. Улардан бири П.А.Клейтон ундан шарқ томонда яна бир воҳани топади, иккинчиси эса Миср Қироллик жўгрофия жамиятининг аъзоси граф Олмосий¹ бояги жойнинг ғарб томонида учинчи воҳани топади. Ўзининг саёҳати давомида бир кекса арабни учратиб қолади. У кўп йиллар Куфрада истиқомат қилган экан ва саҳрони ҳаммадан ҳам яхшироқ билар экан. Араб графни ишонтириб айтиптики, улар осмондан кўрган ва кейин тадқиқ қилиб чиққан воҳа Куфра аҳолисига кўпдан бери Зерзур водийси деган ном билан маълум. «Водийда тоғ эчкилари, тулқилар бор, лекин ҳамма нарсадан кўра ҳам қушлар кўп. Шунинг учун ҳам уни Зерзур водийси деб аташган», — дегпти қария.

Ливиянинг энг дадил ва тажрибали тадқиқотчиларидан бири, «Зерзур» клубининг президенти майор Р.А.Бэгнолд ўша пайтда бу водий (ҳозир у харитада Гилф Кабир номи билан қайд қилинган) қидирилаётган афсонавий Зерзур водийсининг айнан ўзидир, деган тўхтама келган.

Аммо унинг қайд қилишича, «Зерзур» сўзининг келиб чиқиши аниқ эмас, чунки бу сўз кўлёмаларида араб тадқиқотчилари бу жойни кашф қилишларидан анча олдин пайдо бўлган. «Мен ҳамон шундай фикрдаманки, — деб хулоса қилади Бэгнолд, — Шимолий Африкадаги жумбоқларга тўла Саҳрои Кабир кўп асрлар мобайнида одамларнинг ақли бовар қилмайдиган бир жой бўлган ва уларнинг хаёлотларида бу саҳро кўплаб афсонавий шаҳарлар барпо қилган. Зерзур — шундай шаҳарлардан бирига ўша одамлар томонидан берилган исмдир».

Африка саҳроларининг устидан пастлаб учган одамларнинг ҳаммаси пастда жуда кўплаб гилдирак изларини кўрган бўлишлари керак. Уларнинг баъзи бирлари мангулик сари йўл олганга ўхшаб кўринади ва булар кишини ҳаммасидан ортиқ ҳаяжонга солади. Йигирма йил аввал ўзим ҳам саҳрода из қолдирганман. Гарчи уларни топиш мутлақо мумкин бўлмаса-да, бу излар ҳозиргача сақланиб қолган деб ишонгинг келади. Бу сувсиз жойларда излар юз йилдан ортиқроқ вақт давомида сақланиб қолиши мумкин. Асримизнинг бошида Мисрда жуда катта амал эгаси бўлган Картер Вильсон Наполеон армиясининг аравалари изини топти. Бу излар 1798 йилда Сальхужадан Кантарога ўтиш вақтида қолдирилган излар эди. 1909 йилда Ра́ссел-паша 1882 йилда Телл-ал-Кабир яқинидаги жангда иштирок этган замбараклар гилдирагининг изларини топган. Биринчи жаҳон уруши вақтида Ғарбий Саҳрода сенуссийлар билан бўлган жангларда биринчи марта автомобиллар қўлланган эди. Уларнинг энсиз гилдиракларининг излари олисроқ ҳудудларда ҳозирга қадар учраб туради. Мутахассислар асримизнинг йигирманчи йилларида Саҳрони тадқиқ этган шаҳзода Камолиддиннинг оғир машиналари қолдирган изларни ва шаҳзода Умар Туссуннинг олти гилдиракли машиналаридан қолган изларни кўрсатишлари мумкин. Саҳродаги изларни жуда яхши биладиган бадавий у ердаги карвонларнинг ҳар бир тўхтаб ўтган жойларини, қумларга қарши олиб борилган ҳар бир жанг изини, ҳар бир қўналға изларини бемалол кўрсатиб бериши мумкин. Туянинг янги изини кўрган бадавий, шак-шубҳа йўқки, одамлар бомдод намозини қаерда ўқиганини, улар қаерда тунашганини, уларнинг туялари қаерда секин юрган-у, қаерда лўкиллаб борганини айтиб беради.

Автомобиллардан қолган кўҳна изларни мен нафақат Саҳрои Кабирда, балки Жануби-Ғарбий Африкада — денгиз ёқасидаги миниб саҳросида ҳам, Калахаранинг қизил саҳросида ҳам кўрганман. Аммо мен Шимолий Африка саҳроларида одам фаолиятининг излари узоқроқ сақланиб қолади деб ҳисоблайман.

Саҳронинг ҳаёт белгиларидан маҳрум кенгликлари орқали ўтиб борар экан, одамзод ўз фаолиятининг бошқа нишонларини ҳам қолдиради. Саҳродаги

¹ Ладислас Олмосий иккинчи жаҳон уруши вақтида Роммел қўшинларида хизмат қилган ва фронт чизигидан ўтиб, бир неча марта инглизларнинг орқа томонига ўтиб келган. Бир гал у Асиута томонда иккита немис жосусини озод қилган. Олмосийнинг ўзи эсон-омон қайтиб келган, лекин жосуслар Қоҳирада қўлга тушиб қолган. Олмосий 1951 йилда вафот этган.

кўплаб йўлларни ёқалаб учган учувчилар йўл бўйларида қуёш нурларида ялтираб ётган анча-мунча шишаларни кўришган. Танжернинг жануброғидаги (Реггандан ташландиқ ҳолдаги Видон-Сэмку ва ундан нарига қараб) автомобил йўлларининг ёқаларида автобусда кетаётган одамлар томонидан ташланган шишалар шу қадар кўпки, у ерларда ҳеч қанақа йўл кўрсаткичлари қўйишга ҳожат қолмайди. Аммо менинг назаримда, Рольфе томонидан Сивдан жанубда аллақайси жойда қолдирилган шиша ҳамма шишалар ичида энг эътиборга сазоворидир. 1922 йилда бу шишани топган шаҳзода Камолиддин шишанинг ичидан бир парча қозғ топган. Унда «Бу ерларга яна бирон одамнинг қадами етармикин?» деган ёзув бор экан.

Геологлар ҳозирга қадар Саҳрои Кабир деб аталган қум океанининг чиқиб келишини тузукроқ тушунтириб бера олмайдилар. Бир вақтлар бу ерларда қадим замонларда денгиз бўлган деб ҳисоблар эдилар. Бироқ кейинчалик бу фаразни рад этишди. Бир замонлар Саҳрои Кабирда жаннат бўлган. Ҳозир ғойиб бўлиб кетган шаҳарларда сув бўлган ва уларда ҳаёт қайнаган. Ҳатто филлар учун ҳам сув етарли бўлган. Беш минг йил муқаддам Саҳро қурий бошлаган, аммо ҳали унда бепоён майсазорлар, бутазорлар сақланиб қолганди, унда ҳали ҳаёт бор эди.

Дарёлар кўлмакларга айланди. Жониворлар воҳалар теварагига тўпланиб жон сақлай бошлашди. Энди жониворлар воҳаларни тарк этолмасдилар. Кийик ва физол, чиябўри ва тулки, туяқуш ва бедана, ўрдак ва фламинго... Қачонлардир улар истаган жойларида сайр қилиб, кезиб юришган. Кейин эса сувсиз саҳро устида фақат қушларгина учадиган бўлган. Экспедициялар Саҳрои Кабирда ўтмишда сув бўлганидан далолат берувчи кўплаб нишонларга рўпара келишган. Воҳалардан олис жойларда ҳозир одамзод истиқомат қилмайдиган масканларда олимлар қояларга чекилган қизил ва оқ расмларни топишган. Уларда чорва тасвирланган. Олимлар тош мақбараларни очиб, улардаги скелетларни текшириб кўришган ва улардан фируза марзонларни, туяқуш тухумининг пўчоғидан ишланган тақинчоқларни топишган. Тадқиқотчилар сип-силлиқ бўлиб кетган тошболталар, ҳовончалар ва тегирмон тошларини топишган. Ўз-ўзидан равшанки, бу жойларда бир замонлар одамлар гавжум бўлган. Тегирмонларга қараб ҳукм қилганда ҳозир фақат қум ҳукмронлик қилаётган жойларда бир вақтлар одамлар галла экишган. Саҳро жаннатида кимлар ов қилган эди? Қоя тошлардаги суратларнинг номаълум муаллифлари ким? Бу ҳам сирлигича қолиб келмоқда. Аммо шундай тахминлар ҳам борки, қадим замонларда бу ерларга барбарийлар ва араблар келмасдан олдин занжисимон ирққа мансуб одамлар истиқомат қилган.

Ана шунақа — Саҳрои Кабирнинг ҳам ўзига яраша бир-бирига зид ҳолатлари бор. Бир вақтлар бу ерда тимсоҳлар ҳам яшаган. Воҳалар теварагидаги сув манбаларида ҳозирга қадар балиқ бор, тоғларда эса барбарий қўйлари юришади. Буларнинг барчаси бутунлай бошқа-бошқа иқлимий даврларнинг қолдиқларидир. Ва ҳамма жойда — қум, қум, қум, қадимги жаннатни ямлаб ютиб юборган, ақл бовар қилмайдиган қум. Ливия саҳросидан ўтадиган йўлчиға қум жуда кучли, унутилмас таъсир кўрсатади, негаки, бу ердаги қум океани дунёдаги энг катта қумликдир ва бу ерда қумлар қатлами жуда қалин. Тутанхамон мақбарасига етиб бормоқ учун Говард Картер чорак миллион тонна қумни кавлаб олишга мажбур бўлган, бироқ бу Ливия саҳросининг бепоён қум океани қаршисида бир томчи, холос.

Қум жуда даҳшатли нарса, бир-бирига параллел қаторларни ташкил қилиб, сап-сарик қумтепалари кўз илғамас олисларга чўзилиб кетган. Бир-бирларидан бир миля ёки икки миля масофада турадиган бу қумтепаларнинг баландлиги икки юз футга, узунлиги эса ўттиз миляларга етиб боради. Мен Калахарининг қумтепаларидан машинада юрганман — улар Ливия саҳросининг бу улкан қумтепалари олдида жуда ҳам кичкина кўринади.

Фақат сенуссийларгина бу ерда ўзларини уйдагидек бемалол ҳис қиладилар. Бадавийларнинг бу диний мазҳаби жаноб пайғамбар Муҳаммад алайҳиссаломнинг қариндошларидан бири томонидан юз йил аввал таъсис этилган эди. Сенуссийлар қадим-қадимлардан қул савдоси билан шугулланиб келганлар. Саҳрода биринчи жаҳон уруши вақтида улар инглизларга ва Жанубий

Африка кўшинларига қарши курашишган, иккинчи жаҳон уруши вақтида эса узоқ масофаларда ҳаракат қиладиган экспедицион корпусни қўллаб-қувватлаб турганлар.

Бу дийдаси қаттиқ одамлар ичкилик, тамаки ёки қаҳва нималигини билишмайди, улар фақат чойни тан олишади. Мен сенуссийларни асосан шу вайдан эслаб қолганманки, армияда бериладиган чойни мен улардан тез-тез тухумга алмаштириб турардим. Бироқ менда сенуссийлар тўғрисида бошқа хотира ҳам бор. У бир воқеа билан боғлиқки, бу воқеа ҳозирга қадар мен учун жумбоқлигича қолмоқда.

Тобрук яқинидаги бизнинг қароргоҳимиз ёнида сенуссийларнинг шапалоқдек экин экилган жойлари бор эди. Саҳрода донли ўсимликларнинг яхши ўсишини тасаввур қилиш жуда қийин. Шунга қарамай, ана шу бир парча ерда сенуссийлар бугдойми, арпами етиштиришнинг уддасидан чиқар эдилар. Ажойиб кунлардан бири эди. Ҳосил ҳали пишиб етилмаган. Сенуссийлар узун-узун пичоқларини кўтариб далага келишди-да, ҳамма экинни ўриб олишди. Кейин худди арабларга ўхшаб, чодирларини ўраб, йиғиштирдилар-да, индамай жўнаб қолдилар. Нима воқеа рўй берганини кўриб, аниқлагунимча, улар Аламайнга етиб олишди. Сенуссийлар жангнинг боришидаги ўзгаришни урушаётган томонларнинг генералларидан яхшироқ сезса сезадиларки, улардан ёмон сезмайдилар.

Бу уларнинг мақомига тўла мос келади. Бошқа ҳамма бадавийлар уларнинг жодугарлик қобилиятлари тўғрисида кўп гапиришади. Сенуссийнинг қарғишига учраган одам доимий равишда фалаж бўлиб қолишдан ёки бевақт ажали етишидан қўрқиб яшайди. Сенуссийлар жодуларини жониворларга ҳам тарқатдилар, шундоқ бўлгандан кейин, жодугарлик қудратига эга бўлган бирор қариянинг бугдойзорига адашиб кириб қолган сурув қайтиб келмаслиги ҳам ҳеч гап эмас. Албатта, қўйларни қарғашдан бошқа турли-туман усуллар билан ҳам ўлдириш мумкин. Сенуссий гипнозчилари бир ажойиб қобилиятлари билан ажралиб туришади. Агар одам ҳозирги дақиқада ўз воҳасидан ёки ўз шаҳаридан юзлаб миля масофада турса ҳам, сенуссий гипнозчилари уни ўша воҳа ёхуд шаҳарда содир бўлган воқеани кўришга мажбур қила оладилар.

Саид ал-Маҳди — бизнинг асримиздаги энг машҳур сенуссий авлиёларидан бўлса, ажаб эмас. У жуда кўнгулчан бир сеҳргар бўлганди. Бирор мусибат бўлса, у буни жуда катта масофада туриб ҳам сеза оламан, дерди. Саид ал-Маҳдийнинг кўрсатмаси билан йўлга отланиб, нобуд бўлаётган карвонларни асраб қолган қўтқарувчилар тўғрисида жуда кўп воқеаларни гапириб юришади.

Сенуссийларнинг олтинчи туйғуси борми-йўқми — билмайман-у, лекин улардан чиққан йўл кўрсатувчилар саҳрода маҳаллий белгиларга қараб йўлни аниқлашда ҳайрон қоладиган даражадаги қобилиятларини намойиш қилишади. Йўналишнинг ўзгариб қолиши уларни чалғита олмайди, чунки уларнинг ҳар бирининг калласида ўзининг компаси бор. Ҳатто юлдузсиз тунда ҳам сенуссий ўзига нотаниш жойда бўлса-да, комил ишонч билан тўғри йўлни топа олади. Саҳрои Кабирни ҳеч ким билмайди, аммо сенуссий раҳнамо, унда деярли ҳеч қачон адашмайди. Эҳтимол, унга бу ишда туясининг инстинкти қўл келар. Айтишларича, туя бир марта ўтлаган воҳасини кейинчалик ҳар қандай шароитда ҳам топа олар экан. Кўп марталаб карвонларнинг нобуд бўлмай қолишига шу нарса сабаб бўлганки, туя қўққисдан худди бир нарсани сезгандек, раҳнамолик вазифасини зиммасига олган.

Саҳрои Кабирни ҳеч ким билмайди ва воҳалар теварагида ҳамма жойда қумлар бағрида сирлар кўмилиб ётипти. Мана, Сив воҳасини олайлик. Унинг паҳса ва туздан барпо бўлган уйлари улкан бир қоя устида бир-бирларининг пинжиларига суқилишиб туришади. Одамларнинг чумолиникига ўхшаган бу уяси дарвешларнинг муқаддас кулбаси устида муаллақ туради. Айтишларича, Искандар Зулқарнайн бу кулбага маслаҳат сўраб келган экан. Сивадан энча олис бўлмаган жойларда бошқа қадимий шаҳарлар бор — улар ҳанузга қадар археологларнинг белкуракларига муштоқ. Ана шу воҳанинг аллақайси буржида қадимий зумрад конлари яшириниб ётипти. Мана, ўттиз асрдан мўлроқ бўлдики, Сиванинг хурмозорларида дунёдаги энг яхши хурмолар етиштириб келиняпти.

Вожаб, бирон вақт-соати келиб, менга Мена яқинидаги чегарани — экинзорлар билан сахро оралигидаги энсизгина канални яна кесиб ўтиш насиб этармикин? Кўзни қамаштирадиган сариф саҳродан шу ерга чиқиб келиш ва эҳромларни ортда қолдириб, кишини лол қолдирувчи шу теварак-атрофларнинг ям-яшил бағрида бўлиб қолиш менга нақадар катта шодлик бағишлаган бўлур эди. Шунинг баробарида, мен ҳозир Қоҳирадан шу сирли саҳрога, ҳеч ким билмайдиган ва ҳеч кимга бўй бермайдиган саҳрога йўл олсам, нечоғлик мамнун бўлардим.

Ўн саккизинчи боб

КАЛАХАРИ САҲРОСИНИНГ ЙЎҚОЛГАН ШАҲРИ

Калахари саҳросининг аллақериди йўқолган Зимбабве шаҳри бор. Мен бу шаҳарни қидириб, овори сарсон бўлган экспедицияда иштирок этгандим. Лекин бу шаҳар мавжуд. Бу — мутлақо афсона эмас. Гарчи у бундан етмиш йил аввал ғойиб бўлиб кетган бўлса-да, бу қадимги шаҳарнинг харобалари, ҳар қалай, қачон бўлса-да, топилади. Менинг олдимда чанг босган кундалигим ётипти — мен экспедициямиз вақтидаги воқеаларни шу дафтарга қайд қилиб боргандим. 1936 йилнинг 8 июл куни орқасига принцип тиркалган автомобилмиз Гейнаб булоғини тарк этиб, Носсоб дарёсининг қуриб қолган ўзани бўйлаб йўлга чиқди. Экспедиция ҳали тадқиқ қилинмаган саҳронинг ичига кириб, ғойиб бўлган харобаларни қидириб топмоғи керак эди. Гейнабдан ўн саккиз миля жануб томонда Носсоб дарёсининг қуриб қолган бир ирмоғи бор, лекин бу ирмоқ хариталарда кўрсатилган эмас. Апингтонда бизга бу ирмоқнинг номи — Гротбрак эканини айтишган эди. Бу ном бошқа номлардан ҳеч нарса билан ажралиб турмайди. Менинг ишончим комилки, 1936 йилнинг 8 июлидан бери бу жойларга бошқа ҳеч ким қадам босган эмас.

Биз икки қирқ миляга етадиган бензин олиб олдик. Канистрларимизни сувга тўлдирдик. Агар пиёда қайтишга тўғри келиб қолса деб, шишаларда ҳам сув олдик, озиқ-овқатимиз ҳам бир ҳафтага етарли эди. Одамларнинг бир қисми қароргоҳда қолди. Улар мабода бизнинг гуруҳимиз олти кундан кейин қайтиб келмаса, уни қидириб йўлга чиқамиз деб тилхат беришган ва бу тўғрида менинг ён дафтаримга имзо чекишганди.

Мен кундалик дафтаримда босиб ўтган йўлимизнинг ҳаммасини, шунингдек, ичидан оҳактошли қатламлари кўришиб турадиган узундан-узун жарликлар, занжирдек бир-бирига тутшиб кетган қумтепалар, дарёларнинг хариталарда белгиланмаган ўзанлари, қумтепалардаги ўтиш жойлари майсалари саргайиб, қовжираб ётган майдонлар каби бизга мўлжал ўрнида хизмат қилиши мумкин бўлган нарсаларнинг ҳаммасини қайд қилиб бордим. Биз ҳали инсон қадами тегмаган сўхтаси совуқ жойларда тунадик. Баъзан биз кийикларнинг изларини йўл деб ўйладик, лекин уларнинг ҳаммаси жониворлар туз қидириб кавлаган чуқурчаликларга олиб борарди.

Бир воқеа менинг хотирамда маҳкам ўрнашиб қолди. Уни эсламоқ учун ён дафтарларимни титкилаб ўтиришга ҳожат йўқ. Экспедициямизнинг бошланишида биз бир қудуққа рўпара келдик — у бир ботиқ ерда оҳак тошлар орасида қазилган эди. Қудуқ қуриб қолгандай кўринарди, бироқ бу ерда бушмен пайдо бўлиб қолса, у бу қудуқдан, албатта, сув чиқариб бера оларди. Орадан бир неча кун ўтгач, биз ўша йўл билан Носсобга қайтдик ва яна ўша қудуққа рўпара келдик. Биз ботинкаларимиз қолдирган излар орасида кичикроқ бир оёқ изларини кўрдик. Теварак-атрофни излаб ўтиришнинг фойдаси йўқ эди. Агар бушмен сизга кўриниш беришни хоҳламаса — хотирингиз жам бўлаверсин — сиз ҳеч қачон унинг оёқ изларидан бошқа ҳеч нарса кўра олмайсиз.

Биз «йўқолган шаҳар»ни қидириш ишларини самолётдан олиб бориш керак деган тўхтамга келдик. Мен биздан аввал Носсобга келиб кетган бир археологнинг огоҳлантиришларини унутганим йўқ эди. «Сиз бу саҳрони кўргангизда тушуниб оласизки, — деб ёзган эди у, — бу қумтепалар орасида ойлаб юргангизда ҳам «йўқолган шаҳар» ётган жойларнинг яқинига ҳам етиб боролмайсиз». У ҳақ эди.

«Йўқолган шаҳар»ни кашф қилган одам бағоят басавлат одам эди. Бундай десам, ўша кунларда Калахари бўйлаб саёҳат қилган одамларнинг ҳаммаси ҳам басавлат одамлар эди. Бу — америкалик Г.А.Фарини деган одам бўлиб, унинг ўзининг ранчоси бор эди. Калахарига у олмос қидириб келади. Ҳар қанча гаройиб бўлмасин, у Америкада Калахаридан келган Герт Лоу деган овчи билан танишиб қолади. Унинг томирларида бушмен қони оқарди. Уни Нью-Йоркка бир цирк эгаси олиб келиб, Кони-Айленддаги кўргазмада бу тасқарани расо томошага қўйган эди. Фарини Гертни учратиб қолган кезларда, у юртини соғиниб, жуда азоб чекиб юрганди. Овчи Фаринига Калахари олмослари тўғрисидаги афсонани айтиб беради. Бу афсонани Герт ичидан тўқиб чиқарган ҳам бўлиши мумкин, лекин Калахарига экспедиция уюштириб, йўлга отланмоқ учун шунинг ўзи Феринига кифоя эди.

Фаринининг ўзи ҳам қай бир жиҳатлари билан цирк хўжайинидан қолишмас эди. У Кейптаунга борар экан, йўлда Лондонда тўхтади ва Герт Лоуни инглиз қироличаси Викторияга намойиш қилади. Герт Лоу Калахаридан чиққан қора танлилар ичида қиролича Викториянинг қўлини олган биринчи одам бўлган бўлса, ажаб эмас. Герт юзга кириб, вафот этади, лекин у ҳеч қачон Америка сафаридан олган таассуротларини унутган эмасди. Ўша кунларни эслар экан, у одатда, шундай дер эди: «Лондонда шунақа уйлар борки, унинг биттасига менинг халқимнинг ҳаммасини жойлаш мумкин. У ердаги одамлар баайни чигирткага ўхшайди — шунақа кўп».

Шундай қилиб, 1885 йилнинг 30 январ куни Фарини, унинг фотограф ўғли ва Герт Лоу Кейптаунда «Рослин Касл» кемасидан соҳилга тушишади. Уч кундан кейин улар Кемберлига йўл олишади. У ердан Фарини рессорлик соябон арава ва бир нечта хачир сотиб олади. Апингтон районида Оранж дарёси бўйларида у хачирларини хўкизларга алмаштириб олади ва сахрога жўнаб кетади.

Кей деган жойдан шимолроқда Молопо дарёсининг соҳилларида Фарини немис савдогари Фриц Ландверга рўпара келади. У хасталикдан ва очликдан ўлим тўшагида ётган экан. Орадан кўп ўтмай, Ландвер шифо топади ва экспедицияга қўшилади. Герт Лоу Ян деган африкалик мулатни хизматга олишни маслаҳат беради. Экспедиция таркибида яна иккита африкалик мулат бор эди, лекин уларнинг номини ҳеч ким билмас эди. Яна шуни илова қиламанки, Лоу 1915 йилда вафот этиб кетган, Ян эса 1933 йилнинг ноябрида ҳам ҳали ҳаёт эди.

Кейптаундан жўнаб кетаётганда Фарини Д.Д.Причард деган одамдан Калахарининг схематик харитасини олади. Причард муҳандис эди ва Сесиль Родснинг топшириғи билан у ернинг харитасини чизмоқ учун Нгами кўли ҳудудига борган эди, шекилли. Шу хаританинг ёрдамида ва Герт Лоунинг кўрсатмалари билан Фарини Нгами кўли ҳудудига етиб боради. Йил ҳар доимгига қараганда анча серёғин келган эди, шу важдан Калахари чаппор уриб гуллаган боғни эслатар эди. Энди етилиб келаётган олтинранг майсалар билан қопланган бу адирлик замин Англиянинг галлакор районларидан бирини эслатарди. Ҳамма тепалар бошдан-оёқ тсамма қовуни билан қопланганди, ҳар куни канну ёки гну деган кийиклардан биттасини отиб келмоқ керак эди.

Фарини маълум маршрутлар бўйича бормади. Унинг кундалигида шундай ёзуви бор: «Овқат масаласида танқислигимиз йўқ эди, емагимиз ўзимизга ҳам, жониворларимизга ҳам етарли эди. Бундан ташқари, мен омадга ишонардим. Омад мени ҳеч қачон тарк этган эмас».

Нгамидан жануброқ ҳудудда Фарини ваъда қилинган олмосларни топа олмади. У Керсиз деган жойга етиб борди, у ерда африкалик аёлга уйланган бир инглизга рўпара келди. «У яхши оиладан чиққан, маърифатли, кўп нарса ўқиган одам эди. Унинг гапларини эътиборга олишарди. Мен бу одамнинг нима учун мана шу ташландик бир жойда истикомат қилишига кўп ажабланардим, — деб ёздаи Фарини. — Унинг шахсий илтимосига кўра, мен унинг номини бу ерда тилга олмайман». Фарини Миер (ҳозир Ритфрентейн деб аталади) қишлоғига бориб келди, кейин эса Шарқ томонга йўл олди. Носсоб дарёсининг қуриб қолган ўзани бўйлаб юриб, унинг Луб деган ирмоғи билан қўшиладиган жойгача етиб борди. Бу ирмоқ ҳам қуриб қолган эди. Кейин у шимол

томонга йўл олди. Уч кун ўтгандан кейин Фарини Ки-Ки тоғига етиб борди. Агар сиз «йўқолган шаҳар»ни излаб йўлга отланмоқчи бўлсангиз, бу мўлжаллар сизларга жуда асқотиб қолиши мумкин».

Ки-Ки районида Фарини Носсобдан бошқа томонга бурилади ва қумлар орқали шарққа йўл олади. Тўрт кундан кейин у Кгунг деган ўрмон ёнидан чиқади. У ерда у ов билан машғул бўлади, капалаклар ва бошқа ҳашаротларни тутати. Шубҳа йўқки, саҳро ҳаёти Фаринига ва унинг ўғлига анча маъқул бўлган. Фақат уларнинг гуручлари тамом бўлгандан кейингина улар жанубга — Апингтон томонга йўл олганлар. Эртаси куни олдинда баланд тоғ чўққиси кўринади. Йўл бошловчи Ян уни Ки-Ки тоғи эканини айтади. Аммо улар бу тоққа яқин бориб қарашса, маълум бўладики, бу тоғни ҳеч ким ҳеч қачон кўрмаган ва у тўғрида ҳеч нарса эшитмаган экан. Айни ана шу жойда кишини тўлқинлантирувчи кашфиёт содир бўлади. «Биз тоғ этагида қароргоҳ қилишга қарор бердик, — деб ёзади Фарини. — Оёғимиз остида тошлар тизмаси ястаниб ётар, у зилзиладан кейинги Хитой деворини эслатар эди. Кейин маълум бўлдики, бу жуда улкан бир қурилишнинг харобалари экан, уларнинг устини ўрни-ўрни билан қум қоплапти. Деярли бир миляга чўзилиб кетган бу харобаликларни биз синчиклаб кўздан кечириб чиқдик. Улар катта-катта йўнилан тошлар уюмидан иборат бўлиб, уларнинг орасида у ер-бу ерида цемент қолдиқлари кўринарди. Юқори қатордаги тошларга шамол анча таъсир қилган, уларнинг баъзи бирлари биттагина калта оёқ устида турган столга ўхшарди.

Умуман, девор ярим доира шаклида бўлиб, унинг ичида бир-биридан қирқ футлар чамаси масофада тошдан урилган деворлар қолдиқлари бор эди. Уларнинг баландлиги бир ярим футча келарди. Асослари ясси эди, ёнларида тахминан четидан бир футча жойда ўйиқлари мавжуд эди. Бу иншоотнинг баъзи бирлари яхлит тошдан ясалган, қолганлари ҳафсала билан бир-бирларига зичлаб терилганди. Уларнинг ҳаммаси қай бир даражада қум остида қолгани учун, биз ҳамма одамларимизга уларнинг ҳаммасини белкуррак билан кавлаб олишни буюрдик (бу иш албатта, уларга кўп ҳам маъқул бўлгани йўқ). Улар кавлаб, қумдан тозалагач, маълум бўлдики, қум уларнинг туташган жойларини вайрон бўлишдан асраб қолипти.

Қазишлар деярли бир кун давом этди, бу, айниқса, Яннинг энсасини қотирди. У эски тошларни кавлаб олиш нимага керак бўлиб қолганини тушуна олмай, роса хуноб бўлди. Унинг назарида бу ишлар вақтни беҳуда совуришдан бошқа нарса эмасди. Мен унга бу ер шаҳарнинг қолдиқлари эканини ёки бу ерлар ибодат қиладиган жой бўлган бўлиши мумкинлигини, ёки кўп минг йиллар муқаддам бу ерда мавжуд бўлган улуг бир халқнинг қабристонини бўлиши мумкинлигини тушунтириб бердим.

Биз ярим доиранинг ўрта қисмидаги қумларни кавлай бошладик ва эни йигирма футлар келадиган катта-катта тошлар ётқизилган йўлни топдик. Унинг юқори қатлами чўзинчоқ тошлардан бўлиб, пастки қатламга нисбатан тўғри бурчакни ташкил қилувчи ҳолда терилган эди. Бу йўлни худди шу йўлга ўхшаган яна бошқа бир йўл кесиб ўтарди. Афтидан, бу йўллар кесишган жойда қачонлардир бирон-бир меҳробми, устунми ёхуд ёдгорликми бўлган кўринади. Унинг сақланиб қолган асоси — тошдан терилган ярим хароба ҳолидаги майдонча шундан далolat берарди. Менинг ўғлим уларда бирон-бир иероглифми ёхуд ёзувними қидириб топишга уриниб кўрди, бироқ топа олмади. Кейин у топилманинг бир нечта фотосуратини олди ва шаклини чизиб олди. Шу суратлар ва чизмаларга қараб, мендан билимдонроқ одамлар бу шаҳарнинг қачон ва ким томонидан қурилганини аниқлаб олсин».

Харобаларни тарк этгандан кейин уч кун ўтгач, Фарини яна Ки-Ки тоғи ҳудудларига етиб борди. Бу парча — «йўқолган шаҳар»нинг ягона тавсифи эди. У Фаринининг «Калахари саҳроси орқали» деган китобида келтирилган. Китоб 1886 йилда Лондонда чоп этилганди. Ўша йилнинг ўзида Фарини Лондонда Қироллик жуғрофия жамиятида ахборот билан чиқади. Уни зинҳор-базинҳор лўттибозликда гумон қилиш мумкин эмасди. Фаринининг мутойибага мойил оҳанги бугунги китобхонга бир оз эриш туюлмоғи мумкин, аммо унинг китобини ҳар томонлама синчиклаб синовдан ўтказганлар ва у бу синовга дош берган. Фаринининг ўғли маълум жойларни ва бушменларнинг

тасвирий санъат намуналарини шаклини чизиб олган ва расмга туширган. Уларнинг ҳақиқийлиги ҳеч қанақа шубҳа туғдирмайди.

Хулоса ўрнида айтмоқ керакки, «йўқолган шаҳар»ни хаёлидан тўқиб чиқармоқ учун Фаринида ҳеч қандай эҳтиёж йўқ эди, худди шунингдек, унинг ўғли ҳам хаёлдан тўқилган шаҳар харобаларининг чизмасини олиб, ўзини суратга туширишга муҳтожлиги йўқ эди. Китоб бусиз ҳам гоёта мароқли. Фарини «йўқолган шаҳар»ни китобининг марказига қўймайди. Бирон қиссанавис ёзувчи бўлса шундай қилишдан тоймас эди. Аксинча, у «йўқолган шаҳар»ни саяҳати давомида рўй берган бошқа воқеалардан ажратиб олмай, йўл-йўлакай гапириб ўтади. Мен аминман — Фарини фақат ўзи кўрган нарсалар тўғрисидагина ёзган. У чиндан-да «хитой девори»ни ҳам, тош деворларни ҳам, «йўқолган шаҳар»нинг бошқа харобаларини ҳам ўз кўзи билан кўрган.

Қироллик Жуғрофия жамиятидаги ахборотида Фарини «йўқолган шаҳар» 23,5 градусдаги жанубий кенгликда ва 21,5 градусдаги шарқий узунликда жойлашганини маълум қилади. Сайёҳ, албатта, бу координатларнинг тўғрилигига шубҳа қилган эмас. У фойдаланган харитада анча-мунча нуқсонлар мавжудлиги эндиликда исбот қилинган. Кам ўрганилган бу ҳудуднинг кейинги хариталари билан ўша эски харитани солиштирилганда кўпгина тафовутлар чиққани, анча-мунча жойлар эски харитага кирмай қолгани аниқланган. Бунинг ажабланидиган жойи йўқ, албатта. Синчиклаб қилинган ҳисоб-китоблар кўрсатдики, шаҳар Фарини айтган жойдан етмиш миля шимолроқ ёки жануброқда, ёки қирқ миля ғарброқ ёхуд шарқроқда жойлашган бўлиши мумкин.

Аммо Фарини «йўқолган шаҳар»нинг қаерда экани тўғрисида бошқа материаллар ҳам қолдирган. У бир кунда йигирма милядан ўттиз милягача масофани ўтганини айтади, шундоқ бўлгач, тажрибали денгизчи (замонавий воситаларсиз) денгизда туман вақтида фақат ҳисоб-китоблар билангина йўлни топиб юрганидек, Фарини айтган белгиларни ҳисоблаб чиқиб, у босиб ўтган йўлни тиклаш мумкин-да. Фарини, шунингдек, яна қайд қиладики, харобалар Носсоб дарёсининг анча-мунча узун бўлган ирмоғининг бошланишидан ўттиз ёки ўттиз беш чақирим масофада жойлашган. У бу гапига илова қилиб, ирмоқнинг анча-мунча аниқлик билан шимолдан жанубга тўғри йўналганини таъкидлайди. Агар бирор одам самолётдан олинган суратларга қараб бу ҳудудни ўрганаман, деса, Фарини берган маълумот жуда қиммат бўлиши мумкин. Аммо 1939-1945 йиллардаги уруш вақтида Носсоб дарёсининг ҳудуди ҳарбий ҳаракатлар майдонидан анча узоқда эди, шунинг учун бу ерларда самолётлардан суратга олингани йўқ.

Фаринининг ажойиб кашфиётининг кейинги тақдирини нима бўлди? Бу харобалар тўғрисида кейинчалик бирон-бир овозалар чиқдимми, гап-сўзлар тарқадими ёхуд кашфиёт унутилиб кетдимми? Овозалар, албатта, бўлган. Бечуанлендаги Ганзи деган овлоқ бир қишлоқда мен фермерларни учратган эдим — улар африкаликлардан харобалар тўғрисида — бу харобалар ўрнида қадим замонларда одамлар яшагани ҳақидаги гап-сўзларни эшитишган эканлар. Калахарида қароқчилик қилиб ном чиқарган шотландиялик Смит деган одам бу харобаларни кўргани ҳақида тез-тез гапириб юрарди. Гордоннидан чиққан Николас Кютзее деган ёш фермер энг қимматли маълумотларни айтган бўлса, ажаб эмас. 1933 йилда у апингтонлик доктор У.Минту Борчердсга Носсаб дарёсидан шарқ томондаги ҳудудларда ов қилиб юриб, худди Фарини тасвирлаб берганидек, тош иморатларнинг харобаларини кўрганини айтиб берган. Ушанда Кютзее жуда шошиб турган эди.

У археолог эмас эди, шунинг учун харобаларни тузукроқ кўриб олиш учун атайин тўхтаб ўтирмади. Кўрган жойини у тахминангина эслаб қолди. Шундай бўлса-да, Кютзее чиндан-да, диққатга сазовор бир нарсани кўрганига шубҳа йўқ. Негаки, ёлгон гапни тўқиб чиқариш учун унда ҳеч қандай сабаб йўқ эди.

«Йўқолган шаҳар»ни қидириб топиш йўлида энг салмоқли ҳаракатни 1933 йилда Ф.Р.Пейвер амалга оширган эди. Иоганнестурглик бу одам ҳаваскор археолог бўлса-да, унга ишонса бўлади. Фарини китобини ва Қироллик жуғрофия жамиятида берган ахборотини синчиклаб ўрганиб чиқиб, у келтирган

далилларни ҳар томонлама текшириб кўриб, мен юқорида тилга олган бошқа ҳамма далилларни таҳлил қилиб кўриб, Пейвер дастлабки экспедиция режасини ишлаб чиқди. Бу экспедиция Фарини келтирган жўғрофий маълумотларнинг тўғрилигини аниқламоғи керак эди.

Пейвер Апингтондан доктор Борчерде билан бирга йўлга чиқди. Бу одам саҳронинг толмас сайёҳи бўлиб, Шотланд Смитни ва Калахарининг бошқа машҳур одамларини яхши биларди. Полиция сайёҳларга ёрдам берди ва уларни бир вақтлар Фаринининг кўлида йўл бошловчи бўлиб хизмат қилган овчи Ян Абрахамснинг олдига олиб боради. Кекса Ян йўлни яхши эсларди, лекин унинг харобалар ҳақидаги ҳикояси анча бетайинроқ чиқди. Эсингизда бўлса керак — Фарини Ян тўғрисида гапириб, «харобалар уни қизиқтирмайди» деган эди. Эндиликда — орадан ярим аср ўтгандан кейин ҳам у ҳамон уларга бефарқ эди. Қария ов воқеаларини эслар эдию, харобаларни унча эслаёлмас эди.

Экспедициянинг ихтиёрида энгил машина билан юк машинаси бор эди. Шимолга кетаётганда йўлдан Пейвер Николас Кютзеени, кейинроқ эса маҳаллий савдогар Постени ўзи билан бирга олиб кетди. Экспедиция таркибида яна йўлбошловчи Готтентот ҳам бор эди. У бундай сафарларда авваллари ҳам қатнашган, сайёҳларни Носсоб дарёсининг шарқ томонларига бир-икки бошлаб борган эди. Яхши анжомлар билан ва синчиклаб текширилган Ахборот билан Пейвер Фарини мамлакати томон дадил йўлга чиқди.

У Носсоб дарёсининг учта ирмоғидан ўртанчасини текшириб кўрмоқчи бўлди. Немисча харитада аллақачон қуриб қолган бу ирмоқ Молентсване деб аталар эди. Аммо на Лондон чоп этган «Таймс» атласидан, на 1933 йилда масштаби бир дюмда саккиз миля бўлган Бечуаналенднинг расмий харитасидан Пейвер бу ўзани топишга муваффақ бўлди. Шундай бўлса-да, улар ўзани қидириб топишди ва унинг қуриб қолган туби бўйлаб йўлга тушдилар. Машиналар ҳадеганда кумга ботиб қолишар ва етти миля йўлни босиб ўтиш учун бир галлон бензин сарфлар эдилар.

Биринчи кун улар кун бўйи йўл юришиб атиги ўттиз миля йўлни ўтишди. Мен уларнинг аҳволини тўла тушунаман, негаки, бир гал бутун бир кунни сарфлаб (эрталабки соат тўққиздан кечасидаги ўн биргача) мен ҳам эллик милягина йўл босгандим. Бу шундай кунлардан бири эдики, унақа кунлар тўғрисида Калахари бўйлаб сафар қилишга тайёргарлик кўра бошлаган кунингдаёқ аввалдан ўйлаб қўйса арзийди. Бу шунақа кунки, айти шунақа кунда бўлар-бўлмас лаш-лушлар ўрнига нима учун асбоб-ускуналарни олиб олманинг тўғрисида ўйлай бошлайсан.

Худди ўша куннинг ўзида Пейвер ва унинг ҳамроҳлари ирмоқнинг изларини йўқотиб қўйишади. Эртаси кун йўл бошловчи готтентот шу пайтга қадар ҳали ҳеч қачон бу ерлардан нарига ўтганини тан олди. Улар харитада икки минг квадрат миляни эгаллайдиган бу майдондаги харитада белгиланган яққаю ягона жойдан ўтиб кетган эдилар. Бу Диммо деган ботқоқлик эди. Аслида эса бу жой бир қанча ботқоқликлардан иборат экан. Ниҳоят, улар кумтепалар мамлакатига етиб боришди ва қаршиларида намоён бўлган водийга нигоҳ ташлашди. Носсоб дарёси томон экспедиция бошқа йўл билан кетди. Улар йўл-йўлакай рўпара келган оҳақтош қатламларини ўрганиб кетдилар. Ҳаммалари амин эдиларки, Фаринидай нозиктаб кузатувчи табиий қояларни шаҳар харобалари ўрнида қабул қилолмайди.

Мен ўзим қидириш ишларига жўнаб кетмасимдан олдин Пейверга мактуб ёздим. У менга бундай деб жавоб берди: «Фаринининг ҳисоботидан англадимки, кўрсатилган жой Носсоб дарёсидан тахминан олтмиш миля масофада, афтидан, жанубий кенгликнинг йигирма бешинчи градусида экан. Сўнгра мен юқорида матн парчаси сифатида келтирган сўзлар бошланади: «Буларнинг ҳаммаси гоятда чалкаш. Бу саҳрони кўрганингизда, англайсизки, кумтепалар орасида ойлаб сандироқлаб юриш мумкин, лекин шунда ҳам «йўқолган шаҳар» жойлашган жойнинг яқинига ҳам йўлай олмайсиз».

1947 йилнинг июнида мен яна Апингтонга бордим ва доктор Борчердс билан «йўқолган шаҳар» тўғрисида суҳбатлашдим. Доктор анча қариб қолиб-

ди, лекин шунга қарамасдан харобалар ҳақида гапирганда унга жон кириб кетгандай бўлди.

— Яқинда мен иккита одамни учратдим, — деди Борчердс, — улар «йўқолган шаҳар»га бориб келишганини айтишди. Мен сизга уларнинг исмини айта олмайман. Улар Бечуаналендда қонунга хилоф тарзда ов қилишган фермерлар. Шунинг учун ҳам улар ўзларининг топилмалари тўғрисида ошкора хабар қилмадилар. Лекин мен улардан ҳамма гапни батафсил суриштириб билиб олдим. Айтишим мумкинки, уларнинг тавсифи Фаринининг маълумотларига тўла мос келади.

Бундан ташқари, доктор Борчердс менга яна баъзи бир гапларни айтдики, улар «йўқолган шаҳар» сирини бутунлай янгича ёритади. Бир куни полиция сержанти унга кўп йиллар муқаддам йўлни айланиб ўтиш вақтида у қадимги тош йўнадиган жойга рўпара келган экан. У ерда сержант бир нечта йўнилган тошларни кўрипти. Унинг айтган жойи айна «йўқолган шаҳар» ҳудудида эди. Сержант қумлар ичидан узунлиги ўн тўрт фут келадиган қайиқнинг қолдиқларини кавлаб олипти.

— Эндиликда анча қариб қолдим, сахро бўйлаб сафар қилишга қурбим етмайди, — деди доктор Борчердс маъюсланиб. — Лекин мен аминманки, кўп асрлар муқаддам Калахарида Ферини тавсифлаган шаҳар чиндан-да, мавжуд бўлган. Бизга маълумки, Нгами кўлидан дарёлар чиққан, улар сахро орқали жануб томонга оққан ва Оранж дарёсига қуйилган. Демак, бу шаҳар аҳолисининг суви бўлган. Энди маълум бўлдики, уларнинг ихтиёрида сувда сузадиган воситалар ҳам бўлган экан. Менинг назаримда, бу қайиқ фикри мизни тўла тасдиқлайди. Уйлайманки, мен ўзим ҳам ўша жойга жуда яқинлаб бориб қолгандим. Шак-шубҳа йўқ, ҳадемай, қумтепалар ўз сирларини очадилар. Бироқ ҳозирча жумбоқ ечилгани йўқ. Жипларда, самолётларда, пиёда бу шаҳарга етиб бориш учун қилинган ҳаракатларнинг ҳаммаси беҳуда чиқди. Биронта ҳам экспедиция Фарини харобаларини топишга муваффақ бўлмади. Бирон-бир кучли бўрон оқибатида қадимги деворларни қум босган бўлса, ажаб эмас. Ундан ҳам кучлироқ янги бўронгина бу қумларни учириб олиб кетиши мумкин.

Ўн тўққизинчи боб

ВИКТОРИЯ ШОВВАСИНИНГ СИРИ

«Меси-оа-Тунья!» Машон қабиласининг одамлари бу жойни нима учун «суронли тутун» деб атаганларини тушунмоқ учун шовванинг суронини ўз қулогингиз билан эшитмоғингиз керак. Аммо мен тубсиз жарлик ёқасига анча яқинлаб қолибман, шекилли, бошим айланиб кетди ва ўзимга келиш учун қирғоқдан узоқлашишга тўғри келди.

Тропик ўрмонининг ичига кириб борар эканман, беихтиёр бир харитани эсладим. Мен уни бир вақтлар кўрган эдим. Бу — д'Анвиллнинг харитаси бўлиб, икки аср муқаддам Исаак Тарьон томонидан Амстердамда нашр этилган эди. Унда Жанубий Африка билан Зимбабвенинг қоқ марказида монотаплар заминида бу Улуғ шовва қайд қилинган эди. Баъзи бир тарихчиларнинг айтишича, Давид Ливингстон кашф қилмасдан анча аввалоқ айрим оврўпаликлар Виктория шоввосининг ҳайқирувчи сувларини кўришган. Киплинг «бу ерларга биринчи тадқиқотчилардан анча олдин келиб қолган, кўп машаққат чеккан сайёҳлар» тўғрисида ёзганида ҳақ бўлганини англаб етганимга ҳам анча бўлди. Менда бунақа саргузашталаб одамларнинг қадами Африканинг кўпгина овлоқ жойларига етиб борганини исботлайдиган анча-мунча ишонарли далиллар бор. Виктория шовваси ҳақида ривоятлар шунақаки, улар билан атайин шуғулланса арзийди.

Мен яхши биламан — Шайтон шовва яқинига ҳайкали ўрнатилган сайёҳнинг обрў-эътиборини сал-пал туширишга қаратилган ҳар қандай хатти-ҳаракат ҳозирги Родезия ҳукуматининг гашига тегади ва газабини қўзғайди. Ал-

батта, Давид Ливингстон жуда катта шухратга эга. Унинг Викториа шоввасини кашф этиши оламшумул аҳамиятга эга бўлди ва бу ажойиб инсоннинг жасоратлари шунчаки оддий жўгрофий кашфиётлар рамкасига сиғмайди. Энди эса менга изн берсангиз, Викториа шоввасини биринчи бўлиб Ливингстон очмаганини айтсам...

Ҳаммадан аввал бу жойларга португалияликлар етиб келган бўлиши мумкин. Ватикан кутубхонасида ўн биринчи асрга мансуб португал харитаси сақланади. Унда Куаме дарёсидаги Улуғ шовва қайд қилинган — бу дарёни португалияликлар ўша даврда шундай деб атаганлар. Бу — Замбези бўлган бўлса керак. (Улуғ шовва тўғрисида мен кейинроқ гапираман.) Мен бу масалани Эдвард К.Рашлей билан муҳокама қилдим. Бу одам дунёдаги энг улуғ шоввалар ҳақидаги жуда ажойиб китобнинг муаллифи. Унинг кўлида бу шовва бўйларида ўн саккизинчи асрнинг бошида португалиялик роҳиб Сильбер бўлгани тўғрисида маълумотлар бор.

Викториа шоввасининг собиқ назоратчиси капитан Д.Д.Рейнард ҳазрат Э.Кинг билан бирга бу йўналишда жуда катта тадқиқот ишларини амалга оширган. Ҳар иккала тадқиқотчи ҳам португалияликлар тўғрисидаги маълумотларни эшитиб, кўп ажабланишган. Лиссабондан келган бу сайёҳлар жуда кўп чинакам жасоратлар кўрсатишган. Тарихчи Баррос ўн олтинчи асрнинг бошидаёқ Ньяс кўлини тилга олган, ҳолбуки бу кўлни 1859 йилда Ливингстон кашф этган деб ҳисобланади. 1578 йилда Лопес харитаси билан бирга сафарнома китобини эълон қилган. Бу харитада нафақат Ньяс кўли, балки Викториа-Ньянца билан Танганьика ҳам қайд қилинган. Шак-шубҳа йўқки, португалияликлар бир неча аср олдиноқ Зимбабведан хабардор бўлишган. Бу ном (португалчаси — Симбаоз) уларнинг хариталарида ўн олтинчи асрнинг ўрталарида пайдо бўлган, орадан кўп ўтмай эса португалиялик шоввоз йигитлар устларида ҳарбий анжомлари билан олтин қидириб, ҳозирги Родезия худудининг ичкарасига кириб борганлар. Улар Зимбабведа бўлишган ва Викториа шоввасигача етиб борган бўлишлари ҳам эҳтимолдан узоқ эмас. Аммо Рейнард билан Кинг бир қайғули воқеани кашф қилишади — 1775 йилда Лиссабонда юз берган zilзила вақтида ва унинг кетидан рўй берган ёнгинда Зимбабве сафари тўғрисидаги қайдлар нобуд бўлган экан.

Энди мен қадимий хариталарда қайд қилинган Улуғ Шовва ҳақида гапириб бераман. Бу шовва кўп одамни чалғитган. Замбези дарёсида Тетедан бир оз юқорироқда, Викториа шоввасининг оқими бўйича олти юз миляча қуйида жуда улуғвор бир дара бор. У ерда Кебра-бас шоввалари ҳам бор. Улар ўзларининг катталиги жиҳатидан Викториа шоввасидан жиндай орқада қолади, холос. Биронта ҳам хаританавис одам бу шовваларнинг ёнидан беларво ўтиб кетолмайди. Шоввалар денгиз соҳилидан бир неча юз милягина масофада жойлашган, ана шу шоввалар қайд қилинган қадимий хариталарни ўрганувчи тажрибасиз тадқиқотчиларни чалғитиши мумкин. Кейптаунда парламент кутубхонасида Боултоннинг 1794 йилги харитаси мавжуд. Табиийки, бу харитада Улуғ Шовва Викториа шовваси ўрнашган жойда деб кўрсатилмаган. Аммо ҳаваскорлар бу хатони узрли деб ҳисоблашади.

Аслида эса, ўша даврнинг хаританавислари ўз ишларини билиб қилишган эди. Улар харитага Викториа шоввасини эмас, балки ватандошлари кўзлари билан кўрган Улуғ шоввани киритишган. Шу тарзда португалияликларнинг биринчи бўлишгани шу пайтга қадар иботини топмай келаётир. Орадан анча вақт ўтиб кетди. Ўзини Викториа шоввасининг биринчи кашшофи деб ҳисоблайдиган яна бир одам пайдо бўлди. Бу — довюрак Луининг тўнгич ўғли Карел Трихардт эди. Уларнинг иккови ҳам Американинг биринчи тадқиқотчилари сирасига киради. Ҳозирги пайтда жанубий Африкадаги истаган мактаб ўқувчиси уларнинг саёҳатларини яхши билади.

1838 йилда Карел Трихардт португал кемасида Шарқий Африка соҳиллари бўйлаб сузиб, ўзи Делагоа кўрфазида қолдириб келган кўчирма одамларнинг жойлашиши мумкин бўлган жойни излаб юрарди. У Ҳабашистон соҳилларигача етиб борди ва Берберга қуролли соқчилар ҳимоясида устига юк ортилган филлар карвони келганини кўрди. Соҳилнинг баъзи бир жойларида Трихардт бир неча ҳафталаб ва ҳатто ойлаб туриб қоларди ва текширилмаган

мамлакатнинг ички томонларига дадил сафарлар қиларди. Ҳаммоллар ёллаб, у Сафалидан Зимбабвегача борди, Келимандан эса Замбези дарёсининг оқими бўйлаб юқорига йўл олди. Бу тўғрида ёзганларнинг кўпчилиги тахмин қилдики, Трихардт айна ана шу сафари вақтида Виктория шоввасини очган. Баъзи бировлар эса бунга мутлақо ишонадилар. Трамеваал маориф министрлиги томонидан маъқулланган жўрофий ишлардан бирида бу ҳеч шубҳа тугдирмайдиган факт сифатида тилга олинади.

Бу ерда яна ўша эски хатога рўпара келамиз. Трихардт, албатта, Кебра-бас шоввасида бўлган, аммо Виктория шоввасига етиб бормоқ учун унинг вақти бўлган эмас. Бундан ташқари, у ҳеч қачон бунақа гапни айтган ҳам эмас. (Претория архивининг ходими Д.У.Крюгер бир неча йил аввал ёзган китобида буни мутлақо равшан исбот қилиб берган). Трихардт 1901 йилда вафот этди. Вафотидан бир оз олдин у тўқсон ёшида ҳаётидаги энг диққатга сазовор воқеаларни Жанубий Африка Республикаси тарихчиси Г.А.Одега гапириб берган. Оденинг ёзувларида шундай бир гап бор: Трихардт шоввани «Сандиядан жануброқда» кўрган. Шубҳа йўқки, бу Кебра-баса шоввалари бўлган. Карел Трихардт қачонлардир бўлса-да Виктория шоввасига борган бўлиши мумкинлигини аниқлаш ҳали ҳеч кимга насиб этгани йўқ. Ҳолбуки, бу одам жуда қатъиятли, уни ҳеч нарса тўхтатиб қололмас эди. Агар Трихардт шоввага яқин жойга бориб қолганда, ҳар қандай қилиб бўлса-да, у шовваннинг олдига борган бўларди. Тарихчи сэр Жорж Кори қатъий амин эдики, Трихардт Виктория шоввасини кўрган. Аммо менинг назаримда, Кебра-бас бошқаларни қандай чалғитган бўлса, Кори ни ҳам шундай чалғитган.

Навбатдаги даъвогар Генри Хартли. Бу мовий кўзли, арслон ёллик маймоқ одам ҳозирги Родезиянинг ҳамма ёввойи жойларини ва Калахари саҳросини кўп йиллар мобайнида кезиб чиққан. Унинг аждодлари Виктория шоввасини Ливингстондан олти йил аввал унинг кашф этганига астойдил ишонишади. Менинг назаримда, улар анча ишонарли далиллар ҳам келтиришади.

Хартли 1820 йилда кўчириб келтирилганлар хонадонидан эди. Кўчирма одамларнинг биринчи гуруҳи йўлга чиққанда Хартлининг бутун вужудини саёҳат иштиёқи эгаллаб олади. Кўп ўтмай унинг ўзи Трансваалга кўчиб келади ва бу ерда тамаки фабрикаси очади. Магалусбургдаги бу фабрика ҳозир ҳам гумбурлаб ишлаб турипти. Лимпопо дарёсини Хартли биринчи марта 1846 йилда кесиб ўтган эди. Унинг ёнида бир нечта хизматкори, шу жумладан, хўкиз ҳайдовчи готтентот Оресьян ҳам бор эди.

Ундан кейинги сафарини амалга оширганда Хартлининг тўнғич ўғли Фред уч ёшга кирган эди. Бу — 1849 йилда бўлган эди. Бу гап улар шимол томонга янада ичкарироқ кириб бордилар. Бу жойларга улардан аввал ҳеч кимнинг қадами етмаган эди. Кунлардан бирида улар олисларда момақалди роққа ўхшаган қаттиқ гулдурос овозини эшитишади. Бу овоз қайси томондан келаётганини аниқлаб, Хартли билан Оресьян ўша томонга йўл олишади ва Виктория шоввасига етиб боришади.

Хартлининг жияни капитан Р.Хартли Тэккерей бу сафарнинг тафсилотларини Хартлининг қариндошлари ва дўстлари тилидан ёзиб олади. Баъзилар шоввани Оресьян қандай таърифлаганини эслашади. Готтентот шовва устидаги камалак тўғрисида ва булутсиз осмондан узлуксиз ёғиб турган ёмғир ҳақида ҳайрат билан гапирган экан.

1948 йилда Хартлининг кенжа ўғли ҳали ҳаёт эди. Ўшанда у саксон саккизга кирган эди ва Йоганнесбургда яшар эди. Кенжа Генри Хартли бу кашфиёт ҳақидаги отасининг ҳикояларини унутмаган эди. У қизиқ бир фактни айтиб берди. Хартли овчи бўлган экан ва одатда, фил суягини, шохлар ва териларни Почестромда дўкандорлик қиладиган Фореманга сотар экан. 1952 йилнинг ажойиб кунларидан бирида Фореман Хартлини бир сайёҳ билан таништириб қўяди — у шоввага бориш йўлларини батафсилроқ билиб олмоқчи экан. Хартли унга тушунтириб беради. Бу сайёҳ Ливингстон бўлиб чиқади.

Витватерсранд дорилфунунининг собиқ ректори Х.Р.Райкес унинг бобоси У.К.Осуэлл шоввани Ливингстондан аввал кўрган деб ҳисоблайди. Қадди-қомати келишган бу истараси иссиқ одам фил ушлайдиган тажрибали овчи бўлган. У жуда ажойиб сайёҳ ҳам эди. (У Нгами кўлини кашф этгани учун Париж

жўгрофия жамиятининг олтин медалини олади, Ливингстон эса Лондон жўгрофия жамиятининг олтин медални билан мукофотланган. Ҳеч қандай шак-шубҳа йўқки, Виктория шоввасининг дастлабки энг аниқ манзарасини чизиб берган ва унинг қаерда эканини аниқ кўрсатган одам Осуэлл бўлган эди. У бу ишни 1851 йилда Ливингстон билан бирга Замбезига сафар қилиб қайтганидан сўнг амалга оширган. Мен фақат бир нарсани тушунмайман — нима учун ўшанда Ливингстон билан Осуэлл шоввагача етиб боришмайдикин? (Албатта, ҳар қалай Осуэлл у ерда бўлган бўлиши ҳам мумкин.) Негаки, хаританинг бир чеккасида Осуэллнинг қўли билан ёзилган «Шовва. Ўн миля беридан сув зарралари кўриниб турипти» деган ёзув бор.

Осуэлл ҳеч қачон ўз саёҳатлари тўғрисида ёзмаган. У камсукум одам бўлган ва биргаликда қилган ҳамма кашфиётларининг шухрати дўсти Ливингстонга тегишини хоҳлаган. Биз 1851 йилдаги саёҳат маршрути ҳақида аниқ маълумотларга эга эмасмиз. Осуэлл Улуғ шоввани кўрган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Шундай оилавий ривоят туғилган бўлиши мумкин. Агар Осуэлл ёзишга эринмаганда, эҳтимол, Виктория шоввасининг кашф этилиш тарихи бутунлай бошқача кўринишга эга бўларди.

1855 йилда Жеймс Чапмен биринчи марта Дурбиндан Уэлвис кўрфазига саёҳат қилади. Баъзи муаллифлар унинг йўл-йўлақай Виктория шоввасини кўрган бўлиши мумкинлигини айтишади. Мен Кейптаун архивида Чапменнинг ёзганларини диққат билан кўздан кечириб чиққан бўлсам-да, бу фикрга унчалик қўшилмайман. Афтидан, бу фикр Чапменнинг маршрутини ўрганиш жараёнида туғилган бўлса керак. Бир жойда унинг йўли шоввадан бор-йўғи етмиш миля масофада ўтган.

Лекин Чапмен бир қизиқ воқеани ҳикоя қилиб берган. 1852 йилда Дека дарёси бўйлаб қилган сафардан қайтиб келаётиб, у Д.Симпсон деган одам билан учрашипти. Унинг бошига оғир мусибат тушган экан. У Чобе деган жойда савдо-сотик билан шуғулланар ва овчилик қилар экан. Бу ҳудудда цеце деган заҳарли пашша кўп экан. Унинг чақиши оқибатида Симпсоннинг ҳамма буқалари қирилиб кетипти. Симпсон Линьянтдан Замбези дарёси бўйлаб қайтаётганида жуда катта шоввага рўпара келганини айтади. Чапмен билан гаплашгандан кейин кўп ўтмай Симпсон Австралияга жўнаб кетади. Шу пайтларда Австралия олтин вос-восига учрай бошлаган эди. У ўзининг кашфиёти тўғрисида бошқа ҳеч кимга гапирган эмас. Мен баъзан бир нарсани хоҳлаб қоламан — қани энди ҳамма сайёҳларни бир иштиёқ қамраб олса, бу иштиёқ ҳатто буюк Ливингстонни ҳам четлаб ўтмаса, кошки эди, уларнинг ҳаммаси ўз дарахтларига исмлари ва саналарини ёзиб қолдирган бўлса... Унда кўпгина афсоналар ўз-ўзидан ҳақиқатга айланган бўларди.

Дастлабки бурларнинг овчиларидан бири бўлмиш Ян Вильенларнинг авлодлари ҳам ўз бобокалонларини Виктория шоввасини кашф этганлар шухратига ноил қилиш ҳаракатидадирлар. Бениҳоя довжорак бўлган бу одамни Бомплате яқинидаги жангда иштирок этгани учун инглизлар уни ўз ихтиёрларига олмоқчи бўлишган. Бир вақтлар Вильен Чапмен билан боғлиқ бўлган, кейин эса ўзи мустақил равишда Мзиликази мамлакатининг ичкарасига экспедициялар уюштира бошлаган. Мзиликази унинг ихтиёрига элликта сарбозини жўнатган. Вильен уларнинг ёнига яна бир йўл кўрсатувчини қўшиб олиб, шовва томон йўл олган. Унинг ўғиллари Георг билан Петрус ҳамда ватандошлари Якоб Эразмус Пит Якобс ва Герман Энгельбрехтлар Вильенга ҳамроҳ бўлишган.

Вильенлар оиласининг ривоятига қараганда, бу экспедиция шоввага Ливингстондан олдин уч марта — 1851, 1853 ва 1854 йилларда борган. Анчамунча тафсилотлар сақланиб қолганки, бу тафсилотлар Вильен ҳамда унинг дўстларининг шоввага борганлари тўғрисида шубҳага ўрин қолдирмайди. Аммо бу экспедицияларни тавсифлаб бериш ҳақидаги фикр уларнинг иштирокчиларига фақат қариб, кўп нарсалар эсларидан чиқиб кетган вақтдагина келган. Сақланиб қолган ҳамма маълумотларни ўрганиш билан шуғулланган доктор Х.К.де Вет Булавайога биринчи бўлиб йўл олган одам миссионер Моффат бўлганини аниқлаган. Мзиликази Моффатнинг соябон аравасини кўриб, қаттиқ ташвишга тушиб қолади — бу арава унга бағоят ғалати ва сирли бир

иноят бўлиб кўринади. Бу 1855 йилда содир бўлган эди. Вильен эса, кейин маълум бўлишича, биринчи марта Мзиликазининг ҳузурига 1859 йилда келган экан. 1860 йилда Ливингстон Викториа шоввасига иккинчи марта боради. У пайтларда бур овчилари унинг аввалги борганидан беҳабар эдилар, шунинг учун ҳам ўзларини шоввани биринчи бўлиб кашф этганмиз деб ҳисоблашган. Аммо Вильен ҳақидаги ривоят ҳамон яшаб келмоқда.

Маридейллик (Кап вилоятида) Преториусларнинг оилавий архивида жуда бир латиф ҳикоя яшаб келади. Бу воқеани кўп йиллар муқаддам ритпортлик (Трансваал) Виллем Хендрих Преториус айтиб берган эди, кейин ҳикояни унинг невараси З.К. Преториус (Мэридейллик) ёзиб олади.

В.Х.Преториус Граф — Рейнетда 1821 йилда туғилган ва юз йил умр кўрган. 1855 йилда Преториус ва унинг ёш дўсти Стофель Сниман ҳўкизлар қўшилган соябонли араваларда Трансваалдан йўлга чиқадилар. Уларнинг мақсади Лимпопо дарёсининг шимолида йирик ҳайвонларни ов қилиш эди.

Мзиликази қароргоҳига етиб боришгач, улар соябон аравалари ва ҳўкизларини қолдириб, икки юзта ҳаммол ёллашади ва цеце пашшаси заҳаридан шикастланган ҳудуд орқали йўлга тушишади. Йўл кўрсатувчилар уларни жуда катта бир шовага олиб келишади. Улар шу ерда қароргоҳ қилишади. Тўққизинчи кунни дўстлар гулхан тутунини пайқашади. Демак, улардан бошқа яна кимдир қароргоҳ қилган. Бу — Дэвид Ливингстон экан. У хаста ва оч эди. Унинг африкалик йўлбошловчилари хом териларни майдалаб қайнатишга мажбур бўлишган. Қалқонларига қопланган териларни шу тарзда еб битиришган. Преториус билан Сниман Ливингстонга озик-овқат ва дори-дармон беришди ва у тузалиб, оёққа турмагунча унинг ёнидан слижишмади.

Сниман 1920 йилда вафот этди. У ҳам шоввани кашф этиш билан боғлиқ воқеаларни ҳикоя қилиб беришни яхши кўрарди. Аммо нима учун Ливингстоннинг ўзи уни қутқариб қолган одамларни тилга олмайди?.. Ақл бовар қилмайдиган жумбоқ. Бу ҳикоя бошдан-оёғ жуда ҳақиқатга ўхшаб кетади — уни Преториус билан Сниман тўқиб чиқарганига ишониб бўлмайди. Бу ўринда айтиш мумкин бўлган бирдан-бир изоҳ улў миссионер — сайёҳга нисбатан ножоиз бир гап бўлур эди. Шундай бўлгандан кейин бу изоҳни ўтмишнинг теран сирини сал-пал бўлса-да, ёритишга бўлган уриниш деб қабул қилишингиз мумкин.

Ливингстоннинг асосий вазифаси Африкани тадқиқ қилиш эмас, балки кулдорликка қарши кураш бўлган.

У жуда камдан-кам ҳолларда бурларнинг биринчи овчилари билан дўстона муносабатлар боғларди, чунки уларнинг баъзи бирларини ўзи учун ардоқли ишнинг душмани деб ҳисобларди. Бундан ташқари, Ливингстон жониворларни маъносиз равишда қиришга қарши бош кўтарди. Буни телбаликдан ўзга нарса эмас деб билди. Кимки унинг саёҳатларини ўрганиб чиққан бўлса, пайқаган бўлиши керакки, Ливингстон ўзи учрашишга тўғри келган оқ танлилар агар унинг нафратига сазовор бўлган одамлар бўлса, улар тўғрисида қаҳр билан қоралаб ёзади. Баъзан уларнинг номини буткул тилга олмайди. Лекин шунга қарамай, Ливингстондай меҳрибон, ҳудожўй одам ўзи ўлим чангалида ётганда ёрдам кўрсатган Преториус билан Сниман тўғрисида ҳеч нарса демганини тасаввур қилиш жуда қийин. Бунинг устига бу воқеанинг ҳаммасини унинг ўзининг «Даъваткорнинг саёҳати» деган китобида буюк кашфиёти муносабати билан айтган қуйидаги сўзлари билан боғлаш жуда қийин: «Унга ҳозирга қадар бирон-бир оврўпаликнинг нигоҳи тушган эмасди». Бироқ шуниси ҳам эҳтимолдан холи эмаски, оврўпалик деганда Ливингстон фақат ўзига ўхшаш Оврўпада туғилган одамнигина тушунган бўлиши мумкин.

Биринчи оврўпалик сайёҳлар Викториа шовваси ёнига келишган пайтда ва ундан кейин ҳам яна анча вақтгача у ерда олтмиш миля теваарак-атрофида ҳеч қанақа аҳоли яшайдиган жой бўлган эмас. Африкаликларнинг фикрича, шовва ёвуз кучларидан кўрқийшган. Шовванинг шундоққина ёнида жойлашган Катаракт ороли бир вақтлар Шайтон орол деган ном билан юритилган. Даъваткор Койяр унинг тўғрисида шундай ёзганди: «Маҳаллий одамлар бу оролда ёвуз ва шафқатсиз илоҳ яшайди деб ҳисоблашган ва унинг меҳрини қозониш учун унга ҳар хил маржонлар, билагузуклар ва бошқа буюмлар кур-

бон қилишган. Улар бу буюмларни жарликка улоқтиришади ва улигандай овоз билан ибодат қилишади. Бу уларнинг юрагини чулғаб олган кўрқувга ва даҳшат туйғусига тўла мос келади».

Шовва ёнида бир ажойиб махлуқнинг мавжудлигига кўпгина оврўпаликлар ҳам ишонади. Юқорида номи зикр этилган капитан Рейнар унга бу махлуқларни уч киши кўрганини маълум қилганини ва бу одамларнинг гапига тўла ишонишини эслатади ўтади.

Ливингстонда шу дарёда яшовчи илонлар ҳақида эслатма бор. Бу илон баротце деган халқнинг оғзаки ижодида ҳам тилга олинади. Африкаликлар Ливингстонни ишонтириб айтишганки, бу илон жуда ҳам катта, агар у қайиқни тўхтатиб қўйса, эшкакчилар ҳар қанча уринмасин, қайиқни ўрнидан жилдиролмайдилар. Айтишларича, бу илоннинг бўйи ўттиз футга етар эмиш, унинг оч-мовий боши бор эмиш, лекин қора гавдаси жуда йўғон эмиш.

Кўп йиллар мобайнида Замбези дарёсида кемачиликни бошқарган В.Пэр 1925 йилда Виктория шоввасининг ёнидаги даранинг тубига тушади. Ўша кезларда дарёдаги сувнинг миқдори сўнги ўн йилликдаги энг паст даражада бўлган. Шунда у биринчи марта ўша ажойиб махлуқни кўради. У илонга ўхшаган бир махлуқ экан. Пэрни пайқаб у ҳаракатга келади ва чуқур бир горнинг ичига кириб ғойиб бўлади. Бир неча йил ўтгач, Пэр уни яна бир бор Шайтон орол яқинида кўрганини айтади.

Африкаликлар бу махлуқни Чипик деб аташади. Уларнинг тасдиқлашича, бу махлуқ шалолага океандан минг миля масофани ўтиб сузиб келган. Маҳаллий балиқчилар ундан шунчалик кўрқишадикки, кечалари балиқ овига чиқишга журъат қилишмайди. «Тунда дарёнинг хўжайини — Чипик» — дейишади балиқчилар.

Шалола ҳудудида кўплаб тимсоҳларни отган ва ушлаб олган Д.У.Соупер африкаликлардан тимсоҳларнинг жуда катта нусхалари борлигини эшитган экан. Аммо Пэр тимсоҳни ажойибул махлуқ ўрнида қабул қилиши амри маҳол эди. Эҳтимол, у Оранж дарёсидаги афсонавий улкан илонга ўхшаган жуда катта питон бўлган бўлиши мумкин.

Бир ўта шаддоод учувчи чоғроқ бир самолётда Виктория шоввасининг кўприги остидан учиб ўтган эмиш деган миш-мишлар юрар эди. Журналистлик қилиб юрган кезларимда бу миш-мишларнинг қанчалик тўғри-ноғғрилигини текшириб кўрмоқчи бўлдим. Ўша чоғларда таҳририятга менинг олдимга Иоганнесбургдан Д.Д.Жекобс келиб, менга керакли маълумотларни етказди.

1931 йилда Жекобс Ньясаленд ва Родезия авиакомпаниясида хизмат қилган учувчи Пэт Холлендрейк билан бирга учган экан. Бир куни бу шаддоод йигитлар кўприк остидан учиб ўтишни чамалаб кўришипти ва таваккал қилишга қарор қилишипти. Эртаси куни улар бу ерда пасха-ҳайити муносабати билан тўпланган кўп сонли оломоннинг кўз ўнгида ҳалок бўлишларига сал қолипти.

«Биз асосий шовванинг устидан учиб ўтаётганимизда, ҳалок бўлишимиз муқаррар деган тўхтама келиб қўйдик, — деб эслади Жекобс. — Сув бизни ўзига тортарди. Шовва бизни ўзига шу қадар катта куч билан тортардики, самолётни тўғрилаб олишнинг ҳеч қандай имконияти йўқдай кўринарди. Холлендрейк бошқарув дастасини ўзига тортиб, қаттиқ газ берди. Биз кўприкдан бир неча футгина наридан учиб ўтдик. Лекин бизни кўприк остидан учиб ўтиши деган овозлар тарқади. Бу тўғрида ҳозиргача гапиришади».

Чорак аср мобайнида расмийлар Виктория шоввасининг кўприги остидан учиб ўтишни тақиқлаб қўйишди. Лекин бу тақиқни бузишга жазм қилган учувчи белгиланган жаримани тўлай олармиди-йўқми — билмайман. Бу ишни қилган одамнинг омон қолиши гумон. Ҳозирга қадар шовва ҳудудида самолётлар ҳалокати камдан-кам рўй берган. Лекин шундай бўлса-да, Ливингстон қабристонидagi қабрлардан бирининг устига ёдгорлик сифатида катта маъдан пропеллер ўрнатилган. Бу — Виктория шоввасини иккинчи жаҳон уруши бошланишидан бир оз олдинроқ биринчи марта кўрган учувчининг қабри эди. «Бу ердан сира ҳам учиб кетгим келмаяпти», — деган экан учувчи самолёт кабинасига кираётиб. Кун жуда сокин, «ғир» этган шабада йўқ эди, лекин учиш йўлаги ҳаддан ташқари қисқа эди. Бир неча сониядан кейин учувчи ҳалок бўлди.

Виктория шовваси устидан ўтган кўприкни қуриш вақтида пудратчиларга расмий кўрсатма берилган. Унга кўра, худди гумбаз остида гимнастик машқларини намойиш қиладиган цирк артистларининг тагига хавфсизликни таъминлаш учун тўр тутиб қўйилгандек, қурилаётган кўприк тагига ҳам хавфсизлик учун шундай тўрлар тутиб қўйиш тавсия этилган. Тўрни тортишган. Лекин тўр тортилиши биланоқ африкалик ишчилар иш ташлаганлар. Улар «бизни шу тўрларга сакрашга мажбур қилишади» деб ўйлашган. Улар тўрни кўришлари биланоқ ғазаблари кўзиб кетаверган. Тўрни олиб ташлаганларидан кейингина, улар яна ишлашга бошлаганлар.

Қурилиш вақтида темир тросларни бир соҳилдан иккинчисига етказиб бериш учун ракеталардан фойдаланишган. Қурилиш бир вақтнинг ўзида иккала томонда ҳам олиб борилган ва белгиланган муддатда — 1905 йилнинг 1 апрелида тамом бўлган. Ҳали фермалар ўрнатилганида одамлар ва материаллар даралар орқали брезент қопларда олиб ўтилган. Қурилишнинг бош муҳандиси М. Жорж Имболтнинг ўзи ҳам сира кўрқмасдан шу қопларда ўтиб юрган, негаки курувчилар ичида ҳатто каттагина инъом эвазига ўз ихтиёри билан бу ишни қиладиганлар топилмаган.

Кўприк остида осилиб турган пўлат симлар ва блокларни олиб ташлаш зарур бўлганда, бу қалтис ишни ҳам Имболтнинг ўзи бажарган. Бу гал ҳам жуда катта мукофот таклиф қилинса-да, ишчилардан биронта одам бу ишни қилишга рози бўлмаган. Имболтни кичикроқ бир тахтага ўтқазиб, кўприкдан пастга туширишган ва у ҳеч нарсани ушламай ва ҳеч нарсага суянмай туриб, икки қўли билан блокларни бўшатган.

Бир куни қурилишда тўсин сурилиб кетди. У оврўпалик механикни босиб қолди ва бир африкалик ишчини уриб, шоввага тушириб юборди. Яна бир ишни кўприкдан йиқилди ва етмиш фут учиб бориб, ясси қияликка тушди. У ўлмади қолди, кейин пудратчиларни судга берди, лекин судда ютиб чиқа олмади. Ушандан кейин ҳам қурилишда кўпгина хатарли ишлар амалга оширилди, лекин ҳар қалай буларнинг ҳаммаси қурбонларсиз ўтди.

Шундай ҳоллар ҳам бўлганки, одамлар шовванинг шундоққина тагидаги қайнаб турган қозонга тушиб кетиб ҳам омон қолишган. Мен бир воқеани эшитганман. У кўприк қурилаётган даврларда рўй берган экан. Балки бу воқеа тўқиб чиқарилгандир. Айтишларича, Шимолий Родезия полициясининг ходими Рамсей бир куни тошқин вақтида Виктория шалоласидан етти миля нарида Замбези дарёсида сузиб бораётган экан. Тасодифан унинг қўлидан эшаклар тушиб кетипти-ю, шафқатсиз оқим унинг қайиғини тўғри шовва томонга суриб кетипти. Шоввага етган жойда қайиқ тўнтарилиб, Рамсей ундан тушиб кетипти ва тўрт юз фут баландликдан тўғри Қайнар Қозоннинг ўртасига йиқилипти. Кишини энтиктирадиган бу воқеа рўй берганида бир неча одам қирғоқда кўриб турган экан. Уларнинг орасида битта полициячи ҳам бўлган экан. Шу заҳоти улар шовва томон югуришипти. Бир киши белига арқонни маҳкам боғлаб, Қайнар Қозонга сакрапти ва Рамсейни ушлаб олипти. Оқим уларни хатарли жойдан олиб чиқипти. Уларнинг иккови ҳам омон қолипти, ҳатто шикастланмапти ҳам. Инсоннинг ажиб довюраклиги ва тасодифнинг қудратини кўрсатувчи бу воқеа ана шу тарзда яхшилик билан хотима топган экан. Балки чиндан-да бу воқеа худди шундай бўлгандир. Ҳарҳолда, одамлар шунақа деб гапириб юришади. Кошки эди, биронта «кекса сайёр савдогар»ни учратсам-у, у менга бу воқеанинг чинлигидан далолат берса...

Виктория шоввасидаги фожеали воқеалардан бирининг сабаби шу бўлганки, одамлар сузиб кетаётган қайиқни бегемот ағдариб юборган. Иккита оқ танли эркак, иккита болалик аёл ва бир гуруҳ африкалик эшакчилар шиддатли оқимга тушиб қолганлар. Оқим уларни шоввага судраб кетган. Оврўпаликларнинг иккалови ҳам чўкиб кетган. Эшакчилардан бири болани қутқариб қолган ва уни онасига қайтарган. Бунинг учун унга умрбод нафақа тайинлашган.

Кўп йиллар муқаддам Виктория шовваси худудидан бир йигитнинг жасди топилган. Шовванинг ёнгинасида сўқмоқ бор. У бир қоя тошга олиб боради. Уни одамлар Пичоқнинг Тиғи деб аташади. Бу сўқмоқдан асаби бақувват одамларгина юра олади. Сўқмоқдан пастроқда қоятош устида ўша йигитнинг

жасади топилган эди. Жасад ўтирган ҳолатда бўлган. Афтидан, у сўқмоқдан йиқилган бўлса керак ва бутазорлар орасидан учиб тушаётиб, умуртқасини шикастлантириб олган бўлса керак. Унинг чўнтақларидан ярим соверенлик ўн бешта танга ва Элизабетвиллгача темир йўл чиптаси чиққан. (Бу жой Белгияга қарашли Конгода.) Лекин, барибир, бу йигитнинг шахси аниқланмай қолаверди.

Қирғоқдан тушиб кетгандан кейин бахтли тасодиф туфайли омон қолганлар орасида саргузаштларни яхши кўрадиган бир кекса одамни алоҳида кўрсатса бўлади. Бир куни у зулматли тунда кўприкдан бошланиб, Ливингстон — Роуд йўлига олиб чиқадиган сўқмоқдан юрмоқчи бўлган. Бироқ адашиб қолиб, куйига йиқилган. Бахтига у чил-парчин бўлмай қолган — учиб тушаётиб дарахтга илиниб қолган. Тонг пайтида кимдир унинг дод-войини эшитиб, ёрдамга етиб келган. Қутқариб қолинган одам «ясама тишларим йўқолиб қолди, бир шиша виским ҳам тушиб қолипти» деб зор-зор фиғон чеккан экан.

Африка эскадрасида хизмат қиладиган бир ҳарбий денгизчи омад бунчалик кулиб боққан эмас. У таътилини Викториа шовваси ҳудудида ўтказётган экан. Қурғоқчилик йилларида шовва, одатда, анча заифлашиб қолади, улкан бир оқим йўқолиб, у майда-майда ирмоқларга бўлиниб кетади. Денгизчи ҳалок бўлишга маҳкум бўлган ўша йил эса камдан-кам бўладиган даражада қурғоқ келган эди. Денгизчи шовванинг бир чеккасидан Ливингстон оролига ўтиб олмақчи бўлган. Аммо у ирмоқларнинг кучига менсимай қараганининг жазосини тортган. Шовва томонида қараса, бу ирмоқлар жуда ҳам заифдек кўринадди, лекин барибир, унинг оқимида тушиб қолган одам нобуд бўлиши аниқ. Денгизчи омонат турган бир тошга қадам қўяди-ю, шу ондаёқ пастига учиб кетади. Унинг жасадини сувнинг сатҳидан топишади. У шовванинг катта оқимидан бор-йўғи бир фут масофада иккита қоя орасига тиқилиб қолган экан.

Жанубий Африкадан келган минглаб сайёҳлар таниқли «кекса сайёр савдогар» Персек Кларкнинг нобуд бўлганини билишиб кўп таассуфлар чекишди. Бу одам Замбези дарёсининг соҳилидаги хушманзара қилиб безатилган чайлада африкаликлар ясаган ҳар хил буюмлар ва фотосуратлар сотар экан. Перси Кларк 1937 йилда вафот этди. Бу шундай одам эдики, унинг вафоти тўғрисида кўпинча нотўғри маълумотлар ҳам берилаверади. 1934 йилдаёқ унинг Булавайодаги бир ажойиб қилғилигидан кейин бу одамнинг ўлгани тўғрисида хабарлар тарқаган эди. Кларк Фокс деган инженер билан бирга кўприк қурилиши давом этаётган кезларда Викториа шовваси дарасини тадқиқ қилмоқчи бўлган. Уларга қадар ҳеч ким жанубий соҳилдан дара тубига тушишга уриниб кўрмаган эди. Ўша ерда улар ажралишади. Йўл азобидан толиққан Кларк дарада тунаб қолади, Фокс эса бир ўзи қояга тирмашиб чиқа бошлайди ва ундан йиқилади. У юз футча масофадан учиб тушади, тушаётганда дарахтларга тирмашиб олади, яна тушиб кетади, бу тармашишлар йиқилиш кучини қирқади ва у бир ясси тош устига қулайди. Қутқарувчилар унинг жасадини кран ёрдамида юқорига чиқариб олишади. Ушанда Кларкнинг нобуд бўлгани ҳақидаги хабарлар тарқалади. Кларк эса бу орада эсон-омон дарадан чиқиб келади ва унинг хотирасига эҳтиром кўрсатиб, бир шиша вискини ичмоқчи бўлиб турган дўстларини кўради.

Шовва ёнида сиз довжорак одамлар тўғрисида кўплаб турфа хил ҳикояларни эшитасиз. Бир куни иккита африкаликни тўлқин қайиқлари билан бирга шовванинг шарқ томонидаги кичик бир оролчага улоқтириб юборади. Бу пайтда дарёда сув жуда кўпайган эди. Бир қарашда улар бу кичик оролда очликдан ўлиб кетишлари керак эди. Аммо Пэр билан Геральд Мартин деган полициячи бир зумда ечиниб, катта қайиққа ўтиришади-да, бешта африкалик эшакчи билан бирга оролга йўл олишади. Омон қолишнинг имкони жуда кам эди, лекин Пэр қайиқни шу даражада моҳирлик билан бошқариб борадики, натижада улар оролга етиб олишга муваффақ бўлишади, у ердан қайиғи чўкиб кетган икки африкаликни олиб, эсон-омон қайтиб ҳам келишади. Бу жасоратлари учун Пэр ва Мартин Британия империясининг медаллари билан мукофотландилар. Африкалик бешта эшкакчи эса Ливингстон аҳолиси томонидан тўпланган анчагина катта миқдордаги пул тегади.

Иккинчи жаҳон уруши вақтида эса яна бир воқеа рўй берганди. Жуда дов-

юрак, лекин ўзларига ҳаддан ортиқ бино қўйган бир гуруҳ йигитлар Родезияда учишга тайёргарлик машқларини ўтказганлар. Улар ҳаддан ташқари қалтис бир ишга қўл уришга аҳд қилишади. Учиш мактабининг талабаси Стэнтон Қайнар Қозондан тўрт юз эллик фут баландликда қаққайиб турган қоятошнинг устига чиқмоқчи бўлган. У тошларга тармаша-тармаша уч юз фут баландликка кўтарилиб, теварак- атрофига қараса, қопқонга тушиб қолганини кўрипти. Бу қопқондан қутулишнинг сира имкони йўқ эди. Уни кўприкдан кўриб қолмагунларича у шу қопқонда бир соатдан мўлроқ туришга мажбур бўлган.

Пайвелл ва Вордсворт деган полиция сержантлари унга ёрдамга келишади. Вордсворт қутқарувчилар киядиган махсус шимда арқондан ясалган нарвон ёрдамида Стэнтоннинг ёнига боришга жаҳд қилган. Лекин нарвон анча-мунча қалта экан. Пайвелл узунроқ нарвон топибди. Бироқ у дарахтга илашиб қолипти. Пайвелл анчагина тўхтаб, чигални ечишга мажбур бўлипти. Пайвелл чигални ечиб, нарвоннинг охиригача тушиб қараса, ҳали ҳам у билан Стэнтоннинг орасида ўттиз футлик масофа бор экан. Шунда сержант баайни цирк артистидай нарвонни чайқата бошлапти, лекин бундан ҳам ҳеч нарса чиқмапти.

Кўприк устида бир тўп томошабинлар йиғилиб қолипти. Улар Стэнтоннинг жарликка қулаб тушмаслик учун қоятошга қапишиб олганини ва Қайнар Қозондан уч юз фут баландликда осилиб қолган Пайвелл Стэнтонга етишга қандай уринаётганини кўриб туришарди. Қуйида эса худди машъум мусиқа оҳангларини янгратаётгандай Виктория шовваси ўкириб ётарди. Ҳар томонга сув зарралари сочилади — гўё буларнинг бари театр саҳнасида бўляпти-ю, сув зарралари ҳам атайин саҳнани безаш учун яратилгандай. Ям-яшил жарлик эса бу саҳна учун фон вазифасини ўтамоқда.

Бирдан оломон сесканиб тушди. Томошабинлар жон ҳовучлаб, панжараларнинг тутқичига ёпишишди. Пайвелл қутқарувчилар киядиган шимини тарк этиб, арқондан ясалган нарвоннинг сўнги поғонасига ўтиб олганини кўрган томошабинларнинг кўпчилиги шивирлаб ибодат сўзларини айта бошладилар. Сержант шаддод бир довораклик билан нарвонда маятникка ўхшаб чайқала бошлади. Ниҳоят, у Стэнтонга етиб олади, унинг қутқарувчилар шимини кийишига ёрдам берди ва уни юқорига кўтаришларини кузатиб турди. Шундан кейингина Пайвеллнинг ўзи ҳам юқорига чиқди. Ўзининг бу иши билан у чўкаётганларни қутқариш Қироллик жамиятининг бронза медалини олишга сазовор бўлди. У бу медалга ҳаммадан кўра ҳам муносиброқ эди.

1955 йил феврал ойининг оқшомларидан бирида Алан Перри дўстлари билан биргаликда меҳмонхонадан чиқиб, Шарқий шовва устида ой нурларидан ҳосил бўлган камалакни томоша қилмоқчи бўлади. Аммо шу тунда унга Виктория шоввасининг бошқа истаган қурбонининг бошига тушгандан кўра ортиқроқ изтироблар ва азоб-уқубатларни кечиришга тўғри келди.

У шовва ёнидаги тик соҳилда туриб, дўстлари билан нималар тўғрисидадир гурунглашмоқда эди. Кўққисдан у ўзининг пастга тушиб кетаётганини сезиб қолди. Ҳозирги кунга қадар ҳам Перри бу воқеанинг қандай рўй берганини билмайди. Ё у бехосдан тойиб кетган, ёки боши айланиб, мувозанатини йўқотган. Ҳавода юз эллик фут учиб ўтгандан сўнг у дарахтга ёки бирор бутанинг шохига илиниб қолади. Шу туфайли ерга юмшоқроқ тушади. Шунга қарамай, унинг бир томондаги ҳамма қовурғалари қаттиқ шикастланади.

Собиқ аскар ва пойгачи бўлган Пэрри ҳатто ана шундай даҳшатли шароитда ҳам ўзини йўқотиб қўймайди. Пастга қараб, у юзлаб футлар қуйида вағиллаб оқиб ётган дарёни кўради ва бундан кўра беҳавотирроқ жой топмаса бўлмаслигини фаҳмлайди. Жуда қаттиқ оғриққа ва ларзага тушганига қарамай, у ўн икки футлар чамаси эмаклаб, тошнинг туртиб чиққан жойига етиб олишга муваффақ бўлади. Пэрри, албатта, ҳушидан кетиб қолиши мумкинлигини тушунарди. У бутун кучини жамлаб, ўзини шарфи билан тўнкага боғлаб қўяди. Жарлик бўйлаб ҳар томонга ўтиб кетаётган автомобил чироқларининг шуъласи тушиб турарди, лекин Пэрри қутқарувчиларга ўзининг жаҳаннамга қулаб тушмаганини фақат саҳарлабгина маълум қилишга муваффақ бўлган.

Қутқариш ишларида Р.Э.Дани ва ўрмончи Д.В.Тebbит иштирок этади. Улар арқон ва замбилларини кўтариб, арқон-нарвон орқали дадиллик билан жарликка тушишади. Бу жуда ҳам қалтис иш эди. Пэрри теварагига тошлар шовуллаб тушиб турарди. Замбилнинг дастаси тегиб, тушиб кетган битта тош унинг бошига тегди. Қутқарувчилар Пэррининг ёнига етиб боришгач, Дани унга морфийдан укол қилиб қўяди, кейин уни замбилга ётқизиб маҳкам боғлаб қўяди. Уни жарликнинг лабига жуда оҳисталик билан ўн соат деганда тортиб олишади. Юқорига олиб чиққунларича Пэррининг аҳволи жуда ҳам оғир бўлган. Шу ўн соат мобайнида у ўн бир ёшга қариб кетган.

«Моси-оа-Тунья!» Сен ўзингнинг қудратли овозинг билан нақадар ҳайратомуз эртақлар сўйлаб берасан! Бирон вақти келиб, бу гулдурос тиниб қолармикин? Африкаликлар уч юз йил муқаддам шовва бошқа жойда бўлган эди, дейишади. Аэропландан олинган фотосуратлар далилат берадики, Фарбий шоввадаги қоятош икки йўналишда эрозияга учраган. Келгусида шовва яна жойини ўзгартириши мумкин деган тўхтамга келса бўлади. Эллик йил ўтар, юз йил ҳам ўтар, эҳтимол, Жанубий Африкага келаётган сайёҳларнинг оёғи тортилиб қолар. Ҳозир бу ерга курраи заминнинг турли бурчакларидан келаётган сайёҳлар бир замонлар Ливингстон шу шоввадан олган завқларини кўнгилларидан кечирмоқ ниятида келадилар. Ўша замонларда Ливингстон шоввага қойил қолиб, маҳлиё бўлиб тикилиб қолган ва уни Англия қироличасининг шарафига Виктория шовваси деб атаган эди.

Давоми бор.

АЗИЗХОН таржимаси.

SUMMURY

In september's issue of magazine is opening with the many poems of famous Uzbek Poet Abdulla Oripov. And readers can read novel "Process" of France Kafka. The novel of norvegian writer Taryey Vesos "Birds" is being published in this number. A famous poet of Daghiston Rasul Hamsatov is the guest of our magazine. His poems are being published in september issue. Besides, our readers are introduced with the articles under the titles of "What is the Democracy?", "History, philosophy, roman" of A.Rasulov, "Woman and socity problems" of D.Alimova. As to funs of adventures are drawing their attention to "The last mysteries of the old Africa".

